

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NEOLİBERALİZM, İŞÇİLER VE DİRENİŞ

ÖZAL'A KARŞI
GELENEKSEL SENDİKACILIĞIN
MÜCADELESİ (1986-1991)

M. GÖRKEM DOĞAN

ÇEVİREN
AKIN EMRE PİLGİR

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

NEOLİBERALİZM, İŞÇİLER VE DİRENİŞ
ÖZAL'A KARŞI GELENEKSEL SENDİKACILIĞIN MÜCADELESİ
(1986-1991)

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020

Yayıma Hazırlayan
Y. Doğan Çetinkaya

Editöryel Okuma
Sinan Birdal

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Görseli
Petrol-İş'in başlattığı "Batman'dan Ankara'ya Ölüm Kervanı" yürüyüşü, 31 Mart 1987.
(Cumhuriyetin 75 Yılı, Cilt 3, 1979-1997, sf. 933, Yapı Kredi Yayınları, 1998).

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
Evren Mahallesi, Gülbahar Cd. 62/C, 34212 Bağcılar/İstanbul
Tel: (0212) 630 64 73

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 45464

Birinci Basım: Aralık 2020
ISBN 978-975-333-383-2

NEOLİBERALİZM, İŞÇİLER VE DİRENİŞ
ÖZAL'A KARŞI GELENEKSEL SENDİKACILIĞIN MÜCADELESİ
(1986-1991)

M. GÖRKEM DOĞAN

ÇEVİRMEN
AKIN EMRE PİLGİR

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Önsöz	i
Giriş	
Bastırılan Hatıra Seksenlerin İşçi Hareketi	1
Bölüm 1	
Toplumsal Hareketler Ve Çatışmacı Siyaset	13
Bölüm 2	
Oluşmakta Olan Bir Toplumsal Gücün Referans Çerçevesi	57
Bölüm 3	
Sendikalarda İşçileri Parti Üyesi Olarak Örgütlenme	97
Bölüm 4	
İthal İkameciliğin Gelişi	125
Bölüm 5	
Ahlak Ekonomisine Saldırı	169
Bölüm 6	
Sendikaların İsyanı	223
Sonuç	
Yitip Gitmiş Ahlak Ekonomisi	
Hala İşçilere İlham Kaynağı Olmalı Mıdır?	287
Kaynakça	297

ÖNSÖZ

Bu kitap 2010 yılında Boğaziçi Üniversitesi Politika Bölümünde sunduğum “Labor Resistance against Neoliberal Challenges to the Traditional Trade Unionism in Turkey, 1986–1991” başlıklı tezimin çevirisidir. Tez danışmanım değerli Hocam Ayşen Candaş’tı. Jüri, tez danışmanımın yanı sıra değerli hocalarım Taha Parla, Adalet Alada, Ayşe Buğra, Koray Çalışkan’dan oluşuyordu. Doktora yeterliliğimi alana kadar danışmanlığımı yapan Taha Hocam bana Ayşen Hoca ile çalışmam gerektiğini öğütlediği için ona ayrıca minnettarım. Tezi çevirip yayınlamak aslında benim fikrim değildi. Bu da meslektaşım ve sevgili arkadaşım Y. Doğan Çetinkaya’nın önerisi ve hatta inisiyatifidir. Doğan bir konuda kararını verdiğinde onunla tartışmak genelde yararsızdır.

Çeviriyi Boğaziçi Üniversitesi Politika bölümünde öğrenci hareketi içerisinde parçası olduğum tarihsel zincirin son halkasında yer alan ve şu anda doktora tez çalışmasına danışmanlık yaptığım Akın Emre Pilgir yaptı. Bu çeviri işiyle daha az uğraş, tezine yoğunlaş tavsiyemi çalışan bir çevirmen olan Akın dinlemedi. Ona da pandemi günlerinde bu sıkıcı metinle uğraştığı için müteşekkirim. Ben çevirmeye kalksam bu durumdaki pek çok sosyal bilimci gibi metni yeniden yazmaya kalkardım. Bu bugün pek çok ayrıntısına dair aynı şeyi söylemesem de tezin tezine dair fikrimin değiştiği anlamına gelmiyor. Seksenlerde işçi hareketine dair genel algı yanlıştır.

Bize 12 Eylül ile birlikte sosyalist hareketin ve onunla paralel olarak işçi hareketin canlılığını yitirdiğini ve bir daha asla atılmışların ve yetmişlerin kitleselliğine ulaşamadığı söylendi. Bu doğru değil, sivil yönetime geçişten kısa bir süre sonra seksenli yılların son çeyreğinde Türkiye’de işçi hareketi içindeki seferberlik çok canlıydı ve bu kitle seferberliğinin ayağı bir anlamda atmış ve yetmişlerin deneyimine hatta kadrolarına dayanıyordu. Böylece 1990 kışında Büyük Madenci Yürüyüşü ve onun öncesinde 89 Bahar Eylemleri yaşandı. Seksenlerin tam sonuna denk gelen bu yükseliş Netaş Grevinden itibaren ortaya çıkan pek çok küçük grev ve başka işçi eylemlerinden oluşan bir protesto döngüsünün sonu ve tepe noktasıydı ve dönemin siyasal süreçleriyle yakından ilintiliydi.

Sonuçta bu kitle seferberliği, ANAP iktidarının devrilmesine katkıda bulundu, canlılığını doksanlı yıllarının başından itibaren kamu emekçilerinin sendikalaşma hareketi ve öğrenci hareketine devretti. Doksanlı yıllar neoliberalizmle temasın işçi hareketinde esas izini bıraktığı ve soluğunun kesilmesine yol açan dönemdir. Ben seksenlerin sonunda Migros grevlerinin olduğu mahallelerde yaşayan bir orta öğretim öğrencisi olarak işçi hareketi ile böyle karşılaştım ve 1991 yılında sokaklarda Çankaya’nın Şişmanı İşçi Düşmanı sloganını işçilerle birlikte atma onuruna da eriştim. Bu siyasal formasyonumun ilk anıdır. Bu kitap seksenlerdeki bu protesto döngüsünü anlamlandırmaya, anlatmaya ve deneyiminden ders çıkarmaya çalışıyor.

Tez çalışmam seksenlerin ikinci yarısının, başını sendikal hareketin çektiği bir protesto döngüsüne tanık olduğunu, bu protesto döngüsünün toplumsal hareketler literatürünün siyasal süreçler analiziyle açıklanabileceğini ve bu döngüyü yaratan işçi seferberliğini tetikleyen ana etmenin Özal hükümetinin sendikalara ve kamu sektörüne yönelik özelleştirme, piyasalaştırma ve değersizleştirme siyasetinin sendikalı işçilerin ahlak ekonomilerine yönelik bir saldırı olması olduğunu iddia etmektedir. Ahlak ekonomisi kavramı iki değerli bilim insanının, Edward P. Thompson ve James C. Scott’ın kısmen farklı bağlamlarda kullandığı bir kavram. Ben Thompson’ın *Avam ve Görenek*’te kavramı ilk kullandığı makaleye yönelik eleştirileri değerlendirerek yazdığı “Ahlak Ekonomisini Yeniden Ziyaret Etmek” makalesindeki bir tes-

pitinden ilham aldım. Thompson burada 1985'te İngiltere'de gerçekleşen büyük madenci grevinin nedeninin Thatcher'cılığın İngiliz madencilerinin ahlak ekonomisine saldırıyor olması olabileceğine işaret ediyordu. Midlands'te Kuzey Galler'de insanlar doğal olarak madenci olmadığına göre endüstri devrimi sonrasında bu bölgelerde sosyal ve politik ilişki ağları içinde tarihsel süreçte ve kuşkusuz buralardaki insanların siyasal hafızası ve deneyimi doğrultusunda oluşan bir ahlak ekonomisinden bahsediliyordu. Aynı tespitin seksenlerin ikinci yarısında kanlı bir darbenin hemen ertesinde seferber olan kamu sektörü işçileri için de yapılabileceği kanısındaydım.

Özal hükümeti uluslararası finans kurumlarının önerileri doğrultusunda yürüttüğü neoliberal dönüşüm siyasetinin köşe taşlarından biri olarak devlet, sendikalar ve siyasi partiler arasındaki çalışma ilişkileri düzenine dair var olan yerleşik norm ve uygulamaları hem fiilen, ama özellikle de söylem düzeyinde yıkmaya çalışmıştır. Özal hükümetinin hedef aldığı ahlak ekonomisi cumhuriyet tarihinin üç önemli evresinin dolayımında oluşmuştur. Bunlar sırasıyla otuzlardaki devlet eliyle sanayileşme dönemi, kırkların sonundaki çok partili hayata geçiş dönemi ve 60 sonrasındaki ithal ikameci dönemdir. Hem sendikal hareket, hem de onun ahlak ekonomisi tarihsel olarak bu dönemlerde işçiler, sendikalar, siyasi partiler ve hükümetler arasındaki ilişkilerin sonucunda biçimlenmiştir. Kitapta bu üç dönem ilgili bölümlerde kapsayıcı bir işçi tarihi olma iddiasında bulunmadan incelenmiştir.

1980 sonrasındaki siyasi ve ekonomik gelişmelerin bu ahlak ekonomisini tehdit etmesi sonucunda sendikal hareket tarihinin en etkin kitlesel protestolarına imza atmış ve Özal döneminin sona ermesinde belli ve belirleyici bir politik rol oynamıştır. Elinizdeki çalışma esas olarak bu süreci izlemeye ve toplumsal hareketler yazını bağlamında anlamlandırmaya çalışmaktadır ve sonuçta okuyucuya işçi hareketinin canlılığını yitirmesinin nedeninin izini 12 Eylül ve onun yasal kurumsal düzeninde değil doksanların siyasal gelişmelerinde aramasını zımnen önermektedir. Sevgili dostlarım ve meslektaşlarım Serkan Öngel ve Ahmet Bekmen, Vedi Hadiz ile birlikte doksanlara dair bu öneriyi de kapsayan bir çalışma içindeler ve tezimi referans gösterme inceliğinde bulunuyorlar. Açıkçası bu durum da Doğan'ın inisiyatifine teslim olmamı kolaylaştırdı.

2010'da yazmayı bitirdiğim bu metin bir tez sürecinin sonucu ortaya çıkmış olmanın çeşitli sorunlarını taşısa da kimi tespitleriyle hala bir değeri haiz. Umarım bu alandaki araştırmacılara metni bu biçimde ve Türkçede yayınlarak bir kolaylık sağlıyoruzdur. Bana tez sürecimde pek çok insan büyük kolaylıklar sağladı. Kimi çeşitli belgelere ulaşmamı sağladı (Alper Ağabeyle Füsun Ablanın evindeki İşçilerin Sesi takımına uzun bir süre el koymuştum mesela), kimi İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesindeki sorumluluklarımdan kaytarmama imkân sağladı ya da göz yumdu. Ailem de o süreçte ve hala 1991'de Çankaya'nın Şişmanı İşçi Düşmanı diye bağırduğım eylemin akşamında uyuduğum odada kalmamı sağlıyorlar. Teze başladığımda babamı zaten kaybetmiştim tez süresinde de anneannemi kaybettim, hane halkım annem ve kardeşime daraldı (şimdi bir de yeğenim var). Kısacası onların bana tahammülü hala meslekte kalmamı sağlıyor. Hepsine minnettarım.

Bununla birlikte tezde onlara teşekkür ettiğimde hayatta olan ama daha sonra kaybettiğim kamu emekçileri sendikalaşma mücadelesinin üç ismini özellikle anmak istiyorum. Sevgi (Göyçe) Abla, Mustafa (Turgut) Ağabey ve Köksal'ı (Aydın) unutmamalıyız. Ortada hala bir kamu emekçileri sendikacılığı varsa onlar gibi isimler sayesinde var. Bunların dışında bir kısmının adını yukarıda zaten zikrettiğim Siyasalın olağan şüphelilerine Doğan'a, Ahmet'e, Erhan'a, Eylem'e, çevirinin son halini okuma inceliğini gösteren Sinan Birdal'a teşekkür etmeliyim ve örnek aldığım hocalarıma Adalet Alada'ya, Yücel Karlıklı'ya ve Mehmet Alkan'a; kuşkusuz, Siyasal'daki kadroya beni alan Nur Vergin'e de.

Bir yanlış anlaşılma olmasını istemem. İşçi sınıfı hareketini analiz etmek, anlamak benim için akademik bir merak hiçbir zaman olmadı. Bu benim siyasal tavrımın sonucudur. Ben ilk gençliğimde toplumsal hakikatin ayırtına varmamı sağlayan işçi hareketinin yeni bin yılla birlikte bu ülkede içine girdiği atalet ve etkisizliğin tersine çevrilmesinin peşine düştüm. Bunun için sorunun nerede olduğunu kavramak gerekiyordu. Neoliberalizm gibi her derde deva açıklamalar, bu sosyoekonomik örüntüleri olgulara dönüştüren siyasal süreçler açıklanmadan çözüm peşinde olanlar için pek bir işe yaramaz. 12 Eylül canavarını

suçlamak da zaten başından beri seksenlerin sonunu yaşamış biri olarak doğru gelmiyordu. Tez konumu bu bağlamda belirledim.

Bugün hala işçiler, işsizler, göçmenler, geleceksiz, güvencesiz beyaz yakalı adayları, mevsimlik çalışan ya da yarıcılıkla uğraşan yoksul köylüler gibi tüm kesimlerin direniş ve eylemleri, sınıf mücadelesinin siyasal bütünleştirici bağlamı olmaksızın yarattıkları dinamizmi anlamlı dönüşümlere aktaramama sorunuyla karşı karşıya. Bu hala benim esas sorunumdur ve akademik faaliyetime yön verir. Bu kesimler içinde kendiliğinden türeyen dinamizmlerin, mücadelelerin düzen tarafından söğürülmesine, içerilmesine ve hatıralarının karartılmasına ya da iktibas edilmesine izin vermemek için, bunların politik bağlamının altını çizmek için kullanabildiğim kadarıyla akademik zanaatta öğrendiklerimi kullanıyorum. Bunun ötesinde yaptıklarım zaten akademik faaliyetin dışındadır. Oralarda bana tahammül ettikleri için de Başaran başta olmak üzere tüm yoldaşlarıma ve mücadele arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Şirinevler Ataköy Sınırına Bakan O Daire

Ataköy

Ağustos 2020

GİRİŞ

BASTIRILAN HATIRA SEKSENLERİN İŞÇİ HAREKETİ

Yetmişli yılların ortalarından bu yana küresel ekonomi, savaş sonrasında şekillenen düzenin nihayet ortadan kalktığına işaret eden ve sürekli büyüyen güçlükler yaşamaya başladı. Neticede İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulmuş uluslararası politik ekonomiye karşılık gelen ve tam istihdam, piyasaların kamu eliyle düzenlenmesi veya genişleyen refah önemleri gibi politik hedefleri öne çıkarmış ideolojik önermelerin eşlik ettiği bu oluşum tümüyle dağılmaya başlamıştı. Küresel kapitalizmde yaşanan bu derin ve kapsamlı dönüşüm ve yarattığı politik sonuçlar, farklı farklı ulusal bağlamlar içinde çalışma ilişkileri düzeniyle birlikte mevcut politika üretme yollarının ve politik önceliklerin gözden geçirilmesine neden oldu. Bu açıdan sürecin belirgin kaybedenlerinden biri, örgütlü emeğin politik gücünü kendinde cisimleştiren, bu reformların kayda değer güçlüklerle karşılaşmadan uygulanabilmesi için her yerde hedef tahtasına konan sendikalar.

Türkiye'de bir başbakanın günlük programını tamamen iptal edip, bir sendika lideriyle buluşmak için uzak bir kente gitmesi ilk ve son kez 1990'da olmuş, iktidar partisine muhalif işçi sınıfının seçim gündemini belirlemesi son kez 1991'de yaşanmıştı. Seksenli yılların sonu, 1980'de yaşanan kanlı darbenin sert mirası dikkate alındığında bugün pek olanaklı görülmeyecek bir şekilde, canlı işçi sınıfı protestolarına tanıklık etmişti. Birkaç yıl önce askeri darbe yaşandığında çökmüş olan örgütlü emeğin seksenlerin sonundaki militanlığını ve yaratıcılığını idrak etmek bugün kafa karıştırıcıdır. Sendikalar henüz darbe döneminin en kötü uygulamalarından bazılarının yerli yerinde durduğu bir

dönemde sokaklara çıktılar fakat rejimin hızla açıldığı doksanlı yıllarda seferberliklerini sona erdirdiler. İşte bu durum, eldeki araştırmanın üzerine inşa edildiği araştırma sorusunu meydana getirmektedir.

Seksenli yıllarda devletin ekonomik teşebbüslerindeki mevcut sanayi ilişkilerini değiştirmeye vurgu yapan, köklü kalkınmacı ve popülist işleyiş tarzı yerine, bu teşebbüslere piyasa mantığını ve karı azamiye çıkarma arayışını yerleştirme çabasında ısrarcı olan Özal yönetimi, piyasa etkinliği ve kurlsız rekabete dayalı liberal ekonomik kanaatlerle donanmış muhafazakâr politikaların yürüttüğü küresel saldırının parçasıydı. Ancak Türkiye örneğinde ve belki başka yerlerde bu politikalar, kamu teşebbüslerinde çalışan işçilerin veya kömür madenciliği gibi stratejik sayılan sanayi sektörlerindeki diğer işçilerin ahlak ekonomisini (bu kavramı ilgili bölümde açıklıyorum) hedef almaktaydı çünkü bu sektörler karı azamiye çıkaran firmalar olarak değil kalkınmacı kuruluşlar olarak kurulmuştu. Birçok örnekte neoliberal dönüşümün yeni zihniyeti, bu teşebbüslerin kurucu ilkesiyle çatışmaktaydı.

Bu dönüşümün başka ve daha önemli bir unsuru da, tam olarak Türkiye'deki sendikal hareketin temelleriyle ilgili olmasıdır. Türkiye'deki sendikalar esas olarak, kamu iktisadi teşebbüslerindeki örgütsel tabanlarına dayanmaya alışıkrlar. Bu fabrikalar genelde, çalışma kanunlarındaki tüm şartların ve işçinin yararına olan diğer ilgili mevzuatların tümüyle gözetildiği büyük sanayi birimleridir. Dahası erken dönemden birkaç istisna dışında, bu fabrikalarda sendikalaşma çabaları, 1947'de sendikacılıkla ilgili kanunun ilan edilmesinden sonra devlet otoritelerinin kösteklemek yerine desteklediği girişimlerdi. Sonraki dönemlerin geneli boyunca, bu işyerleri Türkiye'deki örgütlü emeğin kaleleri oldular ve sendika faaliyetlerinin standartlarını belirlediler. Bundan ötürü reforme edilmeleri, örgütlü emeğin Türkiye toplumu ve siyasetine yaptığı etkiyi, ülkenin politik sahasındaki konumunu da etkilemektedir.

Ekonominin işleyişini tamamen değiştirmeyi savunan, neoliberal dönüşüm başlığı altında adlandırılabilir politikalar bütünü, hâlihazırda belirtildiği gibi Türkiye'ye özgü değildir. Aslına bakılırsa bunlar uluslararası finans kuruluşlarının, seksenli yıllarda borçlu Üçüncü Dünya ülkelerinde teşvik ettikleri yapısal uyum programlarının temel

prensipleriydi. Bu politikalar ayrıca aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya gibi ülkelerde orta sınıf ve alt-orta sınıftan seçmenlerin geniş politik desteğini de toplamıştı. Bu sürecin önemli bir kısmını, gelişmekte olan ülkelerin ulusal ekonomilerinin ithal ikameciliği bırakıp ihracat teşvikleriyle küresel kapitalizmle ilişkilenmesi oluşturmaktadır. Bu durum, söz konusu ülkelerde iç pazarın öneminin gerilemesi ve emek maliyetlerini aşağı çekme zorunluluğunun artması demektir. İki hedef de örgütlü emek için felaketi andıran sonuçlar doğurur ve sabit geliri olan ücretlilerin yaşama koşullarında hatırı sayılır bir bozulma yaratır. Bu önlemler karşısında birçok ülkede değişen motivasyonları ve aktörleriyle birçok protesto hareketi aynı anda açığa çıkmış, çeşitli sonuçlar elde etmişlerdir.¹ Türkiye örneğinde bunun temel aktörü örgütlü emektir ve temel motivasyonu, sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine yöneltilmiş algılanan veya gerçek saldırı olmuştur.

“Ahlak ekonomisi” ile kast edilen, endüstriyel ilişkilerin işleyiş düzeni ve ilgili karar alma süreçleriyle prosedürler hakkında Türkiye hükümetleri ve sendikalar arasında varılmış, endüstriyel ilişkileri düzenleyen örgütsel yönetim yapılarına veya politik ekonomiye gömülü olan ve Türkiye’deki sendikaların bizzat kendi geliştirdiği resmi veya gayri-resmi prosedürler, rutinler, normlar ve düşüncelerle aldığı tarihsel yörüngesinden ötürü piyasa ilkelerinden farklı bir mantığa dayanmış kurumsal düzenlemeler ve uzlaşmalardır. Sendikalı işçiler, yerel sendika liderleri ve sendika bürokrasisinin üst kademeleri, Türkiye işçi sınıfının ayrıcalıklı kesimini oluştururlar. Bu sıfatlarıyla, hem politik sistemle ayrıcalıklı bir ilişki kurmuşlar hem de genel anlamda resmi sektörlerde çalışan işçilerin sosyal ve ekonomik koşullarının düzeltilmesine katkı sağlamışlardır. Bu çalışma 1980’den sonra yukarıda bahsi geçen küresel eğilimle birlikte, devletin Türkiye toplumunun bu ke-

1 Uluslararası finans kuruluşlarının dayattıkları kemer sıkma önlemleri, bazı örneklerde bir tepki yaratmıştır ama bu oluşumlara seksenlerin ortalarından sonra özellikle nadir rastlanmaktadır. Bkz. John Walton, Charles Ragin, “Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis,” *American Sociological Review*, cilt 55, no. 6 (Aralık 1990), s. 876-890. Ayrıca tepkiler Üçüncü Dünya ülkeleriyle sınırlı değildir çünkü en başta Büyük Britanya seksenlerin ortasına kadar önemli endüstriyel mücadelelerin sahnesi olmuştur.

simi karşısında tavrını ve söylemlerini değiştirdiğini iddia etmektedir. Aynı Thatcher'ci iki ulus politikaları gibi, yeni Türk muhafazakârlığı da sendikalı işçileri, hayali ve çalışkan orta sınıf fertlerinin karşısına koyup, sözde haksız ayrıcalıklara sahip olduğu için ilkini karaladı. Darbenin en kötü uygulamaları geriledikçe politik durumun daha elverişli hale gelmesiyle ve neoliberal dönüşümün getirdiği tehdidin belirginlik kazanmasıyla bu işçi kesimi tepkisini göstermiş, Türkiye emek tarihinin son kitlesel protesto dalgasını yaratmıştı.

Türkiye'de örgütlü emeğin tarihi sık sık solcu örgütlerle bağlantılı bir şekilde aktarılır.² Doğrusu Türkiye emek tarihine dair yapılan araştırmalar, birçok bakımdan birbiriyle çarpıcı benzerlikler taşır.³ Diğer yanda ahlak ekonomisinin koşullarını belirleyen kurumsal düzenlemelerin gelişimi genelde gözden kaçırılmaktadır. Altmışlı yılların sonu ile yetmişli yıllardaki radikal dönem dışında, sendikaların kurumsal gelişimi ve gelişim çizgilerini saran kurumsal bağlamın büyük oranda karanlıkta kalması bundandır. Buna karşılık, Türkiye emek hareketi ve sendikalaşma çabalarıyla ilgili araştırmalarda, sosyalist olanlardan ziyade müesses nizam partileri ve örgütlü emek arasındaki ilişkilere vurgu yapan daha sıradan bir yaklaşımın kullanılması da mümkündür. Bu, yerel düzlemde sendika önderleri ve destekçilerinin, kendilerini ve sendikalarını müesses politikalara uyarlamak için politik bağlantıların parçalarına dönüşmesinin önemini ıskalamayan bir yaklaşımdır. Emek hareketi ve temsilcilerini sınırlayıp koşullayan hukuki kurumsal bağlamın oluşmasında, müesses politikalar ve örgütlü emek arasındaki etkileşimi dışlamayan bir tutumdur.

2 Yakın bir örnek için bkz. Mahmut Üstün, "Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken," *Praksis*, no. 8 (Güz 2002), s. 227-254.

3 Bir araştırmadan alınan bulguların diğerlerinde referans gösterilmeden tekrar edilmesi öyle yaygındır ki, bazı hatalar kapsamlı bir dolaşıma girdikleri için yerleşik hakikatlere dönüşmüşlerdir. Meşhur örneklerinden biri, ilk işçi örgütlenmesi olarak sayılan Masonik zanaatçılar topluluğu *Amelepver Cemiyeti* örneğidir. Çünkü Lütfü Erişçi Osmanlı Türkçesi'nden ismini yanlış çevirmiş ve ondan *Amelepver Cemiyeti* olarak bahsetmiştir. Düzeltmesi ancak altmışlı yıllarda yapılmıştır. Bkz. Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997, s. 4 ve düzeltme için bkz. Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: Habora Kitabevi, 1969, s. 155.

Özellikle sendikaların yasallaşmasından sonra, iktidardaki partiler işçiler arasında kendilerine geniş bir seçmen tabanı yaratmak amacıyla, işçi sınıfı örgütlerini politik düzenin sınırlarına çekmeye büyük ilgi göstermişlerdir. Yeni kurulan sendikalar bu politik patronaj oyununun kurallarını istekli bir şekilde kabul etmişlerdir. Dolayısıyla iktidardaki partiler ve örgütlü emek arasındaki karşılıklı bağlara, sendikaların politik ve ekonomik gündemlerini ileri taşıyıp, örgütsel stratejilerini hayata geçirmede kullandıkları hukuki kurumsal bağlama aracılık eden kapitalist üretim tarzının özgün örüntülerine bakılmak zorundadır. Kesin bir şekilde bu ilişkiler, emek hareketini ve ahlak ekonomisini biçimlendirmede de belirleyici olup, sendikaların başını çektiği, seksenlerin sonunda yaşananlara benzer yaygın protesto hareketlerinin değerlendirilmesinde faydalı bir açıklama aracı olmaktadır.

Örgütlü emek İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki dönemde başlayan çok partili seçim siyasetinde az çok önemli bir oyuncuydu. Bunun sebebi çok da büyük sayıda olmayan seçmen ağırlığı değil, tahripkâr komünist ajitasyonlara kapılmaya teşne olduğu düşünülen işçi sınıfını politik oyuna katma çabasıydı. Sendikalar bu bağlamda önemli bir bağlantı oluşturmaktadır. Çoğu örnekte Türkiye'deki sendikalar devlet tarafından kurulmamıştı ama parlamentodaki partilerin yerel temsilcileri hızla bu girişimlere desteklerini sunmuşlardı yahut yerel sendika kurucuları zaten parti üyeleri ve sempatizanlarıydı, böylece bu girişimlerin risklerini alabilmişlerdi. Kökleştikten sonra sendikalar, politik nizamla ve bu nizamın tasarladığı hukuki kurumsal bağlamla aralarındaki kurumsal etkileşimi sürdürdüler. Aslına bakılırsa en büyük sendikaların başkanlarının görevlerini sürdürürken milletvekili olması neredeyse norm halini aldı.

Türkiye'de örgütlü emek hareketinin gelişme öyküsünü belirlemiş unsurlardan biri, politik sınıfın sendikalaşma çabasına karşı takındığı ve *ikili yaklaşım* diye tabir edebileceğimiz tutumdur. Devlet kamu iktisadi teşebbüslerinde kar arayışına öncelik vermiyordu ve bundan ötürü örgütlü emeğin sosyal haklar, sendikalaşmaya engel olan yasal bariyerlerin kalkması, çalışma şartlarının düzeltilmesi, güvenlik önlemleri, vb. için kampanya yürütme çabaları kamu iktisadi teşebbüslerinde kendisine güvenli bir sığınak bulmaktaydı. Bu teşebbüsler örgütlü

emeğin güç tabanına dönüştüler ve sendikaların örgütsel şablonlarını şekillendirdiler. Ancak aynı politikacılar, ulusal burjuvaziye yatıştırma eğilimine paralel bir şekilde aynı düzenlemeleri asla özel işletmelere dayatmaktan yana değildi. Dolayısıyla bu düzenlemelerin uygulanmasından sorumlu kamu görevlileri ya gerekli araçlardan ya da görevlerini layığıyla yapma iradesinden yoksundular.

Diğer yanda sendikalar bu duruma uymayı ve buna göre faaliyet yürütmeyi tercih etmişlerdir. İşyerlerinde ağırlık kazanmak yerine, hem menfaatlerini ileriye taşıyacak ulusal hedeflere ulaşmak hem de fabrika yöneticileri ya da özel işverenlerle yerel sorunlarını çözmek için Ankara'da lobicilik faaliyetlerine bel bağlamışlardır. Ayrıca söz konusu ikili yapı çalışma kanunlarıyla sınırlı kalmamakta, refah devleti önemleri ve sosyal güvenlik sistemi de ikili bir özelliği açığa vurmaktadır. Sadece devletin ve büyük özel şirketlerin istihdam ettiği insanlar sistem kapsamına alınırken, geriye kalan çoğunluk ya tamamen ihmal edilmiş ya da sisteme çok hatalı bir şekilde kaydedilmiştir.

Bu özellikler her şeye karşın tarihin dışında değildir ve bu sebeple kurulduktan sonra bozulmadan kalmamıştır. Önemli her tarihsel kavşakta yeniden pazarlığa konu olmuş ve buna uygun bir şekilde reformdan geçirilmiştir. Örneğin 1960 yılındaki askeri müdahaleden sonra, Türkiye tercihini ithal ikamecilikten ve merkezi planlamadan yana yaptığında, özellikle maden ve kimya sektörlerindeki özel işletmeler daha yüksek ücretler ödeyebilir hale gelmişlerdi. Sanayi ilişkilerinin daha hoşgörülü olduğu ve sosyalist fikirlere daha büyük sempatiyle bakıldığı bir ortamda, bu yeni çerçeve yerel sendikal pratiklerde bir çatlak yaratmış, bu da işyerlerinde militanlığın artmasıyla sonuçlanmıştı. Sendikaların Ankara'da yürüttüğü lobicilik faaliyetlerine vurgu yapan anaakım eğilimi ortadan kaldırmayan veya buna meydan okumayan emek hareketinin kendiliğinden özellikleri, biçimlendirici dönemlerde kendilerine başka çıkış noktaları bulmuşlardır. Bu daha radikal hareketlerin temsilcileri aynı zamanda sendikalarına önderlik ederken mecliste de hizmet etmişlerdi. Türkiye'de örgütlü emek hareketinin sessiz unsurları, elverişli ortamların açığa çıkmasıyla gelişme olanağı bulmuşlardı. Örgütlü emek hareketinin seçtiği yol, sonrasında değişen ulusal politik bağlama verilen tepkileri büyük oranda belirlemiş veya koşullandırmıştı.

Politik Dönüşüm ve Emegın Tepkisi

24 Ocak 1980 tarihinde ilan edilen ekonomik paket ve peşinden gelen askeri darbe, ithal ikameciliğe dayanan birikim rejiminden ihracat odaklı rejime geçerek, Türkiye ekonomisinin küresel piyasalara eklemelenme şeklini değiştirdi. Bekleneceği gibi bu gelişmeler, sendikaların kurumsal dokusunda da izler bıraktı. Sınıf eksenli halk muhalefedinin sona ermesinin izlerini 1980 askeri darbesinde aramak sadece akademisyenler arasında değil,⁴ Türkiye'nin yakın tarihiyle ilgilenen kişiler arasında da köklü bir eğilim olmayı sürdürmektedir. Araştırmacılar ve siyasi yorumcular, basitçe seksenli yılların ikinci yarısındaki protestolar genel örüntüye uymadığı için, bu dönemde yükselen emek protestolarını görmezden gelme eğilimindedirler.

Türkiye tarihiyle ilgili dönemselleştirmelerin neredeyse hepsi 1980'i bir kırılma noktası olarak almaktadır. Fakat mesele o yıl neyin kırıldığını tarif etmeye gelince oybirliği ortadan kalkmaktadır. Bununla birlikte İlkey Sunar'ın öne sürdüğü husus, bu meselede güvenle tekrarlanabilir: "Popülist devletin yerine küçük ama güçlü bir yeni faydacı/neo-ütiliteryan bir devlet konacaktı."⁵ Gerek otoriter biçimleriyle gerekse az çok demokratik biçimleriyle olsun popülizm, popüler sınıfların sistemden sadece eşitsiz ödüller almakla kalmayan ve bu sınıfların politik katılımına sallantılı da olsa bir zemin oluşturan patronaj ağlarını bir dereceye kadar örmek zorundadır.⁶ Türkiye örneğinde bu, sendikalar vasıtasıyla emek ve devlet arasında bir bağ yarattığından, bu bağ koparılmak zorundaydı ve yerine en azından resmi makamlar ve kitlesel medya araçlarının öne çıkardığı ideolojik söylem düzeyinde,

4 Türkiye tarihinde alt sınıfların failleşme olasılığını kenara atanları ayırırsak, solcu akademisyenler bile bu eğilimi paylaşmaktadır. Örnek olarak bkz. Yüksel Akkaya, "Yeni Yasaların Kısılcacında Sınıf Örgütleri" Sınıf Araştırmaları'nın ilk sempozyumuna sunulan makale, TÜSAM (14-16 Ekim 2004).

5 İlkey Sunar, "The Politics of State Interventionism in 'Populist' Egypt and Turkey", ISS/POLS 93-02, s. 25.

6 Örnek olarak bkz. Lynn A. Hammergren, "Corporatism in Latin American Politics a Reexamination of the Unique Tradition," *Comparative Politics* (Temmuz 1977), s. 443-461 veya James A. Morris ve Steve C. Ropp, "Corporatism and Dependent Development a Honduran Case Study" *Latin American Research Review* 12, no. 2 (1977), s. 27-66.

muhasebe standartları ve emek piyasasının rasyonel değerlendirmeleri konmalıydı.

Türkiye popülizmin zararına, yeni muhafazakârlık olarak bilinen serbest ekonomi/güçlü devlet tipi siyasetin⁷ yükselişine tanık olan tek ülke değildir. Yetmişli yılların başında Latin Amerika'nın güney ucunda darbelerden sağ çıkan rejimler, az çok benzer bir deneyime tanık olmuşlardı.⁸ Her şeye rağmen, bu bağlamda sadece politik açıdan demokrasilerin kırılgan olduğu rejimlere odaklanılmamalıdır. Örneğin Birleşik Krallık'ta da kapsamlı bir dönüşüm çok farklı bir otoriterleşmeyle yaşanmıştır. Sendikaların çok daha güçlü olduğu daha köklü demokrasilerde de, toplumsal protestolara tetikte ve sert polis gücüyle karşılık vermek, hükümetlerin politik gündemlerine aldıkları yapısal dönüşümü hayata geçirmek için başvurduğu yönetsel tedbirlerden biriydi. Thatcher hükümeti seksenli yılların başlarında, polisin endüstriyel ihtilaflara müdahalesini genişleterek bu reformları hayata geçirdi. Bu tam anlamıyla paralel bir örnek olmayabilir fakat ekonominin yeniden yapılandırıldığı dönemlerle, çıkar temsiliyeti ve arabuluculuk pratiklerinin düzenlenmesinde yaşanan değişimlerin arasındaki ilişkilerle dair ipuçları sunmaktadır. Daha önemlisi bu vakalar, neoliberal dönüşümün hedeflerine ulaşmak için örgütlü emeği ve temsilcilerini hizaya sokma ihtiyacını gözler önüne sermektedir. Bu baskı ister Şili'deki askeri darbe gibi devlet şiddetiyle olsun, isterse Büyük Britanya'da başarısızlığa uğramış madenci grevi gibi belirleyici grevlerin sembolik şekilde yenilmesiyle olsun,⁹ neoliberal politikaların başındaki politik

7 Bu terim ilk kez Andrew Gamble tarafından, Thatcherci Britanya'nın yeni muhafazakâr hükümetini değerlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bkz. Andrew Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*, Macmillan, Basingstoke, 1988. Büyük Britanya'daki yeni muhafazakârlıkla Türkiye'de Anavatan Partisi'nin politikaları arasında bir karşılaştırma için bkz. Muharrem Tünay, "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony," eser: A. Eralp, M. Tünay, B. Yeşilada (ed.) *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, Praeger, Londra, 1993, s. 11-30.

8 Hector E. Schamis, "Reconceptualizing Latin American Authoritarianism in the 1970s from Bureaucratic-Authoritarianism to Neoconservatism" *Comparative Politics*, cilt 23, no. 2 (Ocak 1991), s. 201-220.

9 Bu grev özellikle bu tezin esas tezine ilham kaynağı oluşturmaktadır çünkü Edward P. Thompson bir yerde bu grevi madencilerin ahlak ekonomisi ile Thatcher hükümetinin ideolojisi arasında bir çatışma olarak tanımlamaktadır. Bunu bu çalışmada ilgili bölümde açıklıyorum.

aktörlerin nerdeyse hep örgütlü emeğin omurgasını hedef aldığını çünkü neoliberal dönüşümde ilk kırılanın bu omurga olduğunu göstermektedir. Sendikaları bastırmakta başarısız olurlarsa, hükümetler dönüşüm politikalarını hayata geçirmekte başarısız olabilmektedirler.

Yetmişli yılların sonlarında ve seksenlerde çoğu hükümet uluslararası finans kurumlarının neoliberal gündemi teşvik etmek için hazırladıkları politik paket olan Washington Konsensüsü'nün şartlarını gözetmesine rağmen,¹⁰ bu önlemlere gösterilen tepkiler birbirinden farklı seyirler izledi. Seksenli yıllar Türkiye'nin aksine Latin Amerika ve Avrupa'nın büyük bölümü için sakinken, doksanlı yıllarda Türkiye sessiz ama dünyanın neredeyse geri kalan her yeri protesto hareketleriyle doluydu. Bu uyuşmazlık üzerinde durulmaya değerdir ve analizi protesto döngülerinin açığa çıkıp gerilemesine neden olan farklı koşullara ışık tutarak, toplumsal hareketler araştırmalarına katkı sunabilir. Türkiye'de askeri rejimin izlediği ve arkasından Turgut Özal'ın başkanlığını yaptığı sivil hükümetin devam ettirdiği politikalar, popülist siyasetin temelini önemli oranda yok etmiştir.

Yeni muhafazakâr Anavatan Partisi hükümeti Türkiye toplumunun uyum sürecini tamamlamak için cunta idaresinin yarattığı hukuکی kurumsal çerçeveden yararlanarak örgütlü emeğe politik bir saldırı başlattı ve sendikaların önceki yıllarda sahip oldukları politik baskı gücünden ne kaldıysa yok etti. Ayrıca ideolojik sahada anti-popülist söylemlerin üstünlüğünü de tesis etmeyi başardı. Başarılı bir şekilde örgütlü emeği ve faaliyet üsleri olan kamu iktisadi teşebbüslerini, Türkiye ekonomisinin uluslararası rekabet etme gücünü zayıflatan verimsizliğin temeli olarak göstererek şeytanlaştırdı. İşte protesto hareketi bu koşullar altında cereyan etti.

Uluslararası rekabet edebilirliği arttırmak için ekonominin yapısal dönüşümden geçirilmesi, yeni kurumlara yer açmak adına mevcut kurumlardan bazılarının kaldırılmasını da içermektedir. Yukarıda aktarılan örneklerde bu, eski rejimin popülist kalıntılarını ve katılımcı demokrasinin bazı unsurlarını, özellikle endüstriyel ilişkiler düzeniyle

10 John Williamson'un Washington Konsensüsü'nü tanımladığı özgün araştırma için bakınız: <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?researchid=486> erişim tarihi 2009-09-07.

bağlantılı olanları kasıtlı bir şekilde yok etme anlamına gelmektedir. Ne var ki bu neoliberal proje ihtilafsız bir şekilde uygulanmamaktadır. Sendikalar ve daha önemlisi kamu çalışanları, sosyal statüleri gerilerken sessizce boyun eğmemişlerdir. Seksenli yılların sonunda bu dönüştürücü politikalara tepki olarak, popüler direniş hareketlerinin en önemli dönemlerinden biri yaşanmıştır ve 1991’de yeni bir iktidar koalisyonunun görevi devraldığı yılda, Anavatan Partisi hükümetinin tasarladığı özgün girişimi bazı yönleriyle budamakta veya geriletmekte başarılı olmuştur.

Önderliğini bir ölçüde Türkiye’deki sendika liderliğinin yaptığı bu güçlü ve önemli direnişi neyin tetiklediği burada hayati bir sorudur. Eğer mesele basitçe sendikalı işçilerin azalan satın alma güçleri veya sendikaları olumsuz etkileyen yeni düzenlemeler olsaydı, belki geniş çaplı bir toplumsal rahatsızlık bile olmadan, hatta emeğin menfaatlerini pek de korumayan, bir uzlaşya bile varılabilirdi. Ancak hükümetin siyasi hedefi bizzat sendikaların var olma mantığına tehdit oluşturduğundan, hiçbir uzlaşma olasılığı bulunmamaktaydı. Türkiye’de hükümetlerin sendikalarla uğraşırken kullandıkları yerleşik pratiklere yabancı olan bu katı ideolojik tutum, işçiler arasında büyük kıyamet kopardı ve bir protesto dalgasının ateşleyicisi oldu.

Hoşnutsuzluğun ilk belirtileri, 1986 yılının ortasına kadar uzanmaktadır ve askeri müdahalenin miras bıraktığı bazı uç uygulamaları kaldırmaya dönük ilk girişimlerle de çakişmaktadır. 1986 yılından 1991’de yapılan genel seçimlere varıncaya kadar her yıl, hem özel hem kamu sektöründe emekte rahatsızlık emarelerine tanıklık edilmmişti. Sendikalı işçiler, dönemin baskıcı politik iklimine kafa tutan bu harekete önderlik etmekteydiler. Ancak doksanlı yıllarda sendikalar biraz politik, biraz örgütsel bir önemsizliğin içine ricat ettiler ve ülkeyi 2001 yılında vuran mali krizden sonra getirilmiş reformlara karşı tamamen etkisiz hale geldiler. 1991’de seçilen yeni koalisyon hükümeti, bir ölçüde selefinin neoliberal gündemini benimsemesine rağmen, onun ideolojik coşkusunu ve çatışmacı retorliğini benimsememişti. Dolayısıyla iktidar da sendikalarla önceden kurulan patronaja dayalı yöntemleri hatırlatan daha yatıştırıcı bir yöntem izledi. Sendikalarla uğraşırken kullanılan eski popülist retoriğe döndükten sonra, sendikalı işçiler

arasında baskın olan yanıcı atmosferin söndüğünü ve önderlerinin işleri her zamanki gibi yürüttüklerini, neticede faaliyet yürüttükleri zeminin kendisini de kaybettiklerini iddia etmek mümkündür.

Özal hükümetinin politikaları, önceki dönemle kıyasla seksenlerin ikinci yarısında istisnai derecede zayıf bir demokratikleşme dalgası yaşanmasına rağmen, halk arasında başını sendikaların çektiği yaygın bir sosyal çalkantı yarattı. Bu protestolar hem 1989 yerel idare seçimlerinde hem de 1991'deki genel seçimlerde Anavatan Partisi'nin yenilmesine katkıda bulundu. Dolayısıyla bu dönemde sendikaların rol oynadığı bu muhalefetin hükümete beslenen yoğun bir öfkeyle iç içe geçtiğini farz etmek normaldir. Burada, Türkiye'deki sendikalı işçilerin öfkesi altında yatan sebebin, popülizm, ulusal kalkınma hedefleri ve sanayileşme yoluyla modernleşme ile sembolleşen özgün bağlam içinde oluşmuş ahlak ekonomilerinin çığnemesi olduğu iddia edilmektedir.

Bundan dolayı giriş bölümünü, modern ve sanayileşmiş bir ekonomide sendikaların önderlik ettiği bir protesto dalgası açısından, ahlak ekonomisi tartışmasının geçerliliğini değerlendiren bir bölüm takip edecektir. Bu amaç doğrultusunda önce, seksenlerin ikinci dalgasındaki protestoların ana hatlarını, geniş kolektif eylem bağlamı içine oturtmak için toplumsal hareketler literatürü ele alınacaktır. İkincisi, ahlak ekonomisi tartışmasını özcü yargılardan ayırmak adına, tarihsel kurumsalcılık literatürü, tarihsel anlamda ahlak ekonomisinin politik hadiseler ve kurumların aracılığıyla oluşma biçimini ortaya koymak için ön plana konacaktır. Birinci bölüm Türkiye'deki sendikaların gelişim yörüngelerini ve sendikalı işçilerin ahlak ekonomisini paralel bir rotada oluşturmalarını takip eden sürece ayrılmıştır. Araştırmanın son bölümüyse, seksenli yılların politik hadiseleri ve 1986'nın son günlerinden 1991 güzüne dek süren protesto hareketinin özgünlükleri hakkında derinlemesine analizler sunmaktadır. Arkasından yaşananlara sonuç bölümünde kısaca değinilmektedir.

BÖLÜM 1

TOPLUMSAL HAREKETLER VE ÇATIŞMACI SİYASET

On dokuzuncu yüzyıldan bu yana kitleler ve fikirleri dikkate alınması zorunlu politik bir güce dönüşmüştür ve bu gelişme sadece politik sistemlerin dinamiklerini değil, siyaset biliminin ilgi odağını belirleyen çerçeveyi de değiştirmiştir. Geçmişin köylü isyanları ve gıda ayaklanmaları yeni tip kitle protestolarına evrilmiş, kapitalist üretim tarzının bağlamı içinde yeni anlamlar ve önem kazanmıştır. Marc Bloch bir keresinde, tarihçi için kapitalizmde grev neyse feodalizmde köylü isyanları odur demişti.¹ Fakat modern kitle hareketlerinin modern siyaset üzerindeki etkisi ayrı bir çalışma odağı yaratmasından çok daha geniş bir boyuta sahiptir. İşçilerin kolektif eylemleri politik süreçleri nasıl şekillendirmekte ve bu süreçler sonrasında bu eylemleri nasıl biçimlendirmektedir? Ayrıca politik sistemin daha geniş unsurlarını belirlemede bu etkileşimin ağırlığı var mıdır? Bu etkileşimin işleyişi tam olarak nasıldır? Bu soruların tümü farklı araştırma programları için meşru başlangıç noktaları sunmaktadır. Bundan dolayı kolektif eylemler ve toplumsal hareketler uzun süredir akademik tartışmalara konu olmaktadır.

Bu araştırma, Türkiye’de seksenli yılların ikinci yarısında uygulanan neoliberal dönüşüm politikaları karşısında, protesto hareketinin dinamiklerini yorumlamaya çalışmaktadır. Sendikali işçilerin eylemleri o dönemde manşetleri kaplamıştı ve sendikaların kamu iktisadi teşebb-

1 Alıntı yapılan eser: Rodney Hilton, *Class Conflict and Crisis of Feudalism*, Verso, Londra, 1990, s. 49.

büsleri ve özel işletmeleri ilgilendiren endüstriyel ilişkileri dönüştürmeyi hedeflemiş hükümet politikalarına yönelttiği muhalefet politik gündemi belirler hale gelmişti. Türkiye emek hareketi bu protestoların baş aktörüydü fakat seksenlerin sonunda ilan ettiği hedeflerin bazılarına ulaşınca, doksanlı yıllarda ve sonrasında kenara çekildi. Açıkçası bu hareket, dünyanın farklı yerlerinde gelişigüzel bir biçimde ortaya çıkan ama ancak doksanlı yılların ortasından sonra sürekli bir içerik kazanan ve neoliberal dönüşüme karşı duran küresel direnişle özdeş olmasa da benzer bir deneyim yaratmaktadır. Toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve gerileyişi rastgele hadiseler değildir. Aslında kitle hareketleri genelde örüntüleri belirgin döngüleri takip eden sistematik fenomenlerdir. Toplumsal talepleri veya politik desteği seslendirmek için kolektif eyleme başvurmak politik süreçlerin temel bir unsurudur. Bundan dolayı “geçmiş grupların politik uyanışlarını tahlil etmek, mevcut politik durumları ve davranışları kavramamız için ipuçları sunabilir.”² Ayırt edilmesi halinde kolektif eylemlerin arkasında yatan mantık, toplumsal hareketlerin dinamiklerini anlamak, bugünü yorumlamak, hatta bugüne müdahale etmek için gerekli ipuçlarını sağlayabilir.

Türkiye’deki toplumsal hareketleri, özellikle de işçi hareketlerini çalışan kişiler için normalde ilgiyi hak eden dönem seksenli yıllardan çok altmışlı ve yetmişli yıllardır. Bu dönemde istisnai derecede canlı bir toplumsal hareketlilikle vardır ve önderliğini işçiler yapmıştır. Sendikalaşma oranları bu yirmi yıl boyunca sürekli artış göstermiştir. Birçok önemli grev ve diğer protesto veya direniş formları, emekçiler ve sendikaları tarafından örgütlenmiştir. Kırklı yılların sonlarında kurulan ve ellili yıllarda ilk mücadele ve örgütlenme deneyimlerini kazanan emek örgütleri bu yirmi yılda adeta meyvelerini vermişlerdir. Fakat karşılaştırma yapılacak olursa, başka yerlerde de benzer gelişmeler yaşanmıştır. Barış hareketi veya ikinci kuşak kadın hareketi gibi yeni toplumsal hareketlerin fideliği altmışlı yıllardır.³ Diğer yandaysa

2 Suzanne Desan, “Crowds, Community, and Ritual in the work of E. P. Thompson and Natalie Davis,” yer aldığı eser: Lynn Hunt (ed), *The New Cultural History*, University of California Press, Londra, 1989, s. 56.

3 68 yılındaki kitlesel eylemlerin mirasının ortaya koyduğu meydan okumanın değerlendirmesi için bkz. Clauss Offe, “New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,” *Social Research*, cilt 52, no. 4, 1985, s. 817-868.

aynı dönemde, eski bir toplumsal hareket tipi olarak emek hareketleri, özellikle uygun koşulların ithal ikameci politikalarla olduğu gelişmekte olan ülkelerde enerjik bir görünüm kazanmıştı. Ancak bu başarı nihayetinde, Mısır'da Nasır döneminin sona ermesinden, Şili'de seçilmiş ilk Marksist başkanın devrilmesine, Üçüncü Dünya ülkelerinde farklı kılıklar altında yapılan, başka sebeplerin yanı sıra emeğin politik etkisini kırmayı amaçlayan askeri darbelerle sonuçlanmıştı. Türkiye bu örüntünün istisnası değildi.

Türkiye buna rağmen seksenlerde bir istisnaydı. Yukarıda Türkiye'yle karşılaştırılan ve gelişmekte olan ülkelerin çoğu bu dönemde, büyük miktarda doğrudan yabancı yatırım almış Brezilya ve Güney Kore hariç, sendikaların başını çektiği kitlesel ve yaygın başkaldırmalara tanıklık etmemişlerdi. Ancak bu iki örnekte bile, bazılarının başında askeri diktatörlüklerin olduğu yönetimler, bu ülkelerde tahakkümlerini tehlikeye sokmadan, ekonominin işleyişini uluslararası finans kuruluşlarının önerileriyle bağdaştırmayı başarmışlardı. Bu açıdan öyle başarılı olmuşlardı ki, bazıları doksanların başlarında toplumsal hareketlilik korkusu duymadan rejimi dışa açmayı tercih etmişlerdi. Görünüşe göre toplumsal protestoların eksikliği, politik eliti demokratikleşme yönünde teşvik etmişti. Demokrasiye geçişi ve geçme olasılıklarını inceleyen bazı araştırmacılara göre, yeniden tesis edilen demokrasi ekonomik karar alma alanını, sınırlı demokratikleşme için bir taviz olarak popüler politikaların müdahalesinden çıkaracaktı. Doğrusu demokratikleşme talebinde bulunan halk hareketlerinin yokluğu, elitler arası paktlarla bu tarz kısıtlanmış rejimlerin inşasına olanak vermişti. Özellikle Latin Amerika ülkelerinin deneyimlerine odaklanan geçiş literatürü bu tür tezleri öne çıkarır.⁴ Bu bakış açısı aynı zamanda, Doğu Avrupa'daki serbest piyasacı rejimlerin analizinde de etkiliydi. Bu fikirlerin ve gelişmelerin hepsi, bu ülkelerdeki emek direnişinin rehabetini gösteren bir emare olarak ele alınabilir.

Bu yaklaşımların sonucu politik katılım ve iddia üretiminin belli biçimlerinin sona erdiğini dikte etmiş ve bunun demokrasiye geçişe kat-

4 Geçiş literatürünün özgün argümanları için bkz. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead (ed), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986.

kıda bulunduğu ima edilmiştir. Örneğin Brian Loveman'ın iddiasına göre, doksanların ortasında Latin Amerika'da demokratikleşme sürecinin çeperleri genişlerken ekonomi alanı politik tartışmaların kapsamı dışındaydı⁵ çünkü ekonominin idaresi teknisyenlerin ayrıcalığı olarak görülmekteydi. Ancak doksanların ortasından itibaren dünyayı yeni bir protesto dalgası kaplamıştı. Latin Amerika'da popüler hareketler, doksanlı yılların sonundan itibaren neoliberal politikaları takip eden hükümetleri alaşağı ettiler.⁶ Avrupa'da entegrasyon süreci, özellikle küçük çiftçiler, sendikalı işçiler ve kamu çalışanları arasında geri tepmiş, bu süreç 1995'te Fransızların kamu sektöründe yapılacak reforma direnmesiyle başlamıştı. 1999'da yapılacak Dünya Ticaret Örgütü toplantısı daha sonra "Seattle savaşı" olarak adlandırılacak büyük çaplı kitle gösterileri nedeniyle toplanamadı. Neoliberal küreselleşmeye yöneltilen protestolar, giderek işçileri ve çalışanları, özellikle de kamu hizmeti verenleri içine aldı.⁷ Bugün bu protestoların tamamı, genel "Küresel Adalet Hareketi" başlığı altında analiz edilmektedir.

O dönemde özellikle seksenlerin sonunda sesi istisnai derecede gür çıkmış Türkiye emek hareketi, kendi işinde çalışan veya küçük işverenlerin ve küçük zanaatçıların başını çektiği ve kendiliğinden olan eylemler hariç sessizdi. Uzun lafın kisası şu tespitte bulunmak mümkündür: Toplumsal hareketlerin az çok sessiz olduğu ve benzer ekonomik güçlüklerle baş eden ülkelerde seksenli yıllar büyük oranda olaysızken Türkiye'deki örgütlü emek protestolarının merkezi haline gelmişti. Fakat hükümette değişikliğe gidilmesinden hemen sonra doksanlı yıllarda ve sonraki dönemlerde Türkiye'de işçi hareketi atalet içine girerken, toplumsal hareketler dünya genelinde manşetleri kap-

5 Şili'de darbeden sonraki ilk demokratik seçimlerden önceki politik durumun tasviri için bkz. Brian Loveman, "Protected Democracies and Military Guardianship: Political Transitions in Latin America 1978-1993," *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, cilt 36, no. 2 (Yaz 1994), s. 105-189.

6 Bahsi geçen dönemde Latin Amerika deneyimlerinin genel politik değerlendirmesi için bkz. Masis Kürkçügil (der.), *Latin Amerikanın Kanayan Damarları*, İthaki, İstanbul, 2004.

7 Donatella Della Porta, "Multiple Belongings Tolerant Identities and the Construction of another Politics: Between the European Social Forum and the Local Social Fora," yer aldığı eser: Sydney Tarrow Donatella Della Porta (ed.), *Transnational Movements and Global Activism*, Rowman ve Littlefield, Lanham, 2005, s. 181.

lar olmuştur. Bu zamanlama farklılığı, kitle hareketlerinin arkasındaki hareketlenmenin toplumsal ve politik dinamiklerine ışık tutabilir. Türkiye'deki sendikacılığa özgü etmenler, işçilerin ve sendikaların dolaysız toplumsal deneyimlerine etkide bulunan dışsal etmenlerden yalıtılabilirse, Özal yönetiminin neoliberal gündemine karşı büyümüş ve akabinde sönümlenmiş emek protestolarının analizi toplumsal hareketler literatürüne katkı sunabilir.

Bu amaçla Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin belli başlı özellikleri ve bu dönemde yaptığı stratejik tercihler, toplumsal hareketler literatürü içinde örgütsel arka plan, evvelki protesto ve direniş deneyimleri, hareketlenme anındaki politik fırsatların yapısı ve politik aktörlerle hareket arasındaki etkileşim gibi unsurlar üzerinden analiz edilmelidir. Sonraki bölüm buna eğilmektedir. Çalışmanın esas ilgi odağı işçilerin bir sınıf gibi hareket etme eğilimlerini tetikleyen koşulların, yani tüm işçilerin birleşmesi ve tek bir parça halinde hareket etmesine vurgu yapan bir söylemle toplumlarının fiziki yeniden üretimleri içinde sahip oldukları sosyal konumlarından gelen maddi çıkarlarını savunma arzularıyla seferber olması sürecinin ilişkisel dinamiklerinin ve mekaniğinin, aydınlatılmasıdır. Bu ayırt edici bir husustur çünkü işçiler genelde, bir sınıf olarak kolektif eyleme geçmek için diğer toplumsal kimlikleri görmezden gelme eğiliminde olmazlar.

İşçi hareketi mevcut haklarını ve ayrıcalıklarını korumak ya da yeni haklar kazanmak için seferber olabilir, ama bunu aynı motivasyonla yapmazlar. Bu farklılık sırasıyla emek protestolarının savunmacı ve saldırgan stratejileri arasındaki uyumsuzlukları yansıtır.⁸ İki durumda da işçiler sınıf kimlikleriyle hareket ederler ama ilkinde daha sendikal ve ekonomik bir bilinç dolayımında oluşan bir kimlikten, ikincisindeyse daha politik bir bilinçten bahsetmek mümkündür. Burada bahsedilen neoliberal dönüşüme karşı direniş genel olarak, piyasa ilişkilerinin toplumsal üretim ilişkilerinin derinlere sirayet etmesine karşı savunmacı bir eylemiş gibi görünmektedir. Her halükarda mevcut sosyalist rejimlerin çöküşünden sonra, ortaya çıkıp hükümetleri tehdit ede-

8 Beverly Silver, Dünya Sistemi yaklaşımına dayalı yakın zamanlı bir çalışmada benzer bir sınıflandırmaya işaret etmektedir. Bkz. Beverly Silver, *Emeğin Gücü: 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

cek işçi sınıfı ideolojisinin harekete geçirdiği bir hareket olma ihtimali zaten düşüktür. Bundan ötürü Küresel Adalet Hareketi başlığı altında toplanan son direniş dalgasına, zorunlu olarak sınıfa dayalı politik bir gündemi temsil etmeyen bir toplumsal koalisyon önderlik etmiştir. Bu doğrultuda Ayşe Buğra, ağırlıklı metalaşmaya ve piyasa mantığının sosyal ilişkilere daha derin bir şekilde nüfus etmesine yöneltilen direnişlerin, genel bir sınıf kimliği üzerinde bu kimliğin alternatif rolleri arasında farklılaşma yaratmadan kitlesel eylemlere yol açtığını iddia etmektedir.⁹

Bu yorum burada incelenen örneğe uygun düşmektedir. Burada sendikacı işçiler neoliberal bir politik gündemi takip eden bir hükümet tarafından hedef alınmıştır ve bu hükümet Türkiye ekonomisini, küresel piyasalara daha dolaysızca eklemlenme ihtiyacına göre şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu hedef Türkiye'nin sendikacı emeğinin ahlak ekonomisine, Özal yönetiminin demeçleri ve icraatlarında somutlanan gerçek bir tehdit oluşturmaktaydı. Ancak Türkiye örneğinde tehdit altındaki toplumsal kesimin, geniş bir ücretli topluluğu içinde küçük ve ayrıcalıklı bir grup olduğunu unutmamak gerekir, bunların kazanımları büyük oranda dolaylı dinamiklerle diğerlerinin ücretlerini arttırsa da, protestoların doğrudan etki altında kalmamış diğer işçi kesimlerine kendiliğinden yayılacağı varsayılmaz. Hareketin liderlik yapısı ve bahsi geçen ahlak ekonomisinin özgün nitelikleri bu bağlamda bir etmen olabilir. Bundan ötürü yaptıkları, sendikaların Özal yönetimine yönelttiği protestoları kapsamlı bir şekilde incelemek için de analize dâhil edilmelidir ama önce bir toplumsal hareketin incelenmesiyle ilgili temel hususların aydınlatılması zorunludur.

Toplumsal Hareketler Literatürünün Gelişimi

Toplumsal hareketler, kimliği çatışmacı meselelerde oluşan ve genelde alışıldık olmayan katılım formlarını kullanan eylemcilerin ve eylemci gruplarının oluşturduğu ağlarla meydana gelen hareketler olarak tanımlanır.¹⁰ Örgütlü kitle eylemlerinin ortaya çıkması her zaman araş-

9 Ayşe Buğra, "Sınıf ve Siyaset" *Toplum ve Bilim* (2008), no. 113, s. 9-20.

10 Donatella Della Porta, Mario Diani, *Social Movements: an Introduction*, Oxford, Basil Blackwell, 1999, s. 1-32.

tırmaları ve teorik çalışmaları tetikleyen bir etmen olmuştur. Bazıları bu “anomali” üzerine akıl yürütmeye çalışmakta, kimileriye özellikle belli dönemlerde ivme kazandıklarında, bu eylemleri soruşturacak evrensel yöntemler bulmak istemektedirler. Devrimler daha bariz araştırma vakalarıdır fakat önem bakımından devrimlerden geri kalsa da protesto dalgaları, hem siyaset bilimcilerinin hem de sosyologların meşgul oldukları bir konudur. Bireylerin ortak meselelerle ilgili kaygıları, kaynaşıp toplumsal huzursuzluklar yaratma eğilimindedir ve bu da kendisini kolektif eylemlerde gösteren kitlesel hareketlere dönüşebileceği gibi geniş kapsamlı toplumsal hareketler ve özgün politik bağlamlar bireylerin kolektif eyleme geçme eğilimlerini arttırabilir. Dolayısıyla toplumsal protestolar genelde periyodik kümeler halinde gelir. Doğrusu dağınık hadiseler hem tarihte hem de gazete manşetlerinde zor dikkat çeken şeylerdir.

Genelde analizler, kolektif eylemin geçmiş deneyimlerden birikmiş etkileri yansıttığını varsayıp modernleşme süreciyle bağlantılarını gözden kaçırmaktadır.¹¹ Bu izlenimi yaratan şey, yaygın hak talep etme geleneklerine, otoritelerden kaçınma alışkanlığına ve direnişlere gömülü olmasıdır. Geçmiş mücadeleler ve güncel hareket arasındaki önemli bağlardan biri, kolektif eylem repertuarı, protestoların alet takımıdır. İnsanlar genelde otoriter baskılara yönelttikleri muhalefeti gündelik yaşamlarında gözler önüne sererken yahut benimsedikleri bir davayı savunurken doğaçlama yapmazlar. Aksine geçmiş mücadelelerle öğrenilmiş ve gündelik yaşamın başka alanlarından aktarılmış, topluluğun kuşaklarca paylaştığı ve kolektif bir şekilde gerçekleştirdiği sınırlı ve rutin davranışlara bel bağlarlar. Modern iletişim teknolojisinin hâkim olduğu çağda, dünyanın belli bir bölgesinde görülen aleni protesto biçimleri kitlesel medyada görünürlüğü sayesinde başka yerlerde benimsendiğinde, uluslararası eylemler bu alet takımını daha da zenginleştirebilmektedir. Eylem repertuarı, toplumsal protestoları ve halkın iddialarını otoriteye ve genel olarak kamuoyuna açmaya yarayan bir araç olmanın dışında taşıdığı politik mesajı da biçimlendirir. Mevcut eylemi geçmişle ilişkilendirirken bu alet takımından belli tercihlerin

11 Charles Tilly, “Giriş” yer aldığı eser: Louis A. Tilly, Charles Tilly (ed.) *Class Conflict and Collective Action*, Sage Publications, Londra, 1981, s. 16.

yapılması, o eylemin politik mesajına bir ilavede bulunur. Örneğin Türkiye'deki sendikalar ciddi olduklarını göstermek için Ankara'ya toplu yürüyüş yapmaktan bahsetmişlerdir.

Kitlesel hareketlerle ilgili çalışmalar, on dokuzuncu yüzyılın sonunda araştırma konusuna dönüşmüştür. Kitlesel hareketlere yönelik ilk değerlendirmeler, kalabalıkların mantıksızlığına odaklanıyor ve kolektif eylemi bir anomali olarak ele alıyordu. Örneğin ırkçı görüşleri olan ve eserleri Türkiye'de geniş kesimlerce bilinen Gustave Le Bon, sürü davranışlarını bilinçsiz bir akılla ilişkilendiriyor ve mantıksızlığına vurgu yapıyordu. Doğrusu toplumun ayrıcalıklardan yoksun kesimlerinin köylü isyanlarında, gıda ayaklanmalarında ve işçi başkaldırılarında olduğu gibi, iddialarını ortaya koyma, çıkarlarını koruma veya ileriye taşıma saikleriyle kullanmak zorunda kaldıkları bir araç olarak kitlesel eylemler, o dönemde ağırlıklı elit kökenlerden gelme araştırmacılar tarafından anormal karşılanmaktaydı. Bununla beraber bu tür görüşler aynı zamanda, savaş arası dönemde Avrupa'nın genel haleti ruhiyesini de yansıtmaktaydı ve ancak milliyetçi veya ırkçı solidarist ideolojilerin yarattığı felaketlerden sonra cazibesini kaybetti.

Diğer yanda bazı farklı çalışmalar, sorun karşısında sezgisel bir yaklaşımı takip etmişler ve güçlüklerin veya göreceli yoksunlaşma deneyimlerinin kitlelerde yarattığı şikâyetlerin üzerine eğilmişlerdir.¹² Bu görüşe göre örneğin gıda ayaklanmaları, kırsal nüfus kıtlıklar sonucunda mağdur olduğu için yaşanmaktadır. Ancak her yaygın kıtlık büyük çaplı rahatsızlıklar yaratmadığından, meşru bir şikâyet kaynağının toplumsal hareketleri beslemek için çok muğlak bir motivasyon olduğu söylenebilir. Bu şikâyetleri somut politik eylemlere dönüştürmek için başka etmenlerin de olması gereklidir. O halde esas soru bu şikâyetleri protesto eylemlerine neyin dönüştürdüğünü veya bu dönüşümü neyin kolaylaştırdığını,¹³ aktörlerinin kavramsallaştırmaları içinde bu protes-

12 Örnek olarak bkz. Neil Smelser, *Theory of Collective Behavior*, Free Press, New York, 1962.

13 James E. Cronin, "Strikes and Power in Britain, 1870-1920," yer aldığı eser: Leopold Haimson, Charles Tilly (ed.), *Strikes, Wars, and Revolutions in an International Perspective: Strikes Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 89.

to hareketlerinin yapısal sınırlarını neyin belirlediğini bulmaktır. Daha sonraki sorgulamaların yaklaşımı, özellikle Birleşik Devletler’de sivil haklar hareketinin yükselişinden sonra, toplumsal hareketleri çalışan kişilerin kolektif eylemlere etki eden bu diğer faktörlere odaklanmalarını sağlamıştır.

Kolektif eylemler ve toplumsal hareketlere eğilen modern akademik araştırmalar, altmışlı yıllarda Mancur Olson’un sürü davranışının mantıksız olduğunu söyleyen varsayıma dayalı mevcut yaklaşımlara meydan okumasıyla başladı. Klasik ekonominin bireysel rasyonellik varsayımına ve aynı okulun metodolojik bireyciliğine dayanarak, insanların onları kuşatmış toplumsal, politik ve ekonomik koşullar tarafından mağdur edildiklerinde, kitle eylemlerine katılmanın getirilerini ve maliyetlerini hesapladıklarını iddia etmişti. Dolayısıyla kalabalığın, onu meydana getirmiş bireylerin çıkarlarının aritmetik toplamından ayrı hareket etmek gibi mantıksız bir tutumu olamazdı.¹⁴ Her ıstırap çeken yurttaşın şikâyet ettiği için hareket etmediğini söyleyen zemin-den hareketle, bu eylemlere dâhil olan bireylerin hareketlerinin maliyetleriyle getirilerini hesapladıklarını iddia etmekteydi. Dahası bu eylemleri inceleyecek kişilerin değerlendirmesi zorunlu olan şeyler, ona göre şikâyet ettikleri için harekete geçen bu insanları, mağdur olanların kaderlerini sessizce kabul ettiği yığınlarca örnekten ayıran parametrelerdi. Bundan ötürü araştırmacılara, toplumun ayrıcalıklı olmayan kesimlerinin kitle eylemleri ve protesto hareketleriyle talepleri için ne zaman ve hangi koşullarda harekete geçtiğine bakacakları bir odak noktası sundu.

Ancak karı azamiye çıkarmaya dönük bencil saikler, ayrıcalıklardan yoksun birçok insanın dayanışma içindeyken adil bir dava uğruna hayatlarını dahi feda ettikleri, sayısız büyük protesto dalgalarını değerlendirmede yetersiz kalmaktadır. Sydney Tarrow, altmışlı yıllarda Birleşik Devletler’de binlerce kişinin “kendileri değil de başkalarının çıkarları için greve gittiği, yürüyüş yaptığı, başkaldırdığı ve eylemler düzenlediği” sivil haklar hareketine işaret ederek bunu gözler önüne

14 Artık klasikleşmiş çalışması için bkz. Mancur Olson, *The Logic of Rational Choice*, Harvard University Press, Cambridge, 1965.

sermektedir.¹⁵ Bu belirgin kusur, akademik çevrelerdeki teorilere temel oluşturmuş rasyonel tercih modelini yok etmemiştir fakat araştırmacıların kolektif eylemlerle toplumsal hareketlerin arkasındaki mobilizasyon süreçlerine bakarak odaklarını kaydırmalarına katkı sunmuştur. Bu bağlamda en büyük katkı, kendilerini yeniden üretme ve kaynaklarını harekete geçirmeye çalışan toplumsal hareketlerin içyapılarına ve stratejilerine odaklanmış kaynak mobilizasyonu teorisinin ortaya atılmasıdır.¹⁶ Kaynak mobilizasyonu araştırma programının temel ilgi odağı mobilizasyon sürecine ve bu süreçlerin resmi örgütsel tezahürlerine dönüktür. Bu da bu araştırma programının temel sorunsalını, toplumsal hareketleri kışkırtanların nasıl grupları harekete geçirdiklerine ve ellerindeki sınırlı bilişsel, maddi kaynaklar dikkate alındığında davalarını olası en iyi stratejiyle nasıl öne çıkardıklarına yoğunlaştırır. Bu açıdan bu yaklaşım nirengi noktasını bireysel rasyonellikten kolektif olana kaydırmıştır.

Kaynak mobilizasyonu araştırma programının temel odak noktası, toplumsal hareketleri örgütleyenlerdir. Bir bakıma Mancur Olson'un rasyonel hesaplar yapan bireylerinin yerini davasını daha fazla insanı kendisine katarak, daha fazla para toplayarak ve daha fazla karar alıcıyı içine alarak ileriye taşımaya çalışan örgütsel entrikalar almıştır. Dolayısıyla örgütsel stratejiler, neoklasik ekonominin firmaların işleyişine bakışından esinlenmiş bu yaklaşımda ilgi merkezi olmuştur. Ancak toplumsal hareket örgütlenmeleri boşlukta faaliyet yürütmez. Bu yaklaşımın eksikliği, toplumsal hareketlerin gelişim çizgisine etki eden dışsal etmenleri değerlendirmeye katmamasıdır çünkü analizini örgütsel stratejilere ve toplumsal hareket örgütlenmelerinin içsel mekanizmalarına daraltmaktadır. Kaynak mobilizasyonu araştırmalarındaki bu zaaf, politik bağlamı ve toplumsal hareketlerin bu bağlamla ilişkisini

15 Sydney Tarrow, *Power in Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 16.

16 Bkz. John D. McCarthy, Mayer N. Zald, "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory," yer aldığı eser: John D. McCarthy, Mayer N. Zald (ed.), *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction, New Brunswick, 1987, s. 15-48 veya Anthony Oberschall, *Social Conflict and Social Movements*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1973.

analize sokan, bunu kaynak mobilizasyonu yaklaşımının temel ilke-lerini terk etmeden yapan yeni nesil araştırmalarla giderilmiştir. Bu yeni araştırmalar, hâlihazırda kaynak mobilizasyonu araştırmalarının geleneği içinde çalışanlarca yürütülmektedir.

Bu bağlamda öncülerden biri, Doug McAdam'ın Birleşik Devletler'deki sivil haklar hareketini ele aldığı çalışmadır.¹⁷ Bu yaklaşımın temel analitik aracı, yeni gelişen hareketin üyelerini kazandığı, kaynaklarını harekete geçirdiği ve sonrasında politik bağlama etki ettiği veya etmeye çalıştığı politik süreçlerin tarifidir. Bu bağlamı adlandırmak için kullanılan teknik terim politik fırsatlar yapısıdır. Politik fırsatlar yapısı kaynakların, kurumsal düzenlemelerin ve belli durumlarda protesto hareketlerinin gelişimini kolaylaştıran ama başka durumlarda buna engel olan geçmişten kalma toplumsal mobilizasyon teamüllerinin özgün bir konfigürasyonudur.¹⁸ Hareketi rgtleyenlerin inisiyatif, ağırlıkla elverişli politik ortamlarda önemli sonuçlar üretir. McAdam'ın Charles Tilly ve Sydney Tarrow ile işbirliğiyle gerçekleştirdiği son çalışma,¹⁹ daha dinamik türde toplumsal ilişkilere ve mobilizasyon süreçlerinin sonraki aşamalarına odaklanarak araştırma programlarının yetersizliklerini gidermeye adanmıştır. Ayrıca bu süreçlerin kültürel yönlerini teorik şemalarına dâhil etmeye de gayret göstermişlerdir. Bu akademisyenler politik dönüşümlerin toplumdaki belli başlı sektörler için yarattığı tehditlere de işaret etmekte, böylece kavramı sadece toplumsal mobilizasyonlara elverişli anları tarif etmekten kurtarmaktadır. Bu politik fırsat yapısına ilişkin analizlerin *neden* ve *ne zaman* hareketlerin ortaya çıktığı sorusuna ışık tutması demektir fakat Tilly, McAdam ve Tarrow'un geliştirdikleri politik süreç modeli aynı zamanda sonraki gidişatlarını ve kurumsallaşmalarını da kavrayıp analiz etmeye çalışmıştır.

17 Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982.

18 Herbert P. Kitschelt, "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies," *British Journal of Political Science*, cilt 16, no. 1 (Ocak 1986), s. 58.

19 rnek olarak bkz. Doug McAdam, Sydney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Politik fırsat yapısı,²⁰ protesto stratejilerinin tercihini ve toplumsal hareketlerin çevrelerinde bıraktığı tesiri etkilese de, hareketlerin gelişim seyrini belirleyemezler. Ancak aynı küresel neoliberal saldırının teşvikiyle, piyasa ilişkilerinin toplumsal dokuya sirayet etmesinde olduğu gibi, benzer çatışma veya huzursuzluk vakalarıyla oluşan kitle-sel eylemlerin arasındaki değişiklikleri değerlendirmesi mümkündür. Bu, yukarıda aktarılan ve Türkiye’deki neoliberal dönüşüme gösterilen protestolarda olduğu gibi, benzer motivasyonlarla hareket etmiş farklı toplumsal hareketlerin birbirinden ayrılmış güzergâhlarını analiz etmede faydalı olabileceği anlamına gelir. Mobilizasyon ve demobilizasyonu çevreleyen politik süreçleri analize tabi tutmak, faydalı bir teorik başlangıç noktası sunmaktadır. Belli bir hareketi örgütleyenlerin önündeki politik fırsat yapısını toplumsal mobilizasyonun kendisiyle birlikte tarif etmek, seksenlerin ikinci yarısında Türkiye’yi kuşatmış protesto hareketi üzerine eğilen bu çalışmanın temel ilkesidir.

Kolektif eylem teorilerine yapılan son katkılar, mobilizasyon süreçlerinde *çerçvelendirmenin* önemine vurgu yapmaktadır. Çerçeveleme kavramı, harekete üye kazanma ve kaynakları harekete geçirme çabalarının gerçekleştiği topolojiye anlam vermeye ve etiketlemeye dönük söylemsel girişimlere işaret eder. Belirgin bir toplumsal sınıra tekabül etmediği ve toplumun önemli bir kesimi tarafından meşru bulunacak bir politik söyleme aktarılmadığı takdirde, bireysel şikâyetler ve belli kesimlere ait iddialar önemsizdir. Doğrusu “harekete geçme kapasitesi kendiliğinden şikâyetlerle ortaya çıkamaz; öncelikle harekete geçirilmeleri gerekir” ve “bu şikâyetleri toplumsal ölçekte tanımlanabilecek örüntülere dönüştüren “kolektif eylemin arkasında sık sık toplumsal ve kurumsal bir ağ vardır.”²¹ Yeni olgunlaşan bir hareketi azmettirenlerin başarısı, bu bağlamda büyük oranda hareketin alın-

20 Bağlam yapısı kavramına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Dieter Rucht, “The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-movement and Cross-national Comparison,” yer aldığı eser: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements Political Opportunities, Mobilising Structures and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 185-204.

21 Katarzyna Gajewska, “The Emergence of a European Labor Protest Movement?” *European Journal of Industrial Relations*, cilt 15, no. 1 (2008), s. 105.

yazısını belirler. Ancak politik süreç yaklaşımının ilk örnekleri sadece fırsat yapılarına odaklanmışlar ve bu kimlik oluşturuıcı süreçleri görmezden gelmiştir. Bu eksikliği gidermek için, politik süreç araştırmaları kapsamında yapılan sonraki araştırmalar, “politik kimliklerin oluşumunu, farklı aktörlerin mobilizasyonunu, kolektif eylemin parçalanmasını veya birleşmesini, süregelen mücadelelerce benimsenen yolların dönüşüm geçirmesini”²² de açıklayıcı şemalarına dâhil etmişlerdir. Yakın zamanda politik süreç araştırmaları, hareket aktivizminin tanımlayacak açıklamaların, arka plandaki yapısal koşulların, değişen politik fırsatların, erişilebilen kaynakların ve aktivistlerin bunları anlamlı kılacağı kültürel veya çerçevlendirici süreçlerin farkında olması gerektiğini iddia etmektedir.²³ Ancak politik fırsat yapısının analizi, mobilizasyon sürecinin gelişimi ve gerilemesini anlamlandırmaya dönük her tür girişim için hala önemli bir unsurdur.

Bir toplumsal hareketi çevreleyen her koşulu ve durumu kuşatacak bir etmene dönüşmemesi için, politik fırsat kavramını açmamız zorunludur. Ayrıca toplumsal hareketlerin kendi başlarına politik fırsatlar yaratabileceğini veya bunları değiştirebileceğini de hesaba katmak zorundayız.²⁴ “Politik fırsat yapıları kaynakların, kurumsal yapıların ve belli örneklerde protesto hareketlerinin gelişimini kolaylaştıran, başka durumlardaysa engel olan geçmişten kalma toplumsal mobilizasyon teamüllerinin özgün bir konfigürasyonundan oluşur”²⁵ ifadesi yeni ortaya çıkan bir hareketin gelişiminde temel bir değişkendir. Basit bir toplumsal yahut ekonomik şikâyetin, gevşek örgütlenmiş bir grup insanın girişiyle gerçek bir toplumsal hakikate dönüştürülmesidir. Politik fırsat yapısındaki değişiklikler mobilizasyonun kolaylığını veya zorluğunu, kolektif iddia üretmenin maliyetleri ve faydala-

22 Doug McAdam, Sydney Tarrow, Charles Tilly, (2001), s. 32.

23 Brian Mello, “Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80,” *Social Movement Studies*, cilt 6, no. 3, 2007, s. 208.

24 Böyle bir girişim için bkz. William A. Gamson, David S. Meyer, “Framing Political Opportunity,” yer aldığı eser: Doug McAdam, ve diğ. (ed.), 1996, s. 277.

25 Herbert P. Kitschelt, “Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies,” *British Journal of Political Science*, cilt 16, no. 1 (Ocak 1986), s. 58.

rını, hedeflerine ulaşmaya çalışan örgütleyicilerin seçebileceği değişik eylem stratejilerinin uygunluğunu ve eylem repertuarı içinden hareketi çevreleyen gerçek koşullara uygun özel bir iddiada bulunma formunun seçilmesini etkiler.²⁶

Ancak politik fırsat yapısı kavramı, hükümetin gelişen hareketlere göstereceği müsamahanın şemasını çıkarmaz. Baskıcı rejimlerin, politik devrimlere karşılık düşen veya bu noktaya gelme tehdidi taşıyan büyük çaplı toplumsal mobilizasyonlara karşı sağlam olmadığı bilindik bir gerçektir. Önemli olan politik bağlamın başarılı bir şekilde üye çekmek, politik sahneye yeni çıkan aktörlerin kaynakları statükoya meydan okuyacak şekilde harekete geçirmesi için uygun olup olmadığıdır. Düzeni korumaktan sorumlu otoritelerin gücü ve bu meydan okuyuşu örgütleyenlerin oluşturduğu koalisyon, bu bağlamda hareketi örgütleyenlerin kendilerine ve temsil ettikleri toplumsal gruba yönelttikleri tehdit algısı bakılması elzem hususlardır. Kendilerini ve meydan okuduklarını nasıl tasvir ettikleri, kendilerini gayrimeşru bir hedefe ulaşmaya çalışan ufak bir çıkarlar koalisyonu karşısında, toplumun önemli kesimlerini temsil eden meşru bir toplumsal güç olarak göstermeleri ve bu çerçevenin politik gerçeklikle tam olarak ne kadar uyduğu, mobilizasyon girişiminin sonuçlarına ve nihai kaderine etki eder. Politik süreç modeli tüm bu etmenleri açıklayıcı bir şemada toplar.

Toplumsal bir grup için “meşruiyetin” anlamı kesinlikle hem normatif hem de bağlamsaldır ve tarihsel gelişmelere, kültürel anlayışlara ve ilgili toplumsal alandaki güncel açıklamalara dayanır. Bu açıdan, çalışma ilişkilerindeki tarafların arasında bulunan eskiden kalma toplumsal düzenlemelerin çökmesi tipik bir örnektir. Bir hükümet veya işveren kasıtlı bir şekilde istihdam, çalışanların hak arama şekilleri veya çalışma koşullarına ilişkin önlemleri ya da ücret düzeyleriyle bağlantılı yerleşik modelleri çiğnediğinde, taraflar arasındaki ilişkiyi kuşatan bağlamsal ve özneler arasındaki ilişkiler içinde idrak edilen meşru bağları kopma tehlikesine sokmuş olur. Örneğin sendikaların yetkisini baypas ederek madencilerin ücretini belirlemede verimlilik ölçütünü dayatmak isteyen Thatcher hükümeti, sendikal çevrelerde büyük kargaşa

26 Bu hususlarla ilgili derinlikli bir analiz için bkz. Charles Tilly, Sydney Tarrow, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2006, s. 45-67.

yaratmıştır. Benzer bir biçimde istihdamı azaltan yeni mekanizmaların getirilmesi,²⁷ çeşitli şekillerde geri tepmeler yaratabilir. Aynı durum, işçilerin ahlak ekonomisi hükümetler tarafından kasıtlı bir şekilde ihlal edildiğinde de oluşabilir.

Toplumsal bir hareketin oluşmasına yol açan politik süreçlerle ilgili analizlerin, toplumun belli kesimleri tarafından gerçekleştirilmiş kitlesel eylemlerin tarihsel örnekleriyle ilgili belirgin tarifleri, hareketi örgütleyenlerin protesto yaparken kullanabildikleri yöntemleri, yönetimde hâkim kurumsal hak arama alışkanlıklarını ve mobilizasyon sürecine dâhil olmuş derneklerin örgütsel şemalarıyla toplumsal iddialarla bağlantılı hukuki kurumsal ortamı, toplumsal koalisyonların taleplerini, politik aktörlerin iddia öne sürme araçlarını bastırma şeklini ve bu aktörler arasındaki etkileşimleri de hesaba katma zorunluluğu işte bundandır. Bu çerçeve olmadığında, söz gelimi 1946'da sınıf tabanlı toplumsal oluşumlar üzerindeki yasak kalkar kalkmaz ortaya çıkan ve görünüşte kendiliğindenci bir niteliğe sahip sendikalaşma hareketini anlamlandırmak zordur. Müttefiklerin Nazi Almanya'sı karşısında elde ettiği zaferden sonra, elverişli politik koşulların oluşması militan işçilerin çıkarlarını sendikalarda savunabilmelerine alan açmıştır. Ancak Sovyet tehdidinden ötürü politik sınıflar arasında genel kaygıların büyüdüğü bir bağlam içinde hızla başarıya ulaşmaları, devletleri bu sendikaların işleyişine müdahale etmeye zorlamıştır.

Bu örnek ayrıca, yeni oluşan hareketler üye kazanmaya ve kaynakları harekete geçirmeye başladığında, politik ve toplumsal düzenle etkileşime girdiklerini, böylece onları bir dereceye kadar dönüştürdüklerini ve mevcut tarihsel teamüllerle toplumsal protestoların mevcut alet takımına yeni deneyimler ve yöntemler eklediklerini, böylece en başta harekete ivme kazandırmış politik ortamı değiştirdiklerini gözler önüne sermektedir. Hak talep eden örgütlü gruplarla politik otoriteler arasındaki çatışmacı ilişki ve buna ek olarak bu grupların iç örgütlenmeleri, ellerindeki soyut veya somut araçlar, biriktirdikleri deneyimler toplumsal hareketlerin yörüngelerini biçimlendirir. Bununla birlikte,

27 Osmanlı İmparatorluğu'nda makine kırıclığına ilişkin örneklerin aktarımı için bkz. Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908," *Journal of Social History*, cilt 11 (Bahar 1986), s. 473-489.

hareketi örgütleyenleri dolaysızca çevreleyen ekonomik ve politik koşulları kenara atarsak, devletin oluşumu, kentleşme veya piyasaların yaratılış şekli gibi daha derin yapısal dinamikler de, toplumsal hareketlerin oluşumu ve tasfiyesini belirleyen koşulları belirler. Ancak bu daha geniş niteliğe sahip bağlam, politik fırsat yapısını daha dolaylı yollarla etkiler. Dolayısıyla bu etkiler, hareketlerin ve özellikle de örgütsel formlarının yaşadıkları süreç boyunca içinden geçtikleri tarihsel gelişmeler içinde değerlendirilebilir.

Kolektif Eylemlerin Tarihsel Seyri

Devlet oluşumu, örgütlü emek de dâhil tüm toplumsal aktörlerin içinde hareket ettiği toplumsal ve politik çevreyi şekillendiren ve yeniden biçimlendiren, süregelen bir süreçtir. Bundan dolayı devletin oluşma süreci politik fırsat yapısının önemli bir unsurunu meydana getirir. Diğerlerinin yanı sıra Charles Tilly, devlet mimarisindeki yapısal dönüşümlerin, toplumsal hareketlerin alet kutusu, politik çerçevesi ve söylemleri üzerinde yaptığı, örneğin sendikaların grev davranışları üzerinde yaptığı etkiyi analiz etmektedir. Bu analizler yarım yüzyıla varan geniş zaman dönemlerinin dâhil edilmesini gerektirir. Sydney Tarrow'un iddiasına göre politik fırsat yapılarını çalışmanın en verimli yollarından biri, toplumsal hareketlerin etkileşimlerine ait dinamik süreç içinde devlet inşasının analizidir.²⁸ Ancak yapısal süreçlere aşırı vurgu yapmak toplumsal hareketlerin seyrini belirlemede toplumsal aktörlerin rolünü küçülebilmektedir. Tilly ve diğerlerinin araştırmaları bu açıdan büyük eleştirilere maruz kalmıştır.

Sewell'in verdiği isimle olay analizine dayalı sosyoloji,²⁹ tarihsel olayları yapıların altüst olduğu ve dönüşerek yeniden biçimlendiği hadiseler olarak kavramsallaştırmaya çalışır. Bu açıdan yapıların dayattığı tarihsel sınırlamaları gözden kaçırmamaktadır. Ancak olayları

28 Sydney Tarrow, "States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements," yer aldığı eser: Doug McAdam, ve diğ. (ed.), 1996, s. 41-61.

29 William H. Sewell, jr. "Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology," yer aldığı eser: Terrence J. McDonald (ed.), *The Historic Turn in the Human Science*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996, s. 245-280.

çevreleyen yapısal bağlam, herhangi bir hadiseyi çığır açıcı bir tarihsel olaya dönüştürmek için zorunludur ama yeterli sebep değildir. Konjonktürel unsurların da mevcudiyeti gerekmektedir. Bu da altta yatan toplumsal yapılar değiştiğinde, örneğin iktidarı bazı soyut niteliklerle ilişkilendiren kültürel şemalar dönüştüğünde, belli olayların kavram-sallaştırılma şeklinin de farklılaşması anlamına gelir. Bir gıda ayaklanması, daha kesin ifadeyle gıda ayaklanması repertuarını kullanan bir olay, bir devrimin esas, kurucu vesilesi olarak algılanabilir ama zamanlaması, kendine özgü ayrıntıları ve sonuçları takip edecek gelişmelerin seyri üzerinde ihmal edilemez etkiler bırakacaktır. Dolayısıyla mobilizasyon ve demobilizasyon süreçleri değerlendirilirken, sadece yapısal dönüşümleri açıklamak yanıltıcı ve eksiktir. Bu sürecin görünür olan, bu yapısal konfigürasyonun patlayıp yüzeye çıkmasını sağlayan toplumsal ve politik olaylar da kayda geçirilmek zorundadır. Bu olaylar epifenomenler olarak değerlendirilemez çünkü derinde yatan ve ağırlıkla görünmeyen toplumsal örüntülere sahici bir etkileri vardır.

Sydney Tarrow'a göre, Charles Tilly'nin son çalışması iki yaklaşım arasındaki açığı daraltmıştır. Çünkü kendisi bir yapısalcı olsa da, toplumun geçirdiği derin yapısal dönüşümlerin yanı sıra üretim tarzındaki yahut devlet inşası sürecindeki dönüşümlerin geleneksel habercilerini, örneğin grevlerle ilgili istatistik verileri veya uzun dönemlere yayılmış isyanları ayrıntılarıyla gözler önüne seren, daha incelikli tarihsel anlatılar sunmaya başlamıştır. Tarrow bu dönüşümü tarif etmek için önceki çalışması *The Contentious French* ile *Popular Contention in Great Britain*'i karşılaştırmakta ve ikinci araştırmadan iki yaklaşımı birden kullanan en iyi çalışma olarak bahsetmektedir.³⁰ Görünüşe göre toplumsal hareketleri ve kolektif eylemleri çalışanlar, hem derin dönüşümlerin kendilerini yansıtacağı uzun bir zaman aralığını hem de bu derin dönüşümlerin etkilerini tam anlamıyla gösterdiği ve tarihsel gidişatın gelecek aşamalarına aracılık eden kendiliğindenci gelişmeleri hesaba katmak zorundadır.

30 Sydney Tarrow, "The People's Two Rhythms: Charles Tilly and the Study of Contentious Politics, A Review Article," *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 38, no. 3 (Temmuz 1996), s. 586-600.

Toplumun belli bir kesiminin harekete geçme sürecinin incelenmesi toplumun geniş kapsamlı yapısal belirleyicilerinden bağımsız değildir. Örnek olarak sermaye birikim süreci ve yerel bir ekonominin küresel piyasalara eklemelenişi, örgütlü emeğin başarıyla davasını ileriye taşıma şansını belirleyen unsurlardır. 1960 ve 1980 arasında merkezi kalkınma stratejisi ithal ikameciliğe dayanıyorken, emek örgütlerinin etkisi çok daha güçlüydü. Sendikalar iddialarını koyarken çok daha çatışmacı yöntemlere başvuruyorlardı ve kitlesel eylemler sergileme, hatta şiddeti de işin içine katma eğilimleri artıyordu. Buna karşın sanayi burjuvazisinin sermaye birikim stratejisinin daha çok ihracata yöneldiği seksenli yıllarda, bu göstergeler tersine dönmüştür. Ulus inşası süreci de birçok bakımdan örgütlü emeğe etki etmektedir. Örneğin sermayenin yeni doğmuş Müslüman burjuvazisine Jön Türklerin eliyle aktarılması, belli sanayi işlerinin Müslüman işçilere bırakılmasına dönük gevşek bir siyaset de içermektedir. Doğrusu milliyetçi söylemin, Türkiye’deki örgütlü emeğin eylem repertuarında temel bir unsura dönüşmesinin nedenlerinden biri budur.

Her şeye karşın toplumsal hareketlerin tarihsel gelişim seyrindeki büyük olaylar önemlidir. Toplumsal aktörler arasındaki önemli yüzleşmelerde başarı veya yenilginin algılanış şekli, tetiklediği öğrenme süreci, toplumsal protestoların alet takımını ve eylem repertuarını belirler. Bu mücadeleler aynı zamanda toplumsal aktörlerin yeni mücadelelere girmesi için temel bir çerçeve sunar. Örgütleyiciler “bizi” ve “ötekiyi” tanımlamak yani meşru olanı gayrimeşru olandan ayırmak için bu geçmiş deneyimlere dayanırlar. Bu politik varlığını az çok yıllar boyunca sürdürmüş örgütlü emek gibi toplumsal aktörler için özellikle geçerlidir. Örneğin Türkiye’deki sendikalar, ülkenin ulusal kalkınma hedefleriyle kendi taleplerini birleştirmekte heveslidirler ve iddialarını bunlar üzerinden tanımlarlar. Tekstil işçilerinin sendikaları, kırklı yılların sonu ve ellili yılların başında, hükümetlerin parlamentodaki politik tartışmalara müdahale etmemeleri yönünde yaptıkları onca uyarıya rağmen, işlerini korumak için inatla korumacı önlemlerin alınmasını talep etmişlerdi. O dönemde sendikanın gayretleri ve siyasi partilerden aldığı tepki, sendikaların istihdam ve çalışanların korunmasıyla ilgili gelecek retoriklerine etki etmişti. Mobilizasyon sürecinin ana un-

surlarını çözümlerken olayların net bir şekilde tarif edilmesi bundan ötürü önemlidir ve örneğimizde incelenen zaman aralığını koşullayan tarihsel eğilimleri ve Türkiye’deki örgütlü emek hareketin eylem repertuarını, bu alet takımını kullanarak kolektif bir şekilde hareket edip direnme teamüllerini belirlemiş gelişim çizgisini açıklamak için hayatidir.

İşçi Sınıfı Hareketi

Emek hareketi sanayi çağının belirleyici kitle hareketidir. Çartizmin ortaya çıkışından sekiz saatlik iş günü için verilen kampanyalara dek, emek hareketi modern çağda kolektif eylemin standartlarını belirlemiştir. Zamanla kurumsallaşması emek hareketini ulusal politikalarda yerleşik bir siyasi güce dönüştürdü. Özellikle sanayileşmiş ülkelerde işçiler etkisini kaybetti ve sendikalar İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra onların temsilcileri olarak geleneksel politik süreçlere katılır oldular. Neticede örgütlü emek, özellikle sanayileşmiş ülkelerde sahip olduğu canlı toplumsal gücünü belli oranda yitirdi ama önemli bir yerleşik siyaset gücü oldu. Bu ülkelerde kıyıda kalmış bazı politik gruplar, örgütlü emeği alternatif stratejileri olan bir hareket olarak yeniden canlandırmak için başarısız çabalarda bulundular. Bu esnada altmışlı yıllar boyunca yeni bir toplumsal güç kuvvet topluyordu ve 1968 yılıyla sonrasında politik sahneye fırladı. Başını öğrencilerin çektiği yeni radikalizm ve buna bağlı karşı kültür yerleşik düzene meydan okudu ve kapitalist toplumun farklı unsurlarına yöneltilmiş direnişlere dayanan yeni bir protesto dalgasını tetikledi. Diğer yandan bunların fikirleri mevcut sosyalist rejimlerin üretimci önyargılarıyla da çatışıyordu.

Bu gelişmeler yeni bir protesto dalgasının oluşmasına ve altmışlı yılların sonundan seksenlerin başına dek sürmesine ortam hazırladı. Başlangıçta bu dalga, özellikle yetmişli yıllarda Birleşik Krallık ve İtalya’nın yaşadığı ekonomik krize tepki olarak sendikaların verdiği sıkı emek mücadeleleriyle örtüşmüştü. Ancak Margaret Thatcher ve Ronald Reagan ile sembolleşen yeni muhafazakâr politikalar örgütlü emeği bastırınca, geriye belli hususlara dayanan toplumsal mücadeleler kaldı. Kimi akademisyenler, bir bakıma altmışlı yıllardaki öğrenci radikalizminin mirasını taşıyan bu toplumsal hareketlere yeni hareket-

ler dediler. Bakış açılarına göre bu hareketler, ayırt edici özellikleriyle emek hareketi, ulusal hareketler veya ulusal kurtuluş hareketleri gibi eski toplumsal hareketlerden önemli bir kopuşu temsil ediyorlardı. Bu hareketlere katılmak tamamıyla bireylerin seçimine bağlıydı ve bunlar genelde birbirinden farklı konulara veya tekil meselelere odaklanmaktaydı. Eski toplumsal hareketlerin ulusun tamamını birleştiren ilkelelerinden yoksundular.

Doğrusu eski ve yeni toplumsal hareketleri ayıracak bir çizgi çekme arzusu, modernist mirastan ve yarattığı tüm sonuçlardan kopmaya çalışan yeni bir toplumsal kuramsallaşmaya dayanmaktadır. Bu açıdan önemli isimlerden biri olan Alain Touraine, toplumların hala çatışmalarla dolu olduğunu ama bugün sanayi toplumlarında olduğu gibi üretim araçlarına sahip olanlar ve olmayanlar şeklinde bölünmediğini, farklı eksenlerde ve belki birden fazla ekseninde bölünmüş olduklarını iddia etmektedir. Teknolojik toplumlar olarak adlandırdığı bu koşullar altında, emek giderek eski çağa ait bir hareket olmaktadır. Bu “yeni” toplumsal hareketler esasen post-materyalist bir çerçeve içine oturmuşlardır.³¹ Bu hareketlerin aktivistleri, eski toplumsal hareketlerin militanlarının aksine kendilerini üretim sürecinde aldıkları konumla özdeşleştirmemekte, aksine kimliklerine veya bireysel motivasyonla belirledikleri önceliklerine vurgu yapmaktadırlar. İddiaya göre bu hareketler, içerik bakımından daha zengindir ve eski emek hareketinin dar ekonomist talepleriyle kıyaslandığında dayanışmaya daha fazla vurgu yapmaktadır.

Yeni toplumsal hareketleri inceleyenler genelde, Touraine’ni takip ederek çalışma alanlarını “eski” sıfatıyla adlandırdıkları toplumsal hareketlerden ayırmak için, bu yeni hareketlerde yenilikçi unsurlar bulma eğilimindedirler. Genelde İkinci Dünya Savaşı’ndan önceki emek hareketi tarihini veya yerleşik düzenin parçası olmayıp muhalefette kaldıkları dönemlerde ulusal kurtuluş hareketlerinin geçmişini göz ardı etmektedirler. Örneğin emek hareketi kendisini hiçbir zaman bileşenlerinin dar endüstriyel çıkarlarıyla sınırlamamış ve toplumun ayrıcalıklardan yoksun kesimlerine zarar veren, göçmenlere yönelik ayrımcılıktan kadınların uğradığı baskılara varıncaya kadar çeşitli meseleler için

31 Alberto Melucci, *Nomads of the Present: Social Movement and Individual Needs in Contemporary Society*, Temple University Press, Philadelphia, 1989.

militanca mücadele etmiştir. Yeni toplumsal hareketlerin modernist (veya ilerlemeci) mirastan kopmayı arzulayan teorisyenleri, bu tarihsel bulguları çarpıtmakta veya kenara atmaktadırlar.³² En azından örgütsel stratejiler söz konusu olduğunda, gerek hareket yapısıyla gerekse daha kurumsal formlarıyla örgütlü emeğin, bu sözde yeni toplumsal hareketlerden hiçbir temel farkı yoktur. En çok bahsi geçen farkı yani belirsiz politik karakteri, emek hareketine özgü bir özellik değildir fakat Büyük Buhran'da görüldüğü gibi sosyalist partilerin başarılarının veya belki küresel kapitalizmin başarısızlığının sonucudur. Yeni ekonomik krizler işçiler arasında benzer bir politikleşme dalgası yaratabilmektedir.

Aslında bu beklentinin geçerli olduğu ortaya çıktı ve neoliberal dönüşümün yarattığı büyüyen güçlükler, kitlelerin açıkça materyalist olan taleplerinin dünyanın belli bölgelerinde yeniden politik sahneye çıkmasına sebep oldu. Küresel adalet hareketinin ortaya çıkışıyla, üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkili materyalist değerler, toplumsal meselelerin merkezine geri döndü.³³ Kolektif yapıların çıkar odaklı talepleri ve bu talepler etrafında gerçekleşen toplumsal mobilizasyon, yok olmaktan çok uzaktır ve bu gelişmeler Touraine gibi akademisyenlerin öngörülerini yanlışlamıştır. Küresel Adalet Hareketini yaratan esas tahrik, özellikle Avrupa'da kamu sektöründe çalışan memurlar ve kamu işçileri arasında yaşandı. Ancak hareket neoliberal dönüşümün mağdur ettiği diğer grupları da başarılı bir şekilde içine kattı.³⁴ Yerli grupların, topraksız köylülerin ve yoksul kentlilerin taleplerini, piyasa ilişkilerinin toplumsal dokulara derinden nüfus etmesi karşısında bir

32 Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler," yer aldığı eser: Y. Doğan Çetinkaya (ed.), *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15-61.

33 Küresel Adalet Hareketinin gündemi ve temelleri için bkz. Donatella Della Porta, Lorenzo Mosca, "Global-net for Global Movements? A Network of Networks for a Movement of Movement," *Journal of Public Policy*, cilt 25, no. 1 (Mayıs 2005), s. 165-190.

34 Seattle'de gerçekleştirilecek DTÖ Konferansı'ndan önce sendikalar çevre grupları gibi tek siyasetli gruplarla başarılı bir işbirliği yürütmüştü. Bu durum dar bakışlı emek hareketinin daha geniş toplumsal meseleler etrafında birleşemeyeceğini söyleyen post-materyalist teorileri benimsemiş uzmanları yanlışlamıştı. Emek hareketi dar çıkar odaklarını aşan tarihsel mirasına sadık kalmıştı.

araya getirmişti. Bu hareketin başarısı toplumsal hareketlere yönelik akademik ilgiyi yeniden canlandırdı ve bu çalışma alanında post-materyalist söylem hatırı sayılır bir gerileme içine girdi.

Toplumsallığın geri dönüşü, refah devletinin gerileyişi, piyasa ilişkilerinin toplumsal dokunun derinlerine sirayet etmesi, örgütlü emek hareketinin kendini toplamasına olanak vermektedir ve bunu zorunlu kıldığı da iddia edilebilir. Bu amaç doğrultusunda, uluslararası işçi sınıfını ayıran ulusal duvarları yıkmak için başka hareketlerle koalisyonlar kurmaktan,³⁵ daha militan bir önderliğin seçilmesi gibi daha az yenilikçi yöntemlere çeşitli stratejiler önerilmiştir. Sendikalar seslerini kamusal alanda duyurmak için çabalamışlardır ve örgütlü emek hareketi Türkiye’de olmasa bile başka yerlerde canlanma emareleri göstermektedir. Örgütlü emeğin üst katmanları sessiz kalırken, çıkarlarına zarar veren birçok önemli reform yasama organından geçirilmiştir. Türkiye’de işçi hareketinin sendikal kanadının darmadağın olduğu ve emekçiler için destek toplayıp saflarına yeni üyeler katmakta aciz kaldığı ortadadır.³⁶ Türk sendikaları bunu son kez, ahlak ekonomilerinin Özal yönetimine ait neoliberal gündemle tehdit edildiği ve darbeden kalan olumsuz politik koşullar altında oldukları seksenli yılların ikinci yarısında başarabilmişti.

Ahlak Ekonomisi Tezi

Ahlak ekonomisi kavramı, E. P. Thompson tarafından on sekizinci yüzyılın ortaları ve sonlarında İngiltere ve Galler’de, piyasa ilişkilerinin kırsal kesimdeki iase sağlama kalıplarını etkilemeye başladığı dönemde yaşanmış gıda ayaklanmalarını açıklamak için ortaya atılmıştır.³⁷ Daha

35 Bu tartışmalara genel bir bakış için bkz. Lucio Baccaro, Kerstin Hamann, Lowell Turner “The politics of Labor Movement Revitalization: The need for a Revitalized Perspective,” *European Journal of Industrial Relations*, (2003), cilt 9, no. 1, s. 119-133.

36 Örgütlü emek hareketinin örgütlenme kapasitesi ve politik gücüyle ilgili son değerlendirmelerden biri için bkz. Metin Özuğurlu, “Türkiye’de Muhalefet Krizi: Ulusal-cılık Örgütlü Emek Hareketi ve Sol,” yer aldığı eser: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez (ed.), *Küreselleşme Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 335-356.

37 Edward P. Thompson, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century,” *Past and Present* no. 50, Şubat 1971, s. 76-136.

sonra aynı terim James C. Scott tarafından çok farklı bir bağlamda kullanılmıştır. Thompson gıda ayaklanmalarının içgüdüsel bir davranışın yani açlığın sonucu olmadığını, aksine henüz kendi mantığını anlaşılmı ve meşru kılmamış yeni bir politik ekonomi karşısında makul bir tepki olduğunu göstermek istemekteydi. Diğer tarafta Scott bu terimi, köylerdeki üretim ilişkilerini, o köy topluluğunda yaşayan her ferdin geçinme hakkı üzerinde inşa etmiş Güneydoğu Asyalı köylülerin görünüşte rasyonellikten uzak davranışlarını tanımlamak için kullanmaktaydı.³⁸ Scott'un araştırması, esas olarak rasyonel tercih perspektifiyle girilen bir tartışmadır. Ana akım akademisyenlerin arasında rasyonel tercih modelinin hâkim olması Scott'un pozisyonunu bu modeli eleştirenlerin ana dayanağına dönüştürmüş ve bir ihtilaf patlak vermiştir. Scott'ın kitabı buradaki iddiaları reddeden başka çalışmaların yayınlanmasına neden olmuştur.³⁹

Ahlak ekonomisi tezi ekonominin, üretim ve dağıtım ilişkilerini çevreleyen geniş toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirildiği varsayımına dayanır. Dolayısıyla üretim ilişkilerinin belli bir alanında “doğal” düzen inşa edilmeden önce, herhangi bir yönetimde geniş kesimlerin doğal kabul ettiği başka bir düzen mevcuttur. “Bu da toplumsal normlar ve yükümlülükler, topluluk içindeki tarafların düzgün ekonomik işleyişleri hakkında tutarlı ve geleneksel bir görüşün üzerine zeminlenmiş olup hepsi birlikte alındığında yoksulların ahlak ekonomisini meydana getirdiği söylenebilirdi.”⁴⁰ Thompson tanımını Büyük Britanya’da piyasa ilişkilerinin sirayet etmesinden önceki gıda tedarik etme pratikleriyle sınırlandırmasına karşın, ekonominin düzgün işleyişini sağlayacak toplumsal kurallar ve karşılıklı görevler hakkında ortak bir görüşün olduğunu belirtmesi, piyasa ilişkilerinin toplumsal üretim ilişkilerine ait alanlara dayatılmasını ve kullanılmasını eleştirmek için güçlü bir başlangıç noktası sunmaktadır.

38 James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven, 1979.

39 Örnek olarak bkz. Samuel L. Popkin, *The Rational Peasant*, University of California Press, Berkeley, 1979.

40 Edward P. Thompson, (1971), s. 79.

Klasik iktisatçılar aslında insanın ekonomik davranışlarının diğer toplumsal düşüncelerden ayrı olduğu varsaymakta, hatta bu düşünceler ekonominin işleyişine müdahale ederse piyasada bozulmadan başka bir şey yaratmayacaklarını iddia etmektedirler. Yetmişli yıllardan itibaren neoliberal piyasa idealinin yükselişine paralel olarak, neoklasik iktisat metodolojisi sosyal bilimler üzerindeki etkisini de arttırdı. Ancak bu yükseliş meydan okumalardan muaf değildi⁴¹ ve bu düşünce çizgisi “sahiplenici bireyciliğin” ilk teorisyenlerine ait eserlerden itibaren modern sosyal bilimlerin rasyonel hesaplar yapan birey varsayımına karşı bir cephe açtı.⁴² Bu sayede antropoloji ve kalkınma iktisadı alanında, ahlak ekonomisi terimi James C. Scott’un ayak izlerini takip ederek, piyasa ekonomisinin ve rasyonel tercih etiketi altında toplanan teorilerin Marksist olmayan bir eleştirisine bayraktarlık etti.

Scott’un araştırmalarını takiben, modern ekonomik yapıların ve ticari piyasaların geleneksel yönetimlere dayatılması karşısında isyanın çıktığı her yerde özellikle kapitalist olmayan ideolojik söylemleriyle köylü devrimlerinin yaşandığı yerlerde, araştırmalar ahlak ekonomisi ve ticari ekonomi arasındaki dikotominin analiz edilmesiyle yapılr oldu. Bu araştırma yaklaşımı, metalaşma süreciyle açığa çıktığı toplumlarda beşeri ilişkilerin tamamına sirayet eden, kendi kendisini idare eden ve otonom piyasa ile değişmez toplumsal ahlaki kurallarla biçimlenmiş geleneksel ekonomiler arasında bir çatlak olduğunu varsayar. Açıkçası, bu yaklaşımın takipçilerine göre ahlak ekonomisi fıkri ikinci alana ait bir şeydir. Ahlak ekonomisi kavramını, geleneksel ekonomilerin piyasa dışı özelliklerini adlandırmada kullanmışlardır. Ana akım akademik tartışmalar bu sebeple, Thompson’un kavramsallaştırmasını görmezden gelmiş ve piyasa mekanizmalarının ahlakiliği ile ekonomik rasyonalite varsayımının erdemleri etrafında tartışmayı odaklamıştır. Geleneksel toplumları modern toplumlara yeğlemenin veya ikisini karşı karşıya getirmenin, metalaşma sürecine gösterilen direnişi

41 Örnek olarak bkz. Mark Granovetter, “Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddednes,” *American Journal of Sociology*, cilt 91 (Kasım 1985), s. 481-510.

42 Sahiplenici bireycilik terimi için bkz. Crawford B. Macpherson, *The Political Possessive Individualism: from Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Oxford, 1967.

anlamamıza fayda etmediği unutulmamalıdır. Dahası bu yaklaşımın Thompson'un özgün iddiasıyla çok gevşek bir bağı vardır.

Rasyonellik varsayımının yerleşik tabiatı ve kuramsal içeriği nedeniyle, bu tartışma dar bir sosyal bilimci çevresiyle sınırlı kalmıştır. Özellikle siyaset bilimi disiplinindekiler, antropologların ve iktisat tarihçilerinin aksine, ahlak ekonomisi kavramını piyasa yapılarına gösterilen direnişle ilgili analizlere dahil etmekten yana olmamıştır. Bu kavramın avantajları düşünüldüğünde bu tutum kafa karıştırıcıdır. William James Booth kavramın avantajlarını şu şekilde sıralar. İlk olarak geleneksel düzenlerden günümüze geçişi anlatan bir model sunar. İkincisi, insan davranışlarını rasyonel tercih ilkesiyle açıklayan teorilere eleştiri yönelir. Dahası normatif iktisadi kuramsallaştırmaların haklar üzerinden tartışılmasına eleştirel bir yandan bakar.⁴³ Ancak bu terime ya onu çürütmek ve savunmak için ya da Booth'un örneğinde olduğu gibi, modern ve geleneksel ekonomiler arasında bahsi geçen dikotomiye yeniden yaratmak amacıyla teorik kullanımını bükmek için gönderme yapmışlardır. Belli ki ahlak ekonomisinin terminolojisi, ahlak teriminin içinde yatan son derece normatif çağrışımlardan ötürü yanlış kullanımlara açıktır. Terimin kullanım alanını, kapitalist üretim tarzının taban tabana zıttı olması bakımından, genel olarak piyasa ekonomisinin antitezi olarak genişleten herkes, kapitalist toplumsal formun farklı toplumsal ilişki ağlarından faydalanmak için piyasa dışı toplumsal ilişkileri yedek unsurlar olarak koruyabilme kapasitesini ıskalamaktadır. Latin Amerika'da ücretli emeğin norm haline gelmediği latifundia arazilerine ticari tarımın tepeden dayatılması buna örnektir.

Ayrıca ahlak ekonomisi kavramını sadece modern ekonomik ilişkilerle geleneksel toplumların karşılaştığı durumlar için kullanmak, hâlihazırda kapitalist toplumlarda yaşanan metalaşmaya yöneltilmiş direniş hadiselerini kenara atmaktadır. Bu örneklerde de topluluk içindeki belli tarafların “düzgün ekonomik işleyiş, toplumsal normlar ve yükümlülüklerle ilgili tutarlı, geleneksel görüşleri” ihlal edilmektedir. Ahlak ekonomisi tezi sadece geleneksel formdaki toplumsal ilişkileri ilgilendirmekle kalmamakta, kapitalist toplumsal form içinde var olan,

⁴³ William James Booth, “On the Idea of Moral Economy,” *The American Political Science Review*, cilt 88, no. 3 (Eylül 1994), s. 653.

kurumsallaşmış yeni normlar ve pratiklerden hareketle hâkim piyasa mantığından ayrı, hatta onu men eden düzenlemeleri ve/veya belli toplumsal pratikleri de içerir. Kendi kendini düzenleyen piyasa fikri kendisini belli toplumsal normlarla düzenlenmiş yani ahlak ekonomisinin hâkim olduğu bir alanda yaymaya çalıştığında, piyasa yapılarının yıkıcı doğasıyla paralel bir şekilde dönüşümün mağdur ettiği toplumsal gruplar, sağ kalma yöntemlerini korumak için direnebilir, hatta şiddete dahi başvurabilir.

Thompson ahlak ekonomisi kavramını, Britanya’da ve Galler’de piyasa ilişkilerinin, kırsal kesimde mevcut ataerkil zihniyeti şekillendiren gıda tedarik etme pratiklerine getirilmesini adlandırırken kullanmıştı. Gıda tedarik etmeye dönük sisteme piyasa ilişkilerinin dayatılması karşısında kalabalıkların tepkisine sadece açlığın getirdiği fiziksel güdülerin yol açmadığını, bu direnişin arkasında belli bir mantığın da saklı olduğunu göstermek istemişti. Bu mantık liberallerin vaaz ettiği ekonomik rasyonellik değil, mağdurların toplumsal tüketim ilişkilerinin mevcut çekirdeğini ve burada sahip oldukları statüyü korumaya dönük bilinçli bir girişimiydi. Neticede dezavantajlı bir toplumsal kesimin toplumsal refahlarını destekleyen bir toplumsal normu korumak için harekete geçme motivasyonlarını adlandırırken ahlak ekonomisi teriminin kullanılmasını Thompson kabul ediyor gibidir.

Yukarıda aktarılan sebeplerden ötürü çok dikkatli olmak gerekse de, bu terimin diğer alanlara uygulanabilirliğini Thompson’ın kabul etmesi bundandır. Yukarıda aktarılan antropoloji çalışmalarından ayrı olarak, “ABD emek hareketi üzerine yazanlar sendikaları, işçi sınıfının ahlak ekonomisini uygulamanın araçları olarak resmetmişlerdir.”⁴⁴ Bu sendikaların geçmiş mücadelelerle elde ettiği başarılar sendikalı işçilerin avantajına olacak kurumsal düzenlemeler yaratıyor ve bu örgütler bu düzenlemeleri koruma işlevi görüyor demektir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden yirmi yılda, devletler işçi sınıfının elde ettiği bu kazançları politik sistemin kurumsal mimarisine dâhil etmek için yasalar çıkardılar. Devlet, işverenler ve örgütlü emek arasında varılan

44 Carl Gersuny, Gladis Kaufman, “Seniority and the Moral Economy of US Automobile Workers, 1934-1946” *Journal of Social History*, no. 18-3, (Bahar 1985), s. 463.

bu kurumsallaşmış çözüm, düzgün ekonomik işleyişle ilgili norm ve ilgili tarafların yükümlülüklerini belirledi.

Bu doğrultuda Thompson 1985'te Thatcher hükümetine karşı yapılan büyük madenci greviden,⁴⁵ Britanya işçilerinin ahlak ekonomisi ve piyasa ekonomisi arasındaki son yüzleşmelerden biri olarak bahseder.⁴⁶ O dönemde piyasa ideallerinin bayraktarlığını yapmış bu hükümet, bu endüstriyel savaşı, piyasa ilişkilerinin sadece madencilğe değil diğer sendikali işkollarına da sirayet etmesini engelleyen mevcut sendikal pratikleri yok etmek için çıkarmıştır. Thompson antropoloji odaklı akademisyenlerin aksine, iki toplumsal üretim biçimini karşılaştırmak yerine toplumun geçmişinde kök salmış meşru ekonomik pratiklerle ilgili popüler bir fikir birliğinin oluşma olasılığına vurgu yapmıştır. Bu geçmiş illa uzak bir geçmiş olmak zorunda değildir. Örneğin madencilerin örneğinde babalarının ve büyük babalarının mücadelelerinin sonucunda açığa çıkan çalışma norm ve pratikleri ve işverenin otoritesinin sınırlarına dair kavrayışlar böyle bir ahlak ekonomisi telakkisinin köşe taşları olabilir. Bu ortak kavrayış, başka bir mantığa dayanan ekonomik faaliyet normlarıyla ihlal edildiğinde direniş ve kitle seferberliği tetikleme kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla ahlak ekonomisi kavramıyla vurgulanmak istenen piyasa mekanizmalarının gayri-ahlaki olduğu değildir,⁴⁷ ancak ilk kez uygulandıkları anda toplumsal kabul görmüş bir meşruiyetten yoksundurlar. Bu da dayatılmaları halinde şiddet de içeren kitle seferberliklerini tetikleyebildikleri anlamına gelir. Zamanla eski ahlak ekonomisi nüfus üzerindeki hâkimiyetini kaybedecek ve yeni politik ekonominin mantığı kök salacaktır. Ancak yeni politik ekonomi piyasa mekanizmalarının kamusal alana daha derin sirayet etmesi, temel sosyal hizmetlerin iyice parasallaşması ve birey-

45 Britanya işçi sendikaları yetkilileri tarafından yapılmış bir grev değerlendirmesi için bkz. "The Miners' Strike: A Balance Sheet," *Marxism Today*, (Nisan 1985), s. 21-27.

46 Edward P. Thompson, *Avam ve Görenek, İngiltere'de Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, Birikim Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 424, dipnot 208.

47 Bazı akademisyenlerin bu terimi ahlaki ekonomi formlar ile gayriahlaki kapitalist ekonomi arasında ayırım yapmak için kullandığı gözden kaçırılmaz. Örnek için bkz. Andrew Sayer, "Moral Economy and Political Economy," *Studies in Political Economy*, no. 61, 2000, s. 79-104.

lerin üretim sürecinden tamamen yabancılaşması anlamına gelecektir. Normalleşmesi, işçi sınıfı siyasetinin çöküşüne ve bu sınıfın politik etkisinin gerilemesine katkı yapmaktadır.

İşte Thompson ahlak ekonomisini bu şekilde kavrar ve bu sebeple terimin suistimal edilmesine karşı uyarılarda bulunur. Bu analizin, küreselleşen ticaret ve yatırım sisteminin mevcut yerel geçinme ve hayatta kalma modellerini etkilediği örnekleri kavramada ne kadar geçerli olduğunu görmek zor değildir.⁴⁸ Diğer araştırmacılar da aynı yöne işaret etmektedir. Örneğin Thomas Clay Arnold, Thompson'un ortaya attığı fikre gönderme yaparak kapitalist toplumlar içinde, belli toplumsal grupların veya yerel cemaatlerin komünel ahlaklarıyla, yaşamlarını kazanma yollarını dönüştürmüş hâkim piyasa mekanizmalarına etkili bir şekilde direnebildikleri örneklere işaret etmektedir. Sakinlerinin yeraltı sularının kullanım hakkıyla ilgili bir mesele için sabotaj eylemlerine girişen Kaliforniya Owens Vadisi sakinlerini örnek göstermiştir. Ona göre “politik anlamda kayda değer bir ahlaki öfkenin zemini sadece ağırlıkla çatışan ekonomiler veya kültürler seviyesinde” değer “koşullarda yaşanan eşit derece özgün değerimler sonucunda yerleşik anlamlar ve değerlerin sorgulandığı kavşakta” yatmaktadır.⁴⁹ Benzer bir yorum Scott'un takipçilerinden biri tarafından da yapılmıştır. Vietnamlı köylüler üzerine yaptığı bir çalışmada, Pamela Mcelwee Vietnam'daki tarım, ölke yakın zamanda piyasa kurumlarının getirilmesini hedefleyen bir dönüşümden belli oranda başarılı bir şekilde geçtiği için büyük oranda ticarileşmesine rağmen Scott'un araştırmasını yaptığı bölgede yaşayan köy toplulukları arasında geçim odaklı tutumların sürdüğünü görmüştür.⁵⁰

Bu örnekler kavram sadece daha gelenekselci bir bakış açısından hareketle modern piyasa mekanizmalarına karşı ahlaki bir eleştiri olarak alındığında, ahlak ekonomisi teriminin modern kapitalist

48 Andrew Calabrese, “Communication, Global Justice and the Moral Economy,” *Global Media and Communication*, 2005, cilt 1, no. 3, s. 309.

49 Thomas Clay Arnold, “Rethinking Moral Economy,” *The American Political Science Review*, cilt 95, no. 1, Mart 2001, s. 85.

50 Pamela Mcelwee, “From the Moral Economy to the World Economy: Revisiting Vietnamese Peasants in a Globalizing Era,” *Journal of Vietnamese Studies*, 2007, cilt 2, no. 2, s. 57-107.

toplumlarda ortaya çıkan kitle seferberliklerini analiz etmede faydalı olmadığını göstermektedir. Fakat kavram, bir insan grubu içinde toplumsal bağların sürdürülmesi için hayati görülen bir geçim tarzının yok edilmesine gösterilen direnç değerlendirilirken daha faydalı hale gelmektedir. Arnold'a göre "ahlak ekonomisi genelleştirilmiş, mekanik ahlak veya romantize edilmiş geçmişlerde değil somut ve sürmekte olan toplumsal ilişkilerde tecessüm eder"⁵¹ zira bu tür geçmişler piyasa mantığının dayatılması karşısında kitle direnişine ilham verebilir. Bir ahlak ekonomisi belli bir dönemin temel geçinme mantığını somutlaştırır. Bundan ötürü kültürle derinden bağlantılıdır ve buna karşı yönelmiş her tür tehdit aslında söz konusu topluluğun varlığı için tehlikedir. Bu tür koşullarda insanlar, toplumlarının sosyal yeniden üretiminin esas zeminini korumak için örgütlenme eğiliminde olurlar.

Türkiye'de Sendikalı İşçilerin Ahlak Ekonomisi

Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin gelişim çizgisi, kamu teşebbüslerini sendikal faaliyetlerin birincil mevziisi yapmıştı. Aslında bu teşebbüslerin etrafındaki mevcut köyler, yarattıkları istihdam fırsatları nedeniyle orta ölçekli kentlere dönüşmüşlerdi. Dahası Türkiye'deki sendikaların belkemiğini oluşturan üyeler bu fabrikalarda çalışan kişilerdi. Ancak varlıklarının en önemli unsuru, endüstriyel ilişkiler düzenine standartlar koymada yaptıkları etkiydi. Çalışma koşulları, güvenlik önlemleri, sosyal sigorta ve ücretlerle ilgili yasalar esas olarak seksenlerin sonuna dek Türkiye sanayisinin esas parçasını oluşturan kamu teşebbüslerinde uygulanmaktaydı. Bu durum söz konusu teşebbüslerde çalışan işçileri ücretli kesimler arasında ayrıcalıklı bir azınlık yapmıştı. İthal ikameci dönemde büyük ve özel sanayi kuruluşlarında çalışan işçiler de, devletin hükmünden ziyade kendi mücadeleleri sayesinde az çok bu sanayi işçileriyle aynı kesime girmekteydiler. Ancak bu ikisinin ayrı yapılar olmadığı, özel işletmelerde işe alım süreçlerinin ağırlıklı kamusal teşebbüslerle aynı finansal araçlar ve örgütsel bilgi birikimine dayandığını unutmamak gerek. Bu, ayrıcalıklı kesimin varlığı ve ahlak ekonomileri dolaylı olarak tüm işçilerin refahına katkı yapan bir unsurdu.

51 Thomas Clay Arnold, (2001), s. 94.

Bunların varlığı bir şekilde emekçilerin çalışma ve yaşama koşullarının kötüleşmesini birçok farklı şekilde engellemiştir. İlk olarak, önceden belirtildiği gibi sendikalara, özel işletmelerde faaliyet yürütebilecekleri sağlam bir insan gücü ve finansal kaynak sağlamaktaydı. İkincisi, çalışma ortamları ve güvenlik önlemleri özel sektörde ve küçük işletmelerde kolay ihlal edilemeyecek bir standart getirmişti. Sonuncu ama diğerleri kadar önemli olansa, Ankara'daki siyasetçileri emek örgütleriyle bağlantı içine sokmasıydı. Çünkü kamusal teşebbüslerin olduğu Anadolu kentlerinde, sendikalar az çok oyları etkileyebiliyor, yerel parti örgütlenmelerinin kurulmasına katkıda bulunabiliyor ve politik iddiaların merkezi olabiliyordu. Aslında altmışlı yıllarda büyük sendika başkanlarının çoğu, aynı zamanda meclis üyesiydiler. İlk kez önemli 1950 seçimlerinde benimsenen bu pratik, meclisi örgütlü emekle ilgili tartışmaların önemli bir sahasına dönüştürmüştü.⁵² Dolayısıyla Türkiye'deki sendikacılık sağ kalmak ve gelişmek için kamu sektörüne bel bağlamaktaydı. Kamu iktisadi teşebbüslerindeki örgütlenmeler vasıtasıyla müesses partiler içlerine sızmış haldeydi ve tüm bu büyük yapı kamu sektörünün karı azamiye çıkaran firmalar olarak değil kalkınmacı kuruluşlar olarak sahip olduğu karaktere dayanmaktaydı. Bundan ötürü Türkiye'nin kamu sektöründe istihdam edilen işçilerin ahlak ekonomisinin bir gerçeklik olduğu kolaylıkla varsayılabilir.

Yine de bu gerçeklik Türkiye'deki örgütlü hareketin özsel bir niteliği veya asli bir özelliği değildir. Aksine otuzlu yılların ortalarından altmışlı yılların sonlarına dek, çeşitli hükümetlerin kurumsal müdahaleleri ve siyasi pratikleriyle, işçilerin bunlara gösterdiği tepkiler ve örgütsel çabalarla şekillenmiştir. Aynı çalışma ilişkileri düzeninin tarafları için uygun ekonomik işlevlerin normlarını ve yükümlülüklerini belirlemek adına eski kuşakların mücadelelerine ve önceki hükümetlerin uygulamalarına atıfta bulunan Britanyalı madenciler gibi, kamu sektöründe istihdam edilen Türkiyeli işçiler de bu normları ve pratikleri ahlak ekonomilerini oluşturacak şekilde geliştirmişlerdi. Bu ahlak ekonomisi, Türkiye'nin hükümetleri ve sendikaları arasında endüstriyel ilişkilerin

52 Bu pratik 1980 darbesinde, sendika yöneticilerinin mecliste sandalye sahibi olmak için görevlerinden istifa etmek zorunda bırakılmasıyla ortadan kalktı.

düzenini ve geçerli karar alma süreçlerini bağlayan bu nihai ve kurumsal düzenleme veya anlayış tek seferde *deus ex machina* peydah olmadı. Aksine, kamu işçilerinin ahlak ekonomisi, ilk beş yıllık planın sonucunda kurulmuş ilk kamu iktisadi teşebbüslerinden ve kırklı yılların sonlarında ilk sendikaların kurulması sürecinden kök almış, 1936 İş Kanunu'ndan itibaren birbirini takip eden kurumsal yapılar üzerinde kurulmuş ve altmışlı yılların ithal ikameci şartlarında olgunluk kazanmıştır. Bu sürecin kendisi analizi hak etmektedir ve sonraki bölümün konusudur.

1980 askeri darbesinden sonra politik gündeme giren dönüşüm, karı azamiye çıkaran şirketlerden ziyade kalkınmacı hedefler doğrultusunda hareket eden ekonomik kurumlar olarak kamu teşebbüslerinin varoluş mantığını tehdit etmekteydi. Böylelikle yukarıda tarif edilen ahlak ekonomisinin devamlılığını da tehlikeye atmaktaydı. Bu bağlamda ahlak ekonomisi tezi, popülist söylemlerin tamamen yok edilmesi, çalışma ilişkileri düzeniyle bağlantılı karar alımlarda sendikaların kurumsal ve gayriresmi katılım mekanizmalarının ortadan kaldırılması açısından yaşanan değişimin ciddiyetini ve bunların tetiklemesiyle oluşup işçilerin doğrudan eylemiyle şekillenen direnişi tarif etmek için kullanışlı bir analiz aracıdır. Dolayısıyla seksenli yılların sonunda emekçilerin gerçekleştirdiği kitlesel eylemleri, mesela Britanyalı madencilerin deneyimleriyle kaba bir kıyaslama içine sokmak mümkündür, çünkü iki örnek de işçilerin yeni ekonomik ve politik yapı içinde konumlarını belirleyecek yapısal bir dönüşüm karşısında, eski sistemin hayati unsurlarını korumayı talep etmiş sendikacı işçilerin örgütlü direnişlerini içerir. Daha önce aktarıldığı gibi Thompson madenci grevini kapitalist toplumsal formasyon içinde ahlak ekonomisinin etkin olduğu bir örnek olarak sayar.

Ahlak ekonomisi tezinin unsurlarından biri, önceki dönemlerde sendikacı işçilere güvenlik ağı oluşturmuş geleneksel vesayetçi ilişkileri korumaya dönük çabaların, kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı ihtiyaçların dayatmasıyla oluşan yapısal dönüşümler karşısında savunulamaz olduğunu göstermektedir. Thompson bunu ima eder, fakat bunu yalın bir argümana dönüştürenler sahanın diğer araştırmacılarıdır.

macıları olmuştur.⁵³ Açıkçası mağdur edilmiş kalabalıkların dayatılan politik ekonomik normlara gösterdiği tepki, somut yapısal değişimlerin yarattığı gelişmeler karşısında uygulanabilir bir politik alternatifin oluşturulmasında fazla destek sunamamaktadır.

Benzer analizler farklı ama benzer bağlamlarda da yapılmaktadır. Örneğin Marsha Pripstein Posusney, ahlak ekonomisi yaklaşımının Mısır'daki emekçilerin isyan dalgalarını anlamlandırmak isteyen kişiler için kullanılabilecek en iyi analitik araç olduğunu iddia etmektedir.⁵⁴ O, Nasır rejiminin kurduğu kalkınmacı devlette elde ettiği haklar, kendileri açısından en büyük işverenleri olan devlet veya diğer büyük işverenler tarafından ihlal edildiğinde Mısırlı işçilerin kolektif eyleme başvurduklarını öne sürmektedir. Bu yaklaşımın avantajlarını, rasyonel tercih teorisi ve Marksizm olarak adlandırdığı yaklaşımlarla karşılaştırmaktadır.⁵⁵ Her grev dalgasını veya her benzer isyanı aynı mantıkla açıklamaya çalışmak en hafif tabirle şüpheli olsa da, Üçüncü Dünya ülkelerinde ahlak ekonomisini meydana getiren ve işçilerle devlet arasında kurulan patron-klient ilişkisine, bu bağ tehdit edildiğinde, kırıldığında veya dönüştüğünde emeğin seferber olmasına işaret eden sezgileri sağlam görünmektedir. Ancak gözden kaçırılmamalıdır ki, emek direnişlerini tetikleyen bir ahlak ekonomisinin varlığını azgelişmiş ülkelerle bağdaştırması, ahlak ekonomisi terimini modernlik ve geleneksellik arasında kurulan, yukarıda olumsuzlanan dikotomiyle ilişkilendirerek kavramsallaştırdığını göstermektedir. Neticede bu kitaptaki kalkış noktası, terimi ilk kez Britanya kırsalındaki gıda isyanları için kullanan Edward Thompson'un maden grevi hakkında yaptığı yorumdur.

53 Örnek olarak bkz. Ayşe Buğra, "Bir Krize ve Bir Ahlaki Ekonominin Çöküşüne Dair," *Birikim*, no. 145 (Mayıs 2001), s. 53. Kaygısı sonraki dönemlerle, sendikaların eski düzenin bazı özellikleri restore edildikten sonra tasviye olduğu dönemle ilgili olsa da etkili dinamikler benzerdir.

54 Marsha Pripstein Pousney, "Irrational Workers: The Moral Economy of the Labor Protest in Egypt," *World Politics*, cilt 46, no. 1 (Ekim 1993), s. 83-120.

55 Posusney rasyonel tercih yaklaşımını, ağırlıklı makroekonomik koşulların belirlediği kolektif eyleme başvurmak için maliyet ve kazançların hesaplaması olarak görmektedir. Diğer yanda Marksist değerlendirmeleri tarif ediş şekli, sınıf bilincinin teleolojik ve mekanik ilerlemeciliğinin karikatürüdür.

Posusney endüstriyel ilişkilerdeki ahlak ekonomisinin görünüşte ihlal edilmesi nedeniyle tetiklendiğinde emekçilerin isyan çıkarma eğilimine girmeleri hakkında başka bir değerli yorumda daha bulunmuştur. Posusney'in öne sürdüğü gibi, bu koşullar altında işçilerin kolektif eylemi hemen hemen her zaman "restore edici/onarıcı" bir hedefe sahip olmaktadır. Yani emek hareketi üretim sürecinin toplumsal örgütlenmesindeki dönüşüme daha iyi karşılık vermek veya devrimci bir politik gündem takip etmek adına mevcut endüstriyel ilişkilerde bir değişim talebinde bulunmak yerine, özel işletmeler, devlet ve işçiler arasındaki kabul görmüş etkileşim biçimlerini sürdürme eğiliminde olmaktadır. Görünüşe göre Posusney geliştirmekte olan ülkelerde, politik rejimin ilkelerini işçi sınıfının avantajına olacak şekilde dönüştürmeyi hedefleyen bir emek direnişinin oluşma olasılığını hafife almaktadır. Bu yorumlarda yatan muhafazakâr çağrışımları bir kenara atarsak Posusney doğru bir hususa değinmektedir ve bu tür kolektif eylemlerin genelde başarısızlıkla sonuçlanmasının veya uzun vadede, özellikle de küresel politik ekonominin zorunlulukları mevcut ahlak ekonomisini unutulmaya mahkûm ettiği zamanlarda önemsizleşmesinin nedeni bu olabilir. Bu protestoların anıları, zamana yenik düşebilir.

Geçmişte kalmaya başlayan norm ve kurumsal ilişkileri ihya etmeyi hedefleyen kolektif eylem örüntüsü, devlet ve örgütlü emek arasında var olan özel bir ilişki türünün sonucu olabilir. Patrimonyal bir politik kültürle kalkınmacı hedeflerin yan yana gelmesi, Mısır gibi bazı geç gelişmiş ülkelerde, en büyük işveren olan devletin maaşlı işçileriyle tüm işçi sınıfı için belli sonuçlar doğuracak bağlar kurduğu özel bir endüstriyel ilişki yaratabilmektedir. Türkiye de bunun tipik örneklerinden biri olarak görülebilir. Bu koşullarda örgütlü emeğin meselesi, olası bir kapsamlı dönüşümün belirsizlikleri karşısında devletin sponsor olduğu çalışma ilişkilerini korumaktır. Ancak bu örnekte kurumsal arka plan yani örgütlü emeğin tarihsel gelişim çizgisi, devlet ve çalışanlar arasındaki mücadele ve ilişkilendirme biçimi kamu teşebbüslerinde çalışan işçilerin ahlak ekonomisini kurgulamıştır. Gene de, ahlak ekonomisi tezinin Üçüncü Dünya ülkelerindeki işçilerin düzenlediği her kolektif eylemi tarif eden moda bir tabire dönüşmemesi için dikkat etmek gerekir.

Bu türden sağlam bir analitik model, Cezayir’de 1970 ve 1990 yılları arasındaki emek militanlığı üzerine yazdığı makalesiyle Christopher Alexander tarafından önerilmiştir.⁵⁶ Öncelikle Alexander emek militanlığındaki farklılıkları değerlendirmek için literatürdeki mevcut analitik yaklaşımları daha gerçekçi bir kategorilendirmeye tabi tutmuştur. Makro ekonomik yaklaşımla ahlak ekonomisi yaklaşımı arasında ayırım yapmaktadır. İlki işçilerin davalarını öne çıkarmak için kolektif eyleme başvurmasını teşvik edecek ekonomik ve politik koşulların geneline odaklanırken, ikincisi işçilerin mevcut haklarına saldıran devlet politikalarına yoğunlaşmaktadır. Ancak Alexander, çalışma ilişkilerini düzenlemek için oluşturulmuş farklı kurumsal tasarımların etkisini, örgütlü emeğin kışkırttığı protesto dalgasının oluşumunu ve özgün profilini belirleyen önemli faktörlerden biri olarak analize katmaktadır. Cezayir’deki emek militanlığını ele alan inceleme, işçilerin kolektif eylemlerindeki yoğunluğun zamansal farklılıklarını analiz etmek için, genelleştirilmiş bir ahlak ekonomisi kavramına dayanan akıl yürütmelerin eksikliği göstermektedir. Eleştirisi bir açıklama biçimi olarak ahlak ekonomisinin yanlış olması değil, yerinde tanımlar yapılmadan kullanıldığında çok kaba bir resim çıkarmasıdır. Ayrıca mevcut endüstriyel ilişkileri restore etmek yerine, politikleşmiş bir dönüşüm talebi olan kolektif eylemleri değerlendirmede yetersiz kaldığına işaret etmektedir. Ücretli emek mevcut çalışma ilişkileri düzeninin reformu için protestolar yaptığı anda ahlak ekonomisi yararsız bir analitik araç olabilmektedir.

Terimin normatif çağrışımlardan ve onu geleneksel geçimlik ekonomiyle eşitlemeye dönük yaygın tutumlardan ötürü, ahlak ekonomisi terimi kendi kendisini düzenleyen piyasaların mantığını ve karı azamiye çıkarma dürtüsünü reddeden pratiklerin hepsine karşılık düşen gevşek ve muğlak bir kavrama dönüşmektedir. Tanım modern bağlamlara uygun kılınabilmesi için somutlaştırılmak zorundadır. Nitekim Thompson’un bizzat maden grevine atıfta bulunarak yaptığı budur. Bu açıdan Alexander’ın yaptığı katkı da faydalıdır. Christopher Alexander, Cezayir işçi sınıfı arasında açığa çıkan kolektif eylem dalgalarının sıklı-

56 Christopher Alexander, “The Architecture of Militancy: Workers and the State in Algeria, 1970-1990,” *Comparative Politics*, cilt 34, no. 3 (Nisan 2002), s. 315-335.

ğı üzerinden, devlet ve işçiler arasındaki ilişkileri düzenlemeye yarayan farklı yöntemlerin etkisini göstermek için yeni kurumsalcı araştırmalara atıfta bulunmaktadır. Yeni kurumsalcılık bu tür girişimlerde işe yarar bir kuramsal malzeme takımı sunmaktadır çünkü politik kurumların yeniden üretimleri ve dönüşümlerinin içsel yapısına, toplumsal düzlemde inşa edildiklerine vurgu yapmaktadır. Politik kurumlar her şeyden öte, siyasal yaşam içinde kısmen özerk roller oynayan yapılar, kurallar ve standart prosedürlerin derlemeleridirler. Bunların işleyiş ve oluşma şekillerini araştırmak sosyal bilimciler için önemli gözlemler sunmaktadır. Endüstriyel ilişkiler ve kendilerine has kurumsal formları da “o günün geçmişle bağlandığı ve ancak tarihsel çerçeve içinde tamamen anlaşılabilir tarihli süreçlerin sonucudur.”⁵⁷

Bu tür emek isyanlarının olduğu dönemde kurumların oluşacak sonuçları şekillendirmede oynadığı etki, Türkiye’deki sosyal bilimcilerin yabancıları oldukları bir şey değildir. Örneğin Taha Parla, anayasal metinlerdeki şartların, belli politik düzenlerin kurumsal geleneklerini yansıttıkları müddetçe toplumsal gerçekliğin parçaları olarak görülmesi gerektiğini ve toplumsal analizlere bu şekilde dâhil edilmelerinin zorunlu olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Bu doğrultuda buradaki iddia, ahlak ekonomisinin endüstriyel ilişkilerin nasıl örgütlenmesi gerektiğini söyleyen genel bir kavrayış değil, Türkiye’de devlet ve sendikalar arasında oluşan, endüstriyel ilişkilerin yürütülme şeklini ve ilgili karar alma süreçlerini ilgilendiren, tarihsel olarak gelişmiş kurumsal düzenlemeler, normlar ve pratikler olduğudur. Devlet, işverenler ve çalışanlar arasındaki endüstriyel ilişkilerle bağlantılı olan ve birbirini takip eden kurumsal şemaları, emek örgütleriyle ilgili yasaları ve emek hareketinin protesto araçlarını takip etmek, ahlak ekonomisi kavramını piyasa güçlerinin son taarruzundan önce var olan şeyleri anlatan gevşek ve muğlak bir terim olmaktan, toplumsal üretim ilişkilerinin dinamiklerini karartan ve açıklayıcı gücü zayıf bir şemsiye kavrama dönüşmekten kurtarabilir.

57 Jonathan Rigg, “Money, Morals, and Markets: Evolving Rural Labour Markets in Thailand and the Lao PDR,” *Environment and Planning A*, cilt 36, s. 991.

58 Taha Parla, *Türkiye’nin Siyasal Rejimi 1980-1989*, İletişim, İstanbul, 1995, s. 16.

Endüstriyel İlişkiler Rejimi ve Kurumlar

Resmi teşebbüsler ve örgütler olarak kurumlar eski siyaset biliminin konusuydu ama kavramın daha geniş ve açıklayıcı kullanımları da geliştirilmiştir. Artık kurumsal çalışmalara yöneltilen ilgi, sosyal bilimlerin tüm disiplinlerinde tekrar revaçtadır. Özellikle seksenli yıllardan sonra, Theda Skocpol, Dietrich Rueschmeyer veya Peter Evans gibi akademisyenlerin çalışmaları sayesinde, kurumlarla ilgili çalışmalar toplumsal ilişki dinamiklerini kavrama çabaların merkezine oturmuştur. Kurumlar “bir yönetimin veya politik ekonominin örgütsel yapısı içine gömülü resmi veya gayrı-resmi prosedürler, rutinler, normlar ve görenekler bütünüdür. Anayasal bir düzenin kurallarından bir bürokrasinin standart çalışma prosedürlerine, sendikaların davranışlarına yön veren teamüllerden banka-fırma ilişkilerine kadar uzanabilirler.”⁵⁹ Birçok başka tanımı daha vardır ancak bu bol sayıda tanımın ortak ilkelere şu yorum üzerinde temellendiği unutulmamalıdır: Kurumlar toplumsal aktörleri eşitsiz bir şekilde güçlendirebileceği gibi sınırlandırabilir de ve onlara buyurgan davranış kuralları dayatır. Öyleyse “politik kurumların yaratılmaları ve yok edilmelerini açıklayan analizler ‘tarihi yapan insanlarla’ bu tarihi yapmalarını sağlayan koşullar arasında bir köprü kurabilir.”⁶⁰

Emek çalışmaları genelde resmi örgütlenmelere odaklanır. Özellikle Türkiye emek tarihi işçilerin etraflarındaki toplumsal ve politik gerçeklik algısını tanımlamada tek önemli aktör olarak devletle ilişkilerine ya da sendikal militanlığa bakar. Alandaki bir başka eğilim ise sıradan işçilerin gündelik yaşamına odaklanır.⁶¹ Bunlar değerli çabalar olsa da, devletin işgücünü düzenlenme sürecine müdahil olduğunu göz ardı etmek veya işçilerle örgütleri arasında ontolojik bir ayrımın olduğu-

59 Peter Hall, Rosemary C. R. Taylor, “The Political Science and Three New Institutionalism,” *MPIFG Discussion Paper* 96/6 (Haziran 1996), s. 6-7.

60 Bo Rothstein, “Labor Market Institutions and Working Class Strength,” yer aldığı eser: Kathleen Thelen, Sven Steinmo ve Frank Longstreth (ed), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, New York, 1992, s. 35.

61 Yeni emek tarihi açısından bu tartışmanın yorumlanması için bkz. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, “Ottoman and Republican Turkish Labor History: An Introduction,” *International Review of Social History*, 2009, no. 54, s.1-17.

nu farz etmek, bu bireysel öykülerin içinden sınıfın nasıl oluştuğunu kavramamıza yardımcı olmaz. Sınıf oluşumu ilişkiseldir ve tarihsel gelişim zinciri dolayımında gerçekleşir. Thompson, şu değerlendirmeyi yaparken bizi bu noktada uyarmaktadır: “Sınıf soyut bir şekilde veya yalıtılarak tanımlanamayacak, ancak diğer sınıflarla ilişki içinde anlaşılabilir toplumsal ve kültürel bir oluşumdur (sık sık kurumsal düzlemde ifadesini bulur) ve nihayetinde tanımı sadece zamanın aracılığıyla, etki ve tepki, değişim ve çatışmalarla yapılabilir.”⁶²

Politik kurumların dönüşümü ve yeniden üretilmesi, olaylar zinciri içinde gözler önüne serilen toplumsal yapıların ve süreçlerin kesiştiği noktada olur. Dolayısıyla politik bir kurumu araştırmaya dönük metodolojik bir tercih, siyasal toplumların dinamiklerini sağlam bir şekilde kavramak adına genelin varlığının tikelin gelişimi üzerindeki etkisini görmek için, sistematik eğilimlerle politik hadiselerin tesadüflüğü arasındaki etkileşimle ilişkiyi göstermeyi hedefler.⁶³ Kurumsal düzenlemeler aynı zamanda politik fırsat yapısının temel parçasını oluşturur ve tarihsel gelişimleri ilgili tarafların kendileriyle akranlarını tanımlama biçimlerinin ipuçlarını verir.

Peter Hall üç ayrı kurumsal düzlem seviyesi arasında ayrım yapar.⁶⁴ Ona göre en tepede mülkiyet hakları gibi günlük işlemlere yön veren genel normlar vardır. Ardından sendikal mevzuatlar gibi endüstriyel ilişkileri düzenleyen kuralların dâhil olduğu, genel normlarla paralel özel düzenlemeler gelir. Son olarak tabanda, kamusal kuruluşların ve var olan diğer kamusal yapıların gündelik işleyişini belirleyen gayri-resmi davranış kuralları vardır. Bu aşamalardan her biri, düzenlemek için tasarlandıkları toplumsal ilişkileri koşullamada kendi üstlerine düşen rolü oynar. Latin Amerika’da emek hareketleri ile rejim türleri arasındaki etkileşime baktıkları meşhur çalışmalarında David ve Ruth Col-

⁶² Edward P. Thompson, “The Peculiarities of the English,” yer aldığı eser: Ralph Miliband ve John Saville (ed.) *Socialist Register 1965*, Londra, 1965, s. 357.

⁶³ Tesadüflük “teorinin gerek determinist bir şekilde gerekse olasılıklara dayanarak belli bir sonucun yaşanmasını öngörememesi veya beceremesi” şeklinde tanımlanır. Bkz. James Mahoney, “Path Dependence in Historical Sociology” *Theory and Society*, 29 (2000), s. 513.

⁶⁴ Peter Hall, “The Movement from Keynesianism to Monetarism: Institutional Analysis and British Economic Policy in the 1970’s” yer aldığı eser: Thelen ve diğ. (1992), s. 96-97.

lier⁶⁵ endüstriyel ilişkilerle ilgili yönetsel düzenlemelerin kurumsallaşma sürecine odaklanırken, aynı zamanda sistematik etmenlere ve yapısal sebeplere de işaret etmektedirler ama bunlar arasında basit tek yönlü belirlenimci bir ilişki kurmak yerine aralarındaki etkileşimlere vurgu yapmaktadırlar. Ancak yeni kurumsalcı araştırmaların, geniş çapta üretim ilişkilerinin etkisine yahut ekonomik ilişkilerin sonuçlarına işaret ederken hararetili bir şekilde sebepsel etmenlerin çoğulluğuna ağırlık verdiği söylenmelidir.

Açıkçası incelenen toplumsal dönüşümü değerlendirmek için belli bir kurumu seçip bunu takip etmek, metodolojik bir tercihten ziyade beşeri yönetimlerin işleyişiyle ilgili aksiyomatik varsayımlarla bağlantılıdır. Ele alınan konunun bu seçimde kesinlikle rol oynadığını söylemeye gerek yoktur. Örneğin Hall seksenli yılların sonlarında önemi artan ve devletler üzerinde belirleyici olan finans piyasalarını takip etmek için, devlet tahvillerinin çıkarılması, satılması ve dolaşımıyla ilgili mevzuat değişikliklerini araştırmayı seçmiştir.⁶⁶ Günümüze kadar varlığını sürdüren bu artan etki, neoliberal çağın ayırıcı özelliklerinden biridir. Bahsi geçen araştırma, kötüleşen mali durumundan ötürü Britanya hükümetinin borç alma ihtiyacının nasıl arttığını, sarsıntılarla dolu yetmişli yılların istikrarsız ve küresel finans bağlamının, Kent'e yani İngiltere'nin tarihi başkenti Londra'daki finans merkezine niyetlenmedik sonuçları olsa da devlet üzerinde büyük güç veren yeni kuralları nasıl tetiklediğini göstermektedir. Bu sonuçların toplumsal yaşamın farklı unsurlarında da yansımaları olmuştur. Hatta buna günlük gazetelerin mali haberleri de dâhildir. Böylece finans piyasalarının hükümet üzerindeki üstünlüğünü biraz daha perçinleyen bir geribildirim mekanizması oluşturmuşlardır. Bu parlak ve derinlikli araştırma, sistematik ihtiyaçlar nedeniyle bir kurumsal dönüşümün nasıl yaşandığını ve öne çıkmaya çalışan bol sayıda politik grubun bu tür durumların yarattığı fırsatları nasıl kullandığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca belli bir olayın gelişiminde genel bir küresel eğilimin belirginleşmesini, birbi-

65 Ruth Berins Collier, David Collier, *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University Press, New Jersey, 1991.

66 Peter Hall, (1992), s. 99-103.

riyle iç içe geçen çeşitli faktörlerin, çakışan bağımsız sebep-sonuç zincirlerinin, hatta tesadüfî olayların ve niyetlenmedik sonuçların ağırlık oluşturduğu mekanizmaları göstermektedir. Bu etmenlerin tümünü ele alan bir değerlendirme, neoliberal politikaların toplumu tamamen dönüştürecek bir noktaya nasıl ulaştığını anlatan bir öyküye katkı sunmaktadır. Her farklı vaka analiz edilen büyük resmin farklı bir yönünü göstermekte ve esas çerçeveye ilişkilendirilmektedir.

Benzer bir doğrultuda, işçilerin örgütsel haklarının düzenlenişi, devletin ekonomik faaliyetlere müdahil olma düzeyi ve bunun aldığı şekil, Türkiye’de sendikalı işçilerin ahlak ekonomisini oluşturan kurumsal gelişmelerdir. Bu kurumsal düzenlemeler, yakın tarihin bazı tarihsel dönüm noktalarında önemli değişimlere uğramıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu’da yaşanan demografik değişim ve buna uygun bir şekilde dini azınlıklarla yabancıların dışlanması, otuzlu yıllarda devlet eliyle yürütülen sanayileşme, rekabetçi seçimlerin benimsenmesi ve buna uygun olarak kırkların sonundan itibaren işçilerin örgütsel haklarının kabulü ve altmış ile yetmişli yılların ithal ikameci sanayileşme stratejisi, çalışma ilişkileri düzeninin parametreleri içinde bir ahlak ekonomisi yaratmış, kendine has kavrayışı olan bir örgütlü emek hareketinin oluşmasına katkı sunmuştur.

Yeni kurumsalcılık farklı kurumsal tasarımların özgün gelişim çizgilerine yaptığı vurguyla bilinir. Farklı tercihler, izlekler ve bunların getirdiği gelişim çizgileriyle biriken geçmiş bir bakıma içinde bugünü taşır. Tarih ne saf tesadüflerin yuvası ne de rakipsiz bir toplumsal ve politik projenin teolojik açılımı olarak algılanmalıdır. Tarih önemlidir çünkü toplumsal gerçekliğin bazı önemli yanları en iyi, birbirini takip eden gelişmeler olarak anlaşılabilir. Bu bakış açısına göre teorik merkeze tarihin kendisi değil, süreçlerin zaman içinde açığa serilmesi oturur.⁶⁷ Tesadüfî olsa da özgün tarihsel güzergâh, sonucun kendisine etki eden bir faktördür ve anlatısı tarihsel gelişmeleri, birbirini takip eden toplumsal koşullarla sebep-sonuç zincirini aydınlatan tarihsel olasılıkların belirlediği açık uçlu bir süreç olarak yansır.⁶⁸

67 Paul Pierson, “Increasing Returns, Path Dependence, and Study of Politics,” *The American Political Science Review*; Cilt 94, no. 2 (Haziran 2000), s. 264.

68 Beverly Silver, (2009), s. 49.

Politik süreçlerin aşamalarını birbirine bağlamayı ve belli başlı kararların açığa çıkma sebeplerini tanımlama imkânı sunmayı hedefleyen metodolojik prosedüre süreç takibi adı veriliyor.⁶⁹ Henry Brady ve David Collier süreç takibini, “sebepler sonu mekanizmalarını ve dizilimlerini keşfedecek şekilde değişim sürecini analiz etmek” olarak tanımlamaktadır.⁷⁰ Karşılaştırmalı çalışmalarıyla bu yöntemin önde gelen uygulamacılarından biri olmuş Peter Katzenstein, birçok kez metodolojisini, yapılar ve süreçlerin siyasette nasıl etkileşime girdiğini, tarihsel olarak şekillenmiş yapıların belli toplumsal, politik yahut ekonomik stratejileri nasıl mümkün kıldığını, böylece bu stratejilerin aynı yapılara nasıl etki ettiğini gösteren bir yöntem olarak tarif etmiştir.⁷¹ Tarihsel gelişim anlatısı, emek hareketini meydana getiren olay dizisi basit bir öykü anlatımı değil, akademik anlamda incelenmesi için analitik bir araçtır çünkü tarih “hadiselerden oluşur ve bunların içine giremezsek tarihin de içine giremeyiz.”⁷²

Tarihsel süreçlerin, olay dizilerinin, kritik anlarda yapılmış tercihlerin hepsi mevcut duruma etki eder, toplumsal aktörlerin önündeki politik fırsat yapısını iyi tanımlanmış bir yapısal çerçeve içinde koşullandırır. Bugün erişime açık tercihler ve eylem çizgileri, hatta gerçekten seçilmiş stratejiler, geçmiş tercih ve izleklerin yarattığı birikimden bağımsız değildir. Bu basitçe tarihin önemli olduğunu iddia etmek değildir, zaten bu barizdir ve tersi iddia edilemez. Kastımız, bir bakıma tortulaşmış geçmiş kararların beşiği olarak tarih, mevcut ve olası eylem çizgilerine farklı farklı ihtimaller dağıtacak şekilde, o güne etki eder. Dahası olasılığın kapsamını belirlemede, olasılıkları koşullamada da rol oynar. Mevcut anın tarihsel kökenlerini su yüzüne çıkarmanın, toplumsal aktörlerin mevcut strateji tercihlerini, hangi eylem tiplerini seçtiklerini ve politik otoritelerin bunlara gösterdiği tepkileri anlamak için tam da bu sebeple çok önemlidir. Kurumsal analizler sistematik

69 Sydney Tarrow, “Bridging in the Quantitative-Qualitative Divide in Political Science,” *The American Political Science Review*, Cilt 89, no. 2 (Haziran 1995), s. 472.

70 Henry E. Brady, David Collier, *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools Shared Standards*, (Glossary), Rowman Littlefield, Lanham, 2004, s. 300.

71 Peter J. Katzenstein, *Corporatism and Change Austria Switzerland and the Politics of Industry*, Cornell University Press, Ithaca, 1984, s. 11, 12.

72 Edward P. Thompson, (1965), s. 338.

değişimlerle incelenen özgün vakalar arasındaki bağı, bu bağdaki mekanizmaların aynı zamanda nihai politik sonuca aracılık etme şeklini tarif ederek kurmak zorundadır.

Sonuçta geçmiş günümüzde teşebbüslerin örgütsel yakınlıklarını ve eğilimlerini belirleyen kurumsal bir şablon yaratır. Sendikalar bu açıdan bunun istisnası değildirler. Uzun bir zaman dilimi boyunca örgütlü emeği biçimlendirmiş özgün tarihsel süreçlerle oluşan örgütsel şablonları,⁷³ sendikaların hem o günkü reflekslerini hem de bilinçli kararlarını belli şekillerde etkilemektedir. Örneğin Türkiye’deki sendikalar, hedeflerine ulaşmak için işyerlerinde taban mücadelesi yürütmek yerine Ankara’daki politik aygıtı hedef alma eğilimindedirler. Bu Türkiye emek hareketi ve örgütlenmesinin içkin niteliklerinin sonucudur. Bu ve benzer özellikler, geçmiş hukuki-kurumsal çerçeve örgütlü emeğin politik gücünü ve bu bağlamın kritik kavşaklarında yaptığı tercihlerin sonuçlarını şekillendirmesi bakımından devlet politikalarının sonucudur. Bu Türkiye’de örgütlü emeğin çizdiği rotada dışsal etmenlerin önemsiz olduğu anlamına gelmez. Doğrudan insanın etki alanı dışında bulunan dolayısıyla daha kısa zaman aralıklarında analiz edilmeye uygun düşmeyen ekonomik ve demografik etmenlerden ayrı olarak, yerel politik sahneye dışarıdan etki eden USAID veya Amerikalı emek örgütleri gibi ABD’li kuruluşların etkisi yeterince belgelenmiştir.⁷⁴ Fakat bu etkilerin sadece devletin sendikal hareketle ilişkiye girmesi ve sendika liderlerine rıza göstermesi sayesinde mümkün olduğu da unutulmamalıdır. Bu, devlet ve emekçiler arasındaki etkileşime odaklanacak bir yaklaşımın bu tarz dışsal etmenlerin etkisini kenara atmaması anlamına gelmektedir.

73 Dennie Oude Nijhuis sendikaların örgütsel şablonlarından, refah önlemleriyle bağlantılı meseleler hakkında takındıkları farklı pozisyonları açıklayacak bir etmen olarak bahsetmektedir. Bkz. Dennie Oude Nijhuis, “Revisiting the Role of Labor: Worker Solidarity, Employer Opposition and the Development of Old Age Pensions in the Netherlands and the United Kingdom,” *World Politics*, cilt 61, no. 2 (Nisan 2009), s. 296-329.

74 Alpaslan Işıklı, altmışlı yılların başında ABD elçiliğinde emek meselelerinden sorumlu olan Bruce H. Millen’den alıntı yaparak, Amerikan sendikacılığının Türkiye’de bıraktığı büyük etkiye dikkat çekmiştir. Bkz. Türk-İş, *Batı Ülkelerindeki Uygulama Örnekleriyle İşçi Politika Sendika Parti İlişkileri*, Türk-İş yayınları, no. 92, Ankara, 1976, s. 147.

Seksenlerin ikinci yarısında gerçekleşen gelişmeleri, sendikaların Özal yönetiminin politikalarına karşı örgütlediği hareketliliği ve bu araştırmada Türkiye'deki sendikalı işçilerin ahlak ekonomisinin ihlal edilmesiyle tetiklendiği iddia edilen bu isyanı anlamlandırmak için ahlak ekonomisinin esas bileşenlerinin tanımlanması zorunludur. Ahlak ekonomisini meydana getiren bu kurumsal düzenlemeler, normlar ve pratikler bütünü, otuzlu yılların ortalarına kadar geri götürülebilecek bir tarihsel gelişim süreciyle şekillenmiştir. Bu aynı zamanda kamu iktisadi teşebbüsleriyle sanayileşme adına ilk adımların atıldığı ve esasen cumhuriyetin ilk İş Kanunu üzerinde temellenmiş yasal kurumsal bağlamın olduğu dönemdir. Sonraki dönemler emek mücadeleleri, politik müdahaleler ve başka yasal kurumsal düzenlemeler yoluyla bu şemaya eklemeler yapmış veya dönüşümden geçirmiştir. Bu açıdan önemli tarihler ilk sendikaların kurulduğu kırklı yılların sonu ve örgütlü emek hareketinin ithal ikameci stratejilerle serpildiği altmışlı yıllardır. Dahası aynı tarihsel gelişim, Türkiye emek hareketinin örgütsel kapasitesinin, ana çerçevesinin ve eylem repertuarının oluşumuna da tanıklık etmiştir. Dolayısıyla bu süreci izleyen bir analiz, onun belirleyici özelliklerini de açığa serecektir.

Bütün olarak kurumsal gelişimin tarihsel süreci, sendikaları özgün koşullar altında belli şekillerde davranmaya zorlar. Örgütlü emek hareketinin her politik dönüşümü, ahlak ekonomisinin temelleriyle kıyaslayarak yargıladığı bir referans çerçevesi oluşturabilir. Örgütlü emeğin yararlanmaya çalıştığı belli bir politik fırsat yapısının ana hatlarını belirleyebilir. Bu açılardan tarihsel sürecin incelenmesi, emek hareketinin kritik dönemelerde yaptığı stratejik kararların kavranmasına ve bu doğrultuda mobilizasyonla demobilizasyon süreçlerini kuşatmış toplumsal, ekonomik, politik koşulların netleştirilmesine katkı sunmaktadır. Böyle bir analizin eksikliği argümanın bütünlüğünü zayıflatacaktır.

Teorik Tezin Özetlenmesi

Kapitalist çağın belirleyici özelliklerinden biri emeğin kamusal alanda toplumsal ve politik bir güç olarak belirmesidir. İşçilerin sendikalaşma çabaları, seçmen olarak kendilerini kaydettirme girişimleri, çalışma koşullarını iyileştiren ve toplumsal refahtan yana yasama faa-

liyetlerini desteklemiş kampanyaları, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde işçi örgütlülüğünü zorlu bir toplumsal harekete dönüştürmüştür. Emek hareketi hızla kendisini kurumsallaştırmış ve savaştan sonra başta sanayileşmiş ülkelerde politik düzenin bir parçasına dönüşmüş, böylece toplumsal hareketlere özgü canlılığı ve coşkuyu kaybetmiştir. Diğer yanda sanayileşen ülkelerde, örgütlü emeğin temsilcileri ya onları karar alma süreçlerine katan ya da politik alandan kovan işverenler ve devletlerin karşı stratejileriyle karşılaşmıştır.

Yetmişli yılların ortalarından bu yana bu durumda değişimler yaşanmaya başlamıştır. Uluslararası ekonomik kriz savaştan sonra kurulmuş düzenin inandırıcılığını zayıflatmış ve düzenlenmeyen piyasaların erdemlerini vaaz eden muhalif liberal akideler muhafazakâr politik grupları bir araya toplamıştır. Bu gruplar ve fikirleri önce küresel finans kuruluşlarını, sonra da ulusal hükümetleri işgal etmiştir. Bu zihniyet farklılaşması, örgütlü emeğin politik ve toplumsal pozisyonunu zayıflatmıştır. Sendikaların üye tabanları daralmış ve politik temsilcileri düzensiz piyasaların vaizlerine ve bunların emekten esneklik isteyen taleplerine boyun eğmişlerdir. Söz konusu politikalar protesto hareketlerini ve emek isyanlarını tetiklemiştir. Bu protesto hareketinin ilk örneklerinden biri, seksenlerin ikinci yarısında sendikaların gerçekleştirdiği harekettir.

Türkiye ekonomisi yetmişli yılların sonunda yaygın politik karmaşayla içiçe geçen iyice çetrefilleşmiş derin bir ekonomik kriz yaşamıştı. Sendikaların harekete geçirdiği işçiler ağırlıklı bu toplumsal kargaşa döneminde özel işletmelerde örgütlenmişti.⁷⁵ 1980 askeri darbesi aynı zamanda bu işçileri tasfiye etmeyi hedeflemiş ve bunda başarılı da olmuştu. Neoliberalizmin küresel eğilimlerine paralel bir şekilde, sivil yönetime döndükten sonra, Türkiye'deki sendikacılığın temellerini tehdit eden daha iddialı bir dönüşüm gündemi hükümetçe belirlendi. Normalde itaatkâr olan sendika merkezleri neticede bu politik gündeme beklenmedik bir şekilde karşı koydular. Örgütlü emeğin içindeki radikal unsurların tasfiye edildiğine inanılan bir dönemde kitlesel protesto hareketleri açığa çıktı ve hatta geleneksel sendika liderlerinin desteğini aldı.

75 Dönemin politik gelişmeleriyle bağlantılı bir şekilde bu özel emek mobilizasyonunu inceleyen bir analiz için bkz. Brian Mello, (2007).

Neoliberal dalgaanın Özal yönetimi kisvesinde Türkiye’de aldığı biçimiyle karşı karşıya gelen sendikalar, hayatlarını kazanma şekillerine ve ahlak ekonomilerine yöneltlen bu saldırıyı, popülist devletin restore edilmesini talep ederek, kamu sektörünü reformdan geçirmeye dönük girişimlere direnerek ve yarı açık bir biçimde Turgut Özal’la yakın çevresini itibarsızlaştırmaya çalışarak tepki verdiler. Bu protesto hareketini anlamlandırmak için, belirleyici özelliklerini vurgulayıp ahlak ekonomisinin kurucu unsurlarını analiz etmek adına, önce Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin tarihsel gelişimine bakılmalıdır. Ancak bundan sonra, ayrıcalıklı bir işçinin neden sendikasına grev yapmak için baskı yaptığını yahut bir sendikanın belli dönemlerde daha radikal yöntemler için yerleşik sendikal işleyiş biçimlerini terk ettiğini açıklayacak cevaplar netlik kazanacaktır.

Toplumsal hareketler literatürü mobilizasyon süreçlerinin özgünlüğüne, örgütsel çabaların meyve vermesini sağlayan politik fırsat yapısına ve tarafların kimliklerinin ihtilaflı bir toplumsal hadise içinde çerçeveye alınmasına bakar. Genelde beklentilerimizle çatışmış gibi görünen bir olayın analizi, belli türden toplumsal fenomenler hakkında bildiklerimize daha zengin katkılar sunar. Bu tez, baskıcı bir askeri rejimden sonra görece elverişsiz koşullar olmasına rağmen, zayıflamış bir örgütlü emeğin görece başarılı bir muhalefet hareketi yarattığını ve bu başarısını bir daha tekrarlayamadığını iddia etmektedir. İşçi hareketini tetikleyen, Türkiye’nin hükümetleri ve sendikaları arasında, endüstriyel ilişkiler içinde yapılacak uygun davranışları ve geçerli karar alma süreçlerini belirlemek adına varılan kurumsal düzenlemeler, toplumsal normlar ve yükümlülüklerden oluşmuş ahlak ekonomisine yöneltlen veya yöneltildiğini düşündükleri saldırıdır. Örgütlü emek hareketinin ve ahlak ekonomisinin tarihsel oluşum sürecini değerlendirirsek, bu olağandışı emek hareketliliğinin ve çatışmacı dönemin gerçekleşmesine olanak vermiş politik fırsat yapısını kavramak mümkün olacaktır. Dolayısıyla sonraki bölüm, çatışmacı olayların kendisini değerlendirmeden önce bu gelişim sürecine odaklanacaktır.

BÖLÜM 2

OLUŞMAKTA OLAN BİR TOPLUMSAL GÜCÜN REFERANS ÇERÇEVESİ

İşçi sınıfının somut bir toplumsal güç olarak açığa çıkışı ağırlıkla, yerel ekonominin küresel kapitalizme eklemlenmesi veya sanayileşme ve kentleşme süreçleri gibi derin yapısal dönüşümlerle ilişki kurularak anlatılır. Bazı başka değerlendirmeler sanayi devrimi ve fabrika işçileri arasında doğrudan, sebep-sonuç ilişkileri kurarak, ikincisinden ilkinin dolaysız sonucu olarak bahsederler ve “başlangıçtan günümüze dek emek hareketinin çekirdeğini oluşturduğunu” söylerler.¹ Edward Thompson fabrika işçilerinin endüstriyel çağın geç bir aşamasında açığa çıktığından ve örgütsel veya politik tercihlerini gerileyen zanaatçıların yeni üretim tarzının sonuçları karşısında verdikleri eski mücadelelere borçlu olduğundan hareketle bu teze meydan okur.² Derin yapısal değişimler modern emek ve emek hareketinin oluşumuna sahneyi hazırlarken, modern emekçiler bir ölçüde meşrulaştırıcı kavramlarını geçmiş kuşakların yaşayan hafızalarından miras almışlardır.

Ancak uzun zaman aralıkları içinde gerçekleşen bu değişimler emek hareketinin somutlaşmasına zemin oluştursa bile, neticede tüm toplumsal hareketler bu süreçleri biçimlendiren ve kendileri de bu süreçlerle biçimlenen canlı insanlar tarafından kurulurlar. Bu, en basit ifadeyle “koşullar insanları ürettiği gibi insanlar da koşulları üretir,”

1 Friedrich Engels, *Condition of the Working Class in England*, Penguin Books, Londra, 1987, s. 65.

2 Edward P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim, İstanbul, 2004, s. 245-248.

demektir.³ Bundan dolayı görünür olayları ve kurumsal parametreleri görmezden gelen tarihsel anlatılar, bu özgün toplumsal hareketin gelişimi hakkında tatmin edici bir değerlendirme sunmada yetersiz kalırlar, çünkü bu büyük protesto ve mücadele olaylarında biriken deneyim emekçilerin protesto repertuarını oluşturur. Dahası işçi örgütlerinin bu düzenlemelere verdikleri tepkilerle kurumsal düzlem, ilgili alanı ve toplumsal ilişkileri düzenleyen meşru pratikler, normlar, yükümlülükler ve kurallar hakkında yaygın bir anlayış meydana getirir. Bu ikincisi emeğin ahlak ekonomisini yaratır ve bir yansımasını sendikalar da dâhil olmak üzere emeğin davasını temsil eden örgütlerin işleyiş tarzında bulur.

Bu ve sonraki iki bölüm ahlak ekonomisinin oluşumuyla birlikte Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin meydana çıkışını anlatmayı hedeflemektedir. Doğrusu bu ikisi birbiriyle ilişki içinde gelişir ve dolaısıyla birbirlerini şekillendirirler. Bu açıdan yerel ekonominin küresel emtia piyasalarına ve finans merkezlerine eklenmesiyle tetiklenen sanayileşmeden ve kentleşmeden çok, Özal yönetimi tarafından neoliberal politikaların hayata geçirildiği seksenli yılların dönüşüm çağında, örgütlü emek hareketinin önündeki stratejik tercihleri koşullamış kurumsal gelişmelere vurgu yapılmalıdır. Ancak bu yaklaşım geniş zaman çerçevesi ile yapısal değişikliklerin analizini illa dışarıda bırakmak zorunda değildir. Bu doğrultuda bölüme, on dokuzuncu yüzyılda piyasa güçlerinin sirayet etmesi sonucu oluşan Osmanlı ekonomisinin genel ve kısa tasviriyle başlanmaktadır. Ardından genç cumhuriyetin miras aldığı koşullar analiz edilmektedir. Ancak araştırmanın temel odak noktası, otuzlu yıllar sırasında yani Büyük Buhran bağlamında ülkeyi sanayileştirmeye çalışan kasıtlı devlet girişimleriyle başlamaktadır. Bu girişimler başından beri, emek meselesini vesayetçi bir tarzla çözmeye çalışmışlardır. Bundan ötürü örgütlü emek hareketinin oluşmasıyla birlikte ahlak ekonomisini yaratan bu dönemdir. Her gelişme ulusal ekonominin küresel piyasalar karşısında değişen durumuyla bağlantılı olarak Türkiye'deki çalışma ilişkilerini belirlemiş önemli kurumsal gelişmelerle önceki döneme eklemeler yapmakta, örgütlü emeği de ahlak

3 Karl Marx, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 68.

ekonomisini de özgün bir şekilde şekillendirmektedir. Sırayla analiz edilmeleri, Türkiye'deki örgütlü emeğin ahlak ekonomisine ait temel özellikleri kavramamıza katkı sunmaktadır.

Modern Bir Toplumsal Kategori Olarak Emeğin Ortaya Çıkışı

Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalizme eklenmesi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde başlar. Devlet tekellerini ve gümrük engellerini ortadan kaldıran 1838 İngiliz-Türk anlaşması, bu yönde atılmış bir adımdır.⁴ Ayrıca Osmanlıların yerleşik toplumsal ve politik pratiklerle ilgili normlarını ortadan kaldıran 1839 ile 1856 ıslahatlarından ve tarım arazilerinde mülkiyeti kökünden değiştirmiş 1858 Arazi Kanunundan da bahsedilmek zorundadır. Bu kurumsal değişimlerin hepsi, Osmanlı'nın toplumsal ve ekonomik yapılarını, kapitalizme eklenmiştir ve kapitalist ekonominin gerekliliklerine bunları daha uygun kılmak için bunları şekillendirecek yapısal eğilimlerle karşılıklı etki içindeydiler.

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda başlayan dönem, sadece kapitalist ilişkilerin Osmanlı ekonomisine yayılmasına tanık olmakla kalmayıp, “loncaların dışında ücretli ve serbest emeğe dayanan fabrikalarla yahut atölyelerle” yerli bir emek gücünün oluşumuna da şahitlik etti.⁵ Paul Dumont’a göre 1908’de Osmanlı İmparatorluğu’nda yaklaşık iki yüz elli bin sanayi işçisi vardı.⁶ Bu rakam kabaca toplam nüfusun yüzde birine tekabül ediyordu. Dönemin tipik işçisi geçinmek için sadece veya esas olarak ücrete bağımlı değildi.⁷ Bunlar

4 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Ankara, 1984, Yurt Yayınevi.

5 Bu Yavuz Selim Karakışla'nın getirdiği bir tanımdır. Şu makalesine bkz. “The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923,” Donald Quataert, Erik J. Zürcher (ed.), *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, içinde, Tauris, Londra, 1995, s. 19-34.

6 Paul Dumont, “A Propos de la Classe Ouvrière Ottomane à la Veille de la Révolution Jeune-Turque,” *Turcica*, 1977, s. 240.

7 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, New York, 1983, s. 61.

vergilerini veya borçlarını ödemek için nakit olarak ücrete ihtiyaç duyan köylü işçilerdi. Örneğin Ereğli bölgesinin çoğunluğu böyle madencilerden oluşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ücrete bağımlı işçileri sanayi işçileri, hizmet sektöründeki işçiler, madenciler, inşaat işçileri, tarım işçileri,⁸ putting out imalat sistemleriyle iç içe geçmiş köy hane halklarının ücretlileri ve memurlardı.⁹ Açıkçası bu kategorilerin tümü o dönemde esas olarak işçi sayılmamaktaydı. Öncelikle memurlar ayrıcalıklı bir toplumsal kesimdi. Ayrıca bağımlı emek toplumsal varoluşlarının belirleyici özelliği değildi çünkü geçimleri ağırlıkla geleneksel uğraşlarına dayanmayı sürdürmekteydi. Etnik ayrımların ve coğrafi uzaklığın işçileri görünüş itibarıyla aşılmaz şekilde birbirinden ayırdığı bilinse bile, ücrete bağımlı emekçi on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşamış belli bir toplumsal grubu adlandırmak için geçerli bir kategoridir.

1845 tarihli polis nizamı bu yeniçağda emek isyanlarıyla ilgili ilk yasal belgeydi.¹⁰ Bazı emek tarihçileri yabancı bir düzenlemeden doğrudan tercüme yapıldığı için bunu basit bir karışıklık olarak görürler,¹¹ çünkü 1845 nizamının Fransa'nın Napolyon döneminden kalma bir hukuki metinden uyarlandığı bilinmektedir. Her halükarda polis nizamına böyle bir maddenin eklenmesi,¹² ne basit bir hata olarak görülüp kenara atılabilir ne de dışarıdan bakıp o dönemde emek militanlığının varlığını açıkça gösteren bir bulgu olarak ele alınabilir. 1845 tarihli ni-

8 Köylülerin çoğu ücretli değil çok az artı ürün üreten geçimlik çiftçilerdi ama Kilikya gibi pamuk tarzi ihracat ürünlerinin ekildiği bazı bölgelerde mevsimlik işçiler mevcuttu.

9 Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s. 132.

10 M. Şehmus Güzel, "1845 Tarihli Polis Nizamı, Sansür, Tatil-i Mesalih, Toplantı, Ziham ve Cemiyetler" *Süreç* 1981/4 c.2, no. 8, s. 22-39.

11 Mesut Gülmez, "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı," *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 16, no. 4 (Aralık 1983), s. 3-15.

12 Bu maddeden bahseden ilk araştırmacı Lütfü Erişçi'dir. İlkesel olarak Türkiye'deki emek tarihçileri bu referansların döngüsel bir şekilde kullanılmasını tercih ettiklerinden, sonraki araştırmacıların büyük kısmı benzer argümanlar ortaya atmaktadırlar. Bkz. Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997.

zamdan önce Makedonya’da makine kırma hadiseleri kaydedilmiştir.¹³ Bu tür hadiseler on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşacak ve İmparatorluğun diğer bölgelerine yayılacaktı.

Osmanlı devleti sadece emek militanlığını bastırma gayretinde olmamış, kimi örneklerde çalışma şartlarını standart hale getirmeye de çalışmıştır. Örneğin Ereğli’deki maden havzasındaki ocaklar için gerekli emek arzının garanti altına alınması için, 1867’de endüstriyel ilişkileri bireysel düzlemde düzenlemek adına ilk kayıtlı yasal belge hazırlanmıştır. Yaygın ismiyle *Dilaver Paşa Nizamnamesi* olarak bilinen bu belge, çevre bölgenin sakinlerine madenlerde zorunlu çalışmayı şart koşarken, işçilerin sağlığıyla ilgili belli maddeler de eklemiş ve onlara barınma yerleri sağlamıştır.¹⁴ Belli ki otoriteler zorla çalıştırılan köylülerin sağlığına ihtimam göstererek madenlere güvenilir bir emek arzının sağlanmasını istemişlerdir. İki yıl sonra yani 1869’da, köylüleri madenlere çekmek için başka bir nizamname daha yayımlandı.¹⁵ Bu ikinci düzenlemenin kapsamı belli bir bölgeyle sınırlı değildi. Bu durum madencilik sektörünün, düzenlemek için devletin özel bir idari metin oluşturmaya yetecek kadar büyük bir boyuta ulaştığını göstermektedir.

Gerçek sanayi grevleri ancak yirminci yüzyıla yaklaşılmasıyla görülmeye başlandı. Yavuz Selim Karakışla işçi grevi olarak tanımlanabilecek ilk olayın tarihini 1863’e götürür. Hadise Zonguldak maden bölgesinde yaşanmıştır.¹⁶ Aslında işçiler için avantajlı bazı maddelerin olduğu ve çalışma koşullarının düzenlendiği bilinen ilk yasa örneği olarak bahsettiğimiz metin, 1867’de bu maden bölgesi için hazırlanmıştı. Sonraki on yıllık dönem, kamu teşebbüslerinde çalışan ve devlet

13 Oya Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: 1969, Habora Kitabevi, s. 69.

14 Osmanlı madencilerinin gündelik yaşamlarıyla ilgili birinci elden bir değerlendirmeye için bkz. Donald Quataert, Yüksel Duman (ed.), “A Coal Miner’s Life During the Late Ottoman Empire,” *International Labor and Working Class History*, no. 60 (Güz 2001), s. 153-179.

15 Mesut Gülmez, “1936 Öncesinde İşçi Hakları” sempozyum makalesi, *Worker Rights in the Fifteenth Anniversary of the Labor Code*, (22-24 Mayıs 1986), s. 20-21.

16 Yavuz Selim Karakışla, (1995), s. 20.

hazinesi iflas ettiği için maaşlarını aylarca alamayan işçilerin büyüyen protestolarına tanıklık etti. O dönemde çıkan gazetelere göre bu birçok kez grev noktasına gelen iş bırakma eylemlerine neden olmuştu. Osmanlı basını 1872'den sonra grev haberlerine düzenli bir şekilde yer verir oldu.¹⁷ Bu haberlerin içinde Beyoğlu postane işçilerinin grevleri, Anadolu demiryolu projesinin İzmit ayağında çalışan Hırvat inşaat işçilerin grevi ve Haliç tersanesinde Ocak 1873'te çıkılan grev de vardı.¹⁸

1908, Türkiye'de modern siyasetin doğumuna işaret ettiği gibi, Türkiye emek hareketinin tarih öncesi döneminin kapanışı anlamına da gelir. Çünkü grevler ve emek örgütlerini düzenleyen ilk yasal belgeler bu döneme dayanmaktadır. Çıkarılmalarının sebebi devrimden hemen sonra büyük Osmanlı kentlerini kuşatmış ve kendiliğinden açığa çıkan işçi eylemleri idi. Doğrusu ya sansürün gevşemesinden ya da emekçilerin şikâyetlerini aleni bir şekilde ifade etmesini kolaylaştırmış özgürlükçü iklimden dolayı, birçok işçi eyleminin ilk kez bu anayasal dönemde görüldüğünden zaten bahsedilmişti. Belli ki uygun politik fırsat yapıları işçilere taleplerini dillendirme şansı vermişti.

1909'da Osmanlı Parlamentosu bu meseleyi müzakere etti ve 1936'ya kadar geçerliliğini koruyacak Grev Kanununu onayladı. Kanun daha meclis toplanmadan aciliyetinden dolayı kararname olarak zaten yayınlanmıştı. Sonraki olayların nerdeyse tümü bu metinle bağlantılı olsa da, maddelerindeki muğlaklıklar anlamlarının farklı yorumlanmasına yol açtı. Kuşku yok ki bu yasal düzenlemenin genel amacı işçi militanlığını kısıtlamak, hatta dümdüz etmekti.¹⁹ Kamu hizmetleri veren şirketlerde sendika kurmak yasaklanmış ve hâlihazırda kurulanlar kapatılmıştı. Bu sektörlerde işin içinde bir arabulucunun olduğu zorunlu pazarlık süreci de şart koşulmaktaydı. Eğer bunda oybirliğiyle bir karara varılmışsa grev yapmak yasaktı. Varılmamışsa işçi iş bırakabilir ama diğer işçileri çalışmaktan men edecek eylemler tertiplemez-

17 Oya Sencer, (1969), s. 132-134.

18 Lütfü Erişçi, (1997), s. 4. Bazıları bu grevin tarihini 1972 olarak vermektedir ama gördüğün o ki İslami takvimi yanlış aktarmışlardır.

19 Yasayı çıkaranlar bu niyetlerini gizlemiyorlardı da. Parlamentodaki tartışmaların tam metni şu eserde alıntılanarak aktarılmıştır: Gündüz Ökçün, *Tatili Eşgal Kanunu 1909: Belgeler, Yorumlar*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1982.

di.²⁰ Emek eylemleri ve örgütlerine katılmayı zorlaştıran ve yapılamaz hale getiren sadece kanunlar değil, otoritelerin tutumuydu. Aslına bakılırsa, Fransız bir firma tarafından işletilen Adana demiryolunda gerçekleşmiş bir grevin yeni keşfedilen günlüğü,²¹ grevlerin gizli kapaklı hadiseler olmadığını, aksine kamu hizmetlerinde grevlerin bilinçli bir biçimde yapıldığını kanıtlamıştır. İstanbul'un işgal altında olduğu ve grev dalgalarına tanıklık eden 1919-1922 yıllarındaki üç yıllık dönem hariç işçi militanlığı yeni düzenlemelerle etkili bir şekilde bastırılmıştı, 1908 devriminden sonra işçilerin ağırlıkla sakin olması bundandı.

İttihat ve Terakki Partisi'nde örgütlenmiş Jön Türklerin ilan ettikleri ekonomik hedef, Türk Müslüman orta sınıfa dayalı bir ulusal ekonomi yaratmak için Hıristiyanlar ve Yahudilerin ekonomideki paylarını marjinalleştirmektir.²² Feroz Ahmad bu orta sınıfa "doğmakta olan burjuvazi" olarak adlandırır.²³ Endüstriyel emek gücü ağırlıkla gayrimüslimlerden oluşuyordu. Devlet desteğinden yararlanan sanayi teşebbüslerinde yapılan 1915 sayımının rakamlarına göre, imalatta çalışan işçilerin sadece yüzde on beşi Müslümandı.²⁴ Doğrusu 1908 grevleri sırasında Müslüman işçiler kimi örneklerde, diğer dini topluluklara bağlı meslektaşlarından ziyade İttihatçıların yardımını alma hevesindeydiler. Müslüman işçileri gayrimüslimlere karşı avantajlı hale getirme talebi hem İttihatçı kadrolar içinde hem de yabancı tekellerin işlettiği demiryolu şirketlerindeki Müslüman işçiler içinde dile getirilmekteydi. Dolayısıyla sadece teşebbüs sahiplerinin değil çalışanların da millileştirilmesini dayatan bir yaklaşımdan bahsedilebilir, ne var

20 Ağırlıkla Güzel'in sunduğu açıklamaları takip ettim. Bkz. M. Şehmus Güzel, "Tatil-i Eşgal Var mı?" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 77 (Şubat-Mart 1985), s. 37-43.

21 Şeyda Oğuz (ed.), *1927 Adana Demiryolu Grevi*, İstanbul: 2005, TÜSTAV Yayınları.

22 Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 351.

23 Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social Economic Policies of the Young Turks 1908-1918," yer aldığı eser: Osman Okyar, Halil İnalcık (ed), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, Meteksan, s. 329-350.

24 Bu rakamlar şurada alıntılanmaktadır: Yüksek Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1" *Praksis*, no. 5, (2002), s. 136.

ki bu görünüş itibariyle ikincil bir hedefti. Dünya Savaşı'nın toplumsal ve ekonomik koşullarıyla kısıtlı devlet politikaları, hükümete bu doğrultuda hedeflerin çoğunu gerçekleştirme şansı verdi.²⁵ Vurgunculuğun kolaylaşmasıyla, yeni yaratılan Türk Müslüman burjuvazisini İttihatçılar besledi. Diğer tarafta emek gücünün etnik bileşeninin dönüştürülmesine gelince, gerekli düzeltme savaş sırasında ve savaştan sonra yapılan toplu nüfus transferleriyle gerçekleşmişti.

İşçiler ve Genç Cumhuriyet

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olması pratik anlamda sonunu getirmişti fakat dağılması halkın başına savaşın kendisinden daha büyük bir felaket açmamıştı. Ankara'da politik bir yapı oluştu ve bu yapı savaş ve diplomasi yollarıyla İmparatorluğun kalbi Anadolu'nun paylaşılmasını önledi. Ankara'nın hâkimiyeti sıkı bir şekilde tesis edilinceye dek İstanbul'daki işçi eylemleri devam etti. Normalde işçilerin seslendirmedeği şikâyetleri kitlesel eylemlere dönüştüren iki dürtü vardı. Biri milliyetçilikti çünkü işverenlerin çoğu yabancı olduğundan baskıyı ve sömürüyü ulusal çatışma üzerinden tarif etmek kolay ve güvenliyd. ²⁶ Hükümet ve işçiler arasında ekonomiyi millileştirmeye dönük dillendirilmeyen bir görüş vardı. Bundan dolayı Ankara belli sınırlar içinde işçilerin yabancı işverenlere yönelik taleplerine destek oluyordu. Diğer saik politik liderlikti. Yirmili yılların başlarının, Türkiye'de komünizmin kök saldığı dönem olduğu iyi bilinmektedir. ²⁷ Hareket özellikle İstanbul'da, yirmili yılların sonuna dek işçileri örgütlemek için her zaman başarılı olmayan kimi girişimlerde bulundu. Ancak işgal sırasında İstanbullu işçilere yön veren başka bir politik örgütlenme vardı. Komünistlerden önce Türkiye sol tarihinin

25 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven: 1930, Yale University Press, s. 157-168.

26 Yüksek Akkaya, "Korporatizmden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı," yer aldığı eser: Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 829-840.

27 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması*, Ankara, 1997, Türk Tarih Kurumu.

gizemli şahsiyetlerinden biri Hüseyin Hilmi etrafında örgütlenmiş bir grup, işgal altındaki İstanbul'da grevleri örgütlemeyi başarmıştı.²⁸

Bağımsızlıktan sonra milliyetçi motivasyonlarla yapılan grevler özellikle yabancı işverenlere karşı örgütlenmişti. Hatta bazı vakalarda işçiler, sadece Müslüman Türklerin işe alınmasını talep ediyorlardı. Savaşın kendisi sürerken, Ankara'daki Meclis Ereğli maden bölgesindeki çalışma koşullarını düzenleyen, aynı zamanda yeni Türkiye'nin benimsemiştiği ilk sosyal politika önlemi sayılan bir yasa çıkardı.²⁹ Ereğli kömür madenlerinde işverenin yabancı olduğu unutulmamalıdır. Temmuz 1924'te Ereğli bölgesi Fransız firmaların sahip olduğu ocaklarda küçük bir madenci grevine de tanıklık etmiştir.³⁰ Bu grev ayrıca milliyetçilik ve baskıyla sömürüye karşı gösterilen direncin iç içe geçtiği başka bir hadise olmuştur. Yabancı işveren işçilerin ılımlı taleplerine karşı koymada ısrar etmeyi bırakmış ve grev kanununa göre adil bir anlaşmaya varılmıştır.

Emek meselesi esas endişelerinden biri olmamasına karşın, Ankara hükümeti işçileri temsil eden bağımsız bir organın kurulmasını önleme niyetinde olmuştur. Genç cumhuriyetin ekonomik stratejisini tartışıp tasarlamak için, emeğin toplumsal işbölümünün korporatist bir anlayışla ele alındığını yansıtan bir kongre,³¹ 1923'te İzmir'de toplanmıştır. Kongrede içinde işçi olmayan kişilerin olduğu ve başkanlığını hükümet yanlısı bir gazetecinin yaptığı işçi grubu, otuz dört taleplik bir liste hazırlamıştır. Taleplerin içinde çalışma saatlerinin kısaltılması, yıllık ücretli izinlerin getirilmesi, işyerlerinde güvenlik ve sağlık önlemlerinin alınması ve kamu hizmetlerinde sendikaların yasallaştırılması vardı. Aslında kongre, İstanbullu işçiler kendi örgütlerine sahip olsalar

28 Bkz. Yusuf Doğan Çetinkaya, Foti Benlisoy "İştirakçi Hilmi" yer aldığı eser: Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 165-183.

29 Cahit Talas, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1992, s. 79-85.

30 Bu grevin ayrıntıları için bkz. Turgut Etingü, *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976, s. 78-98.

31 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Yayınları, Ankara, 1999, s. 139-142.

da, hükümetin nasıl Türk işçilerinin tek meşru temsilcisi gibi hareket etmeye çalıştığını örneklemektedir. İstanbul'daki örgütler içinde en önemli olanı Amele Teali Cemiyeti 1924'te kurulmuştu ve kentteki emek yanlısı çevreler üzerinde büyük nüfusu vardı. Anadolu'ya ulaşmayı istiyordu ve başarısı sınırlı olsa da Adana'da bir şube açmıştı.³²

Ankara'nın her tür politik muhalefeti ezmek için tüm politik örgütler sınırladığı yirmili yılların sonunda, esin kaynaklarını sosyalist fikirlerden alsalar da almasalar da bağımsız işçi girişimlerinin hiçbiri sağ kalamadı. İşçilerin örgütlenme girişimlerini önlemek için devlet bazı işçi topluluklarını diğerlerine karşı destekledi veya aralarında arabuluculuk rolü oynadı ve endüstriyel ihtilaflara müdahale etti. Bu anlamda İttihat ve Terakki Partisi sempaticisi ve Zeytinburnulu zanaatçı Numan Usta, Ankara'daki Meclis'in tek işçi vekiliydi.³³ Benzer bir strateji daha sonra ilk yasal sendikaları kontrol etmek için uygulanacaktı. İktidar partisi kontrolü altında bulunan İzmir ve Zonguldak gibi yerlerde solidarist bir zihniyetle ortak güven fonları kurmuştu.³⁴

İşçilerin örgütlediği protesto eylemleri ve grevler de azalarak kayboldu. 1928 görünüşe göre grevlerin yaşandığı son yıldır. Bu ihtilaflarda rol alanlar, İstanbul'un işgali sırasında çok aktif olan ve işverenlerine karşı sesleri gür çıkan İstanbul tramvay işçileri ve Çukurova demiryolu işçileriydi. Cumhuriyetin ilk on yıllık dönemi birçok bakımdan 1908 sonrası oluşan durumun devamı niteliğindeydi. Hatta 1909 grev kanunu hala yürürlükteydi. Buna karşın iktidar partisi esas olarak olası komünist ajitasyonların işçiler arasında yaratabileceği etkiyi kırmak için örgütlü emek üzerinde vesayet kurma eğilimini saklamıyordu. Ayrıca hükümetin uygulanabilir olduğunu düşündüğü zamanlarda, aynı kendilerinden önceki İttihatçılar gibi Türkiye işçilerini yabancı çalışanlara karşı koruyan bir hami gibi davranmaktan çekinmediği de söylenmelidir. Ancak bu örnekler çok değildir ve işçilerin taleplerinden çok kalkınmacı hedefler gözetilmiştir. Bu yaklaşım genel olarak sonraki dönemlerde sürmüştü ama sanayide dolaysız kamu mülkiyetinin oluşması önceki dönemin bu denklemini değiştirecekti.

32 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1955, s. 45.

33 Oya Sencer, (1969), s. 288-290.

34 Örnek olarak bkz. M. Bülent Varlık, "İzmir İşçi ve Esnaf Birlikleri Genel Bürosu Nizamnamesi." *Kebikeç*, no. 5 (1997), s. 201-205.

Devlet Eliyle Sanayileşme ve Toplumsal Etkisi

Kemalist hükümet otuzlu yılların ortalarına kadar işçiler üzerinde durmamıştı. Emek meselesi, işçilerin şikâyetlerini açıkça dile getirip ekonominin işleyişini tehlikeye soktukları dönemlerde bazen gündeme gelmekteydi. Dahası bu mesele, komünistlerin sızma girişimlerine karşı caydırıcı önlemlere dayanan bir iç güvenlik meselesi olarak ele alınıyordu. Hükümetin Büyük Buhran nedeniyle kamu teşebbüsleri kurarak doğrudan ekonomiye yatırım yapmak zorunda kalmasıyla, bu ilgisizlik yok oldu. Devlet eliyle kurulup işletilen sanayi kompleksleri devleti, sayıları giderek artan bir yurttaş kesiminin işvereni yaptı. Modernleşen Kemalist kadrolar için bu teşebbüsler, aynı zamanda vilayetlerde yaşayan sıradan insanlarla bağ kuracak zemini kurdu. Devlet artık sadece sermaye birikim sürecinin sınıf çatışması yaratmadan ilerlemesini isteyen bir bekçi gibi davranamıyordu. Ulusal kalkınma, sanayileşme ve toplumsal dayanışma gibi belli hedeflere ulaşmak için yurttaşlarıyla etkileşime girmek durumundaydı.

Bu doğrultuda ilk büyük sanayi tesislerinin kurulmasına vesile olmuş birinci beş yıllık planın ardından, işçiler ve işverenler, özellikle de en büyük işveren devlet arasındaki ilişkileri düzenlemek için bir dizi yeni kurumsal düzenlemeye gidildi. Bu düzenlemeler zamanla ve sırayla, devlet ve işçiler arasındaki dolaylı politik ve toplumsal pazarlıklar aracılığıyla toplumsal normlar ve yükümlülükler, endüstriyel ilişkiler düzenindeki tarafların düzgün ekonomik işlevleri hakkında belli bir bakış açısı yarattı. Endüstriyel ilişkiler düzeni içinde nasıl davranılacağı ve geçerli karar alma süreçlerini belirlemek adına Türk hükümetleri ve örgütlü emek arasında varılan, bu çalışmada sendikalı işçilerin ahlak ekonomisi olarak tanımlanan nihai kurumsal düzenleme ve kavrayışlar bütünü, örgütlü emek hareketinin yükselişiyle el ele ve çeşitli hadiseler üzerinden gelişti. Karşılıklı gelişme sürecinde yaşanan ilk olayların izi, öncü sanayileşme adımlarının atıldığı ve emek meselesiyle ilgili ilk yasaların hazırlanıp çıkarıldığı otuzlu yılların ortalarında sürülebilir.

Otuzlu yıllar Kemalist tek parti hâkimiyetinin standartlarını belirlemiştir. Bundan dolayı ülkenin bazı politik, toplumsal ve ekonomik

özellikleri hala bu döneme dayanmaktadır. Söz konusu dönem, genç cumhuriyetin takip edebileceği politik çizgileri bütünüyle değiştirmiş Büyük Buhran'ın etkisi nedeniyle fırtınalı bir açılışla başlamıştır. Ayrıca o dönemde Avrupa'da yaşanan gelişmelerle paralel olarak ve kısa ömürlü Serbest Cumhuriyet Fırkası sırasında ekonomik güçlüklerin sebep olduğu büyük toplumsal huzursuzluk nedeniyle, Kemalist rejim otoriterliğe yöneldi.

Buhran nedeniyle uluslararası ticaret akışı genel olarak çöktü ve ülkeler iktisadi özerklikten yana tercih yaptılar. Türkiye, uluslararası ticaretin adeta yok olduğu bir dönemde zirai ürünlerine pazar bulmak zorundaydı.³⁵ Türkiye hem ürünlerini satamaz hem de temel ihtiyaçlarını ithal edemez olmuştu. Uluslararası durumun dayattığı koşullar ve Sovyetlerin planlama deneyimiyle elde ettiği başarı, Türkiye'deki karar alıcılarına ipleri ellerine alma kararı aldırdı. Büyük bir sermaye kaynağının olmadığı koşullarda, devlet yatırımcıları ve planlamasıyla yani devletçilikle sanayileşmenin teşvik edilmesi, bu on yıla belirleyici özelliğini veren temel ekonomi politikası oldu. Doğrusu bu politik tercih bu anlamda küresel eğilimlere tekabül etmekteydi.

İşçilere ve çalışma düzenlemelerine bakarsak, bu dönem birçok bakımdan kurucu bir dönemdir. Otuzlu yıllarda getirilen normların, emek ve sanayi meseleleriyle ilgili sonraki gelişmeler üzerinde uzun erimli etkileri olacaktı. Bu dönem takip edilen ekonomi politikalarından ötürü önceki on yıldan ayrılmaktaydı çünkü çeşitli sebeplerden ötürü devletin ekonomiye müdahalesi daha görünür hale gelmişti ve emekçilerin politik faaliyetleri, devletin özellikle yabancı işverenlere karşı işçi eylemlerinin tertiplenmesine hoşgörü gösterdiği yirmili yılların çok altına gerilemişti. Otuzlu yılların ekonomi stratejileri, Kemalist rejimin ülkenin alacağı politik, toplumsal ve ekonomik yapısı üzerinde büyük izler bırakacak devletçi özelliklerini belirleyen unsurlardır. Bundan ötürü daha derin incelenmeyi hak etmektedir.

35 Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 25-30.

Otuzlu Yılların İdeolojik Özellikleri

Buhranın yarattığı eşsiz fırsatlarla doğurduğu ekonomik güçlüklerin birbirine eşlik etmesi ve yeni cumhuriyetin o güne dek başardığı toplumsal dönüşümün yetersizliği, otuzlu yılların başında tek partili rejimin yeni ve amansız bir ideolojik yönelim arayışına girmesiyle sonuçlandı. Doğal olarak bu arayışlar, Avrupa'nın aynı on yıl içinde içinden geçtiği politik dönüşüme paralel bir seyir takip etmiştir. Kendi kendisini düzenleyen piyasa ideali tamamen çöktüğü için liberal demokrasi her yerde yerin dibine sokulmaktaydı. Bu da her yerde farklı şekillerle otoriter rejimlerin yükselişine ön ayak olmuştu. Ziya Gökalp'in öne çıkardığı ve özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türk söylemlerinin omurgasını oluşturmuş solidarist ideolojik çerçeve, otuzlu yıllarda konumunu güçlendirmek için uğraşan kırılğan tek parti devletinin zorunluluklarına uyarlandı³⁶ ve Türkiye'de elitlerin emek meseleleri ve çekişmecî tabiatıyla bağlantılı sorunlara gösterdikleri yaklaşımı şekillendirdi. Ayrıca solidarist söylem görünüş itibarıyla, hem emek güçleri hem de nüfusun genelinde, işçi sınıfı ideolojilerinin söylemsel etkilerini yalıtma etkiliydi.

Solidarist ideoloji kendisini, Kemalizmi yaratan altı ilkedен biri olan halkçılık öğretisiyle ortaya koymaktaydı. Halkçılık ilkesinin pratiğı ve ideolojik içeriğinden görülen, Kemalist versiyonun Rus Narodnizminde veya sol popülizmin benzer türlerinden ziyade Fransız solidarizmine yakın olduğuydu. Hatta bu, partinin teorisyenleri tarafından da kabul edilen bir gerçektir. İsmail Hüsrev Tökin'in kaleme alıp 1946'da yayımlanan bir propaganda broşüründe,³⁷ Cumhuriyet Halk Partisi programının beşinci maddesindeki c fıkrası, Partinin dayanışmacı bakış açısının yansıtılması olarak öne çıkarılıyordu. Bu "Halkçılık" başlığı altında bu ilkelerin açıklandığı bölümdü. Dahası solidarizmin kavramsallaştırma şekilleri sadece halkçılıkla sınırlı değildi. Tökin "te-

36 Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliğı üzerindeki etkisinin değerlendirmesi ve sonrasında Kemalist hükümetlerin takip ettiği resmi politikalarla Gökalp'in yaklaşımının karşılaştırması için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

37 İsmail Hüsrev Tökin, *C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar)*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

sanütçü bir dünya ve toplum perspektifinin, bu altı ilkenin uygulanma şeklini belirlediğini” iddia etmekteydi.³⁸ Açıkça solidarizm teriminin kendisi, Cumhuriyet Halk Partisi yöneticilerinin “ulus” içinde çatışan çıkarlar olduğu fikrini reddettiğini yansıtmaya yetiyordu.

İsmail Hüsrev 1932 ve 1934 yılları arasında devletçi politikaları ve otoriter politik rejimi tutarlı bir ideolojik çerçeveye oturtmak için çıkarılan *Kadro* dergisinin beş ideologundan biridir. İçlerinden üçü, İsmail Hüsrev, Vedat Nedim ve Şevket Süreyya önce Bolşevizmden etkilenmişler, ardından Kemalizmin sözcüleri olmuşlardı.³⁹ Yaklaşımlarına göre Türkiye yeni bağımsızlığına kavuşmuş eski bir yarı sömürge ülke olarak, başını devletin çektiği kalkınmacı bir politikayla sınıfsal çatışmaların oluşmasından kaçınarak sanayileşme ve yeni bir devlet türünün, yani Türkiye’nin bağımsızlaşma deneyimini takip ederek dünya devletleri içinde yeni bir aile oluşturacak, bağımsız ve kendisine yeten ulusların öncüsü olma fırsatına sahipti. Açıkça o dönemde Avrupa’nın geneline hâkim olan korporatist planlarla paralel bir biçimde, bu fikirler benzer bir alternatife işaret etmekteydi.

Kemalist devletin mesleki temsiliyete dayanan korporatist politik yapıların geniş çaplı inşasına girişmediğini not etmek gerekir. 1927’de kurulan ve 1935’te lağvedilen Âli İktisat Meclisi gibi ufak tefek girişimler olmuştur. Bu yapının sadece sembolik bir gücü olmuş ve ekonomik üretime dâhil olan tarafların hepsi temsil edilmemiştir. İşçiler dışlananların arasındadır. Zamanla bu, devletin desteğini alan özel sektörün kabineye taleplerini aktarmaya yarayan ve tam da bu sebeplerden ötürü Meclis’te eleştiriye maruz kalan bir araca dönüşmüştür.⁴⁰ Çok önemli olmasalar da, korporatizme dönük başka sınırlı ve lokal girişimler de olmuştur.⁴¹ Sonuçta devlet partisinin solidarist toplum

38 İsmail Hüsrev Tökin, (1946), s. 25.

39 Dünya görüşleri şu kitapta özetlenmiştir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.

40 İcraatleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

41 Tek parti döneminde korporatist girişimlerin değerlendirmesi ve genel bir bakış için bkz. Ahmet Makal, “Türkiye’de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları” *Toplum ve Bilim*, no. 93 (Yaz 2002), s. 173-199.

felsefesi, Jean Jacques Rousseau'dan ve Fransız Devrimi sırasında hayata geçirilmiş fikirlerinden miras kalan iki fikri üniter devlet ve meclis üstünlüğünü iç içe geçirdiğinden, tam bir korporatist yapılanmaya ulaşmakta yetersiz kalmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Kongresi sırasında, partinin programındaki ilkelere açıklık getirme niyetiyle konuşan genel sekreter Recep Peker, çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi konusuna değinmiştir. Grev ve lokavtın yasaklanmasıyla ilgili gerekçelerini sunduktan ve sistemin solidarist doğasına vurgu yaptıktan sonra, karteller ve tröstlere, yani korporatist yapılara getirilmiş yasaklara vurgu yaparak korporatist olma iddialarını da reddetmişti. Peker ulus içinde ayrımlar yaratıp bunları büyütmesinden ötürü korporatizmi Marksizmle kıyaslamaktaydı. Marksizm insanları sınıflara ayırırken korporatizm onları üreticilere ve tüketicilere bölüyordu. Peker konuşmasının ilgili bölümünü, partisinin Türk ulusu içinde çatlaklar yaratılmasını önleme gayesine bağlı olduğunu tekrarlayarak sona erdirmişti.⁴² Bu yaklaşım bir yanda işçileri temsil eden bağımsız örgütlenmelerin kurulmasını yasaklarken, diğer yandan devleti, gevşek bir şekilde de olsa, işçilerin refahını korumakla görevlendiriyordu. Bu muğlâk görev esas olarak, ilgili bürokratik aygıtların kurumsallaşması tamamlandıkça kamu sektöründe çalışanlar için hayata geçti.

Otuzlu Yılların Ekonomik Yönelimi

Genel olarak Genç Cumhuriyetin ekonomi politikaları iki ayrı dönem altında analiz edilir. İlki yirmili yıllarda İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasından, Lozan Anlaşmasının şartları gereği dış ticarete tarife koymayı yasaklayan uygulamanın sona ermesine kadar uzanan serbestiyetçi /laissez faire dönemidir. Korkut Boratav bu dönemi adlandırmak için “açık ekonomi koşulları altında özel sermaye birikiminin teşviki” demeyi tercih etmektedir.⁴³ Lozan Anlaşması'nda bahsi geçen

42 Parti bu konuşmayı bir broşür olarak yayınlamıştı. Recep Peker, *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında R. Peker'in Söylevi*, Ankara, 1935.

43 Korkut Boratav, “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları” yer aldığı eser: Nevin Coşar (ed.), *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul: 1995, s. 117-118.

yasaklama nedeniyle hiçbir gümrük tarifesı yoktu. Dolayısıyla ekonomi 1929'a kadar açık kalmaya mahkûmdu. Bu dönemde takip edilen politikalar, köylülerin mali borcunu hafifletmeyi, ulusal kalkınma hedefinin ihale edildiği sadık yerel müteşebbis sınıfının sermaye biriktirmesine imkân sağlamayı ve muhafazakâr bir bütçe tutumluluğunu sürdürmeyi hedefliyordu. Doğrusu Haldun Gölalp dönemin belirleyici etmeni olarak iki ilkeye işaret eder. İlki özel sektörün önceliği, ikincisiyse serbest ticarettir, ilk ilkenin takip eden sözde devletçi dönem için de yürürlükte olduğunu ekler.⁴⁴

1930-1939 döneminin ekonomi politikaları birçok akademisyen tarafından devletçilik ve korumacılık terimleriyle tanımlanmıştır.⁴⁵ Bu yıllar genç cumhuriyetin ilk sanayileşme dönemine tanıklık etmiştir. Boratav ekonomi politikalarındaki değişimi açıklamak için dünya krizinin yanı sıra ülke içi üç sebebe işaret eder: Bunlardan ilki yönetici elitlerin liberal politikaların başarısız olduğunu düşünmeleri ve özel sektörün sanayileşmeyi sağlayacağına duyulan inancın zedelenmesiydi. Diğerleri 1929'daki mali kriz ve kısa ömürlü muhalefet partisi Serbest Fırka'nın 1930 belediye seçimlerinde beklenmedik bir başarı sergilemesiydi.⁴⁶ Bazı akademisyenler Lozan anlaşmasından gümrük değişikliklerine getirilen yasakların kalkması, başarılı Sovyet deneyiminin etkisi ve Türkiye'deki yönetici elitler arasındaki ideolojik eğilimleri diğer sebeplerin arasında saymışlardır.⁴⁷ Görünüşe göre tartışmanın merkezi politika değişikliğinin esas sebebi üzerinde toplanmaktadır ama bu iki ayrı dönemin iki ayrı politika tercihinin karşı karşıya getirmek yanıltıcı olabilir.

44 Haldun Gölalp, (1987), s. 21-22.

45 Örnek olarak bkz. Faruk Birtok, "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü 1932-1950," yer aldığı eser: Nevin Coşar, (1995), s. 143-172; Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1994; fakat Boratav 1930-1932 yıllarından oluşan dönemi, korumacılığın özel sermaye birikiminin teşvikiyle el ele uygulandığı ayrı bir dönem olarak görmektedir. Bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.

46 Korkut Boratav, (1995), s. 127-129.

47 Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, (2001).

Boratav devletçi ve korumacı politikaların benimsenmesini açıklarken dünya krizine ülke içindeki sebeplerden daha fazla ağırlık vermektedir. Gerileyen ihracat getirileri devleti, dönemin birçok başka yabancı hükümeti gibi denetimli bir ithalat politikası uygulamaya zorlamıştı. Dünya genelinde trampa ve takas yöntemleri uluslararası ticarete hâkim olmuştu. Basitçe olguları sayıp dökmek, politika değişiminin arkasındaki gerçek saikleri daha iyi kavramamızı sağlamayacaktır. Haldun Gülpalp⁴⁸ “yeni politika tercihlerinden kim yararlanmış” şeklindeki basit sorunun yanıtlarını aramıştı. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının hedefleri şöyleydi: Endüstriyel birimler bölgesel tarım üretime ve doğal kaynaklara dayalı olmalıdır; öncelik ithal edilen temel tüketim mallarının, özellikle tekstil ürünlerinin ikamesine verilmelidir ve sanayi yatırımları hammadde ve emek kaynaklarına yakın olmalıdır. Gülpalp’e göre bu hedeflerin ilk ikisi devletin sınıflar karşısında aldığı tutumun şifrelerini sunmaktadır. Büyük Buhran Türkiye’nin geleneksel ihracat ürünlerinin fiyatını kırdığı için, en ciddi darbeyi alanlar ticaret burjuvazisi ve tütünle pamuk gibi endüstriyel bitkiler yetiştiren tarım seçkinleri olacaktır. Bu sektörlerin, özellikle de rejimin ana ekonomik sacayağı olan tarım seçkinlerinin zararlarını telafi etmek için, devlet bu endüstriyel bitkileri işleyecek sanayi teşebbüslerine para yatırmaya başladı. Benzer bir iddia daha üstü örtük bir biçimde, 1933 ve 1939 yılları arasında pamuk fiyatlarını sanayi fiyatlarıyla karşılaştıran Korkut Boratav tarafından da yapılmıştı.⁴⁹ Bu fiyatlandırma politikasının büyük ölçekli tüccar çiftçileri kayıran bir çizgiyi yansıttığını kabul ediyordu.

İlk planda yatırımların yaklaşık yüzde ellisi tekstil sektörüne ayrılmıştı ve bu yatırımın hemen hemen hepsi pamuk üretimiyle bağlantılıydı. Dolayısıyla çöken uluslararası piyasalar nedeniyle, çoğunluğu büyük ticari çiftçilerden oluşan pamuk üreticilerinin yaşadığı zarar devletçi politikalarla telafi edilmekteydi. Diğer yanda esasen küçük köylünün omzuna yıkılmış buğday üretimi bu politikaların hiçbirleriyle

48 Takip eden iddia Haldun Gülpalp’e aittir, (1987), s. 25-30.

49 Korkut Boratav, “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi” *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s. 39-52.

desteklenmemişti. Genel olarak sanayileşmeye dönük devlet politikaları hemen hemen her yerde köylüye pahalıya mal olmuştu fakat Türkiye’de tüm köylüler bu bedeli ödememişlerdi. Özellikle ticari faaliyetlerle uğraşan kesimler yani büyük çiftçiler devletçi sanayileşme sürecinden nemalandılar. Buğday üretimiyle meşgul küçük köylülerden ve endüstriyel ürün ekimine odaklanmış büyük çiftçilerden oluşmuş kırsal yapı, dönem boyunca değişmeden varlığını sürdürdü. Olgusal veriler bu iddiayı destekler niteliktedir. Eğer buğdayın endüstriyel fiyat oranı endeksini 1924 için 100’le sabitlersek, 1931’de yaşanan 59’luk keskin gerilemeden sonra 1939’da ancak 68’e çıkmıştır. Ancak pamuk ve tütün endeksleri 1939’da, 1924’teki 100’lük değerin biraz üzerine bile çıkmıştır.⁵⁰ Bu nedenle devletçi dönemden yararlananlar, küçük köylülerin ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisi ile piyasalara doğrudan ulaşabilen büyük köylülerdi.

Sanayide çalışan ücretlilerle ilgili verilere ulaşmak zordur. Verilerin çoğu 1927’de çıkarılan ve endüstriyel teşebbüsleri teşvik etmeye dönük kanun uyarınca destek almış kuruluşlardan gelmektedir. Dolayısıyla kapsayıcı değildir. Örneğin Boratav bu verileri kullanarak, otuzlu yıllarda mesleki gruplardan bazılarının gelirlerindeki görece değişimleri analiz etmektedir. Analizine göre gerçek ücretleri devletçi politikaların uygulamaya girdiği resmi tarih olan 1932 yılı için 100’e sabitlersek, 1939’da bu değer 88,1’e düşmüştür.⁵¹ Fakat bu dönem içinde yaşanan ufak dalgalanmalar nedeniyle istikrarlı bir gerileme değildi ve buğday fiyatlarındaki düşüş dikkate alındığında, kentli işçilerin tüketim düzeyi kötüleşmemiş olabilir. Ancak kamuda da olsa özelde de olsa işverenlerin karları kesinlikle artmıştı. Ayrıca devlet enerjik bir şekilde sanayileşme politikasını uygulasa da, özel sanayiye dışlamamıştı. Dönem boyunca bu destek alan firmaların gayri safi hâsıladaki payları sabit kalmıştır. Boratav’ın iddiasına göre, devletin öncelikleri nedeniyle küçük imalat gerilediğinden özel sektörün sanayi yatırımları bunların

50 Verilerin hepsini görmek için bkz. Korkut Boratav, (1995), s. 134 ve Haldun Güllalp, (1987), s. 117-132.

51 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 60.

yerini doldurmuştur.⁵² Üstelik GSYH içindeki karların payı, hesaplamalarını Tuncer Bulutay ve meslektaşlarının elde ettiği verilere dayandıran Korkut Boratav'ın rakamlarına göre dönem boyunca sürekli artış göstermiştir.⁵³ Diğer yanda memurların maaşlarıyla ilgili tahminler dalgalı bir seyre işaret etmekte ve işçilere kıyasla satın alma güçlerinde muhtemelen küçük bir azalmanın olduğunu göstermektedir. Benzer bulgular diğer çalışmalarda da vardır. Örneğin Şevket Pamuk,⁵⁴ daha geniş bir zaman çerçevesinden verileri kullanmakta ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından İkinci Dünya Savaşı'nın arifesine reel ücretlerin yüzde on beş gerilediğini iddia etmektedir.

Görünüşe göre devletin sanayileşmeye yaptığı harcamalar başta buğday üreticileri olmak üzere küçük köylüler tarafından finanse edilmekteydi ve dönemden nimetlenen esas kişiler, ya kamu iktisadi teşebbüslerine hammadde satmak ya da bu devlet tekellerinin perakendeciliğini yapmak için devletle sözleşmeler yapan müteahhitlerdi. Diğer yandaysa kentli ücretliler dönem boyunca, az çok istikrarlı bir gelire ve tüketim seviyesine sahiptilerdi. Ancak İkinci Dünya Savaşı dönemi gelir düzeylerinde çok daha geniş kapsamlı bir kötüleşmeye tanıklık edecekti. Neticede devletçi dönemde, hükümet özel sektörü baskılamaya çalışmadı. Ekonomi bakanı Celal Bayar, burjuvazi içinde hâkim sınıf fraksiyonlarını kayıran politikaları son sürat hayata geçirmekteydi. Bu kesim “aferistler” olarak anılıyordu ve o dönem işlerini İş Bankası aracılığıyla gerçekleştiren ve bu politikaları devletçilik olarak gören kişileri isimlendirmek için kullanılan bir terimdi.⁵⁵ Dönemin millileştirmeleri ağırlıklı Osmanlı döneminden kalma yabancı imtiyazlara yöneldi. Dolayısıyla 1930-1939 döneminde uygulanan politikaların doğası hem özü hem formu bakımından kapitalist nitelikteydi. Boratav özel sektör için devletçi kalkınma politikalarının yarattığı enerjinin, dünyadaki buhranın yaratacağı olası durgunluğa tercih edildiğini iddia et-

52 Korkut Boratav, (1988), s. 57; 59.

53 Korkut Boratav, (1988), s. 58.

54 Şevket Pamuk, “Ücretlerin Gelişimi,” Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, cilt 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 457-460.

55 Selim İlkin, “Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı,” *ODTÜ Gelişme*, özel sayı (1978), s. 251-348, s. 290.

mekteydi. 1937'de uluslararası krizin yumuşamasıyla, kota düzenlemeleri kaldırıldı. 1938'de yasalaşan Kamu İktisadi Teşebbüsleri kanunu özel sektörün bu teşebbüslerden hisse almalarına imkân verdi. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması koordineli bir ekonomi politikası izleme girişimlerini sekteye uğrattı. Askeri seferberlik kaygıları, kendi mantığını ekonomik karar alma sürecine dikte etmiş oldu.

Tek parti hükümetinin sanayileşme gayretleri esas olarak, ülke içinde üretilen hammaddeyi işlemekten geçirecek ve bazı tüketim mallarını üretecek sanayi kollarının yaratılmasını hedeflemişti. Kamu teşebbüslerinin mantığı büyük çaplı teşebbüsleri şart koştuğundan bu yoğun bir işçi kitlesinin oluşması demekti fakat devlet işçilerin özellikle kent merkezlerinde kalabalıklar halinde yoğunlaşmasının olası politik ve toplumsal sonuçlarından korkuyordu. Bu kaygının yarattığı sonuçlardan biri kentsel işçi yoğunlaşmasını engellemek için fabrikaları ülkenin dört bir yanına yaymaktı. Bununla birlikte devlet artık emek meselesini, esas olarak ulusal güvenlik kaygılarıyla bağlantılı bir olgu olarak göremezdi. Kamu sektöründe çalışan işçiler artık yeni rejimin emekçi insanlara getirdiği refahın örneği olmalıydılar çünkü devlet doğrudan yurttaşlarının işvereni olmuştü.

Otuzlu yıllar aynı zamanda, Anadolu'nun merkezine kök saldıkça yeni rejimin modernleşme hedefini gerçek kılmak için meşruiyet kurmada daha fazla zorluk yaşadığı bir dönemdi. Kamuya ait sanayi teşebbüslerindeki emek gücü bu anlamda araçsal olabilirdi. Gelgelelim, bu hedeflerin hepsine ulaşmak için devlet emek meselesi ve düzenlenişini ciddiye aldı. Özel sektörün sermaye birikim sürecine engel olmamak için sürekli ertelenmiş İş Kanunu taslağı, partinin üst kademeleri tarafından hazırlandı ve rejimin organik bir yasası olarak hayata geçirildi. Bu noktadan sonra işçileri ve devleti birbiriyle etkileşime sokan kurumsal alanın ve politik kavrayışın inşasına başlanmış oldu. Bu özgün bağlam ilgili taraflar arasında yapılan sonraki düzenlemeler ve pazarlıklarla evrilecek, emek hareketi ve işgücüyle, onun refahıyla ilgili devlet kurumları bu bağlam içinde geliştirecekti.

Otuzlu Yıllarda İşçi Örgütleri

Otuzlu yıllar emek hareketi için çok da kayda değer bir dönem değildi. Örgütlenmeye dönük girişimlerin çoğu ya iktidar partisiyle ya da komünist militanlarla ilişkiliydi. Grevlere veya işçiler arasında dayanışmayı teşvik eden sandıkların kurulmasına resmi bir yasak konmamış olsa da 1929'a kadar yürürlükte kalmış Takrir-i Sükun Yasası'yla başlayan baskı iklimi bu dönemde de devam etmişti. Aslına bakılırsa bu dönemin sonlarında 1938 yılında derneklerle ilgili kanun toplumsal sınıflara dayalı tüm örgütleri yasaklayacak şekilde değiştirildi. Buna karşın 1927'den sonra başlayıp 1929 ve 1933 yılları arasında ağırlaşan ekonomik güçlükler⁵⁶, İzmir ve İstanbul'daki bazı militan işçileri emekçileri toplumsal ve ekonomik koşulları iyileştirmek amacıyla sendika kurma çabalarına yöneltti. Görünüşe göre yasa dışı komünist parti aralarında etkindi ve özellikle İzmir'de 1930 yılında Kemalist liderliğe meydan okumayacak parlamenter bir muhalefet partisi yaratmak için kurulmuş Serbest Fırka'nın yerel örgütlenmesinde rol oynamışlardı.⁵⁷ Tek parti hükümeti bu girişimleri hızlı bir şekilde bastırdı.

Emekçiler arasındaki huzursuzluğu yatıştırmak için Cumhuriyet Halk Partisi, şikâyetlerin tavan yaptığı bölgelerde emekçiler için kendi örgütlenme planlarını hazırladı. Bu girişimlerden biri İzmir İşçi ve Zanaatkâr Enstitüleri Birliği'nin kuruluşuydu. Bir bakıma İstanbul'da İttihatçıların kurduğu zanaatkâr birliklerini hatırlatan bu kuruluş, İzmir vilayetinin işverenlerini ve çalışanlarını bir araya getirmekte, ağırlıklı İzmir Ticaret ve Sanayi Odası'nın gözetimi altında sosyal yardımların dağıtılmasıyla uğraşılmaktaydı. İzmir valisi Kazım Dirik 1934'te kuruluşu için bir genelge yayınlamıştı fakat Birliğin gerçek idare organları

56 Gülten Kazgan, 1927 ve 1935 yılında Türkiye ekonomisinin gerek dışsal ekonomik koşullar gerekse hükümetin giriştiği ekonomik yeniden örgütlenme nedeniyle bir deflasyon-bunalım sürecinden geçtiğini iddia etmektedir; bkz. Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler" yer aldığı eser: *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s. 231-274.

57 İzmir'de bu girişimlerden biri hakkında içeriden ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. İbrahim Topçuoğlu, *Türkiye'de İlk Sendika Sarkışla'da, 1932*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1975.

sonraki yıl oluşturulmuştu.⁵⁸ Şehmus Güzel bu organın kuruluşunu, bölgede işçilerin artan faaliyetleriyle ilişkilendirmektedir.⁵⁹ Birlik açıkça çalışanların şikâyetlerini gidermeyi hedeflemekteydi fakat sadece ücretlileri değil kendi işinde çalışan zanaatkârlar ve ustaları da bünyesinde taşımaktaydı. Bu devletin, üretim ilişkilerinin sınıfsal yapısına vurgu yapılmasını önlemeye çalıştığı örneklerden bir diğeridir. Diğer örgütlenme, yaklaşık aynı dönemde Zonguldak'da bir dayanışma sandığı şeklinde oluşturuldu. Doğrusu iktidar partisi Demirciler Derneği gibi zanaatkârları ve işçileri bir araya getirecek topluluklar kurmak için bazı girişimlerde bulunmuştu.⁶⁰ Belli ki bu örgütlerin, organik ve ahenkli bir toplumsal işbölümüne örnek oluşturacak derneklere dönüşecekleri düşünülmekteydi.

Önceki on yılla kıyaslandığında otuzlu yıllar grevlerde de azalmaya tanıklık etmişti. Sendikalara getirilen yasaklar yeni değildi ve Dernekler Kanunu'yla işçi örgütlerine getirilen baskılar yirmili yılların ortalarına uzanıyordu. Ancak Ankara hükümetinin ilk on yılı grevlere aşına bir dönemdi, hatta bazılarına yardımcı da olmuştu. Yabancı firmaların sayısı azaldıkça grevlere gösterilen müsamaha kaybolmaya başladı. Bu on yılın sonunda, grevcilerin kalkınmacı hedeflerin, daha önemlisi Kemalist önderliğin tesanütçü hedefleri önünde bir engel olarak görülmesiyle çakıştı. Dahası Müslüman işçilerin öncelikli taleplerinden biri yani bazı mesleklerde istihdamın sadece Müslüman işçilere ayrılması, 1932'de Ankara tarafından karşılanmıştı. Bu önemli bir gelişme gibi görünmekteydi çünkü komünizm yanlısı işçi militanlarından İbrahim Topçuoğlu, anılarında bundan işçilerin yararına olumlu bir değişim olarak bahsetmektedir fakat bu düzenlemelerin işçiler arasındaki huzursuzluğu çözdüğü anlamına gelmez.

Cumhuriyet Halk Partisi emekçileri davasına çekmek için çeşitli araçlara başvurmaktaydı. Örneğin 1931 genel seçimlerinde meclise birkaç zanaatkârı, çıraklıktan gelme küçük işletmecileri ve bazı işçileri

58 Bkz. M. Bülent Varlık, (1997), Birliğin tüzük metni için bkz.

59 M. Şehmus Güzel, "1930'larda İşçi Örgütlenmesi" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, n. 83 (Eylül 1986).

60 Fritz Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, Brill, Leiden, 1973, s. 168-183.

aday göstermişti. Bu hamle görünüşe göre kısa ömürlü Serbest Fırka'yı desteklemiş emekçilerle iktidar partisi arasında bir bağ kurmak amacıyla yapılmıştı. Serbest Fırka'nın saflarına komünistlerin sızdığıyla ilgili iddialar, meclisin ortasında sınıf siyasetinin somutlaşma ihtimalinin hükümet çevrelerinde kaygı yarattığını göstermektedir.⁶¹ Üstelik Türk halkının tüm kesimleri için hareket etme iddiasını ve toplumsal uyum söylemini meşru kılmak için saflarına işçileri katma mecburiyeti hissetmiştir.

Bu işçi vekillerin çoğu seçildikleri dönemde ücretli çalışanlar değillerdi ama 1919'da benzer bir stratejinin, Osmanlı hükümeti Anadolu'nun genelindeki işgal karşıtı ayaklanmaların baskısıyla Meclis topladığı dönemde hayata geçirildiği de gözden kaçırılmamalıdır. O sırada İstanbul'da ulusal kurtuluş mücadelesi yürüten İttihatçılar yoldaşlarından birini Zeytinburnulu usta işçi Numan Usta'yı meclise aday gösterip seçtirmişlerdi. Bunu yapma amaçları işgalle bağlantılı güçlükler nedeniyle İstanbul'da politik propagandalara karşı duyarlı işçiler içinde büyüyen sosyalist ajitasyonları yatıştırmaktı. Numan Usta daha sonra Ankara'ya kaçmış ve yirmili yıllarda işçileri Ankara'nın hedefleri doğrultusunda harekete geçirmişti. İşçi kökenli vekiller daha sonra da meclise aday gösterildiler. Bu vekiller her zaman emeğin meşru sözcüleri olarak görülmekteydiler ve bazıları işçilerin taleplerine Ankara'da dile getirmek için gerçekten çabalamaktaydı. Neticede devlet işçileri saflarına çekecek bazı düzenlemeler yapmıştı ama bu yönde atılmış esas adım İş Kanunu'nun yürürlüğe girmesidir.

İş Kanununu Çıkarma Girişimleri

İşçi hakları ve endüstriyel ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgili yasal mevzuatlar otuzlu yılların ortasına dek yetersizdi. Grevler üzerine çıkarılmış 1909 tarihli kanun hala yürürlükteydi ve çalışma ilişkileri medeni kanun ve borçlar kanunun şartlarıyla düzenlenmekteydi. Bir

61 Fethi Okyar meclis konuşmalarında bu iddialardan yakındır. Bir keresinde emek sorunlarıyla uğraşan ve kendilerinden olmayan her örgüte sınıf karşıtlığı tehlikesiyle yaklaşmanın hükümet için riyakâr bir tavır olduğuna işaret etmiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1930, cilt 22-24, s. 36-37.

İş Kanununun çıkarılması için bazı girişimler olmuştu. Fakat 1932’de dönemin ekonomi bakanı Mustafa Şeref’in girişimi hariç hiçbir olgunlaşma aşamasına gelememişti.⁶² O da Şeref’in bakanlığına mal olmuş ve yerini selefinin çabalarına aldırmayıp tamamen farklı bir taslak için çalışacak Celal Bayar getirilmişti.

1921’den günümüze emek meseleleri meclis çevrelerinin sürekli tartıştığı konulardı. Egemenler arasında Ekim Devrimi’nin etkilediği, şaşırttığı ve tehdit ettiği büyük bir çoğunluk, yasalarla toplumsal meseleyi düzenleme ihtiyacının farkındaydılar. Doğrusu yeni cumhuriyet ulusal davaya destek olmuş tüm toplumsal kesimlere bir karşılık vaat etmişti ama kent merkezlerinin önemli bir dilimini oluşturan emekçiler arasında olası bir komünist hareketliliği önlemek istiyordu. Ancak mesele bu kadar basit değildi çünkü hükümet bir yanda toplumsal meseleyi çözmek ve işçileri kapsamak isterken, sermaye birikiminin zorunlulukları tam tersini dikte etmekteydi. İş Kanununun çıkarılması için 1921’de başlayan girişimlerin ancak 1936’da sonuç vermesi ve bu arada bir bakanın başını yemesi bundandı.

İlk taslak çalışmaları 1921’de başladı fakat bu önerge meclisin kapısından dahi giremedi ve 1924’e yani demiryolu işçilerinin başlattığı grevin tekrar bu sorunu gündeme taşıdığı yıla kadar Ekonomi Bakanlığı’nda dondurulmuş oldu. Taslak, başkanlığını meşhur Jön Türk ideologu Yusuf Akçura’nın yaptığı meclis ticaret komisyonunda hararetle bir şekilde tartışıldı ve önemli revizyonlarla meclise sunulabildi. Bu revizyonlar gerekli görülmekteydi çünkü ilk taslak yasal olarak uygunsuz bulunmuştu ve ciddi şekilde baştan değerlendirilmesi gerekiyordu. Fakat revizyonlar sadece teknik sorunlarla kısıtlı değildi, yasanın yaklaşımı da yeniden yönlendirilmeliydi. Basitçe taslak Ekonomi Bakanlığı içinde yasaların uygulanmasına ve genel olarak istihdam meselelerine nezaret edecek bir çalışma bürosunun kurulmasını şart koşmaktaydı. Meclis taslağı iki yıl boyunca tartıştı ve geliştirilmesi için altı kez daha meclis komisyonlarına havale etti. Bir bakıma meclis çoğunluğu bu yasama girişimini, ağırlıkla sanayileşme olarak anılan sermaye birikimi için zorlaştıracı olacağı kaygısıyla bloke etmişti. Sonunda bakanlık tas-

62 Cahit Tâlas, (1992), s. 98-101.

lağı geri çekti ve 1927’de yenisini yolladı. Aynı yıl yeni seçimler yapıldığı için bu da hükümsüz kaldı.

1929’da Bakanlığın planlamasıyla yeni bir taslak girişiminde daha bulunuldu. Ancak bu da ciddi eksiklikler taşımaktaydı. Örneğin içinde güvencelerle ilgili bir bölüm yoktu. Beyhude tartışmaların artacağını tahmin eden hükümet çok ileri gitmedi ve taslağı geri çekti. Genel olarak İş Kanunu’nu yasalaştırma girişimlerinin tümü meclis komisyonlarında bitmek bilmez tartışmalarla hüsrana uğramıştı. Bu durum devletin ücretlilere hukuki bir koruma sunmakta çekinceli olduğunu göstermektedir. İş Kanunu fikri işverenlerin teşebbüs hürriyetini ihlal eden bir adım olarak görülmüştür. Tek seferde birçok radikal önlemi geçirmesiyle meşhur meclis, mesele yerli Müslüman burjuvaziye karşı toplumsal politikalar olduğunda korkuyla titremektedir.

Öte yandan 1932 yılı uygulanabilir bir İş Kanununu yasalaştırmaya dönük en kararlı girişime tanık olmuştu. Büyük Buhranın etkileriyle baş etmek için koruma önlemlerinin alınmasından da sorumlu olan ekonomi bakanı Mustafa Şeref, Serbest Fırka deneyimi sırasında varlığını ortaya koyan toplumsal meseleyi ciddiye almaktaydı. Hükümet ücretlilerin desteğini güvence altına almak için çeşitli önlemleri hayata geçirmişti. Bunlardan bazıları emekçiler arasında yerel öncü örgütlenmeler kurmak veya bahsedildiği gibi bazı işçi temsilcilerini meclise seçtirmekti. Doğrusu Cumhuriyet Halk Partisi, Serbest Fırka deneyiminden hemen sonra politik tutumunu ılımlı devletçilikle baştan şekillendirmişti. Bu politik yönelim, sanayide devlet yatırımlarını ve planlı kalkınmayı da içermektedir. Görünüşe göre bu atmosfer kanun taslağının çıkarılmasına yol açmıştı. Sonuç genç cumhuriyetin o güne dek hazırladığı ve toplumsal politikalar üzerine yazılmış en kapsamlı taslaktır.

Ekonomi bakanı Mustafa Şeref, ilk versiyonunda incelikli bir toplumsal güvence sisteminin de olduğu önergenin tasarlanmasına bizzat katılmıştı. Ancak önceki girişimleri başarısızlığa uğratan alışıldık mekanizmalar yeniden devreye girdi. Bu sefer önergenin başarısızlığı bakanın kendisini de görevinden edecekti. Mustafa Şeref Özkan 1932’de görevinden istifa etmek zorunda kaldı çünkü yasamanın hoş görül-meyen kanallarıyla bastırdığı İş Kanunu, devlet sponsorlu İş Banka-

sı'yla beslenen yeni burjuvazi arasında hiç popüler değildi. Aslında görevden alınmasının sebebi, İş Bankası'nın İzmir'te kâğıt fabrikası kurmasını reddetmesiydi çünkü bu sektöre kamunun yatırım yapması gerektiğini düşünüyordu. Hükümet üzerinde son derece etkili olan *Aferist* çevreler, bu inatçı devletçinin yerine akranlarından birini, Celal Bayar'ı koymakta başarılı olmuşlardı. İronik bir şekilde Bayar devletçi politikaları, tek parti hükümetinin özenle beslediği iş çevreleriyle yakın bağlar kurarak hayata geçirdi.

Celal Bayar taslağı çıkarmakla sorumlu yeni bir uzman ekibi oluşturdu. Bunu Mustafa Şeref'in taslağından sorumlu ekibi başka yerlere atayarak yaptı. Celal Bayar bir röportaj sırasında İş Kanunundan beklentilerini şu yorumlarıyla ifşa etmişti: “Sermaye ve emek arasında ahenk yaratacağız. Bu İş Kanununun görevidir ve bu sayede sanayi için hayati önem taşıyan istihdam maliyeti her zaman sabit kalacaktır.”⁶³ Fakat eldeki taslak farklı bir zihniyetle hazırlanmıştır. Bundan dolayı Bayar taslağın, içinde başkanlığını Walker D. Hines'in yaptığı bir Amerikalı uzmanlar komisyonu ile ticaret odalarından temsilcilerin olduğu “tarafsız” bir incelemeden geçmesini istemişti. Komisyon toplumsal yasamanın aşama aşama gerçekleştirilmek zorunda olduğunu ve sanayileşmedeki paralel gelişmeleri, yani sanayi yatırımlarına yöneltilen sermaye birikimini takip etmesi gerektiğini iddia etmekteydi.⁶⁴ İddiada ima edilen, sosyal politikaların sermaye birikim sürecinin zorunluluklarına yani burjuva politik ekonominin özüne ket vurmaması gerektiğiydi. Sonuçta taslak geri çekilmiş ve baştan yeni bir hazırlığa girilmişti. Çıkan sonuç 1936'da Kemalist rejimin temellerinden biri olarak yasalaşan ve 1971'e kadar yürürlükte kalan 3008 nolu İş Kanunuydu.⁶⁵

Şaşırtıcı bir şekilde taslakla ilgili tartışmalar, önceki girişimlerin başına gelenler ve kısıktığı uzun ihtilaflar düşünüldüğünde çok kısa

63 Bu röportaj *Cumhuriyet* gazetesinin 7 Ekim 1932 tarihli sayısında yayınlanmıştır, ayrıca şu eserde alıntılanmıştır: Selim İlkin, (1978), s. 287.

64 Walker D. Hines ve diğ., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki*, kitap 3, cilt 5-7, Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara, 1936, s. 246.

65 Meclis tartışmalarının metni için bkz. T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 12, 1936, oturum no. 73, 74, 75, (3; 5; 8.6.1936), s. 23-85.

sürmüştü. Bu sefer meclis çalışmaları altı güne yayılan üç oturumla tamamlanmıştı. Dolayısıyla önceki on yıl boyunca ulaşılmayacakmış gibi görülen hedef görece kolay bir şekilde gerçekleşmişti. Bu Cumhuriyet Halk Partisi'nin ileri gelenlerinin bu taslağa atfettikleri önemin bir başka göstergesidir. Belli ki İş Kanunu, iktidar partisinin istikrarlı bir sanayileşme sürecinin zorunlulukları ile proleterleşmenin yarattığı tehlikelere verdiği yanıtı.

Tek parti hükümeti kendi başına kamu sektörünün sanayide büyük bir işverene dönüştüğü dönemde İş Kanununu çıkarmıştı. Devletin işlettiği büyük fabrikalar sadece üretici birimler olmakla kalmamış, toplumsal dönüşümün aracısı ve devletin etkisiyle katı ideolojisini kırsal kesime yaymaya yarayan merkezler olmuştu. Ancak ideolojik gerekçelerden ayrı olarak sabit bir emek arzıyla ilişkili ekonomik zorunluluklar, kamu sektöründe çalışanların temel refahının garantilenmesini gerektirmekteydi. Kamu iktisadi teşebbüsleri emek sorunları yaşıyordu çünkü işçilerin çoğu sanayi istihdamını geçici bir iş olarak görüyorlar ve nakdi vergilerini ödemek veya diğer parasal yükümlülüklerini gidermek için gerekli nakit parayı kazanır kazanmaz işten ayrılıyorlardı. Oysa fabrika istihdamı çevre bölgelerden köylüleri kamu iktisadi teşebbüslerine çekmek için ayartıcı yerler olmalıydı.

Yasa ağırlıkla kamu sektörü için tasarlanmıştı. Devlet özel teşebbüslere müdahale etme niyetinde değildi, maaş verdiği işçi kitlesini düzenleme hedefindeydi. Meclisteki tartışmalar esnasında komisyon adına konuşan Ali Rıza Türel buna açıklık getirmişti. Ulusal savunma girişimlerinde çalışan işçilerin bu yasanın kapsamı dışında tutulması gerektiğiyle ilgili görüşü çürütmek için, sanayileşme hamlesinin devlet tarafından yapıldığı ve büyük sanayi teşebbüslerinin devlet idaresinde olacağını teyit etmişti. Bu kanunla devlet kendisini denetim altına sokmaktaydı. Bu kanunda şart koşulan önlemlerin hepsi artık devletin kendi üzerine aldığı sorumluluklardı.⁶⁶

O dönemde Avrupa'ya hâkim olan politik iklime paralel bir şekilde, 3008 nolu İş Kanunu endüstriyel ilişkileri devletin vesayeti ve hakemliği üzerinde temellendiren bir sistem tasavvur etmekteydi. As-

66 T.C. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Cilt 12, 1936, oturum no. 74 (5.6.1936), s. 58.

linda ilham kaynağının faşist İtalya olduğu iddia edilmekteydi. Tek tek işçilerin emek gücü, işçilerin tasarruf ettiği bir mülkten ziyade ulusal zenginliğin parçası olarak görülmekteydi.⁶⁷ Müzakereler sırasında Ankara mebusu Ahmed Ulus, Türk ulusuna ait her ferdin emek potansiyelinin Kemalist devrime ait olduğunu iddia etmişti.⁶⁸ Ancak bu kanun korporatist sıfatından ziyade patrimoniyal sıfatını hak etmekteydi çünkü işçilerin haklarını düzenleyen maddeler üretici gruplara devlet gözetiminde örgütlenme hakkı bile tanıımıyordu. Bundan ötürü korporatizmin temel tanımına uymamaktaydı. Yasayı yeni rejimin temel kanunlarından biri olarak gösteren Recep Peker'e göre tabandaki sınıfsal ayrımlardan ziyade bir ulus olarak büyüme fikrini besleme hedefindeydi. Kendisine göre bu kanun, ülkede sınıf bilincinin kabarma olasılığını tümenden yok edecekti. Bir yanda kanun, cumhuriyetçi hükümetin eski rejimden miras aldığı liberal devlet kalıntılarını yok etmeyi hedeflerken, öte yanda işçi sınıfının olası enternasyonal eğilimlerine karşı ulusal birliğin kurucu taşlarını örmekteydi.⁶⁹

Mecliste hep uzun tartışmalara yol açmış bu kanunun, oldukça ılımlı ve kısa müzakerelerden sonra yasalaşması dikkate değer bir durumdur. Sadece Emin Sazak tasarının tamamına karşı çıkmıştır ve bazı vekiller kanunun kapsamına ulusal savunmayla bağlantılı teşebbüslerin alınmamasını istemişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi kanunun esasen ve istisnasız her tür devlet projesiyle devlet kurumlarını bağladığı teyit edilerek itiraz aşılmıştı. Öte yandan öngörülen önlemlerin hayata geçirilip geçirilemeyeceği meselesini kalkan yaparak sözleşme özgürlüğünün mantığını dillendiren Emin Sazak, kanunun aslında işverenler ve işçiler arasında denge kurmak için tasarlandığı gerçeğinin altı çizilince sessizleşmişti. Açıkça Sazak, liberal fikirlerin sadece Türkiye'de değil kıta Avrupa'sında da dayak yediği bir dönemde sallantılı bir zeminde bulunmaktaydı.

67 Bu meseleye ilişkin bir değerlendirme için bkz. Koray Çalışkan, "Organism and Triangle: A Short History of Labor Law in Turkey," *New Perspectives on Turkey*, no. 15 (Güz 1996), s. 95-118.

68 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 12, 1936, oturum no. 73 (3.6.1936), s. 24.

69 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 12, 1936, oturum no. 76 (8.6.1936), s. 83-85.

İş Kanunu grevleri tümüyle yasakladı ve kıskırtan kişilere cezai önlemler getirdi. Bu yasal mevzuata kadar Türkiyeli işçiler grevleri kısıtlamak için çıkarılmış çok karmaşık şemaların bile üstesinden gelmişlerdi çünkü grevleri belli sektörlerle sınırlayan ve ince hukuki ayrıntılarla boğan Grev Kanunu, 1936'da İş Kanununun yasalaştığı ana dek yürürlükte kalmıştı. Hükümet her türlü çatlağı, özellikle sınıfsal farklılıklara dayanan ayrımları ulusal kalkınma idealine bir tehdit olarak algılıyordu. Tam da bu sebepten ötürü İş Kanunu tek tek temel sosyal hakların bazılarını tanıırken grevleri ve lokavtları yasaklıyor, hatta ücretlileri kolektif haklarından bile men ediyordu. Bazı açılardan sekiz saatlik iş gününü şart koşmasıyla zamanının ötesinde önlemler içerse de, genelde mevcut standartların altındaydı çünkü örgütlenme hakkını reddetmesi birçok avantajını ortadan kaldırıyordu. Pratikteyse işyerlerinde denetimlerin eksik olması ve çalışma bakanlığının olmayışı nedeniyle, işçilerin yararına olacak önlemler çoğu kez göz ardı edilecekti. Neticede hükümet zaten bu düzenlemeleri özel teşebbüslere dayatma niyetinde olmadığını belirtmişti. Ayrıca sigorta ve teminat önlemleri açısından da eksikti. Konuyla ilgili birkaç madde 1932 tarihli taslağa göre yetersizdi. Bir yıl içinde kapsamı dar bir sigorta programının oluşturulmasını şart koşmasına rağmen, hükümet ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal güvenlikle ilgili yasama faaliyetine başladı. Bu on yıllık dönemde çıkarılan bir başka hayati kanun, toplumsal sınıflara dayalı her tür örgütün kurulmasını yasaklayan 1938 tarihli dernekler kanunuydu. Sonuç olarak işçilere sadece tek bir örgütlenme tipi, yardımlaşma sandıkları, kalmıştı.

İş Kanunu, Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sonucu çıkarılmış Milli Korunma Kanunu nedeniyle pratikte uygulanmamıştı. Genel seferberliğin zorunluluklarıyla baskı altındaki hükümet, İş Kanununda geçen en ufak cömertliği bile gösterebilecek durumda değildi. Denetim olmadığından ve yöneticilerin üretim ve karlılık adına işçilerin refahını hiçe sayma alışkanlıkları nedeniyle yasanın uygulanması, askıya alınmasından önce bile sıkıntılıydı. Milli Korunma Kanunun hükümleri ücretsiz fazla mesailere ve başta kömür madenciliği olmak üzere bazı sektörlerde zorla çalıştırmaya imkân

veriyor, böylece hâlihazırda yaşanmakta olan sefil koşulları da ağırlaştırıyordu.⁷⁰ Sonuç olarak savaş yıllarının maddi koşulları kamu sektöründe çalışanlar da dâhil olmak üzere tüm ücretlileri mağdur etmişti. Bu yasal hükümlerden bazıları savaştan sonra bir süre daha yürürlükte kaldı ve işverenlerin çalışanlarını aşırı oranda sömürerek karlarına katmasına yol verdi. Bu, kırklı yılların ikinci yarısında açığa çıkan sendikalaşma arzusu ve hamlesine neden olacaktı.

Otuzlu yıllar sanayileşmeye dönük ilk ciddi adımların atıldığı ve endüstriyel ilişkilerin yasal çerçevesini oluşturacak temel blokların yerleştirildiği bir dönemdi. Sanayileşme ve sermaye birikimi süreçlerine paralel olarak, köylü işçilerin sanayi emekçilerine dönüşmesi de aynı dönemde başlamıştı. Otuzlu yıllarda oluşan hukuki çerçeve, toplumu kavrama şekli bakımından daha sonra oluşturulacak benzer şemaların habercisiydi. Her toplumsal kesimin birbirlerine karşı belli görevler üstlendiği, toplumsal işbölümünün ahenk içinde olduğu bir işleyişin altını çizen solidarist toplumsal felsefe ve ona eşlik eden milliyetçilik bu kavrayışın köşe taşlarıydılar.

İş Kanunu, tek parti hükümetinin inşa etmek istediği endüstriyel ilişkiler düzeninin göstergelerini sunduğu için, kamu iktisadi teşebbüslerinde ve kamu sektöründe yaratılan endüstriyel istihdamdaki sıkıntılar, özellikle savaş yıllarıyla bağlantılı güçlükler çalışanların haklarının fabrika yöneticileri ve açgözlü işverenlere karşı korunmasını talep eden fikri beslemiştir. 1946'dan itibaren başlayan sendikalaşma atağının kökenleri ve 1947'de sendikaların yasalaşması, otuzlu yılların sonucuyla kırklı yılların başlarının uzantısıydı fakat bu sendikaların özgün karakteri, devletin planlaması ile işçilerin arzuları arasındaki çatışmaları yansıtan kurumsal düzenlemelerin onlara aracılık etmesidir. Bu gelişmelerin hepsi kırklı yılların çalkantılı döneminde kendilerini açığa vuracaktı.

70 Bu dönemde kömür madencilği sektöründe yapılan zorunlu çalıştırmaların değerlendirilmesi için bkz. Nurşen Gürboğa, "Compulsory Mine Work: The Single Party Regime and the Zonguldak Coalfield as a Site of Contention, 1940-1947," *International Review of Social History*, no. 54, s. 17, 2009, s. 115-142.

İkinci Dünya Savaşı Dönemi

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na neredeyse savaş bitene kadar katılmadı fakat ordusunu büyütüp bir milyonu aşan bir asker sayısına ulaştı. Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk'ün verilerine göre,⁷¹ hükümet para basarak ve iç borçlanmayla savaş ekonomisini finanse etti. Savaş dönemlerine özgü güçlüklerin hemen hemen hepsi, örneğin ekmeğin ve bazı başka temel ihtiyaç maddelerinin karneye bağlanması, kısıtlıklar ve darboğazlar sebebiyle yükselen fiyatlar, artan para arzı nedeniyle oluşmuş hiper-enflasyon, karaborsayla yapılan vurgunculuk, devlet otoritelerinin özel mülkiyete el koyması, zorla çalıştırma ve olağanüstü vergilerin konması, Türkiye'nin ücretli yurttaşlarına, küçük köylülerine ve gayrimüslim burjuvazisine ağır darbeler indirdi.

Hükümetin aldığı ilk savaş önlemi Ocak 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu'ydü. İdari otoritelerin yurttaşları zorla çalıştırmayı talep etmelerini, bazı metalleri önceden belirlenmiş fiyatlarla satın almalarını, bazı ticari faaliyetleri yasaklamalarını ve en önemlisi savaş tehlikesinin yükseldiği bir dönemde yeni yasalaşmış İş Kanununun bazı maddelerini askıya almalarını sağlıyordu. Sonuçta İş Kanunu, özellikle işçi haklarıyla ilgili şartları aslında ancak savaşın bitmesiyle yürürlüğe girdi. Beklendiği gibi GSYH 1945'e kadar istikrarlı ve çarpıcı bir şekilde gerilemişti. 1945'te savaş öncesindeki düzeyinin %35'ine inmişti.⁷² Ziraî üretim, askere alımlarla insan ve hayvan gücü tarlalardan koparıldığı için geriledi. Sefeberliğe alınan insan gücü ve yük hayvanlarını ikame etmek için makinelerin yeterli olmadığı bir ekonomide, askere alımların yarattığı sıkıntılar ve yanında fazla buğdayın hasatın iyi geçtiği yerlerden kıtlığın olduğu yerlere taşınmasını sağlayacak ulaşım imkânlarının yetersizliği, gıda kısıtlıklarına, fiyat artışlarına ve karaborsanın oluşmasına neden oldu.

Hükümet kent nüfusu içinde gıdanın adil bir şekilde dağıtılması için ekmeğin karneye bağlanmasını benimsedi. Kırsal kesimde hükümet, kısıtlılara veya karaborsaya imkân vermeden, ürünleri kent pi-

71 Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, (1994), s. 59.

72 Roger Owen, Şevket Pamuk, *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 39.

yasalarına makul fiyatlarla ulaştırma gayretindeydi. Ancak bu politika başarısız oldu. Fiyatlar sürekli artarken tarım üretimi geriledi. Karaborsadaki fiyatların kent piyasalarına yasadışı yollarla ulaşabilen köylüler için cazip olduğu görüldü. Bunu yapamayan köylülerse tahıllarını makul olmayan fiyatlarla devlete vermek yerine kendi kişisel kullarımları için ayırmayı tercih etti. Hükümet politikalarının başarısızlığı sürdükçe,⁷³ kentsel bölgelerdeki fiyatlar sabit gelirli için erişilmez düzeylere yükseldi. Neticede hükümet boyun eğdi ve tüccar çiftçilerin piyasa işlemlerini yasal hale getirdi. Bu yeni politika piyasaya satabileceği artıktan yoksun küçük köylüye zarar verdi çünkü geri kalanla geçinemeseler bile ürünlerinin dörtte birini devlete vermeye mecburdular. Öte yanda tüccar çiftçiler, önceden sadece kaçakçılıkla mümkün olan tasavvur edilmez kazançlar elde eder oldular.

Döneme ilişkin değerlendirmelerde bulunan tarihçiler, ülkenin içinden geçtiği sefaletten yararlanan kişilerin büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve devletin hükümet teşvikleriyle lisanslarını özel sektöre dağıtmaları için görevlendirilmiş makam sahipleri olduğunun altını çizmişlerdir. Nüfusun belli kesimleri savaş koşullarının yarattığı fırsatlarla ve devletin aldığı önlemlerle zenginleşirken, ücretliler bu olanakların doğrudan mağdurları olmuştur. Hem yaşam hem de çalışma koşulları istikrarlı bir şekilde kötüleşmiştir. İşçilerin yaşadığı çetin yaşam koşulları, yakın zamanda kurulan Sümerbank ve Etibank gibi kamu iktisadi teşebbüslerinde bile şeflerin ve yöneticilerin suistimallerine uğradıkları düşünüldüğünde,⁷⁴ işçilerin özel sektörde sağ kalmak için ne sert şartlara katlanmak zorunda kaldıkları anlaşılabilir.

Ancak burjuvazinin bazı kesimleri için tablo çok parlaktı. Hükümetin yaptığı mali politika tercihleri ve ekonomiye doğrudan yoğun yatırımda bulunması, özel sermaye birikim süreçlerini epey geliştirmiş-

73 Hükümetin savaş sırasında uyguladığı tedarik politikalarıyla ilgili bir analiz için bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945," yer aldığı eser: F. Kazemi, J. Waterbury (ed.) *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, 1991, s. 125-142.

74 Bu güçlüklerin canlı bir tarifi için bkz. Can Nacar, "Our Lives were not as Valuable as an Animal Workers in State Run Industries in World War II Turkey," *International Review of Social History*, no. 54, s. 17, 2009, s. 143-166.

ti.⁷⁵ Hükümet çalışma saatlerini birçok sektörde genelgeyle sekizden on bir saate çıkarmış, zorunlu çalışmayı getirmişti, dahası işverenlerin hilelerine karşı hassas olan bu düzenlemelerin suistimalini önleyecek etkin denetimler yapmaktan acizdi. İşçiler için savaş yıllarının net sonucu satın alma güçlerinde radikal bir düşüş, çalışma koşullarının gayri insani bir seviyeye inmesi ve bazen devlet eliyle yasadışı vurgunculuklardı. Görünüşe göre bunların hepsi işçilerin öfkesini büyütmüş ve savaştan sonra iktidar partisinin politik rejimi gevşetmesiyle kendiliğinden ortaya çıkacak sendikalaşma çabalarına katkı sunmuştu.

Savaş Sonrası

“Türkiye’nin ulusal ve uluslararası politikaları bakımından, 1945 önemli bir dönüm noktası olarak sivrilir.”⁷⁶ Savaştan sonra dünya sadece derinden değişmiş bir uluslararası bağlam sunmakla kalmamış, Cumhuriyet Halk Partisi’nin tekelci yönetiminin halktaki itibarını sarsan iç koşulları da ağırlaştırmıştı. Türkiye savaştan sonra oluşan düzen içinde, Mihver Devletlere karşı savaş vermiş ülkeler arasında yer almak için çok çaba göstermişti. Ulusal politik bağlam kendisini hızla dönüşümden geçirmişti. Değişimin ilk sinyali 1945’de cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün verdiği önemli bir demeçte, en çarpıcı politik kısıtlamalarda gevşemeye gidileceğini net bir şekilde dile getirmesiydi.⁷⁷ Bu beyanın işçiler için sonucu, Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mayıs 1946’da yapılan olağanüstü kongresinde alınacak bir karardı. Kongrede parti programının sınıf temelli örgütler kurulmasıyla ilgili meşhur yirmi ikinci maddesi kaldırılmıştı. Kongrenin birinci gününde İnönü

75 Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, (1994), s. 58-59.

76 Cem Eroğul, “The Establishment of Multiparty Rule 1945-71” yer aldığı eser: E. A. Tonak ve I. C. Schick (ed.), *Turkey in Transition, New Perspectives*, Oxford University Press, New York, 1987, s. 102.

77 Bu konuşmadan sonra politik iklimde yaşanan değişimi sadece Kemal H. Karpat ve Erik J. Zürcher gibi akademisyenlerle Metin Toker gibi anı yazarları değil, döneme doğrudan tanıklık etmiş, içlerinde *Karartma Geceleri*’nin yazarı Rıfat Ilgaz’ın da olduğu romancılar da kabul etmekteydi.

bir konuşma daha yaptı.⁷⁸ Milli Şef’in verdiği bu uzun nutukta, planlanan değişimler ve arkalarında yatan sebepler sayılmaktaydı. Bunların arasında sadece birkaç cümlelik kısa bir paragrafta yirmi ikinci maddenin kaldırılmasından bahsedilmekteydi ve cumhurbaşkanı partisinin hala toplumun organik bir şekilde kavramsallaştırılmasından ve mesleki gruplar arasındaki dayanışmadan yana olduğunu açıklıyordu. Sadece bu konu hakkında farklı görüşleri olan örgütlerin kurulmasına izin verilmekteydiler.

İkinci Dünya Savaşı’nın sona erişti sırf politik bir değişim yaratmakla kalmamış, ülkenin sosyo-ekonomik dokusu da değişmişti. Savaş zamanında gıda kıtlıklarının aşmak için tasarlanmış devlet politikaları köylülere çok ciddi zarar vermişti. Diğer yanda işçiler kent merkezlerinde fırlayan gıda fiyatları, karaborsa ve devlet de dâhil olmak üzere işverenlerinin sömürsü karşısında anlamlı bir yasal korumadan yoksun olmaları yüzünden sert darbe yemişlerdi. Bu dönem aynı zamanda sermaye birikimi için gerekli yapısal koşulların yaratılmasına ve sanayiye kalıcı, hatırı sayılır bir işgücünün oluşturulmasına tanıklık etmişti. Ayrıca Şehmus Güzel’in iddia ettiği gibi savaş yıllarındaki vurgunculuk ve bazı sanayi sektörlerinde olağanüstü önlemlerin barış zamanında devam etmesi, özellikle çalışan işçilerle özel teşebbüs sahipleri arasında toplumsal konumlarıyla ilgili bir bilinç oluşturmıştı.⁷⁹ Meşhur Milli Koruma Kanunu’na dayanan çalışma mevzuatı 1947 ortalarına kadar

78 Bu konuşmanın tam metni şuradan bulunabilir: “C.H.P. Olağanüstü Büyük Kurul-tayında Cumhurbaşkanımız Milli Şef İnönü’nün İrad Buyurdukları Tarihi Nutku,” *Aydın Tarihi*, no. 150, (Mayıs 1946), s. 32-37.

79 M. Şehmus Güzel, “İkinci Dünya Savaşında İşçiler ve Sermaye” *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 150 (Aralık 1992), s. 31-41 ve “1940’larda İşgücünün (İşçilerin) Özellikleri,” *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 119 (Mayıs 1990), s. 18-22.

yürürlükte kaldığı⁸⁰ için özel işletmelerde çalışan işçilerin insanlık dışı çalışma koşullarına ve yoksulluğa maruz kaldıklarını iddia etmekteydi.

Kemal Karpat'ın tespitine göre, Türkiye Cumhuriyet döneminin geneli boyunca, sermayenin özel ellerde ağır ama istikrarlı bir şekilde birikimine şahitlik etmiş ve bu eğilim savaş yıllarında iyice tırmanmıştır. Net gelire değil de gayri safı/brüt kazanca dayanan vergi sistemi bu sürece katkı sunmuştu.⁸¹ Sermaye birikiminin iki ayrı kaynağı vardı. İlki tarafsız kalması sayesinde Türkiye ihracatını önemli miktarda artırmıştı,⁸² böylece yasal veya yasa dışı yollarla ihracat yapanlar büyük servetler kazandı. Diğer kaynak devletin ürettiği temel ihtiyaç maddelerinin pazarlanması veya el altından satılmasıydı. Ağırlıklı istifleme ve vurgunculuk yoluyla maaşlı yurttaşlardan temel ihtiyaç maddelerini satan kişilere yapılan gelir aktarımı öyle belirgindi ki, alt sınıfların şikâyetleri Meclis'teki konuşmalarda bile yer buluyordu.⁸³ Büyüyen servet birikimi Türkiye toplumunun bazı kesimlerine güç kazandırmıştı.

Yeni koşullar Kurtuluş Savaşı sırasında oluşan ve ülkeyi o günden bu yana yöneten sınıf koalisyonunda bir değişime işaret etmekteydi. Türkiye'nin yakın tarihine bakan kimi araştırmacılar bu değişimi, ellili yıllarda yaşanacak politik dönüşümün habercisi olarak görmektedirler. Bakış açılarına göre İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, hem toprak reformu ve varlık vergisi gibi çıkarlarına zarar verecek devlet politika-

80 Güzel bu yorumu Korkut Boratav'ın eserine dayandırmaktadır. *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982. Devlet adamlarının yaygın vurgunculuk faaliyetlerine verdikleri tepkiler hakkında çeşitli kaynaklardan, gerek anılarından, gerek basına verdikleri demeçlerden, gerekse söylevlerinden çıkarılan veriler bir düşmanlığın olduğunu kanıtlamaktadır fakat bu tepkinin zenginliğin gayrimüslim burjuvaziden aktarılması için manipüle edildiği de iyi bilinmektedir. Bundan ötürü savaş vurguncularına yöneltilen düşmanlıkla herhangi bir sınıf bilincini ilişkilendirmenin uygunluğu tartışmalıdır.

81 Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton, 1959, s. 92.

82 Şu esere göre ihracattan elde edilen kazanç 1943'te 196.7 milyon dolara ulaşırken, bu rakam 1938'de sadece 99.6 milyon dolardı: T. Bulutay, Y. S. Tezel, N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, SBF, Ankara, 1974.

83 Basın ve meclis özellikle Varlık Vergisi'ni savunmak adına bu eşitsizlikleri dile getirmişti. Bu konuyla ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?" *Toplum ve Bilim*, no. 71 (Kış 1996).

ları nedeniyle paralı kesimlerin yabancılaşmasıyla yeni edindikleri güç bel bağlamaları, burjuvaziyi onların liderliği altında alternatif bir güç odağı haline getirdi.⁸⁴ Bu yeni politik güç kendisini 1946'nın başlarında iktidar partisinin safları içinde kurulacak Demokrat Parti'yle somutlaştırdı. Türkiye'deki politik rejimin temel önermelerine meydan okumayan bu yeni parti aynı zamanda yirmi yıllık tek parti yönetiminin yabancılaştırdığı işçilerle küçük köylülerin desteğini alacak ve çok kısa bir sürede inandırıcı bir iktidar alternatifine dönüşecekti.

Ekonomik Yönelimlerin Dönüşümü

Savaşın ardından uluslararası ekonomik ve politik koşullarla, Türkiye'nin mali ihtiyaçları, hükümeti, kalkınmacı ekonomi politikalarının temel ilkelerinde değişim yapmaya zorladı. Hazine savaş zamanındaki ticaret sayesinde önemli bir altın rezervi biriktirmişti ve devlet bu kaynakla kalkınma çabalarına zemin oluşturmak istiyordu.⁸⁵ Barış döneminin ilk ekonomi planı taslağı, sanayileşmeye yaptığı vurguyla otuzlu yılları anımsatıyordu. Ancak Türkiye Bretton Woods anlaşmasına uyarak yeni uluslararası ekonomik düzene katılmak için parasını devalüe etmek ve ticareti serbestleştirmek zorunda kaldı.⁸⁶

7 Eylül 1946'da bu ekonomik önlemler resmi olarak yürürlüğe sokuldu. Sonuç olarak hazine rezervleri azaldı.⁸⁷ Bu tarih sonraki dönemin sosyal ve ekonomik gelişmelerine yaptığı etkiyle, Milli Korunma Kanunu'nun çıkarıldığı 18 Ocak 1940'a benzer. Bu tarihten sonra dış ticaret takas ve değiş-tokuş anlaşmalarına dayanmaz olmuş, hükümet

84 Örnek olarak bkz. Çağlar Keyder, "The Political Economy of Turkish Democracy," *New Left Review*, no. 115 (Mayıs-Haziran 1979), s. 3-44 ve Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, (1990).

85 Bilsay Kuruç kitabının önsözünde, vergilendirme yoluyla hükümet harcamalarını finanse etmenin imkânsız olduğunu çünkü bu imkânın savaş yıllarında aşırı oranda tüketildiğini iddia etmiştir. Bkz. Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1963.

86 Haldun Gölalp, (1987), s. 38-39.

87 Bu yeni ekonomik yönelim hakkında hükümet çevrelerinin yürüttükleri mantık için bkz. Hürriyet Konyar, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 134-135.

harcamalarını finanse etmek için yabancı kaynaklardan mali yardım ve borç alma cazip, hatta zorunlu hale gelmiştir. Türkiye ekonomik kalkınmasını finanse etmek için Marshall Planı'nın parçası olmak istemişti fakat yeni dönemin anaakım ekonomi düşüncesi rekabet avantajına ve özel girişimlere dayanıyordu. Bundan dolayı Türkiye yeni planın önceliklerini sanayileşmeden tarımın ticarileştirilmesiyle ilgili yatırımlara kaydırdı. Neticesinde 1947 yazında toplanan OEEC konferansında Amerikalı uzmanların reddettiği yardımın, 1948 başlarında Türkiye hükümetine verilmesine karar verildi. Ayrıca Demokrat Parti'nin büyük çiftçileri yani esas seçmen kitlesini desteklemek adına endüstriyel tarım ürünlerini işleyen veya tarımsal girdi üreten fabrikalar kurarak kırdan sanayileşme hamlesini başlattığı döneme dek, devlet fabrikalarının Anadolu'nun geri bölgelerine yayılması ertelendi.

Bu dönemin hararetle tartışılan meselesi, her açıdan eleştiriye maruz kalan devletçilik ilkesinin sınırlandırılmasıydı. On yılın sonuna gelinirken, iktidar partisinde konuyla ilgili hâkim görüşler, özel yatırımların önceliğini daha güçlü bir şekilde savunan yeni muhalif oluşumlarıyla çok benzerdi. Sadece kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi konusunda ayrılıyorlardı. CHP bu ilkedan tamamen vazgeçmemişti. Ancak terimin içeriği ufak bir anlam kaymasına uğradı. Kamu girişimleriyle sanayi yatırımlarına yapılan vurguya, üretim sürecinin toplumsal koşullarını ve işgücünün toplumsal durumunu düzenlemede devletin müdahale etmesi gerektiğini savunan yeni bir sosyal anlam eşlik eder oldu. Böylece devletçilik, diğer anlamlarının yanı sıra sanayinin sosyal ve ekonomik koşullarını belirlerken devletin emeğe gösterdiği bir iyilikseverliğe de dönüştü. İleriki yıllarda bu tema işçi kitleler karşısında seçim politikalarının omurgası olacaktı. Cumhuriyet Halk Partisi bu devletçilik ilkesinin altını çizecek ve yeni kurulan sendikalara soyut veya somut cömert yardımlarda bulunurken, iktidarının son beş yıllık döneminde çıkarılan toplumsal yasamalara gönderme yapacaktı. Örneğin 1958'de yayınlanmış bir propaganda metninde, Çalışma Bakanlığı'nın sosyal sigortayla ilgili on sekiz yasa çıkardığı, İş Kanununda düzenlemelere gidildiği ve işçi haklarının yasalaştığı ilk beş yılı, “top-

lumsal politikalar alanında büyük temellerin atıldığı dönem” olarak tarif edilmekteydi.⁸⁸

Bu temeller savaştan hemen sonra oluşturulmaya başlanmıştı. Görünüşte devletçilik ilkesinin anlamında yaşanan semantik kayma içerikten bütünüyle yoksun değildi. Endüstriyel ilişkiler alanında çıkmış en önemli kanun, açıkça Çalışma Bakanlığı’nın kurulması ve işleyle ilgili olan, 22 Haziran 1945’te çıkmış 4763 Nolu Kanundu. 4841 Nolu Kanun daha sonra 1 Ocak 1946’da bu yasada değişiklik yapmıştı. İşle bağlantılı hastalıklar ve kazaların yanı sıra anneliği kapsam altına alan ilk sosyal güvenlik kanunlarıyla İşçi Sigortaları Kurumu’nu kuran kanun Temmuz 1945’te yasalaştı. Ertesi yıl 4837 Nolu Kanun Ocak ayında İş Bulma Kurumu’nu kurdu. 1947 Şubatı hem ülkede sendikaları yasallaştıran ilk kanunun çıkmasına hem de sosyal güvenliğin kapsamının genişletilmesine tanık oldu. Bu esnada çalışmayla ilgili bazı uluslararası standartlar benimsendi ve iş mahkemeleri kuruldu.

Böylesi kısa bir süre içinde çalışma koşulları ve ağırlıkla hukuki kurumsal unsurları önemli değişimlerden geçti. Değişimin hızı önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak boyuttaydı ve takip eden on yıl boyunca aynı hızla devam etmemişti. Bu bakımdan kırklı yılların sonraki dönemin çalışma ilişkileri açısından kurucu yıllar olarak adlandırılması mümkündür, fakat bu dönemin daha sonra oluşacak toplumsal, politik ve ekonomik gelişmelere yaptığı etki bununla sınırlı değildi. Kırklı yılların ikinci yarısı, büyük oranda Türkiye’nin sonraki yirmi beş yıl içinde yaşayacağı toplumsal ve politik olayların izleğini belirledi. 1945 sonrası sınıf tabanlı örgütlerin çoğalması açısından da dönüm noktasıydı. Gerçekten de ülkedeki birçok önemli sendikanın kuruluşu dolaylı veya doğrudan bu döneme uzanır. Ancak kırkların sonunu takip eden dönemde, sınıf tabanlı örgütlerin sayısındaki artışta kararlı bir gerileme görülürken, sanayi işgücünün nicelik artışı mütevazı boyutta

88 Rebi Barkın, *İşçiler İçin*, CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu yayın no: 2, Ankara, 1958. Bu broşür, kamu sektöründe faaliyet yürüten birçok sendikanın kurulmasına birinci elden dâhil olduğu için, 1958 yılında bile partinin emek meseleleriyle ilgili en önemli uzmanı olmayı sürdürmüş Dr. Rebi Barkın tarafından yazılmıştır.

kalmıştı.⁸⁹ Bundan ötürü işçi sınıfının sendikalaşma gayretlerinin ağırlıkla kırklı yılların ikinci kısmına uzanan ve 1950'deki hükümet değişikliğinden önce gelen ilk demokratikleşme döneminde yaşandığı, ellili yıllarınsa mevcut sendikaların kurumsallaşmasına tanıklık ettiği tespiti güvenle yapılabilir.

İşçi sınıfının, savaşı takip eden iki yıl boyunca nerdeyse değişmeden devam eden acıklı durumu, ağır eleştiriler karşısında devletçilik ilkesinin resmi olarak terk edilmesiyle birleşince, öncesinde bahsedildiği gibi CHP içindeki bazı çevrelerde devletçilik ilkesinin yeni ve daha toplumsal bir içeriğe kavuşmasını tetiklenmiş oldu.⁹⁰ Düşük gelir gruplarının hem toplumsal hem de ekonomik anlamda yağmalanması, 1936'da kabul edilmiş yeni İş Kanununu askıya almış Milli Korunma Kanunu'yla mümkün olmuştu ama bariz sebeplerden ötürü bunun en kötü etkileri özel işletmelerde yaşanmıştı. 1947 yazında ülkenin sanayi kentlerini dolaşan Meclis çalışma komisyonu, özellikle özel teşebbüslerde çalışan işçilerin insanlık dışı toplumsal koşullarını yansıtan gözlemlerini kamuya açıkladılar.⁹¹ Bu önlemlerin barış zamanında devam etmesi işçileri iktidar partisinden soğutmuştu. İşçiler arasındaki bu huzursuzluğun rejimin liberalleşmesine katkı yaptığı ve özellikle örgütlenme özgürlüklerinin yasalaşmasında rol oynadığı belirtilmelidir. Tabandaki işçilerin inisiyatifi ve bazı politik gruplar, hükümet partisinden gelen devlet destekli girişimle birlikte örgütlü emek hareketinin açığa çıkmasını sağlayacak sendikalaşma dürtüsünün dinamiklerini oluşturdular.

89 Roberto Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1984, s. 157-158.

90 Bazıları bürokratik yapısıyla kamu sektörünün aşırı büyümesinin, kamunun gözünde devletçiliği zedeleyen gerçek sorun olduğunu iddia etmekteydi. Aslında kamuoyu daha çok tartışmanın bu boyutuyla ilgileniyor gibiydi. Bu tarz bir devletçilik değerlendirmesi için bkz. Tekin Alp, "İktisadi Kalkınmamız ve Yeni Devletçiliğimizin Umdeleri" yer aldığı eser: Nevin Coşar (1995), s. 71-93. Terimin hem toplumsal hem liberal çağrışımlarıyla devletçilik tartışmaları için bkz. Hürriyet Konyar, (1999), s. 119-166.

91 *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1948.

BÖLÜM 3

SENDİKALARDA İŞÇİLERİ PARTİ ÜYESİ OLARAK ÖRGÜTLEME

Kırklı yılların ikinci yarısı Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin doğduğu dönemdi. Önceki dönemin solidarist ideallerine karşın, savaş yıllarında kamu sektöründe çalışan işçilerin dahi kaçınmadığı korkunç zorluklar kitle seferberliği için gereken itici gücü yarattı. Gerekli olan son itki dönemin küresel eğilimine paralel bir şekilde rejimin serbestleşmesiyle geldi. Bu gelişme sendikalı işçilerin ahlak ekonomisini oluşturan ikinci girdiyi sundu. Yani tarihsel deneyimlerin birikmesiyle hareketin belli başlı kurucu özelliklerini üreten özgün örgütsel yapıyı oluşturdu. Bu örgütsel yapının yaşadığı gelişim ve bu gelişmeleri kuşatan politik koşullar ahlak ekonomisinin oluşumunda büyük önem taşıyordu.

Dernekler Kanunu'nda gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra hızlı bir sendikalaşma hareketi açığa çıktı. Belli ki savaş yıllarının güçlükleri ve darboğazları işçiler arasında derin bir kızgınlık ve yoksunluk yaratmıştı.¹ Sendikalaşma gayretlerini doğuran iki ayrı kaynak vardır. İlki işçileri örgütleyen ve komünist eğilimli iki sol partidir. Diğeriyse Zonguldak'daki yardım fonu gibi, isimlerini işçi dernekleri olarak değiştiren eski emek örgütleri veya dernek formunu tercih eden bazı yeni yapılarıdır.² Doğrusu tek parti hükümetiyle sıcak ilişkiler geliştirmeyi tercih eden örgütler kendilerine sendikadan ziyade dernek deme-

1 M. Şehmus Güzel, "1940'larda İşgücünün (İşçilerin) Özellikleri," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 119 (Mayıs 1990), s. 18-22.

2 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1955.

yi daha uygun bulmaktaydılar. Bu derneklerin tüzüklerinde, üretimin arttırılmasını teşvik etme, çalışma bakanlığıyla yakın işbirliği içinde olma ve işçileri daha iyi vasıflar kazanmaları için eğitime gibi maddeler bulunmaktaydı. Hatta Ereğli Kömür Madencileri Derneği amacının bölgedeki işçiler arasında düzen sağlamak olduğunu duyurmuştu.³ Bırakın grevi hiçbir militan faaliyetle uğraşmasalar bile dernek değil de sendika formunu tercih eden yapılar hükümet çevrelerini alarına geçirmişti. Sonuçta, dernek yerine sendika terimini kullanmakta ısrarcı olmaları, iktidar partisi için bile bu terimi meşru hale getirecekti. Dahası işçiler için cazip olması, Cumhuriyet Halk Partisi'nin örgütlü emek hareketine daha yakın eklenmesini sağlamıştı.

46 Sendikacılığı

Sınıf tabanlı derneklere getirilen yasaklar kalkar kalkmaz açığa çıkmış sendikalaşma hamlesi 46 sendikacılığı olarak bilinir. Sosyalist veya komünist düşünceleri olan aydınlarla işçiler, bu hareketin önder kadrolarını oluşturmuştur. Bu hareketin sonucunda oluşmuş sendikaların, sendika veya dernek şeklinde farklılaşan isim tercihlerinin dışında, mevcut işçi derneklerinden derinlemesine farklı bir bakış açıları vardı. En önemli ayrımlar, sınıf tabanlı örgütlerin amaçları yahut işçilerle işverenler arasındaki ilişkinin doğasıyla ilgili konulardı. Bu farklılıklar temel resmi belgelerinde bile yansımaları bulmaktaydı. Örneğin Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası'nın⁴ tüzüğünde örgütün görevlerinin sayıldığı bölüm, hükümetle işbirliğine gitmekten, işçilerin moralini yükseltmekten ve işçilerin işverenleriyle ilgili şikâyetlerini çözmekten bahsetmiyordu. Bu tür ibareler hem eski tip dayanışma sandıklarının hem de o günkü işçi derneklerinin tüzüklerinde bulunmaktaydı. Bu

3 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 152.

4 Bu dernek Sosyalist Türkiye Partisi'ni destekliyordu. Süller'e göre sendikanın bu politik yakınlığını göstermek için ismine "Türkiye" ismi eklenmişti. Süller sendikanın isminden sayfa kırkta bahsetmekte ama daha fazla bilgi vermemektedir. İlgili paragraftan çıkarılan bilgilere göre bu sendikanın 1946 güzünün başlarında kurulduğu söylenebilir. TMS, *Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası Program ve Nizamnamesi*, Nam Basımevi, İstanbul, 1946. Mehmet Alkan'ın kişisel arşivinden yararlanılmıştır.

sendikalar daha çok tekstil işçilerinin arasında dayanışma ve kardeşliğin gerekli olduğuna vurgu yapmaktaydı. Dahası ulusal hedefler veya ulusal dayanışmaya yapılan atıflara hiç rastlanmamaktaydı. Ayrıca bu sendikanın tüzüğüne ilâştirilen broşürün başlığı şöyledi: “Türkiye’nin Bütün Tekstil İşçileri, Birleşin.” Bu slogan Komünist Parti Manifestosu’nda yapılan çağrıyla anımsatmaktaydı. Fakat bu sendikaların siyasî partilerin basit birer cephesi olarak düşünülmemesi zorunludur. Hedefleri arasında, muhtaç durumdaki üyelere maddî yardımda bulunma ve işçilerin toplumsal, ekonomik statülerini iyileştirme gibi tipik sendika faaliyetleri de vardı. Aslına bakılırsa bunlar olmadan işçilerin geneline cazip gelmeleri mümkün olmazdı.

46 sendikacılığı özellikle birkaç sanayi kentinde, daha önce gizli Türkiye Komünist Parti’yle tanışıklığı olmuş işçi ve aydın militanların çabalarıyla tetiklenmişti. Bu parti İkinci Dünya Savaşı sırasında geçici bir önderlikle kısa süreli Nazi karşıtı propaganda yapılan aralık dışında ölü bir partiydi.⁵ Otuzlu yılların ikinci yarısında etkisiz kalmayı sürdürmüş Komünist Parti, işçilerin bazı kesimleri arasında ilişkilerini korumayı ve canlı tutmayı başarmıştı. Özellikle ağırlıkla bütün fabrikalarında çalışan Bulgaristan göçmenleri ile İkinci Dünya Savaşı sırasındaki kısa canlanma sayesinde bağ kurduğu üniversite öğrencileri arasında ilişkilerini korumuştur. Ancak 46 sendikacılığı içinde iki ayrı akımın olduğuna dikkat çekmek zorunludur. Bu kollardan biri tüm endüstriyel sektörlerde ulusun genelini kapsayan sendikalar ve bu ulusal sendikaları birleştirecek bir konfederasyon kurmayı amaçlamaktaydı. Bu akım politik rejimin serbestleşmesinden hemen sonra kurulmuş Türkiye Sosyalist Partisi etrafında örgütlenmekteydi.⁶ Görünüşe göre içlerinde yukarıda bahsi geçmiş Türkiye Tekstil İşçileri Sendikası’nın da olduğu birkaç sektörel sendika kurmayı başarmışlardı. Bu partinin

5 Türkiye Komünist Partisi’nin kısa bir tarihi için bkz. Yusuf Doğan Çetinkaya, Mustafa Görkem Doğan, “TKP’nin Sosyalizmi (1920-1990)” yer aldığı eser: Murat Gültekinil (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Sol*. İstanbul: 2007, İletişim Yayınları, s. 275-338; döneme etkisi için bkz. Zafer Toprak, “1946 Sendikacılığı *Sendika* Gazetesi, İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri,” *Toplumsal Tarih*, no. 31, (Temmuz 1996), s. 19-29.

6 Özgür Gökmen, “Çok-Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi,” *Toplum ve Bilim*, 78 (1998), s. 161-186.

kurduğu sendikalar aslında, bu sendikalaşma çabalarının arkasında bulunan siyasi parti gibi sadece İstanbul ve İzmir'deydiler.

Diğer akımın merkezi, Türkiye Komünist Parti'nin genel sekreteri olan Şefik Hüsnü'nün bir ay sonra kurduğu Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi ve bunun yayın organı *Sendika* gazetesi idi.⁷ Sendikalaşma programlarına göre sendikal örgütler yerel olmalıydı. Her fabrikada ayrı bir sendika kurulabilir, ardından bu ayrı sendikalar federasyonlar aracılığıyla ulusal bir örgütlenmeye kavuşturulabilirdi. Ayrıca işletmelerin ayakkabı imalathaneleri veya demircilikte olduğu gibi ayrı sendikalar kurulamayacak kadar küçük olduğu sektörlerde zanaatkar sendikalarının kurulma zorunluluğunu da kabul etmekteydiler. En önemli önerileri, kent genelinde sendikal birliklerin kurulmasıydı. Tüm sendikaları birleştirecek ulusal bir konfederasyon da gündemlerindeydi. İki akım da kendi önerdikleri programlar doğrultusunda sendikalaşma çabalarına giriştiler ve çeşitli yerlerde sendikalar kurdular. Hatta ikinci parti İstanbul ve Kocaeli gibi yerlerde kent geneline yayılmış sendikal birlikler oluşturdu.⁸ Etkisi ilk akıma kıyasla daha geniş kesimlere uzanmıştı.

Sendikalaşmayla ilgili bu iki görüş arasındaki fark, birbirine benzeyen iki siyasi partinin kendilerini ayırmak amacıyla çıkardıkları yayınlarda vurgulanmaktaydı. Kuruluşlarıyla ilgili tarihsel değerlendirmeler, Türkiye Komünist Parti'nin bazı militanları arasında şahsi kavgaların yaşandığına, muhtemelen bunun sonucunda iki ayrı yapının oluştuğuna işaret etmekteydi.⁹ Ancak bu kişisel ihtilaflar Türkiye'de işçi sınıfını örgütlemek için benimsenmiş yöntemlerle ilgili anlaşmazlığın varlığını gölgelememelidir. Bu farklılıklar örgütsel sorunlardaki ayrı yaklaşımlara tekabül etmekteydi.¹⁰ Doğrusu 46 sendikacılığının politik ömrü, doğduğu yılın ötesine geçememesine karşın önerdikleri örgütlenme programları ve pratikleri Türkiye'de sendikacılığın geleceğine etki

7 M. Şehmus Güzel, "Sendikal Basında Sendika Gazetesi Örneği," *Tarih ve Toplum*, no. 60, Aralık 1988, s. 46-50.

8 Kocaeli Sendikalar Birliği'nin yönetmeliği şurada alıntılanmaktadır: Zafer Toprak, (1996), s. 23-24.

9 Örnek olarak bkz. İbrahim Topçuoğlu, *Neden iki sosyalist partisi 1946: T. K. P. kuruluşu ve mücadelesinin tarihi, 1914-1960*, Eser Matbaası, İstanbul, 1976.

10 M. Şehmus Güzel, (1996), s. 147-154.

etmiştir. En önemlisi İstanbul İşçi Sendikaları Birliği partinin belirlediği ismin aynısını kullanarak 1948’de kurulmuş ve altmışlı yılların başlarına kadar, yani Türk İş’in USAID’den gelen para sayesinde mali bağımsızlığına kavuşup kendisine bağlı olan sendikalar üzerinde gerçek etkiye kavuştuğu yıla kadar Türkiye işçi sınıfının başat sesi olmayı sürdürdü.

46 sendikacılığı, o dönemde birkaç tane olsa da Türkiye’nin önemli sanayi kentlerindeki çalışan nüfus içinde hızlı bir şekilde gelişti. Özellikle bu iki partinin merkezinin bulunduğu ve bahsi geçen gazetelerin yer aldığı İstanbul, işçi sınıfı faaliyetlerinin kalesiydi. İşçi sınıfı içindeki ajitasyon hükümeti ve ulusal güvenlik aygıtını harekete geçirdi. Aralık 1946’da iki parti ve bağlı oldukları sendikalar kapatıldı. Öncesinde bahsedildiği gibi iktidar partisi, savaş yıllarındaki politikalarının yabancılaştırdığı kentli ücretlileri yatıştırmak için, kırklı yılların ikinci yarısında aceleyle toplumsal mevzuatların çıkarılmasına girişti. Dahası çok partili seçimler Cumhuriyet Halk Partisi’ni o döneme dek elitlerin arasına sokulmamış toplumsal kesimlere ulaşmaya itti. İktidar partisinin halk içinde bir taban oluşturma ihtiyacı ve yeni toplumsal mevzuatların etkili bir şekilde hayata geçirilme zorunluluğu işçi örgütlerini şart koşmaktaydı. Bundan dolayı emek gücünü örgütlemek her halükarda devletin hedeflerinden biriydi. Fakat 46 sendikacılığının hücumu, çalışma bakanlığının yaptığı hukuki kurumsal hazırlıkları hızlandırmakla kalmayıp, bu hazırlıkların içeriğini belli ölçüde değiştirdi.

Ancak Cumhuriyet Halk Partisi’nin müdahalesinden önce başka sendikalaşma girişimleri de vardı. 1946’da kurulmuş olan ve otoriteler tarafından komünizm yanlısı olarak bulunmamış sendikalar Aralık 1946’dan sağ çıkmayı başarmışlar, hatta 1947’den sonra iktidar partisinin yardımlarına da mazhar olmuşlardı. Fakat CHP’nin doğrudan müdahalede bulunmasından önce, kimi işçi toplulukları örgütlü emek içinde devlet yanlısı bir tutum sergilemişlerdi. Temmuz 1946’da yani sınıf tabanlı örgütlere konmuş yasaklar kalktıktan hemen sonra Türkiye İşçiler Derneği kurulmuştu.¹¹ Dernek politik bir saik gütmeyen

11 Tam tarihi şu eserde aktarılmaktadır: Kemal Sülker, *Türkiye’de Sendikacılık*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1955. Gerisi derneğin broşür olarak yayınladığı tüzük ve yönetmelikten alıntılanmıştır (Mehmet Alkan’ın kişisel arşivinden alınmıştır). Görünüşe göre kişisel anılarının dışında, Sülker de aynı kaynaktan yararlanmıştı.

işçilerin somut ve soyut ihtiyaçlarını karşılamak için çabalayacağını ilan ediyordu. Tüzüğün üçüncü maddesi bu derneğin üç hedefini şu şekilde saymaktaydı: İşçilerin maddi ve manevi refahını temin etmek, işçiler arasında karşılıklı saygı ve dayanışma ortamını geliştirme, çalışma etiği ve işçilerin ahlakını sağlamlaştırmaya gayret etme. On dördüncü maddeye göre dernek, kendisini aynı zamanda işçiler arasında propaganda yaparak milli üretimi arttırmaya adanmaktaydı.¹² Bu amaçlar doğrultusunda dernek devletin ilgili bakanlıklarıyla işbirliği yapacağını beyan etmekteydi. İlginç bir şekilde tüzüğün yazım şekli milli üretimi arttırmaktan veya işçilerin “ahlakını” güçlendirmekten bahsederken genel bir işçi kesiminden bahsetmeyi tercih etmekteydi fakat iş mahkemelerindeki davalardan veya maddi yardımlardan bahsederken sadece kendi üyelerinden bahsettiği net bir şekilde görülmekteydi. Bu tüzüğün yedinci maddesi tuhaftı çünkü dernek bir tür hakemlik yaparak işverenlerin işçileriyle ilgili şikâyetlerini çözme vaadinde bulunmaktaydı. İşçilerin mesleki eğitimleri, anarşist hareketlerden korunmaları, ortak yardım fonundan verilecek borçlarla münferit işçilere maddi yardımda bulunulması ve engelli ya da hasta üyelere bağış verilmesi de derneğin işlevleri arasında sayılmaktaydı.

Dernek işyerindeki temsilciler üzerinden işyeri düzeyinde örgütlenme niyetiyle hareket ediyordu. Derneğin yerel teşkilatının olduğu her vilayette, bir il yürütme komitesi olacak, bunların üzerindeyse ulusal bir genel yürütme komitesi kurulacaktı. En üst karar alma organı, illerden gelen delegelerin oluşturduğu genel kurul olacaktı. Açıkçası mütevazı başlangıcına ve kaynak kıtlığına rağmen, derneğin ilk kurucuları ulusal bir ağ kurma arzusuna sahiptilerdi. İstekleri derneğin coğrafi kapsamını genişletmekle sınırlı değildi. Maddelerin ifade ediliş şekli ve bu maddelerde zikredilen hedefler, çok daha geniş bir çıkar ağına işaret etmekteydi. Türkiye İşçiler Derneği milli üretimi arttırmayı arzuluyor, “bilgili, kaliteli ve yetkin işçiler” yetiştirmek istiyor,¹³ kendisini işçilerin ahlakıyla ilgilenmeye adanıyor. İşçiler için ortak güven fonlarının kurulması ve üyelerinin haklarını korumak için davalara gidilmesi gibi daha geleneksel hedeflerden bahsetmeye gerek yoktur.

12 TİD, *Türkiye İşçiler Derneği Nizamnamesi*, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1946, s. 4, ilgili bilgilerin hepsi bu kaynağa dayanmaktadır.

13 On üçüncü maddeden alıntılanmıştır.

Bu derneğin kurucularından bazıları İstanbul Mensucat İşçileri ve Teknisyenleri Derneği'nin kuruluşunda da rol oynamışlardı. Bu iki örgütün merkezi tam da aynı adreste bulunuyordu.¹⁴ İkinci derneğin tüzüğündeki on dördüncü maddede “derneğimiz Türkiye İşçileri Derneği’yle işbirliğini kabul etmektedir” ibaresi vardı.¹⁵ Sonraki madde toplanan üye aيداتlarının sadece dörtte birinin, ulusal derneğe ayrılmamasını şart koşuyordu. İkinci derneğin hedefleri çatı örgütüyle paraleldi. İşçilerin sosyal ve ekonomik statülerini arttırmak için Çalışma Bakanlığı’na yardım etmeyi planlıyor, işçiler için ortak yardım fonları kurmak ve toplumsal refahlarıyla ilgilenmek istiyordu. Dernek ulusal örgütlenmeyle paralel bir şekilde, işçilerin ahlakını korumakla ve geliştirmekle ilgileniyordu. Tüzüğün ilgili maddesi yani on birinci madde, “yıkıcı ve anarşist hareketlerin” yanı sıra alkolikliği ve kumarı işçilerin refahını tehdit eden gayrı-ahlaki tehlikeler olarak görüyorlardı. 13. Madde üyelik kartlarına üye işçilerin ahlakı ve karakterini tarif eden bir bölümün bulunmasından bahsetmekteydi.¹⁶

Dönemin sendikalaşma hareketinde aktif olan ve sosyalizme sempati besleyen Fehmi Yazıcı, ulusal derneğin iktidar partisinin başarısız araçlarından biri olduğunu iddia etmiştir: “CHP iki güvenilir üyesiyle işçi sınıfını örgütlemeye çalıştı. Biri Selahattin Bükülmez, diğeri zeytinyağı tüccarı Haydar Bey’di.”¹⁷ Lütfü Erişçi’de bu kurumu iktidar partisinin kurduğundan emindi. “Personeli sadece kurucu komitele-

14 İki tüzüğün ikinci maddelerine göre merkezleri aynı adresteydi. İki tüzükte birden adı geçen isimlerden biri, Nazmi Sökmen adlı bir dokumacıydı. Bu sendika sendikalarla ilgili kanunun çıkarılmasından sonra benzer örgütlerle birlikte ortadan kayboldu. İMİTO, *İstanbul Mensucat İşçileri ve Teknisyenleri Derneği Nizamnamesi* (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1946). Bu aynı zamanda Mehmet Alkan’ın şahsi arşivlerinde de yer almaktadır. İki tüzük de aynı yerde basılmıştır.

15 TİD, (1946), s. 4.

16 Bu madde aynı zamanda Türkiye İşçi Derneği’nin tüzüğünde de vardı. İkinci tüzükte bu sayfa sekizdeki otuz beşinci maddede yer alıyordu. Aralarındaki tek ifade farklılığı konularıyla ilgiliydi. Çatı derneğinin tüzüğünde madde, “her işçi” ibaresiyle başlarken diğeri “derneğimizin işçileri” ibaresiyle başlamaktaydı.

17 Ancak *Beşer*’de yayınlanmış bir makalede, Yazıcı bu Selahattin’in soyadını Bükülmez olarak veriyordu. Soyad Yorulmazoğlu olmalıdır çünkü hem derneğin tüzüğü hem de muhtemelen bu tüzükten ve yaşadığı birinci el tanıklıklardan bahseden Sülker ikinci ismi vermiştir. Tüccarın soyadı Berkman’dı ve daha sonra Demokrat Parti’nin saflarına katılacaktı.

rinden oluşan dernekler, CHP parasıyla ve onun emirleri doğrultusunda kurulmaya başlamıştı.”¹⁸ Sülker bu öykünün daha ayrıntılı ama biraz farklı bir değerlendirmesini sunmaktadır.¹⁹ Ona göre asıl kurucular, samimi bir şekilde mevcut siyasi partilerin hepsinden bağımsız bir örgüt kurmak istemişlerdi ama bunu yapmak için gerekli maddi araçlara sahip değillerdi. Bundan ötürü Haydar Berkman derneğe gitmiş ve CHP etiketiyle meclise girebilmek için politik desteklerini alma şartıyla maddi yardımda bulunmayı teklif etmişti. Dernek bir fahri başkanlık makamı oluşturmuş ve Ağustos 1946’da onu bu konuma seçmişti. Ancak görünüşe göre, mevcut yürütme kuruluyla ve en başta Selahattin Yorulmazoğlu’yla uzlaşamayan Haydar Berkman, meclise girmek için alternatif yollar aramaya başlamış ve Derneğe verdiği desteği geri çekmişti. Haydar Berkman’ın çekilmesiyle ortaya çıkan maddi güçlükler ve derneğin görünüş itibarıyla dar bir çekim gücüne sahip olması deneyimin aniden sona ermesiyle sonuçlanmıştı.

Bu ister milletvekili olmayı arzulayan birinin girişimi olsun, isterse CHP merkezinde tasarlanmış merkezi bir planın parçası olsun, 1946 güzünde 46 sendikacılığının hızlı ve beklenmedik bir şekilde başarıya ulaşması, işçi sınıfının belli kesimlerini sendikalaştırma arzusunu ve tam anlamıyla sendika olmayan örgütsel formların yetersizliğini gözler önüne sermişti. Devlet bu gerçekliği görmezlikten gelip sınırlı örgütsel haklar verdiği özgün planıyla yola devam edemezdi. Emek gücünün sefaletine aşına olan iktidar partisi üyeleri, şimdi onun örgütsel potansiyeline şahitlik etmekteydiler. Belli ki, bu potansiyeli hem ulusal güvenlik gerekçeleriyle kontrol etmeye hem de yeni başlamış seçim kampanyaları çağında bunu manipüle etmeye dönük bir ihtiyaç vardı. CHP’nin bir kesimi, diğer bir kesimin itirazlarına rağmen sendikalara müdâhil olmaya hazırdılar.

18 Lütfü Erişçi, (1997), s. 29-30. Bu kitap önce 1951’de yayınlandı, dolayısıyla aynı Yazıcı gibi bu olayların birinci tanıklarından biriydi. Fakat önemli bir konuda ayrılmaktaydı. Yazıcı Esat Adil’le işbirliği içindeyken, Erişçi ikincisinin partisini basit bir manipülasyon aracı olarak tarif etmekteydi. Açıkçası Erişçi Şefik Hüsnü ve bakış açısına daha sempatik bakmaktaydı.

19 Kemal Sülker, (1955).

Sadi Irmak yönetimindeki çalışma bakanlığı işçi örgütlerinin kuruluşuna onay veren olası alternatifleri müzakere ederken, parti eski Zonguldak milletvekili Rebi Barkın'a işçileri komünist etkilere dirençli sendikalarda örgütleme görevi verdi. Bu hedefe ulaşmak için parti, çalışma, emekçiler, zanaatkârlar ve serbest meslek sahiplerinden sorumlu dokuzuncu yürütme kurulunun bir uzantısı olarak İstanbul'da bir işçi bürosu kurdu. Partinin genel sekreterliği altında faaliyet yürüten bu kurullar, 1948'de yeniden düzenlenmişler ve adı geçen kurulun ismi ekonomik ve sosyal işler bölümü olarak değiştirilmiştir.²⁰ Anlaşılan bu bölümün temsilcisi olan Barkın'ın sendikalarla ilgili özel bir misyonu vardı. Barkın da, Irmak da Nazi Almanyası'nda eğitim görmüş hekimlerdi ve bu deneyimden etkilenmiş gibiydiler. Görünüşe göre sosyal meseleler hakkında muhafazakâr ve vesayetçi bir dünya görüşünü de paylaşıyorlardı.

Dolayısıyla iktidar partisi işçileri örgütlemek için hem hukuki hem de örgütsel çabalara girişti. Ancak bu gayretler parti içindeki bazı kişileri rahatsız etti. Bir keresinde partinin İzmir şubesi, Barkın'ın İstanbul'daki girişimlerini eleştiren bir mektup yazdı²¹ ve işçileri örgütlemeye dönük her tür girişimin sona erdirilmesi gerektiğini söyledi. Doğrusu işçi örgütleri meselesi hakkında Cumhuriyet Halk Partisi içinde iki akım vardı. Biri işçi sınıfı örgütlenmelerine verilen izinle partinin kurulduğu günden bu yana el üstünde tuttuğu milliyetçi ve tesanütçü politik tutumun bağdaşmayacağına inanıyordu. Aslında 1936 İş Kanunu, o dönemki genel sekreter Recep Peker'in parti örgütlenmelerinin dizginlerini ele alıp bu düşünce çizgisini mağlup etmesiyle mümkün olmuştu. Sendikaların kurulması onlar için basitçe aşırı bir şeydi. Öte yanda diğer akım, muhafazakâr ve vesayetçi dünya görüşleri olan eski tip korporatizm yanlılarıyla, Beveridge'in ulusu kapsayacak sosyal güvenlik sistemi planıyla sembolleşmiş Britanya tipi sosyal libe-

20 Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları İstanbul, 2007, s. 239-241.

21 Bu yazışmalarla ilgili belgeler şu eserin ekinde yer almaktadır: Mustafa Gökem Doğan (2003) ve Ahmet Makal, (2007), s. 237, 238.

ralizmin esinleyip etki ettiği bazı genç kadrolar da vardı.²² İlk akımın politik ağırlığı, çalışma bakanlığının taslaklarında sendikalara tanınan örgütsel özgürlükleri kısıtlamasına yol açmıştı fakat 46 sendikacılığı onları zora soktu ve bu kısıtlamaların gevşetilmesine kapı araladı. 1946 yılının sonunda, iktidar partisinin hem kurumsal hem de hukuki boyutta yaptığı hazırlıklar, politik olmayan bir sendikacılığa izin verilmesine yetecek bir olgunluğa ulaşmıştı.

Aralık 1946'da hala yürürlükte olan sıkıyönetim kanunu, devlete zemin açmak için iki solcu partiyi de, 46 sendikacılığının genelini de ezmek için kullanıldı. Parti yeni oluşan işçi örgütlenmelerini kendi ideolojik önermeleriyle uyumlu hale getirmek istiyordu. Ceza davalarıyla desteklenen sert önlemler, kentli işçiler arasındaki ajitasyon faaliyetlerini hızlı ve keskin bir şekilde sona erdirmişti fakat devlet işçileri kontrol etmek için sadece kolluk kuvvetlerine bel bağlamamıştı. Stratejinin esas ayağı işçi örgütlerini düzenleyen bir kanundu. Yeni hukuki kurumsal çerçeveyi oluşturmada önce devletin hedeflediği alanı düzelemek istemesi tam da bu sebepten ötürüydü. Örgütlü emek hareketini yeniden şekillendirmek için sosyalist ideallerin etkisi altındaki emek örgütlerini yok etmeye ihtiyacı vardı.

Sendikalar Kanunu

Sendikalaşma hareketinin yönünü değiştirmek ve sendikaları yasalastırarak buna biçim vermek, iktidar partisi için pratik bir zorunluluktur. 46 sendikacılığının yönü, ideolojik esin kaynağını uluslararası işçi sınıfı hareketinden almasından ötürü enternasyonalistti.²³ Öte yanda devlet, örgütlü emek hareketinin, ideolojik, örgütsel veya başka şekillerde yabancı kaynaklarla ilişkili olmasına hararetle karşıydı. İstedikleri şey Türkiye emek hareketini örgütsel ve ideolojik anlamda ulusal bir çerçeveye hapsedmekti. Doğrusu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyalizm, Türkiyeli işçi sınıfını politik sisteme eklemleyen temel araç

22 M. Şemus Güzel, "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi" *Tarih ve Toplum*, no. 50, Şubat 1988, s. 52-56.

23 Yüksek Akkaya, Fatih Güngör, "Düzen ve Kalkınma Arayışları İçinde Türkiye'de Sendikacılık ve Milliyetçilik," *Mülkiye Dergisi*, cilt 24, no. 220, (2000), s. 251-252.

olmaktan çıkmıştı. Bu değişimin birden fazla sebebi bulunmaktadır. İlk olarak Nazi rejimiyle ilişkisi nedeniyle solidarist ideolojiler gözden düşmüştü. İkincisi, savaşın galiplerinden biri olmuş Sovyetler Birliği jeopolitik bir tehdide dönüşmüştü. Bu koşullar altında milliyetçilik, tüm çalışan kesimleri Türk ulusunun diğer kesimleriyle çatışacak ekonomik, politik veya toplumsal menfaatlerden yoksun biçimsiz bir kütleye dönüştürecek ideolojik bir kılıf olarak solidarizmin yerini almıştı.

Emek hareketinin enternasyonal iddialarına beslenen horgörü, sendikalarla ilgili kanunun mecliste tartışıldığı oturumda Vedat Dicleli'nin parlamentoya yaptığı konuşmada oldukça belirgindi.²⁴ Sendikaları kendi hallerine bırakmanın yaratacağı zararlı sonuçları göstermek amacıyla, bir sendika temsilcisinin resmi makamlara yolladığı ve üyelerinden bazılarının istihdam sorunlarından bahsettiği mektubu aktarmıştı. Mektupta devletin otoritesine sesleniş biçimi ve kullanılan sözcükler, mektubu kaleme alan kişinin özgüvenini yansıtmaktaydı. Bu sendikacı örgütlerinin genç bir kuruluş olduğu fikrini kabul etmiyordu çünkü uluslararası işçi hareketi tarihinin bir parçası olduğunu söylüyordu. Bu fikir Türk egemen sınıfları için yabancı ve çirkindi. Dicleli'nin referansı, devlet otoritesini kaile almayan bu enternasyonal söyleme nasıl tiksintiyle bakıldığını hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde gösteriyordu. İşte bundan ötürü iktidar partisi mevcut sendikaları ezmiş ve sendikaları devlet otoriteleri karşısında ideolojik veya maddi açıdan bağımsız hale getirmeyecek yeni bir örgütsel model yaratmıştı. Hükümetlerin 1960 yılına kadar sendikalar ve Batı Kampı'ndaki ICFTU gibi uluslararası işçi örgütleri arasında resmi bağların kurulmasından bile imtina ettikleri unutulmamalıdır. Ancak 1960'ta askeri cunta NATO ve CENTO'ya bağlılık çerçevesinde buna izin vermişti. Milliyetçi sınırlara hapsedilmiş yeni sendikalar doğal olarak daha zayıftı. Doğrusu Dicleli konuşmasında sürekli genç sendikaları koruma ihtiyacına vurgu yapıyordu.

O güne dek örgütlenme haklarından yasal olarak mahrum bırakılmış işçilere örgütlenme hakkı vermek görünüşte devrimci bir yana sahip olsa da, yasanın ruhu haklar ve özgürlüklerin kullanımını dü-

24 T.C. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Cilt 4 (1947), s. 296-297.

zenlemeye dönük tüm girişimler gibi sınırlayıcı bir yapıdaydı. Gerçek değişim hükümetin sınıf tabanlı örgütlere konmuş yasağı kaldırdığı 1946 yılında oldu. Bu kanun esasında bu özgürlüğü dar sınırlara hapsedmeyi hedefliyordu. İşçilerin hali hazırda örgütlenmiş kesimlerinde ve kamuoyunun genelindeki algı da böyleydi. Bundan ötürü kanun metninin her yerine, iktidarın toplumsal felsefesi ile ilkelerinin sirayet ettiğini görmek şaşırtıcı değildir. Kanundaki resmi açıklamaya göre bu ilkeler özgürlükçülük, milliyetçilik ve devletçilikti.²⁵

Özgürlükçülük üye olma özgürlüğüne karşılık gelmekteydi. Hükümet korporatist zorunlu üyelik ilkesini kesinlikle benimsemiyordu. Daha önce belirtildiği gibi milliyetçilik solidarizmin yerini alıyordu ve tartışmanın tüm resmi tarafları, gerek kamuoyuna verdikleri demecelerde gerekse meclis konuşmalarında bunu sendikaların akidesi olarak tekrar ediyordu. Görünüşe göre Türkiye'deki sendikaların uluslararası organlara üye olmaları bu bağlamda çok tartışılan bir konuydu. Türkiye'nin Batı Kampı'na dâhil olmak için sıkı mücadele verdiği bir dönemde Türkiye'deki örgütlü emeğin bu yapılara katılmasını yasaklamak imkânsızdı. Varılan çözüm, bu üyeliklere izin verme hakkını devlete bırakıyor ve böylece pratikte uluslararası kuruluşlara üyeliği yasaklamış oluyordu. Son olarak devletçilik de devletin toplumsal sorumluluklarına işaret ediyordu ve örgütlenme özgürlüğü kentli işçilerin yaşam standartlarının iyileştirilmesine dönük çabaların parçası olarak görülmekteydi.

Meclisteki tartışmalar sırasında Çalışma Bakanı Sadi Irmak, sendikaları devletle ilişkilerine göre üç kategoriye ayırıyordu: Devlete karşı olanlar, devlete tabi edilenler ve son olarak devletle işbirliği yapanlar.²⁶ Irmak Türkiye'de birinci tip sendikaların kurulma olasılığını üzerine yorum dahi yapmadan baştan yok etmekte ve Türkiye gibi özgür bir ülke için kıymetli olanın üçüncü tip sendikalar olduğunu söylemektey-

25 Kanunu savunmak için yaptığı meclis konuşmasında Irmak da aynı ilkelere işaret etmişti. Bkz. T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 4, 1947, (no. 88), s. 1-2. Kanunun arkasındaki resmi gerekçelerle ilgili tam metin ve Irmak'ın konuşması için bkz. s. 300-304. Bu kanun tasarısında sendikaların altı çizilen niteliklerinden biri partizan olmamalarıydı.

26 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt 4, 1947, s. 301.

di. Konuşmasının metni “işbirliği” sözcüğünü kullanırken tam olarak ne kast ettiğiyse ilgili herhangi bir ipucu vermemektedir ama iktidar partisinin yaptıkları ve Irmak’ın daha sonra verdiği demeçler aklında, işçi ve işveren arasındaki ihtilafı meselelerin çözümünde sınıf mücadelesine dayalı önlemleri ihtimal dışı bırakan bir şema olduğunu kanıtlamaktaydı. Anılarında henüz göreve gelmeden önce, farklı toplumsal kesimler arasında çıkar çatışmalarının olabileceğini kabul ediyor ama bunları çözmenin en iyi yolunun sınıf mücadelesi değil devletin hakemliği olduğunu söylüyordu. Hakemliğin diğer çözümü gereksiz kıldığını, hatta ortadan kaldırdığını iddia ediyordu.²⁷

Meclisteki çoğunluğun büyük kısmı sendikaların kurulması ve Durkheimci solidarist dünya görüşü arasında herhangi bir çatışma olduğunu düşünmüyordu. Örneğin Çalışma Komisyonu’nun sözcülüğünü yapan Hulusi Oral, sınıf çatışmasının oluşumunu engellerken örgütsel haklar tanınmanın uygun olduğunu şu sözleriyle belirtmekteydi: “Bugün Türkiye’nin toplumsal bileşenleri içinde zanaatlar, meslekler, sınıflar her şeyiyle vardır ve etkindirler. Bu politik bir durum değil toplumsal bir zorunluluktur ve bu toplumsal gerçekliğin örgütlenmesi gereklidir. Son hadiseler bu acil ihtiyacı gözler önüne sermiştir ve bunu olabildiğince hızlı bir şekilde çözmek zorundayız.”²⁸ Oral konuşmasına işçilerin içinde yaşadıkları zorlu toplumsal koşulları tarif ederek devam etmiş ve bu koşullar sebebiyle suçu işverenlere karşı örgütsüz olmalarına yüklemişti. Dolayısıyla tek tek yapabilecekleri şeyleri kolektif bir şekilde hayata geçirmek için örgütlenmelerinin zorunlu olduğunu iddia ediyordu. Yeniden canlandırılmış devletçilik ilkesi bu reformu zorunlu kılmaktaydı. Ayrıca sendikaların tahripkâr amaçlar için manipüle edilmemesi gerektiğini ekliyordu. Meclis bu anlamda zorunlu önlemleri almak zorundaydı.

Kanunun yarattığı ve hükümete de muhalefete de sirayet eden genel halet-i ruhiye böyleydi. Nitekim bu oturumda Demokrat Parti’nin

27 Bu ifade şuradan alıntılanmıştır: M. Şehmus Güzel, “İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev,” *Yapıt*, no. 10 (Nisan 1985), s. 72.

28 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt 4, 1947, s. 315. Muhtemelen Oral’ın yakın hadiselerle kast ettiği şey bastırılan 1946 sendikalarının faaliyetleridir.

sözcülüğünü yapan Fuad Köprülü ve Suphi Batur, Kanun hakkında uygun buldukları ilk şeyin milliyetçilik olduğunu aktarmışlardı.²⁹ İtirazlarının merkezinde işçi derneklerine grev hakkının tanınmaması yatıyordu ve Demokrat Parti'nin teklife yönelttiği tek dişe dokunur eleştiri buydu. Demokrat Parti'nin sözcüleri görünüşte, Türkiye'nin içinden geçtiği liberal demokratik dönüşümün geleneksel bir gerekliliği olarak kanuna çok dikkatle tasarlanmış yasal grev prosedürlerinin eklenmesini destekliyorlardı. Meclis çoğunluğunun bazı üyeleri süratle bu bakış açısına saldırmış, grev hakkını karalamışlardı. Grevi milli olmayan davranışların kanıtı olarak görmüşler ve Türkiye'nin klasik liberalizmdeki hataları taklit etmemesi gerektiğini iddia etmişlerdi. Öte yanda taslağın hazırlanmasında rol oynamış üyeler, Meclis Çalışma Komisyonu'na başkanlık eden Zonguldak vekili Emin Erişirgil ile Sadi Irmak temkinli bir biçimde bu tartışmadan uzak durmuşlardı ve grevlerin 3008 Nolu İş Kanunu'na göre yasak olduğunu iddia etmişlerdi. Bundan dolayı bu kanunun gündeminde grevlerin olmaması gerektiğini, bunun İş Kanununda yapılacak bir değişiklik kapsamında tartışılmasının zorunlu olduğunu savunmuşlardı. Ancak İş Kanunu'nda böyle bir değişikliğin yapılmasını destekleyip desteklemediklerini netleştirmemişlerdi.

Neticede Sendikalar Kanunu'ndaki maddeler sendikalara çok kısıtlı bir faaliyet alanı tanıyor ve bu şekilde onları etkisizliğe mahkûm ediyordu. İlâveten mali kaynakları zayıf olduğu için katılması muhtemel üyelerine sunacakları maddi yardımlar çok kısıtlıydı. Bu saflarına yeni üyeler katmaya çalışan genç sendikalar için aşılmaz güçlükler yaratıyordu.³⁰ Hala yürürlükte olan İş Kanunu'nun işçilerin kolektif haklarını tanımakla ilgilenmediği belirtilmelidir. Üstelik bu sendikalar kanunu grev gibi meselelerde, içinde İş Kanunun da olduğu diğer

29 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt 4, 1947, (no. 88), s. 299-300; 305-307.

30 Yasadan bir yıl sonra sendikaların üye sayıları tatminkâr düzeylere ulaşmayınca, Cumhuriyet Halk Partisi'nin İşçi Bürosu tarafından basılan *Hürbilek* gazetesinde bu sorunun altı defalarca çizilir oldu. Diğerlerinin dışında örnek olarak baş makaleye bakınız. Rebi Barkın, "İşçinin Geçim Davasında İşçilere ve Sendikalara Düşen Vazifeler," *Hürbilek*, 29 Mayıs 1947. Barkın onlara işyerindeki sorunlarla uğraşmak yerine üyelerine daha fazla maddi yardım sunmaya odaklanmalarını tavsiye ediyordu.

resmi düzenlemelerde var olan cezalara yenilerini eklemekteydi. Doğrusu Ahmet Makal'a göre, sendikalar ancak 25 Ocak 1950'de İş Kanununda yapılan değişiklikten sonra üyelerinin toplumsal ve ekonomik haklarını savunabilecek etkinliğe kavuşabilmişlerdi. Bu değişiklik yaklaşan seçimler sayesinde meclisin gündemine taşınmıştı. Sendikaların işverenle toplu anlaşmazlık içinde olduklarını ilan etmelerini mümkün kılmişti.³¹ Bu kısıtlamaların hepsi baştan beri sendikaların hükümet karşısındaki konumunu zayıf bırakmıştı. Onları bir bakıma sağ kalmak için politik iktidara tabi kılmişti.

Bu yeni hukuki bağlam içinde sadece iktidar partisi, yeni kurulan sendikalara etki edebilecek yetkin bir güç olarak kalmıştı. Bu etkinin kanalları dernek yönetmek için gereken saymanlık gibi basit prosedürel becerilerin öğretilmesinden, doğrudan Cumhuriyet Halk Partisi'nin kasasından yapılan maddi desteklere kadar uzanabiliyordu.³² Parti *Hürbilek* adlı bir işçi gazetesi kurmuş³³ ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne hibe etmişti. Bu aynı zamanda, yasaklanmış Türkiye Sosyalist İşçi Köylü Partisi'nin örneğinden hareketle ve Cumhuriyet Halk Partisi yetkililerinin desteğiyle kurulmuş bir teşkilattı. İşçiler üzerindeki otoritelerinin esas önemli kaynağı ise, hükümet olarak sahip oldukları pozisyondan ileri gelmekteydi. Bu yürütme organlarında baskı gücüne sahip olmaları demekti ve sanayideki en önemli işvereni temsil ediyorlardı. İktidar partisinin sendikalardan sorumlu yetkilileri, hükümet ve meclis çevrelerinde işçilerin taleplerini öne çıkarmak için Ankara'da lobicilik yapmakla kalmıyordu. Ayrıca, kimi zaman örgütsel girişimlerin önündeki engelleri indirmek, kimi zamansa bazı işçilere ayrıcalıklı hizmetler sunabilmek için kamu teşebbüslerinin yöneticileri

31 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, Ankara, İmge Yayınevi, 2002, s. 506. Bu tarihe kadar sadece hiçbir yasal koruması olmayan sendika temsilcilerinin bu hakkı vardı. Değişiklik temsilciler için ayrıcalıklı hukuki korumalar da sağlamıştı.

32 Örnek olarak şuradaki listeye bakınız: Kemal Sülker, (1955), s. 90.

33 Bu gazete koleksiyonu yeni oluşan sendikalarla iktidar partisi arasındaki ilişkileri araştırmak için çok faydalıdır. Bu gazeteyle ilgili bir değerlendirme için bkz. M. Şehmus Güzel, "Sendikal Basında Hürbilek Gazetesi Örneği," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 78, Mayıs 1985, s. 47-49.

üzerinde nüfuslarını kullanıyorlardı. Doğrusu sonraki on beş yıl boyunca geçerli olacak devlet-sendika ilişkilerinin temellerini atmışlardı. Ancak sendikaların kurulma aşamasına dâhil olarak yarattıkları gerçek etki bunun da ötesine geçmiş ve Türkiye’de ana akım sendikacılığın örgütsel, politik stratejilerini biçimlendirmişti.

Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar

Cumhuriyet Halk Partisi, Türkiye’de sendikaların kurulduğu bu kritik dönemde örgütsel çabalarını, kamu iktisadi teşebbüslerinde çalışan işçilerle sınırlandırmıştı. Parti yetkilileri özel işletmelerdeki meselelere nadiren müdahale ettiler ve özel sektör çalışanlarının sendikalaşmasını asla teşvik etmediler. Fakat bazı parti kadrolarının, kamu iktisadi teşebbüslerdeki yöneticileri işçilerin taleplerine boyun eğmeye zorladıkları bilinmektedir. Sendika üyelerinin büyük bölümü kamu sektöründendi çünkü sendikalar işverenin kamu olduğu yerlerde hoş görülmekteydi. Ancak buradan kamu sektöründe sendikacılık için her şeyin tozpembe olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. İktidar partisindeki uyumsuzluklara paralel bir biçimde, kamu sektöründeki yöneticilerden bazıları işçilerin örgütlenme fikrine taviz vermiyor ve taleplerine karşı uzlaşmaz tutumlar sergiliyorlardı. Dolayısıyla iktidar partisinin sendikalardaki yetkilileri, özel işletmelerin sahiplerinden ziyade kendi partilerinin bürokratlarına karşı mücadele etmek zorundaydılar.

Partinin sendikalardaki araçları, kontrolsüz herhangi bir gelişmenin olmasını önlemek adına bu örgütler üzerinde çok sıkı bir denetim kurmuşlardı. Sendikalardaki politik müdahaleyle ilgili ses getirmiş hadiselerden biri, *Bakırköy Mensucat İşçileri Sendikası*’nın genel kongresi sırasında oldu. Anlaşılan sendikanın kıdemli üyelerinden Enver Usta diye biri, bir gazeteye röportaj vermiş ve iktidar partisine kayıtlı bazı üyelerin kolay ve hızlı bir şekilde yükseldiğini, sendikayı yönlendirdiklerini iddia etmişti. Bu işçinin açıklamaları sendikayı kasıp kavuran ve genel kongresinde yüzeye çıkan sorunları yansıtmaktaydı.³⁴ Sendikanın yönetim kurulundan bazı üyeler, maddi kayıtları onayla-

³⁴ Bu genel kongrenin ayrıntılarına şuradan bakılabilir: “Bakırköy Mensucat İşçileri Sendikası Çok Heyecanlı Bir Toplantı Yaptı,” *Hürbilet*, 25 Eylül 1948.

mayı kabul etmiyorlardı. Sendikanın başkanı İzzet Kortun, geçmiş dönemde idari kurulun bazı hatalar yaptığını kabullendi fakat sendikada yaşanan tüm yanlışlıkların suçunu Enver Usta'ya attı. Enver'i sendikada sorun çıkarmakla suçladı ve ihracını istedi. Toplantı adeta Enver'in yargılandığı bir davaya dönüşmüştü. Önce kongre salonundan, sonra da sendikadan kovuldu. Enver'in iddiaları Bakırköy Sümerbank fabrikasında örgütlenmiş sendikaya iktidar partisinin nasıl müdahale ettiğini göstermektedir. Ona yöneltilmiş sert tepki, parti ve sendika arasındaki sessiz anlaşmanın gücünü kanıtlar nitelikteydi. Diğer tarafta özel sektördeki işçiler aynı ayrıcalıklardan yoksundular. Maden İş'in atası olan ve ağırlıkla orta ölçekli özel işletmelerde örgütlenen, aynı zamanda iktidar partisinin vesayeti altındaki İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin kurucu bileşenlerinden İstanbul Demir ve Metal İşçileri Sendikası önderlerinden Yusuf Sidal, sendikal faaliyetleri yüzünden işini kaybetti ve kimse onun için müdahalede bulunmadı.

Ne endüstriyel ilişkileri düzenleyen bu yeni kurumsal çerçeve ne de iktidar partisinin vesayetini kabul etmiş sendikalara verdiği yarı örtük destek, özel işverenleri savaş yıllarında sık başvurdukları kanunsuz uygulamalardan vazgeçmeye ikna edebilmişti. Kamuoyuna yansımış olaylardan birinde, İstanbul Ayvansaray'da bulunan gıda firması Buçel T.A.Ş. personelini ödeme yapmadan üç saat fazla çalıştırıyordu. Bu uygulama savaş yıllarının mirasıydı ve devam etmesi o dönemde sendikaların esas şikâyet kaynaklarından biriydi. Sendika Çalışma Bakanlığı'nı bilgilendirdi ama bakanlık müfettişleri işveren tarafında herhangi bir yasa dışı uygulama olmadığını raporlamışlardı. Genelde yerelerde sayıları az olan denetim personeli işverenlere karşı tavır almaktan caydırılmaktaydı. Bundan dolayı sendika doğrudan Ankara'ya başvuruda bulundu. Bu strateji fayda getirdi ve işveren çalışanlarına ödenmeyen üç saatlik ücretleri topluca yatırmak zorunda kaldı. Böylece yeniden sekiz saatlik çalışmaya geçildi. Bu başarı Buçel'deki üyelerinin hepsi kovulduğu için sendikaya çok pahalıya mal oldu. İşveren yasalara uygun bir şekilde yani tek seferde üç işçiyi geçmeyecek şekilde sendikalı çalışanlarını kovdu. Sendika bunun işveren tarafından yapılmış örtük bir lokavt olduğunu iddia etti fakat kanunlardaki boşluklar sebebiyle

her şey son derece yasaldı.³⁵ Bu gelişmeler *İstanbul Gıda Sanayi İşçileri Sendikası*'nın üye sayısında azalmaya yol açtı çünkü işçiler işlerini kaybetme korkusuyla sendikadan ayrılmaya başlamışlardı.³⁶ Aslında gıda sektörü özel girişimcilerin elindeydi, bundan ötürü iktidar partisinin burada çok baskı gücü olmadığı gibi, müdahale etmek için neredeyse hiç niyeti yoktu.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin özel işletmelerdeki sendikaları desteklemekten çekinmesi, bu örgütleri iktidar partisinin yardımını istemekten alıkoydu çünkü bu tam da sendikaların faaliyet yürüttüğü kurumsal bağlamı değiştirebilecek politik müdahaleydi. Partiye aynı zamanda sanayi işçilerinin yaşama koşullarını düzeltmeyi hedefleyen yasaları çıkarması için de lobicilik yapılabilirdi. Ancak bazı sendikalar bağımsızlıklarını korumaya çalışıyorlar veya Cumhuriyet Halk Partisi onları aforoz ediyordu. İkincisinin örnekleri, eskiden beri Balkanlardan gelen ve komünist ajitasyonlara açık göçmen kadınların çalıştığı tütün işleyen fabrikalarda örgütlenmekteydi.³⁷ İlki için verilebilecek en önemli örnekse, Şeref Hivel'in başkanlığını yaptığı Matbaa Teknisyenleri Sendikası'dır. Bu sendika son anda İstanbul İşçi Sendikalar Birliği-

35 Bu o dönemde çok yaygın bir işçi şikâyetiydi. İşverenler grevleri ve lokavtları yasaklayan İş Kanunu'ndaki boşluklar sayesinde örtük lokavtlar yapıyorlardı. Bu 1948'de Irmak'ın yerini alan ikinci Çalışma Bakanı Tahsin Bekir Balta'ya, İstanbul Birliği'nin merkezine yaptığı ziyaret esnasında işçilerin yönelttiği temel şikâyetlerden biriydi. "Çalışma Bakanı Sendikalar Birliği Yönetim Kurulu ile Görüştü," *Hürbilet* 14 Ağustos 1948. Ayrıca bu örtük lokavtların değerlendirmeleri için bkz. Ahmet Makal (2002) ve Kemal Sülker, (1955).

36 Bu hadisenin ayrıntıları için bkz. "İstanbul Gıda Sanayi İşçileri Sendikası Genel Kurulu Yarın Sendika Merkezinde Toplanıyor," *Hürbilet* 21 Ağustos 1948, s. 3-4. Cumhuriyet Halk Partisi'nin İstanbul'daki sendikalarda yürüttüğü faaliyetlerden sorumlu ikinci isim Sabahattin Selek, Mayıs 1948 gibi erken bir dönemde kaleme aldığı makalesinde, Buçel T.A.Ş. işçilerinin süregelen şikâyetlerinden bahsetmişti. Sabahattin Selek, "İki Müşahade" *Hürbilet* 15 Mayıs 1948. Barkın'ın kişisel dosyasındaki belgeler Mehmen Alkan'ın arşivinde bulunmuştur. Bu sendikanın Çalışma Bakanlığı'na yazdığı ve Büro'nun onayıyla, bu özel şikâyetin içeriğini haklı gören ve çözümünü talep eden yorumlarıyla yardım isteyen mektubun daktiloyla alınmış kopyası bulunmaktadır.

37 Örnek olarak bu konu hakkında komünist bir tütün işçisinin anılarına bkz. Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996.

ne katılmaktan caydı.³⁸ Son derece vasıflı ve okuryazar bir işçi grubu olan dizgicilerin örgütlenme geleneği nerdeyse kesintisiz bir süreklilikle 1909'a uzanır.³⁹ Doğal olarak zanaat sendikalarının mükemmel bir örneği olarak örgütlenmeleri, İstanbul'daki diğer birçok sendikaya kıyasla kendinden daha emindi. Bu sendikalar herhangi bir politik destekten yoksundular. Yine de zaman içinde emek örgütlenmelerine müdahil olma cesareti bulacak başka bir politik aktör vardı.

Demokrat Parti ve Sendikalar

Meclisteki muhalefet önce örgütlü emek hareketine müdahil olmaktan imtina etmişti. Fakat tek parti hükümetinin yabancılaştırdığı diğer toplumsal kesimler gibi, işçiler de partinin yerel şubelerine akın etti. Dahası Demokrat Parti, daha öncesinde ürkek de olsa grevlerin yasalaştırılma talebini mecliste seslendirmişti. Çok kısa bir sürede partinin bazı yerel şubeleri, Eyüp'teki gibi gerçek işçi merkezlerine dönüştü. Muhalefet partisinin varlığından cesaret alan ve Haliç bölgesini çevreleyen bölgede çalışan tekstil işçileri iktidarın örgütleri üzerinde kurduğu otoriteye meydan okumaya başladılar. Bu esnada meclisteki muhalefet, hem parlamentoda hem de basında eleştirilerini daha cesur bir şekilde dillendirir olmuştu. Belli ki genel seçimler yaklaştıkça Demokrat Parti iktidara meydan okuma güvenini kendinde hissetmeye başlamıştı.

Sendikalar netameli bir konuydu ve Demokrat Parti, bazı sözcülerinin grev hakkının yasalaşmasından çekinceli birşekilde bahsetmeleri haricinde, kendisini işçilerin davasına dâhil etmekten çekiniyordu. Benzer bir yaklaşım, doğrudan sendikaların örgütlenmesiyle uğraşan iktidar partisi kadrolarında da vardı. Ancak 1949 yılı geldiğinde politik atmosfer hızla değişti. Bu Demokrat Parti'nin ikinci kongresini yapacağı yıldır. Ayrıca yeni çalışma bakanı Reşat Şemsettin Sirer grev hak-

38 Bkz. 14 Ağustos 1948'de yayınlanan on beşinci *Hürbilet* sayısı ve 1 Eylül 1948'de yayınlanan on sekizinci sayısı. Burada sırasıyla Birlik ve Basın Teknisyenleri Sendikası'nın yazdığı mektuplar yer almaktadır.

39 M. Şehmus Güzel, *İşçi Tarihine Bakmak*, TÜSTAV, İstanbul, 2007, s. 111. Bu sendikaların tüzüğündeki düzeltmeden geçmiş altıncı madde açıkça Osmanlı Matbaacılar Derneği'yle doğrudan bağından bahsetmektedir. Değiştirilmiş maddeler için *İşçi Hakkı* isimli haftalık derginin 5.7.1951 tarihli sayısına bakınız.

kının keskin bir karşıtıydı ve sendikaların bağımsız tutumlarına karşı açıkça düşmandı. Kongrede varılan iki karar, emek meselesinde iki partinin açıkça karşı karşıya gelmesine neden oldu. İlk seçimlerin güvenliğini sağlamak için açıkça iktidar partisini tehdit eden hamleydi.⁴⁰ Diğeriyse grev hakkını yasallaştırma vaadinin seçim manifestosuna eklenmesiydi. Dolayısıyla Demokrat Parti grevin yasalaşmasıyla ilgili tartışmayı ön plana çıkararak toplumsal meselelerde hükümete açıkça meydan okuyordu.

Toplumsal ve ekonomik koşulların umutsuzluğundan devleti suçlayan sendikalar, bu politik değişimden cesaret almışlardı. Muhalefetin girişimine ilk tepki verenler tekstil işçileriydi. Üç saat ücret almadan fazla mesai yaptıkları için dillendirdikleri şikâyetler, savaş zamanından kalan ve özel tekstil işletmelerinde hala gaddarca uygulanmaya devam eden önlemlerin mirası ve çoğu gözlemciye göre tekstil ürünlerinin sınırlandırılmadan ithal edilmesinden doğan işsizlik, bazı tekstil işçilerini iktidar partisinden uzaklaştırmış ve Demokrat Parti'nin propagandasının alıcısı haline getirmişti. Bu gelişmelerden biri, *İstanbul Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası*'nın kalesi konumundaki Eyüp'te miting yapma isteğiydi. İktidar partisinin kontrolü altında olan bir başka tekstil sendikası, *İstanbul Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası* bu öneriye güçlü bir şekilde karşı çıkmıştı. İstanbul Birliği'nin sözcüsü Seyfi Demirsoy, işçi çıkarmak tamamen yasal olduğu için işsiz tekstil işçilerinin çözümü hükümet katında yapılacak girişimlerle çözebileceğini ve kar elde edemeyen işverenlerin işçilerini işte tutamayacaklarını açıklamıştı. Birlik resmi demeciyle, mitinglerin, protestoların ve diğer toplantıların işçilerin sorunlarına sadece zarar vereceğini, sessiz eylemlerin her zaman daha iyi olacağını beyan ederek bu düşünce çizgisini desteklemişti.⁴¹

Bu yaklaşım bazı işçileri iktidar partisiyle nüfusu altındaki sendikalardan soğutmuştu. Tepki öyle büyük oldu ki *İstanbul Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası* Ayvansaray'daki şubesini bile elde tutamadı. Şube bu hükümet destekli sendikadan ayrılıp yenisini kurdu.⁴² Tekstil sektö-

40 Milli Husumet Andı ve sonuçları için bkz. Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiyeye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970 ve Kemal H. Karpat, (1959).

41 Her iki açıklama için de bkz. Kemal Sülker, (1955), s. 122.

42 Kemal Sülker, (1955), s. 97-104 bu gelişmeleri özetlemektedir.

ründe tetiklenen bu ayrılık, İstanbul'da alternatif bir bölgesel sendika ittifakının oluşmasıyla sonuçlandı. Yeni bir sendikal ittifakın varlığı bile, Demokrat Parti'ye örtük bir destek olarak görülebilir. Doğrusu bu yeni ittifaktaki kimi sendika önderleri etkin bir biçimde bu parti için çalışıyorlardı. Yeni yapının adı *Hür İşçi Sendikaları Birliği* oldu. Başkanlığına Matbaa Teknisyenleri Sendikası'ndan Şeref Hivel seçildi. Hivel'in katılımı 1950 yılındaki genel seçimlerin sendikalarda, hatta emek hareketinin kıdemli militanları arasında bile belli bir çekim ve umut yarattığını göstermektedir çünkü henüz 1947 gibi erken bir dönemde, sendikaların varlığı hükümetin hoşgörüsüne bağlı olduğunda bile Şeref Hivel ve yoldaşları kendilerini hükümetten uzak tutmaya çalışmışlardı.

Demokrat Parti İktidarda

Demokrat Parti'yi iktidara taşıyan Mayıs 1950 seçimleri Ereğli kömür havzasında madencilerin yaptığı politik bir greve tanık oldu. 1946 seçimleri sırasında iktidar partisinin yasadışı müdahalelerde bulunduğu duyulan yaygın inanç, bölge işçilerini seçim sandıklarını korumaya itmişti. Bundan dolayı seçimin yapıldığı haftasonunda, vardiyaları nedeniyle madenlerde çalışmak zorunda kalmış işçiler, oy vermek için işyerlerini terk edip evlerine gitmişler ve oy sayımı bitmeden madene dönmemişlerdi. Bu olay, daha birkaç ay önce Çalışma Bakanı'nın politik stratejisinin bir parçası olarak sendikanın, grev hakkına madencilerin karşı olduğunu ve devletin çalışma politikalarına tam destek verdiklerini açıkladığı bir bölgede cereyan etmişti.⁴³ Madenciler eski hükümetin, işçiler arasındaki çekiciliğini varsa bile tümünden kaybettiğini kanıtlamıştı.⁴⁴ İlâveten bu olay, sendika liderlerinin üyelerinin politik bağlantıları üzerinde çok az denetimlerinin olduğunu göstermekteydi.

43 Demecin tarihi 26 Ocak 1950'dir. Beş gün sonra gazetelerde grevden yana olan başka açıklamalarla birlikte yayınlanmıştır. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950*, (yayınlanmamış tez), AÜSBF, Ankara, 1982.

44 Kırklı yıllarda Zonguldak'da çalışan madencilerin koşullarıyla ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi (Birinci Kısım)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1955, s. 179-208.

Hükümet değişimi, iktidar partisi ve yeni sendikalar arasındaki ilişkilerin doğasında herhangi bir dönüşümün tetikleyicisi olmadı. Demokrat Parti aynı iktidarı kaybeden hükümet gibi kendi işçi milletvekillerine sahipti. Bu insanlar partinin yaklaşımı işçilerin talepleriyle çatışsa bile parti çizgisine itaat ediyordu. İktidarlara sırasında açıkça Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalefet etmiş sendika liderlerinin bazıları, Demokrat Parti'ye eleştirisizce destek vermeye devam ederken diğerleri hükümetle mesafelerini korumuşlar ve emek örgütlerinin bağımsızlığını hükümetten olabildiğince koruma mücadelesi vermişlerdi. Her şeye karşın Cumhuriyet Halk Partisi'ni destekleyenlerle Demokrat Parti'yi destekleyenler arasındaki partizan farklılıklar örgütsel ayrılıklar yaratmadı. İstanbul'daki iki birlik birleşti. Hükümete açıkça karşı olan bir sendikanın sağ kalmasının zorluğu, zaten çoğunlukta olmayan CHP destekçilerini uzlaşmaya itmişti. Emek meselesi söz konusu olduğunda iki parti arasında belirgin bir fark olmadığından, grev hakkı işçileri örgütsel birliğe ikna etmişti.

Hükümet emekçilerin ücretli haftasonu tatili gibi ikincil talepleri için verdiği taahhütleri veya çalışma bakanlığında bölgesel asgari ücretlerin belirlenmesi gibi uzun süre ertelenmiş projeleri hayata geçirirken, en önemli taahhüdü yani grev hakkının yasalaşması konusunda çekingendi. Doğrusu hükümet bu reformlar gerçekleştirelirse grev ihtiyacının ortadan kalkacağını düşünme eğilimindeydi. Demokrat Parti yanlısı gazetecilerden Mümtaz Faik Fenik, çalışma bakanlığındaki değişimi değerlendirmek için kaleme aldığı makalede bu ikisinden yeni bakanın çözmesi gereken en acil sorunlar olarak bahsediyor ve ikisinin de işçilerin gelir seviyesini büyük oranda arttıracığını aktarıyordu.⁴⁵ Yine de hükümet bir grev yasası taslağı hazırladı ve değerlendirmeleri için sendikalara yolladı. Bu taslak sendikal çevrelerden ağırlıklı olumsuz yorumlar aldı⁴⁶ ve bu mesele hükümetin yasama gündeminden düştü.

45 Hulusi Köymen Çalışma Bakanı olarak Hasan Polatkan'ın yerini aldı ve bundan birkaç hafta sonra 8 Ocak 1951'de asgari ücret düzenlemesi yasalaştı. Mümtaz Faik Fenik, "İşçileri Süratle Tatmin Etmeliyiz," *Zafer*, 24 Aralık 1950.

46 "Grev Tasarısı İşçileri Memnun Etmemiştir," *İşçi Hakkı*, 26 Temmuz 1951.

Demokrat Parti çalışma ilişkilerine dair yaklaşımına esin verecek ayrı bir toplumsal felsefe oluşturmamıştı. Geçmiş iktidarla bu süreklilik yeni hükümet politikalarını açığa sermeye başlar başlamaz ve işçilerin kolektif eylemlerinden hazzetmediğini gösterir göstermez somutluk kazandı.⁴⁷ İki partinin emek meselelerini ele alışlarındaki sürekliliği gösteren hadiselerden biri şudur: Kamu teşebbüsleri bakanı Muhlis Ete, yanında Çalışma Bakanı Hasan Polatkan ile Kırklareli'ye yaptığı ziyarette kamu teşebbüslerinde yöneticilerle işçilerin baba oğul gibi olduklarını söylemişti.⁴⁸ Yöneticilerin işçiler üzerinde kurduğu vesayetle ilgili benzer bir mesaj, bu bakanların bir başka ziyaretlerinde Adana'da da tekrarlanmıştı.⁴⁹ Belli ki solidarizm ve işçilerin milliyetçiliğine yapılan vurgu seçim sandığından canlı çıkarken, grev hakkıyla ilgili tartışma işçileri Demokrat Parti'ye oy vermeye iten basit bir seçim kandırmacasıydı.

Çok şaşırtıcı bir biçimde Cumhuriyet Halk Partisi 1953 yılındaki genel kongresinde, grev hakkının yasalaştırılmasını programına aldı. Belli ki muhalefette olmak siyasi partileri sendikaların taleplerini savunmaya daha yatkın kılıyordu. Parti sözcüleri, DP hükümeti altında ülkenin tercihini liberalizmden yana yaptığı koşullarda kendi meşrulaştırıcı argümanlarına sahiplerdi. Devletçilik ilkesi olmayacaksa işçiler kendi haklarını koruyabilecekleri yasal araçlara sahip olmalıydı. Yani işçiler işverenlerin politik taleplerine karşı korumak için kendilerini donatmalıydılar, bu artık devletin sorumluluğu değildi. Bu tartışma çizgisi parti içinde, başlangıçtan beri sendikalarla bağı olan emek dostu ekibin düşüncelerine çok uygun düşmekteydi.

Meclisteki iki parti de grev hakkı ilkesini politik platformlarına taşımayı kabul etse de, yasak ve cezai maddeler yeterince ayak sürüdüklerini gösteriyordu. 1951 yazında kamuoyuyla paylaşılan ve Meclis

47 İşçilerin toplu bir araya gelişleri sık sık, mevcut hukuki bağlam suistimal edilerek yasaklanıyordu ve içerde yaptıkları toplantılar hep polis nezaretiyle yapılıyordu. Örnekle olarak bkz. "Geri Bırakılan İşçi Mitinginin Akisleri," *İşçi Hakkı*, 30.8.1951 veya "Toplanma Hürriyeti Üzerine," *İşçi Hakkı*, 9.8.1951.

48 "Çalışma ve İşletmeler Bakanları Dün Kırkkale İşçileri ile Görüştü," *Zafer*, 10 Temmuz 1950.

49 "İşletmeler ve Çalışma Bakanlarının Tahkikleri," *Zafer*, 29 Ağustos 1950.

gündemine hiç giremeyen ürkek taslak haricinde, yeni hükümet grevleri yasalastırmaya dönük sahici bir süreci asla başlatmadı. Bu direnç, çalışma ilişkileri düzeni söz konusu olduğunda iki partinin de benzer bir anlayışa bağlı olduğunun kanıtıydı. Yeni hükümet grev meselesini geri plana atarken, yeni muhalefet kuvvetli bir şekilde bunu savunmuyordu. Örneğin Cumhuriyet Halk Partisi'nin toplumsal meselelerden sorumlu kıdemli üyesi Rebi Barkın, işçilere verdikleri vaatleri yerine getirmediği için hükümeti eleştirmemiş, aksine Demokrat Partinin muhalefetteyken grev meselesi gibi konularda savunulmaz vaatler verdiğini iddia etmişti.⁵⁰ Başka bir örnekte CHP'nin İzmir şubesi, toplumsal sorunlar hakkında grevlerin yasalastırılmasını öneren taslak bir rapor hazırlamıştı.⁵¹ Doğrusu bu o dönemde parti programının maddelerinden biriydi ama ilgili paragraflar ağırlıkla grev hakkına getirilecek hukuki kısıtlamalara ayrılmıştı.

Ellili yıllar önemlidir çünkü bu on yıl sendikaların ve çatı örgütlerinin kurumsallaşmasına tanıklık etmiştir. Örneğin yerel sendikalar güçlerini birleştirip ulusun geneline yayılan sendikal federasyonlar kurmuşlardır. Bu birleşmelerin ilk örneği, Mart 1951'de farklı kentlerden farklı garson sendikalarının kaynaşması sonucunda kurulmuş otel, restorant ve gazino işçileri sendikaları federasyonudur (TOLEYİS). Aynı yılın Aralık ayı tekstil işçileri sendikaları federasyonunun (TEKSİF) kurulmasına tanık olmuştur. Bugün ulusal sendikaların çoğu neredeyse doğrudan ellili yılların başlarında kurulan, TEKSİF ve TOLEYİS gibi federasyonlara dayanır. Ayrıca esasen yerel tarım ürünlerini işlemek için kurulmuş sanayi birimleri, örgütlü emeğin kapsamını coğrafi düzlemde genişletmiştir. Bunun sonucunda sendikalar uzak Anadolu kentlerine sızmışlar, buralarda yerel sendikacıların Ankara'yla kent arasında her anlamıyla çeşitli ilişkiler kurduğu, patronaj ağları etrafında dönen yerel siyaset merkezlerine dönüşmüşlerdir.

50 Rebi Barkın, "İşçi Ücretleri Davası," *Ulus* 24 Kasım 1953; 1 Aralık 1953.

51 Sait Odyak, Haydar Aryal, "Sosyal Meseleler Hakkında Rapor" (İzmir: 1956). Bu rapor Rebi Barkın'ın kişisel belgeleri arasında bulunan yirmi beş sayfalık daktilodan geçirilmiş bir yazıdır. Özgün nüshası Mehmet Alkan'ın kişisel arşivinde bulunmaktadır.

Kurumsallaşmada atılan bir diğer önemli adım, Türk İş'in kurulmasıdır. Batı Kampı'nın müttefiki olan ülkelerde emek hareketlerini komünist etkiden korumak isteyen Birleşik Devletler hükümeti işçi örgütlerinde rol oynamaya çalışmıştır. Dolayısıyla yaptıkları girişimler, Türkiye'de bir sendikal konfederasyon kurma fikrinin somutluk kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'yla bağlantıları olan sendika uzmanı Irwing Brown'un, devlet yetkilileriyle sendika liderleri arasındaki görüşmelere dâhil olduğu ve bunun sonucunda 1952'de Türk İş'in kurulduğu iyi bilinen bir gerçektir.⁵² Ancak ellili yıllar boyunca Türk İş bölgesel sendika birlikleri karşısında örgütlü emek hareketinin ikincil bir merkezi olarak kaldı. Özellikle İstanbul İşçi Sendikaları Birliği çok daha önemli bir konumdaydı.

İşçilerin yoksulluğu arttıkça ve sendikalar vaat edilen reformların ağırdan alındığını fark etmeye başlayınca, eleştirilerini daha güçlü seslendirir oldular. Bunun karşısında hükümet ekonomik varlıkları çalışma bakanlığının tahsis ettiği kaynaklara bağlı olan sendikaların üzerindeki maddi baskıyı arttırdı⁵³ ve muhalefet partisine eğilimli olduğu bilinen sendika önderlerine karşı daha hoşgörüsüz oldu. Bu stratejinin ilk mağdurlarından biri Türk-İş genel sekreteri İsmail İnân'dı. Aralık 1955'te bu politik iklimde Mümtaz Tarhan Çalışma Bakanı olarak Hayrettin Erkmen'in yerini aldı. Ekim 1956'da hükümeti destekleyen *Zafer* gazetesi, sendikaların siyasetle uğraştığı ve böylece yasaları ihlal ettiklerini iddia eden bir dizi makale yayınladı. Bu suçlamanın temelinde, hükümet varlığını reddederken, sendikaların kamuya verdikleri demeçlerde işsizlikten yakınmaları vardı. İşsizlik sorununun varlığı muhalefetin argümanıydı. Bu rahatsızlıkları bastırmak için hükümet yerel ve ulusal sendika ittifaklarına karşı saldırıya geçti. 11 Ekim 1956'da *Zafer* Türk-İş'ten "yasa dışı ortaya çıkmış bir örgüt" olarak bahsediyordu.⁵⁴ Bölgesel ittifaklar daha kolay hedeflerdi. İki

52 Kenan Öztürk, *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye: İlk İlişkiler*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004.

53 Çalışma Bakanlığı İş Kanununun şartlarına uymayan firmaları cezalandırıyor ve bu fonu sendikalar arasında pay ediyordu. Bu sendikalar için büyük bir maddi kaynaktı ve fon tamamen devletin yetkisi altındaydı.

54 Alıntılanan yer: Rebi Barkın, "İşçi Sendikaları Birliklerinin Kapatılması," *Ulus*, 15 Ocak 1957.

Çukurova bölgesinde⁵⁵ biri Eskişehir-Sakarya bölgesinde bulunan üç ittifak kapatıldı. Mahkeme sonuncusuyla ilgili kararı bozdu fakat bu bakanlığı girişimlerini sürdürmekten alıkoymadı. Çalışma Bakanlığına göre bölgesel ittifaklar yürürlükteki kanuna göre hiçbir hukuki statüye sahip değillerdi.

1957'den başlangıcından itibaren sendikalar artan devlet baskıları sebebiyle de mağdur oldular. Sendikalara yapılan baskılar önemli sonuçlar doğurdu ve 1957 seçimlerinden sonra Cumhuriyet Halk Partisi'yle bağları bilinen işçi liderleri, başta Türk-İş olmak üzere sendika yöneticiliklerinden kovuldular. Örneğin İsmail İnönü'nün yerini, iktidar partisinin destekçisi olduğu iyi bilinen Nuri Beşer aldı. Fakat bu hadiseler kentli emek gücünün belli kesimlerini hükümetten soğuttu ve bu durum büyük kentlerde Demokrat Parti karşısında oluşan genel atmosfere katkıda bulunmalarına yol açtı. İktidar partisinin Türk İş üzerinde nüfusu ve önemli bir etkisi vardı ama İstanbul etrafındaki sanayi merkezleriyle İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nde gücü zayıftı. Her şeye karşın Demokrat Parti hükümetlerinde çalışma bakanlığının faaliyetleri özünde selefinden çok farklı değildi.⁵⁶ Yani Demokrat Parti işçilerin kolektif haklarını kabul etmede çekingendi, onlardan şüphe ediyor, bu sebeple örgütlerini hep kontrol altında tutuyordu ve sadece kamu teşebbüslerinde çalışanlara yardımda bulunmaya hazırdı.

Kırkılı yılların ikinci yarısı Türkiye'deki örgütlü emek hareketi için kurucu bir dönemdir. Gelecek dönemlerde kurulacak önemli sendikaların tohumları bu süreçte atılmış, sonraki yılların işçi önderleri emek gücünü harekete geçirme ve örgütleme deneyimlerini yine bu yıllarda

55 Çukurova bölgesinde bulunan bu ittifaklardan ikisi, genelde işçilerin talepleri için verdiği mücadeleyle bilinen militan bir ittifaktı. 1951'de ilgili hükümet kuruluşunun Çukurova bölgesi için belirlediği asgari ücret düzeyini protesto etmek amacıyla miting örgütlemek istedi. Vali bu girişimi yasakladı. Bu dönem sadece komünizmi protesto eden mitinglere izin verilen bir dönemdi ve işçilerin yaptığı diğer tüm toplantılar yürürlükteki Sendika Kanununa göre politik, dolayısıyla yasadışı sayılıyordu. Bkz. "Adana Sendikaları İşçiler Tarafından Kapatılacak", *İşçi Hakkı*, 2.8.1951.

56 Örneğin 1957 seçimlerinden hemen önce Demokrat Parti'nin Çalışma Bakanlığına ait faaliyetleri övmek için yayınlandığı propaganda broşürlerine hızla bakıldığında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin benzer yayınlarıyla büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Bkz. Çalışma Vekaleti, *İşçiye Sağlanan Faydalar*, Ankara, 1957.

kazanmıştır. İktidar partisinin müdahalesi temel sendikal stratejilerin belirlenmesinde hayati bir rol oynamıştır fakat işçilerin korkunç çalışma şartlarının olduğu kamu teşebbüslü sanayi komplekslerinde seferberlik yaratmaya dönük girişimleri bunu yasaklayan hukuki düzenlemelere rağmen var olmuştur. Dolayısıyla sendikaların müesses partilerle politik bağlar kurarak Ankara’da oluşturdukları lobiler, örgütlü emeğin genel sorunlarıyla işyerlerindeki ihtilafları çözüme kavuşturmak için kullandıkları temel araç olmuştur. Sendika önderliği ve bazı parti kadroları arasındaki yakın bağlar, örgütlü emeği müesses nizamla ilişkilendirirken, Ankara’nın çeşitli köşelerinde sendikalara sempatiyle yaklaşan ufak bir çevre yaratmıştı. Bu örüntü Demokrat Parti dönemi boyunca pek değişmeden varlığını sürdürdü. Bu sebeple kırklı yılların sonuyla ellili yıllar, endüstriyel ilişkiler rejiminin gelişimi ve örgütlü emek hareketinde belirgin bir dönemdir.

Bu iki dönem arasındaki süreklilikler önemlidir. Grevler yasaklandığı için işverenleri toplu pazarlıklara zorlamak imkânsızdı. Sendikalar maddi açıdan zayıftılar ve sağ kalmak için devlete yani esas işverene bağımlıydılar. Sendika kanunundaki maddeler örgütsel bağımsızlıklarını koruma konusunda ciddi derecede yetersizdi. Demokrat Parti selefi gibi emeğin kolektif haklarını dışlayan bir gündem takip etti. Dahası parti üyelerini sendika yönetimlere getirmek için sendikaların işçilerine müdahalede bulunur ve sendikaları kendi cephe örgütlenmeleri olarak kullanırken, meclisteki muhalefet işçilerin taleplerini giderek daha fazla destekler olmuştur.

Ellili yılların en temel yeniliği sanayi tesislerinin coğrafi olarak Anadolu’nun geneline yayılması, beraberinde emekçilerin sendikalar yoluyla politik sisteme seçmen özellikleri üzerinden katılımıydı. Tarımda makineleşme politikasının bir unsuru olarak devlet ya tarımsal ürünler üretmek ya da imalata tarımsal girdiler sağlamak, hatta dayanıksız tüketim malları üretmek için fabrikalar kuruyordu. Bu kamu iktisadi teşebbüsleri klientalist ilişkileri istihdam stratejileriyle kırlara yaydı ve partinin seçmenler üzerindeki denetimini güçlendirdi. Genelde sendikalar doğrudan bu fabrikaların içinde kuruluyorlardı ve sorunlarını çözmek için Ankara’daki ilişkilerine her geçen gün daha fazla dayanıyorlardı. Neticede hareket kendi yerel örgütlenmelerinden çok

Ankara'daki politik bağlantılarına dayanır oldu ve kaynaklarını sendikalaşmanın kolay olduğu kamu teşebbüslerinde kullanmayı tercih etti. Öte yandan hükümetler sendikaları halka ulaşmak için bir araç olarak kullandılar. Kamu iktisadi teşebbüsleriyle uğraşmak bu açıdan anlamlıydı çünkü hükümet işveren kesimini üzmeden işçilerin taleplerini karşılayabiliyordu.

Bu kurumsal düzenlemeler ve sendikaların hükümetin ulusal kalkınma hedeflerine katkıda bulunması bu konulardaki ortak kavrayışları, endüstriyel ilişkiler düzeninin üzerinde işlediği toplumsal normların ve yükümlülüklerin çimentosunu atmaya başladı. Fakat örgütlü emek o dönemde düşük sanayileşme düzeyi nedeniyle henüz etkili bir toplumsal güç değildi. Dolayısıyla bu yeni gelişen ahlak ekonomisi üzerinden etkili politik iddialar üretememişti. Sonraki on yılda yaşanacak toplumsal ve ekonomik dönüşümlerle, politik olaylar bu zaafiyeti ortadan kaldıracaktı.

BÖLÜM 4

İTHAL İKAMECİLİĞİN GELİŞİ

Tek parti hükümetinin sonu örgütlü emek hareketinde veya iktidar partileriyle sendikalar arasında kurulmuş ilişkilerde önemli bir kayma yaratmadı ancak 1960'ta Demokrat Parti'nin askeri müdahaleyle alaşağı edilmesi böyle bir sonuç yarattı. Açığa çıkan politik fırsat yapısı, birçok bakımdan canlı ve örgütlü bir emek hareketinin gelişmesi için müsaitti. Ticari tarımın genelde daha muhafazakâr politik akımlarla ilişkili olmuş menfaatlerinin geride bırakılmasıyla hâkim sınıf fraksiyonları yeniden karılmakla kalmamış,¹ toplumsal protestoları sert bir şekilde bastırmaya dönük yöntemler belli oranda gözden düşmüştü. Yeni iktidar koalisyonu, yeni sermaye birikim rejimi olarak, korunan bir ulusal ekonomi içinde sanayileşmeden yanaydı. Küresel ekonomiy-le Türkiye arasındaki bu yeni eklemleme biçimi, dayanıklı tüketici malları için yüksek gümrük tarifeler getirerek sermaye mallarının ithalini içeriyordu.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi farklı bir birikim sürecine dayanan yeni bir kalkınma stratejisinin başlangıcı oldu. Küresel eğilimlere uygun olarak, Türkiye burjuvazisinin belli kesimleri devlet sübvansiyonlarının öne çıktığı politikalar için baskı yapıyorlardı. Sanayideki bu çıkar grupları planlama, özel sermayeli endüstriyel girişimlere yardım yapılması ve ürettikleri ürünler için piyasa avantajı sağlanması için baskı yapıyorlardı. Bu sanayi girişimleri önce dayanıklı olmayan tüketici mallarının ve girdilerinin ithalatının yerini alacak, ardından yurtiçinde

1 Çağlar Keyder, (1990), s. 117-123.

üretim yaparak ara mallarla dayanıklı tüketim mallarını ikame edecekti.² Küresel düzlemde bu kalkınma stratejisi İthal İkameci Sanayileşme (İİS) olarak bilinmektedir ve gelişmekte olan birçok ülkede, sermaye mallarını merkezde üretmeye, çevredeyse piyasaların kapsamını genişletmeye odaklanmış küresel kapitalizmin zorunluluklarıyla paralel olarak, her yerde neredeyse aynı dönemde hayata geçirilmiştir. Belli ki Türkiye’de burjuvazinin bir kesimi böyle bir rota değişimi için baskı yapıyordu.

İthal İkamecilik ve İşçiler

Albert Hirschman’a göre İİS stratejisinin benimsenmesinin arkasındaki ana mantık, onun sonrasında izleyeceği gelişim çizgisini biçimlendirmiştir ve hayata geçirilmesine neden olmuş dört olası sebebin altını çizmiştir: İthalat veya ihracatta eksikliklere yol açan savaşlar, ihracattan elde edilen kazanç sayesinde ülke içindeki piyasaların büyümesi, ödeme krizi dengesi ve hükümetlerin bilinçli tercihleri.³ Dövizle ilgili güçlükler, kentli burjuvazinin belli kesimleri içinde İİS politikalarına duyulan ihtiyacı körüklemiş esas etmendi fakat tabanı ticarileşmiş tarımsal çıkarlara dayanan Demokrat Parti bu yönde atılacak her tür girişime hararetle karşı çıkmıştı. Hükümet kamu iktisadi teşebbüslerini geleneksel tabanından ayırmayı istemiyordu. Planlamanın getirilmesi bu tartışmayı somutlaştıran meseleydi.⁴ Dayanıklı tüketim mallarıyla ara sermaye malları üreten fabrikalara bir süredir yatırım yapmaya başlamış kent burjuvazisi yatırım stratejilerini hesaplamak için orta vadeli sanayi kalkınma planlarına ihtiyaç duymaktaydı ve bu yönde lobi yapıyorlardı. Kalkınmacı planlama fikri aslında geniş bir koalisyonun

2 Bela Balassa, “Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: The Turkish Experience,” *The Middle East Journal*, 37: 3, (Yaz, 1983), s. 429-447.

3 Albert O. Hirschman, “The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America,” *The Quarterly Journal of Economics*, cilt 82, no. 1 (Şubat 1968), s. 5.

4 Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulmasına öncülük etmiş tartışmaların değerlendirilmesi için bkz. Vedat Milor, “The Genesis of Planning in Turkey,” *New Perspectives on Turkey*, 4 (Güz 1990), s. 1-30.

desteğini almıştı: Devletçi mirasıyla CHP, bürokrasinin üst katmanları, büyük sanayiciler, hatta başta OECD olmak üzere uluslararası kuruluşlar.⁵ Üstelik sanayileşme işçi sınıfını ve örgütlerini de güçlendirecekti.

Kalkınma stratejisindeki değişime, 1963'te benimsenen Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planınının sembolize ettiği önemli politik kaymalar eşlik ediyordu. Ancak askeri müdahaleden hemen sonra yapılan önemli kurumsal düzenlemelerin hepsi benzer kaygılarla hazırlanmıştı. Bu stratejiyle bağlantılı önlemlerin içinde “üst seviyede korumacılık, aşırı değerlenmiş döviz kuru, dikkatle takip edilen ithalat rejimi, negatif gerçek faiz oranları ve özel sektörün eksikliklerini telafi etmek için kamuya ait imalat teşebbüslerinin kullanılması” sayılmaktaydı.⁶ Şevket Pamuk bu önlemlerin çevredeki birikim sürecine özgü olduğunu iddia etmektedir.⁷ İlâveten ucuz krediler ve vergi muafiyetleriyle devletin desteğini alan özel sektör ile kamu iktisadi teşebbüsleri, özel işletmelere tedarik ettikleri ucuz sanayi girdileriyle süreç içinde önemli roller oynamıştı. Dolayısıyla Haldun Gülalp'ın iddia ettiği gibi, “sanayi burjuvazisi toplumun sınıfsal yapılanmasında giderek hâkim bir unsura dönüşmüş ve sermaye-emek çatışması ön plana çıkmıştı.”⁸

Sanayi burjuvazisi hâkim koalisyonun dümenine geçtikçe örgütlü emek önem kazandı ve çatışmaları İİS döneminin başlarında belli oranda yönetilebilir bir düzeyde kaldı. Doğrusu yeni birikim süreci, ülke içinde üretilen tüketim mallarına talep yaratacak güce ve büyüklüğe sahip bir piyasa yaratma zorunluluğu sebebiyle, işçi sınıfının satın alma gücünde bir artış getirmekle kalmamıştı. Aynı zamanda karı azamiye çıkarma zorunluluğuyla örgütlü emeğin gayri safi milli hâsıla

5 Şevket Pamuk, “Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More Than Half Full,” yer aldığı eser: Reşat Kasaba (ed.) *Cambridge History of Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 266-300.

6 Henry Barkey, “State Autonomy and Crisis of Import Substitution,” *Comparative Political Studies*, cilt 22, no. 3 (Ekim 1989), s. 298.

7 Şevket Pamuk, “Political Economy of Industrialization in Turkey,” *MERIP REPORTS*, no. 93, (Ocak 1981), s. 28.

8 Haldun Gülalp, “Patterns of Capital Accumulation and State Society Relations in Turkey,” *Journal of Contemporary Asia*, cilt 15, no. 3 (1985), s. 340.

indeki paylarını arttırmaya dönük talepleri arasındaki çatışmayı bir ölçüde yumuşatmıştı. Açıkçası bu bağlam, daha militan bir sendikal anlayış için avantajlıydı ve emek militanlığının sonucunda işçilerin elde ettiği somut kazançlara katkı sunmuştu.⁹ Uzun vadede bu yeni bağlam Türkiye’de sendikacılığın mevcut normlarını dönüştürecek, böylece örgütlü emek hareketinde yeni dinamikler yaratacaktı.

Yeni dönem bazı vakalarda, işyerlerindeki militanlığı daha az maliyetli ve daha faydalı kılacak şekilde mümkün kılmıştı. Böylece hareketin vurgusu Ankara’da etkin olmaktan, özellikle ülkenin sanayi merkezlerinde işyerinde güçlü olmaya kaydı. Bu Marmara bölgesindeki özel sanayi işletmelerinde örgütlenen sendikaların daha görünür olmasıyla sonuçlandı. Bu militanlık savaş sonrası dönemde yasal sendikacılık için özgün bir durumdu ve bu sendikalar ara ara hedeflerine ulaşabilmekteydiler. Diğer yanda maddi güçlükler nedeniyle gerçek gücü hiç olmayan bir şemsiye örgüt olarak kalan Türk-İş, yeni hukuki ve kurumsal bağlam sayesinde yeni dönemde maddi güç biriktirmiş ve bölgesel sendika birliklerinin pahasına merkezileşmeye dönük baskı yapar olmuştu. Bu hamle, Türkiye’de emeğin taleplerini Ankara’da daha güçlü savunabilmek için merkezi ve güçlü ulusal sendikalar kurmaya çalışan sendikal anlayışla uyumluydu. Bir yanda işyeri militanlığını arttıran, diğer yandaysa Türk İş’in Ankara’daki gücünü yükselten bu çelişki, emek hareketinde sonraki yirmi yılı etkileyecek bir gerilim doğurdu. Merkezi Ankara’da bulunan Türk İş, Marmara bölgesinde faal olan ve altmışlı yılların ikinci yarısında yeni bir konfederasyon kuracak özel sektör sendikacılığından yakınıyordu. Birikim düzeni krize girdikçe ve işçi sınıfının politikaları altmışların sonunda radikalleştikçe iddiaları hükümet çevrelerinde iştilir hale gelecekti.

Askeri cunta yeni rejimin meşruiyetini güçlendirmek için, ağırlıklı kentli nüfusu temsil eden tüm toplumsal kesimleri birleştirmek istiyordu. Bundan dolayı sendikaları temsil eden delegeler, yeni anayasanın taslağını oluşturmak için toplanan Kurucu Meclise de seçilmişlerdi. Kurucu Meclis’te altı sendika delegesi vardı ve bunların üçü Türk-İş’in merkezindendi. Bu vekiller Çalışma Bakanlığına getirilen,

9 İlhan Akalın, *Güdümlü İşçi Hareketi: Sendikaların Mahzun Öyküsü*, Gelenek Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 43-47.

emeğe sıcak bakan sosyal politikalar profesörü Cahit Talas'la birlikte, yeni anayasanın toplumsal yönüne vurgu yaparak İİS stratejisini mantiki sonucuna ulaştıracak yeni kurumsal bağlamın inşasına katkı yaptılar. Askeri cunta da sendikaların taleplerine hoşgörüsüyle bakıyordu. Doğrusu Temmuz 1960'ta yani darbeden hemen sonra, Türk-İş'in Soğuk Savaş döneminin batı yanlısı uluslararası sendikal birliği Uluslararası Hür Sendikalar Kongresi'ne (ICFTU) katılmasına izin verdi. Bu üyelik batılı müttefiklerin baskılarına rağmen Demokrat Parti tarafından reddedilmişti.¹⁰ Neticede Türk İş ICFTU'nun Asya Bölgesi Örgütlenmesine bağlandı. Bu tercih Türkiye'nin kendisini Avrupa'yla ilişkilendirme eğilimiyle çatışıyordu fakat Amerikalı emek örgütlerinin Türkiye'deki akranları üzerinde sahip olduğu büyük etkiyi kanıtlar nitelikteydi çünkü ICFTU'nun Amerika şubesi de Asya bölgesinde faaliyet yürütmekteydi.

Yeni Bağlamda Örgütlü Emegin Politik Bağlantıları

Örgütlü emegin çıkarlarını öne çıkarmada kullandığı temel araç, sendikaların yasal olarak var olduğu ilk on beş yıllık süreçte müesses nizamın siyasi partileriyle kurdukları bağlantıları. Derinleşen sanayileşme ve buna eşlik eden kentleşme örgütlü emegin seçim siyasetindeki ağırlığını arttırdı. Hareketin kendine güveni, hem artan maddi kaynakları hem de elverişli politik konum gereği arttı. Artan üyelik rakamları ve cunta idaresinin hoşgörüsü sayesinde doğrudan Amerika'nın verdiği nakdi yardımlar sayesinde mali bağımsızlıkları arttı. Yeni ekonomik model aynı zamanda işyerlerinde yürütülen militan mücadelelerin meyvelerini vermesinin önünü açtı. Her şeye karşın Ankara'daki etki hala önemliydi çünkü yeni birikim rejiminin zorunlu koştuğu kurumsal ayarlamalar burada tasarlanıyordu. Sendikalaşma gayretlerine katkı yapan politik fırsat yapısına, başkentte yürütülen politik pazarlıklar aracılık etmekteydi.

¹⁰ Bu konuyla ilgili Amerikalıların bakış açısını değerlendiren bir yazı için bkz. Irving Brown, "Türkiye'de Sendikal Hareket," (Kenan Öztürk'ün tercümesi), *Tarih ve Toplum* (Temmuz 1989), s. 46-49.

1947'den o güne dek Cumhuriyet Halk Partisi hep sendikalara müdahil olmuş, belli ölçüde çalışma tarzlarını ve politik anlayışlarını şekillendirmişti. Dahası kendisi muhalefetteyken işçilerin davasını daha hevesli bir şekilde benimsemişti. Tarihsel açıdan CHP içindeki hiziplerden biri işçilerle her türlü münasebete karşı çıkmaktaydı. Bu eğilim ellili yılların sonunda nerdeyse ortadan kayboldu. Örgütlü emekle içli dışlı olan bu kişiler arasındaki ilk kuşaklar eğitimlerini Nazi Almanya'sında almışlar ve belki Bismarckçı otoriter toplumsal muhafazakârlığın kalıntılarından ilham almışlardı. Öte yanda ikinci kuşağın esin kaynağı Britanya'daki sosyal liberalizmdi. Bu ikinci çizgi Türkiye'ye, çalışma bakanlığını kurmaya dönük ilk girişimlere katkı sunan ve toplumsal politikalarla ilgili ilk yasaların taslağını çıkarma sürecine katılan İngiliz uzmanlarla gelmişti. Partilerinin sendikaları kontrol etmeye çalıştığı kırklı yılların sonunda ekip çalışmalarından da görüldüğü gibi bu iki tutum arasındaki fark ideolojik bir ayrımdan ziyade bir kuşak farkıydı.

Altmışlı yıllarda bu hizip partiyi, Türkiye'deki örgütlü emeğin doğal temsilcisi olarak göstermeye çalıştı. Söylemleri belli düzeyde İskandinav tipi sosyal demokrat partilerden de esinlendiklerini gösteriyordu. Doğrusu endüstriyel ilişkiler düzenini şekillendiren yeni kurumsal bağlamın inşasında rol oynamışlardı. Altmışlı yılların başında sendikalarla çalışan CHP aktivistleri, kırklı yılların sonundaki muadillerinin aksine bu örgütlere kendi şartlarını dikte etmeye çalışmıyorlardı. Aksine hem daha fazla seçmene ulaşmak, hem de özel olarak sendikal çevreleri kendisine çekmek için işçilerin ulusal kalkınmacı hedefleri hiçe saymış ekonomi politikalarını hayata geçiren, işveren dostu hükümetlerin elinde çektikleri sıkıntıları göstermeye gayret ettiler.¹¹

Sendikalar darbe sonrası siyaset normalleşip çeşitli gruplar arasındaki politik nüfus mücadelelerinin sahnesine dönüşünce, CHP'nin sendika önderleri arasında bir desteğe sahip olduğu anlaşıldı. Fakat partinin esas olarak Marmara bölgesinde güçlü olup özel işletmelerde faaliyet yürüten daha militan sendikal çizgiyle Amerikan sendikacılığının ağır etkisi altında olup büyük kamu teşebbüslerindeki sendikaları

11 Altmışlı yılların başında CHP'li bir aktivistin gözüyle sendika faaliyetleriyle ilgili bir tasvir için bkz. Engin Ünsal, *İşçiler Uyanıyor*, Tan Matbaası, İstanbul, 1963.

kontrol eden muhafazakâr sendikacılar arasındaki dengeleyici tutumu sürdürülebilir değildi. Bülent Ecevit'in liderliği altında, altmışların sonunda merkezin solu, yetmişlerde ise demokratik sol olarak politik yönelimini sabitledikten sonra, parti hep kendisine ortak bir sendikal hareket yaratmaya çalıştı.¹²

Diğer tarafta Demokrat Parti'nin mirasçısı Adalet Partisi, siyasi partiler ve örgütlü emek hareketi arasındaki mevcut ilişki durumundan belli oranda memnundu. Yeni kurumsal bağlam, özellikle Türk İş'in mali gücünü hatırı sayılır oranda arttırdığı günden sonra, hükümetlerin sendikalar üzerinde kullandığı baskı gücünü azaltmıştı. Sendikalar hala anti-komünist ajitasyonların kalesi konumundaydı. Burarlarda Adalet Parti'sini destekleyen önemli bir sendikacı grubu vardı. Daha önemlisiyse Amerikalı sendikacıların yaydığı ve Türk geleneğine uygun olduğu için kök salmış partiler üstü sendikacılık ilkesi, siyasi partilerin sendika önderleri arasında sağlam bir destekçi kitlesi yaratmasına olanak tanıyordu.

Bu dönem siyasi partiler ve örgütlü emek arasındaki ilişkilerle ilgili yeni bir yaklaşımın doğuşuna tanık oldu. Türkiye İşçi Partisi (TİP) sendika önderleri tarafından kuruldu. TİP sol kanat sendikacıların bir emek partisi kurmaya dönük ilk girişimi değildir. Bu girişimlerin ilki elilili yılların başlarına uzanmaktadır fakat ne sendikaların böyle bir partiyi destekleyecek özerk tabanları vardı ne de siyasi partiler kanunu o dönemde böyle girişimlere olanak sunuyordu.¹³ Diğer yandan altmışlı yıllar bu iki koşulu tümünden değiştirmişti. Partinin ilk başkanı Avni Erakalın, 27 Mayıs darbesinden hemen sonra İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin de başkanlığına seçilmişti. Unutulup giden ilk deneyimden sonra, işçi partisi kurmakla ilgilenmeye devam eden sendikacılar, partiyi canlandırmak için partiye sosyalist aydınları daha sonra davet ettiler. Aslına bakılırsa kurucu sendikacılardan sadece birkaçı kendisini sosyalist olarak tanımlıyordu ve sendika eylemcilerinin çoğu yaygın

12 Sola doğru hareketlendiği yıllarda CHP içindeki politik gelişmelerin evrimi için bkz. Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

13 Bu deneyimle ilgili bir değerlendirme için bkz. Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004, s. 159-162.

anti-komünist propagandalar nedeniyle aydınlara güvenmiyordu.¹⁴ Yine de parti 1965 yılındaki genel seçimlere, cumhuriyet döneminde Türk seçmenlerine sunulan ilk solcu alternatif olarak katıldı ve etkileyici bir sonuç alarak Mecliste temsil edilme şansı elde etti.

TİP'e üye olan sendika liderleri işçi çevrelerinde damgalanmışlardı. Sadece özel işletmeleri örgütleyen sendikalarındaki kişiler aktif bir biçimde bu küçük partiyi desteklemeye devam ettiler çünkü faaliyet yürütmek için devlete bağlı değillerdi. Ancak Türk İş'ten ve diğer örgütlü emek organlarından uzaklaştırılmışlardı. Benzer bir kader, en büyük tekstil sendikası TEKSİF'te Ecevitçi hizbi destekleyen sendikacıların da başına gelmişti. İçlerinde sendikanın eski başkanı Bahir Ersoy da vardı. TİP üyeleri Türk-İş'ten kovulurken onlar da bu konfederasyondan dışlanmışlardı. Belli ki etkili bir sendikada sola dönük bir hamle devlet tarafından hoşgörüle karşılanmamıştı. TİP'in gelişi Türkiye'de sendikalar ve siyasi partiler arasındaki ilişkilerin yapısını değiştirmişti. Bu da neticede hareket içinde bir ayrım doğurmuştu.

Darbeden Sonra Endüstriyel İlişkiler Düzeninin Hukuki Bağlamı

Kurucu Meclis'in hazırladığı anayasa taslağı, sendikaların uzun süre yakındığı, grevlerin yasalaşması ve devletin sendikalar üzerindeki kontrolünün zayıflatılması gibi talep ve şikâyetlerini hesaba katmıştı. 1961 Anayasası toplu pazarlık ve grev haklarını sağlam bir şekilde Türkiye'nin hukuk sistemine yerleştirdi. Grevlere toplu pazarlık düzeninde sahip olduğu işlevler nedeniyle hem resmi çevreler hem de emek önderleri arasında önem veriliyordu.¹⁵ 1961 anayasasından önce hiçbir hukuki engel olmamasına rağmen, grevler yasaklandığı için toplu pazarlık Türkiye'nin endüstriyel ilişkilerinde nerdeyse hiç yoktu. 1936 İş Kanununda toplu pazarlıktan, geleneksel anlamda bireysel

14 Rasih Nuri İleri, *Türkiye İşçi Partisinde Oportünist Merkezîyetçilik*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1987, s. 10.

15 O dönemin bakış açısıyla grev hakkına dönük bir değerlendirme için bkz. Orhan Tuna, Metin Kutsal, *Grev Hakkı: Başlıca Meseleleri ve Memleketimiz Bakımından Tenzimi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

anlaşmalara dayanmayan, büyük tarım teşebbüslerinde çalışan mevsimlik tarım işçilerinin bağlamında bahsedilmekteydi.¹⁶ 1960'ten önce hükümetler de sanayideki işverenler de toplu pazarlığın kapsamını bu alışıldık alana hapsedmeye kararlıydılar ve onu pratiğe geçirecek, en başta grev gibi uygun kurumsal mekanizmalar olmadığında sendikalar uygulanmasını talep edecek güce sahip değildi.

Kurucu Meclisteki tartışmalar sırasında işçi delegeler, toplu pazarlık ve grevleri düzenleyen anayasal maddelerle ilgili görüşlerini açıklamada temkinliydi ve ısrarcı, talepkar bir görünüm çizmekten çekinmişlerdi.¹⁷ Bu yetersiz desteğe rağmen, grev hakkına anayasal sınırlar getirmeye veya lokavt hakkını anayasal metne eklemeye uğraşanlar hukuk uzmanlarının taslağını çıkardığı metne tam destek veren hükümetin tereddütsüz tutumu sayesinde çabalarında başarısız oldular. Belli ki çalışma bakanının kendisi, grev hakkını tanıyan ve iki yıl içinde çıkarılacak ilgili kanunla bu hakkın düzenleneceğini belirten 47.maddenin destekçilerinden biriydi. İşçi delegeler Kurucu Mecliste politik bir blok kurma niyetiyle hareket etmemiş, bunun yerine ılımlı siyasetçilere ve bürokratlara bel bağlamışlardı.

Parlamento siyaseti kaldığı yerden devam edip seçimler yapıldıktan sonra, hükümet anayasanın şart koştuğu toplumsal yasaların taslağını hazırlamada acele etmedi. Çıkarılmaları için iki yıllık bir zaman zarfı belirlenmiş olmasına rağmen Çalışma Bakanlığının çabaları, politik sistemin çeşitli konumlarını tutmuş olan güçlü işverenlerin çıkarlarıyla engellendi. Bu esnada iki önemli sendikal merkez, bahsi geçen yasaların çıkarılması için kendilerine has yollarla hükümete baskı yapıyorlardı. Bu merkezler Ankara'daki Türk İş ile ülkenin ana sanayi merkezi İstanbul'da geçmişten bu yana örgütlü emek hareketinin sözcüsü olmuş İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ydı.¹⁸ Bu iki merkez darbeden

16 Cahit Talas, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1992, s. 120-122.

17 TC, *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, cilt 2, 17.4.1961, s. 294-299.

18 İstanbul Birliği'nin yaptığı girişimlerden ilkinin kısa bir tarifi için bkz. İstanbul Teks-til ve Örne Sanayi İşçileri Sendikası, *1959-1961 Devresi Faaliyet Raporu*, Alpaslan Matbaası, İstanbul, 1961, s. 97-98.

sonra oluşan yeni politik fırsat yapısından yararlanıp, aynı amaca ulaşmak için birbirinden farklı yolları tercih ettiler.

Yeni Anayasa metni yeni endüstriyel ilişkiler düzenininin köşetaşlarıyla ilgili tartışmaları sona erdirmede yetersiz kaldı. Sendikal övgülükler gibi konular çözüme bağlanmıştı ama grev hakkı hala ihtilaflı bir meseleydi. Emek dostu çevrelerde grev hakkı, sınıf mücadelesinin aracı değil de toplu pazarlık rejiminin etkinliğini arttırmak için kullanılacak yardımcı bir araç olarak talep ediliyordu.¹⁹ Doğrusu bu grev hakkını savunanların temel argümanıydı. Grev hakkı tartışması sendikalarla ilgili ilk kanundan hemen sonra açığa çıkmış, 1950 genel seçimlerinin arafesinde çetin tartışmalara konu olmuş ve o günden beri sendikaların hep gündeminde kalmıştı. Ancak işverenler de hükümetler de grevlerin olası sonuçlarından korkuyorlardı. Sendikalar, toplu pazarlık ve grevleri düzenleyen kanun maddelerinin hepsinin kılı kırk yaran tartışmalara konu olması bundandı.

Sendikalar tartışmalara ağırlıklarını kitlesel hareketlerle koydular. Doğrusu politik koşullar, işçileri iddialarını radikal bir şekilde öne çıkaracak eylemler için seferber etmeye uygundu. Sonuç olarak 1961 ve 1962 yılları sendikaların protesto eylemlerine tanıklık etti. Özellikle 1962, sendikaların demokratik yollarla seçilen yeni hükümetten taleplerini elde etmek için büyük baskılar yaptığı bir yıldır. Darbeden hemen sonra bu denli büyük bir protesto hareketinin olması ilginçti. Aslında ilgili yasalar olmayınca anayasaya dayanarak yapılan ilk yasal grev, 1961 yılının son gününde başlamıştı.²⁰ Nitekim Aralık 1961 aynı zamanda Türkiye’de sendikacılığın deneyimli amiral gemisi İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin önemli bir miting örgütlediği dönemdi. Mitingin hedefi, grevler ve toplu pazarlıkla ilgili yasaların taslağını çıkarmada acele ediyormuş gibi görünmeyen hükümeti uyarmaktı. Askeri cuntanın atadığı İstanbul valisi General Refik Tulga, sendikaların gözünü korkutmaya çalıştı ama Saraçhane Meydanı’nda yani Tulga’nın ikamet

19 Anaakım sosyal politikalar uzmanlarının gözünden grev hakkının değerlendirmesi için bkz. Orhan Tuna, Metin Kutal, *Grev Hakkı: Başlıca Meseleleri ve Memleketimiz Bakımından Tazimi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

20 Yüksek Akkaya, “1960 Sonrasında İşçi Hareketleri” yer aldığı eser: *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, Tarih Vakfı İstanbul, 1998, s. 105-112, s. 106.

ettiği belediye binasının hemen yanında, Cumhuriyet tarihinin en büyük emek gösterilerinden birinin gerçekleşmesine engel olamadı. Dolayısıyla sendikalar gerekli yasaların yürürlüğe sokulması için devleti beklememişler, aksine çeşitli araçlarıyla taleplerini öne çıkarmışlardı.

Yeni anayasanın onaylanmasından sonra başlayan protesto dalgası, bir tarafta yeni endüstriyel ilişkiler düzeninin niteliklerine etki etmek için hükümete baskı yapmayı, diğer taraftaysa o döneme dek kamu veya özel işverenlerin insafına bırakılmış işçilerin toplumsal ve ekonomik durumlarını iyileştirmeyi hedefliyordu. Hareketin iki büyük merkezi vardı. Biri Türk-İş'in merkeziyle kamu sektöründe örgütlü bazı sendikaların yer aldığı Ankara'dayken, diğeri ithal ikameciliğin alâmetifarıkası montaj hatlarının kurulmaya başlandığı İstanbul'du. İstanbul aynı zamanda Türkiye'deki örgütlü emeğin geleneksel merkeziydi ve bölgesel sendikal birliği son on beş yılda bu alanın başat kurumu olmuştu. Aralık 1961'den sonra, örgütlü emek şikâyetlerini ve taleplerini ifade etmek için mitingler ve yürüyüşlerden yararlandı. Aslında İstanbul Birliği'nin liderleri Şubat 1961'de TİP'i, bu hareketi temsil edecek bir örgütlenme olarak kurmuşlardı.²¹

İlgili kanunların çıkarılmasından önce gerçekleşen en meşhur işçi direnişi, Ocak 1963'te Kavel kablo fabrikasında başlayan Kavel greviydi.²² Bu işyerinde çoğunluğu temsil eden sendika, esas olarak özel işletmelerde örgütlenmiş olup başkanlığını Kemal Türkler'in yaptığı Maden İş'ti. Maden İş 1947'de yeni sendikalar kanunu çıktıktan hemen sonra kurulan sendikalardan biriydi. Bu sendika CHP'nin sendikalar üzerindeki sıkı denetimine asla açıktan meydan okumamıştı fakat bağımsız bir hattı vardı. Ayrıca bu sendikanın dört liderinden üçünün altmışlı yıllarda TİP üyesi olması ilginçtir. Kavel işçilerinin kuvvetli direnişine, çevre bölge sakinleriyle başka sendikaların sempatisi eklenince hadisenin ulusal basında bilinirliği arttı. Ayrıca anayasada ilgili kanunların çıkarılmasıyla ilgili iki yıllık şart nerdeyse sona ermek üzereydi fakat hükümetten taslak hazırlamaya dönük hiçbir ciddi gi-

21 Bu partinin Türkiye'nin politik ortamına yaptığı etkinin değerlendirmesi için bkz. Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

22 Bu grevin monografisi için bkz. Zafer Aydın, *Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*, TÜSTAV, İstanbul, 2010.

rişim gelmemişti. İşyerlerindeki ihtilafları czme baēlayacak yöntemlerin geliştirilmesi için hiçbir yasal düzenleme olmayınca, işçiler anayasal grev haklarına başvurdular ancak otoriteler onlara karşı çok sertti. Nihayetinde başında CHP'nin olduēu hükümet bir uzlaşmaya aracılık etti ve söz konusu kanunların taslaklarını hazırlama çabalarını hızlandırdı.

1963 yazında genç ve mit vaat eden çalışma bakanı Bülent Ecevit, sendikalar ve toplu pazarlıkla ilgili iki kardeş yasa taslaēını Meclis gündemine taşımayı başardı. Büyük olasılıkla 1961'den sonra ilk taslakta yapılmış deēiřiklikleri takip ediyordu çünkü bu dönemde yayınlanmıştı.²³ Tartışmayla geçen iki yıl bazı önemli deēiřimler getirmişti fakat metnin altında yatan zihniyet aynı kalmıştı. Grev hakkını "suistimal etme" olasılıēı yani bunun sınıf savaşında bir araç olarak kullanılması egemenleri kaygılandırmaktaydı. Bundan dolayı grev koşulları en ince ayrıntılarına kadar düzenlenmekteydi ve bu hak işçilere deēil sendikalara veriliyordu. Neticede sendikaların yaklaşık yirmi yıldır süren hukuki varlıēı, özel işletme sahipleri arasındaki muhafazakâr kanadı ayırırsak devlet yetkilileri ve siyasetçiler için güvenli birer partner olduklarını kanıtlamıştı. Yasanın kendisi grev başlamadan önce uzun bir arabuluculuk prosedürü şart kořtuēu için işverenlerin avantajındaydı. Hazırlık yapmalarına, öngörü yapmalarına, hatta zamanına yn vermelerine izin veriyordu. Yasanın ilginç unsurlarından biri, Kavel maddesi olarak bilinen ve yasa çıkmadan önce grev yapan tüm işçilerin affedildiēini belirten ibarenin eklenmesiydi. Bu 1961'den itibaren toplumsal protesto araçlarına fiili grevi eklemiş işçiler için net bir kazanımdı. Kanunun Meclis sürecini yakından takip eden çalışma bakanı Ecevit'e göre yasanın çıkmasıyla komünist casusların işçileri ajite etmek için kullanabileceēi son araç ortadan kaldırılmıştı. Çalışma ilişkileri rejimi açısından batılı ülkelerin emek militanlıēı nedeniyle başlarına gelen sorunları yaşamadan, Türkiye onların düzeyine ulaşmıştı.²⁴

23 T.C. Çalışma Bakanlıēı, *Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanun Tasarısı Hakkında Beyaz Kıtap*, Ankara, 1961.

24 Kemal Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004, s. 236-237.

Altmışların başı Türkiye’deki sendikacılık tarihinin kurucu dönemlerinden biri olarak kabul edilebilir. Aynı 1908 veya 1946 yıllarında olduğu gibi örgütlü emek hak ve özgürlüklerini arttırmak adına toplumsal baskı yapmak için uygun politik gelişmelerden faydalanmaya çalışmıştır. Sendikalı işçilere yarar sağlayacak, hoşgörölü bir endüstriyel ilişkiler düzeni kurmayı hedeflemiş bu protesto dalgası kesinlikle kendiliğinden ortaya çıkmamıştı. Örgütlü emek hareketi içinde, son on beş yılını işyerlerinde mücadele ederek geçiren, özellikle kimisi kısmen veya tamamen yabancı sermaye tarafından işletilen özel kimya veya metal endüstrilerinde ve ücretlerin çok kötü olduğu belediye hizmetlerinde çalışanlar kendilerini, Ankara’da lobicilik yapmak yerine işyerlerindeki güçlerine daha fazla dayanan daha ısrarlı bir sendikacılık türünü takip etmeye hazır hissetmişlerdi. Stratejileri ülkedeki olağan sendikal anlayışa kıyasla daha saldırgandı. Aslına bakılırsa ithal ikameciliğin sunduğu avantajlı bağlam içinde, korunmaya alınmış tüketim mallarının üretiminde örgütlü sendikalar üyeleri için yeni faydalar sağlamak adına sıkı baskı gücü uygulamaktaydılar. Yakın gelecekte bu iki sendikal anlayış arasında çatışma yaratacak ve esasen politik sebeplerin yarattığı ayrılığı besleyecekti.

Sendikaların merkezi Türk-İş bünyesinde somutlaşmıştı fakat hedefi Ankara’daki nüfuslarını arttırmak için yeni edindikleri toplumsal etkiden ve avantajlı politik koşullardan yararlanmaktı. İşvereni her hâlükarda devlet olan kamu iktisadi teşebbüslerindeki sendikalar için bu uygun bir hedefti. Sendikalı işçiler arasında kamuda çalışanların oranı düşünüldüğünde, bu eğilimin göz ardı edilemeyeceği söylenebilir. Görünüşe göre altmışlı yılların başı, hareketin gelişim çizgisinde kritik bir kavşaktı. Neticede tek bir yol seçmek yerine iki ayrı yola ayrılmıştı. Bu sebeple iki hedefe de tam olarak ulaşılammıştı. Esas olarak özel işletmelerde faaliyet yürüten ve Marmara bölgesinde toplanmış sendikaların temsil ettiği azınlık eğilimi anaakım politik güçlerin desteğini kaybederken, rekabetten korkan merkezi eğilim daha itaatkâr bir tavır sergiledi ve böylece örgütlü emeğin yeni kazandığı güçten yararlanamadı.

Türk İş'in Yükselişi

Türk İş ellili yılların büyük bir bölümü boyunca boş bir kabuk olarak kalmış ve maddi açıdan zayıf olan üye sendikalar konfederasyona aidat ödemek istemediği için ciddi mali güçlüklerle mücadele etmişti. Her şeye karşın konfederasyon ICF'TU'ya kaydolunca kaderi değişti. Yeni edindiği maddi araçlar, konfederasyonun son on beş yıl boyunca örgütlü emeğin doğal temsilcisi olmuş İstanbul'daki bölgesel birlik karşısındaki konumunu değiştirdi. Fransa'da emek militanlığı üzerine çalışmış Edward Shorter ve Charles Tilly'nin ana argümanlarından biri şöyledir: Fransa'daki örgütlü emek Kuzey Amerikalı muadillerinin aksine işyerlerinde geçimlik meseleler üzerinde durmayıp, başkentteki politik nüfuslarını arttırmayı hedeflemişti.²⁵ Anlaşılan Fransız işverenlerinin inatçı tavrı, Fransız işçilerinin grevleri politik saikler için kullanmaya dönük olan ve Temmuz Monarşisi günlerine kadar uzanan tarihsel eğilimi beslemişti. Bu eğilim, temelde hedeflerine ulaşmak için politik karar alma süreçlerine baskı yapma amacıyla, örgütlü emeğin ulusal gücünü harekete geçirmeye dayanan bir sendika geleneği yaratmıştı. Benzer bir anlayışla Türkiye'deki sendikacılık geleneksel açıdan işyerlerindeki militanlığa bel bağlamamış, bunun yerine politikacılar arasında nüfus kurmayı tercih etmiştir. Türk İş bu açıdan mükemmel bir araç olmuştur ve kendi başına ayakta kalmayı başarır başarmaz bu amaç doğrultusunda faaliyet yürütmüştür.

Doğrusu sendikalı işçilerin büyük kısmı kamu sektöründe istihdam edilmekteydi ve kamu teşebbüslerindeki başarıları işyerlerindeki güçlerinden çok Ankara'dan destek almalarına bağlıydı. Türk İş bu anlamda da avantajlıydı. Dolayısıyla Türkiye örneğinde özel işverenlerin ödün vermekten uzak yaklaşımı, kamu sektöründeki işçilerin sendikalardaki oranı ve Kemalist tek parti yönetiminin dayatıp Amerikan etkisinin teşvik ettiği tarafsızlık ilkesi, işçilerin toplumsal ve ekonomik konumlarını geliştirmek için başkentte lobicilik faaliyetine bel bağlamış bir sendikal hareket geleneği yaratmıştı. Altmışlı yıllarda bu gelenek, o

25 Edward Shorter, Charles Tilly, *Strikes in France 1830-1968*, Cambridge University Press, Londra, 1974.

günlerde maddi açıdan güçlü olan ve bu sayede siyasi partilere karşı özerk konuma kavuşmuş Türk İş tarafından daha da geliştirilmiştir.

Türk İş, Türkiye’de örgütlü emeğin önemli olduğu illerde kendisini onun temsilcisi olarak konumlandırdıktan sonra, illerdeki sendikal birlikleri lağvetmeye başladı ve 1963’ten itibaren yerlerini kendi bölge şubeleriyle doldurdu. Bu, Türk sendikacılığında geçmişten beri sesini Ankara’da duyurabilecek merkezi, güçlü ve ulusal yapılar kurma mücadelesi vermiş düşünce çizgisine uygundu. Doğrusu aynı dönemde sendikaların her birinde aynı merkezileşme eğilimi vardı. Neticede Amerika’nın maddi yardımları ve siyasi eğitimi²⁶ Türkiye sendikacılığı üzerinde kurucu bir etkiye sahipti. Türk İş bu etkinin örgütlü emek saflarında yayılmasını sağlayan temel araçtı ve illerdeki sendikal birliklerin yok edilmesi bu yayılımı kolaylaştırdı.

Kasım 1960’ta düzenlediği dördüncü kongrenin hemen öncesinde, Türk İş ağırlıkla kamu sektöründe çalışan üç yüz binden az işçiyi temsil ediyordu.²⁷ Dördüncü kongre sonraki yirmi yıl boyunca konfederasyonun politikalarını belirleyecek önder kadroyu seçti. Konfederasyonun finansal denetimini üzerine almış Eskişehirli demiryolu işçisi Ömer Ergün, 1953’ten bu yana pozisyonunu koruyordu. Kırklı yılların sonlarında genç bir sendika aktivisti olarak eğitimini CHP’nin işçi bürolarında almış kamu işçisi Seyfi Demirsoy başkanlığa seçilmişti. Son olarak Ankaralı genç sendikacı ve Demokrat Parti’yle ilk ilişki kuranlardan olan ama hükümet işçilere verdiği sözü tutmayınca partiden ayrılan Halil Tunç genel sekreter oldu. Bu üçlü erk ölünceye veya istifa edinceye dek unvanlarını korudu.

Yeni önderliğin politik bağlılığı herhangi bir siyasi partiden ziyade müesses nizamın kendisineydi. Sendikalara politik bağların daha dolaysızca sirayet ettiği önceki dönemin aksine, yeni dönemde elde edilen yeni güç ve bağımsızlık sendika yöneticilerinin daha tarafsız bir yaklaşımı benimsemesini sağlamıştı. En azından Türk İş’in yönetim düzeyinde durum böyleydi. Geçmişte CHP’nin tedrisinden geçen bu

26 Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, Odak Yayınevi, Ankara, 1974, s. 367-368.

27 Orhan Tuna, “Türk İşçi Sendikalarının Gelişme Seyri ve Fonksiyonları,” İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 4-24 Ağustos 1963, İstanbul, 1964, s. 252.

insanların bazıları, Bülent Ecevit'in başında olup takip ettiği merkez sol politikalara ikna olmamıştı. İskandinav modeli onları heyecanlandırmıyordu. Bunun yerine kırklı yılların sonlarında aldıkları eğitimin özüne sadık kaldılar ve işverenleri olan devletle patronaj ilişkileri kurmayı tercih ettiler. Adalet Partisi 1965 ve 1969 seçimlerinde ardı ardına iki kez galip olduğu için bu tercihin anlamı, bu partiyle iyi ilişkiler kurmak demektir. Dolayısıyla eski CHP'nin sendikaları siyasete katılmaktan men eden zihniyetiyle şekillenmiş ve Amerikan etkisiyle güçlenmiş tarafsızlık ilkesi, sendika önderlerinin büyük kısmını, başta da Seyfi Demirsoy ve benzer mantıkta insanları, elitist geleneğiyle arasına mesafe koymaya çalışan ve böylece ücretlilerle küçük köylüler arasında popüler bir taban oluşturmaya gayret eden CHP'den uzaklaştırdı.

Partiler üstü politika ilkesi Türk İş'in tüzüğüne 1963'te toplanan beşinci kongrede girdi. Yerleşik uygulamalara uygun düşüyordu. Kendisine akıl hocalığı yapan Amerikan konfederasyonu AFL-CIO'nun öğretilerine uygundu ama daha önemlisi içindeki siyasi bağılıkların hiçbir şekilde sınıf politikasıyla bağlantılı olmadığı bir konfederasyonun birliğini garanti altına alıyordu. Konfederasyonun ağırlıklı kamu sektöründe çalışan çok sayıda işçiyi bir araya getirdiğini belirtmek gerek. Bunlar çoğunlukla birinci yahut en iyi ihtimalle ikinci kuşak işçilerdi. Sınıf siyaseti devletin güvenlik aygıtı tarafından ağır bir şekilde baskı altına alınmıştı ve milli politikalar tam olarak sınıfsal çizgilere oturmuyordu. Eğer konfederasyon keskin bir politik tutum almış olsaydı, devletin ciddi bir cezalandırmasıyla karşılaşması kesindi ve bu durumda muhtemelen dağılırdı.²⁸

1966'da yapılan altıncı kongre idari kurulda tasfiyelere tanıklık etti. 1966 yılına dek idari kurul her zaman Türkiye'deki örgütlü emek hareketinde mevcut olan politik eğilimleri yansıtmıştı. Dolayısıyla organlarında TİP üyelerinin yanı sıra Adalet Parti destekçilerini de bulunduruyordu. Fakat 1966 kongresi tam anlamıyla TİP üyelerine karşı yürütülen bir cadı avına dönüştü. Bizzat Seyfi Demirsoy da dâhil olmak üzere konuşmacıların çoğu, önceki yıllarda komünistlerin sendikalara sızmasıyla nasıl mücadele ettiklerinin öykülerini anlatıyordu.

28 Yıldırım Koç, *Türk-İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 169-187.

Sonuç olarak TİP'te etkin faaliyet yürüten sendika önderlerinin hiçbiri kurula seçilmedi. Bu Marmara bölgesinde Maden İş ve Lastik İş gibi bazı önemli sendikaların dışarıda bırakılması demekti. Bu tasfiye diğer tüm mevcut eğilimlerin pasif desteğiyle gerçekleşti. Böylece emek siyasetini TİP veya CHP'yle birlikte destekleyenler arasında var olan gevşek işbirliğini ortadan kaldırdı. Tarafsızlık ilkesi öyle suisitimal edildi ki buna karşı çıkanlar iki taraflı bir hamleyle görevlerinden alındılar. Bu kongre Türkiye'deki örgütlü emek hareketinde oluşacak kurumsal ayrılığın önünü açtı.

Örgütlü Emek Hareketindeki Ayrılık

1965 genel seçimlerinde Demokrat Parti'nin mirasçısı Adalet Partisi net bir zafer elde edip hükümeti tek başına kurdu fakat Parlamento'daki esas yenilik on beş TİP vekilinin mecliste oluşturduğu ilk sosyalist gruptu. İçlerinde iki sendika önderi de vardı. Bunlar Lastik İş'ten Rıza Kuas ile Gıda İş'ten Kemal Nebioğlu'ydu. Yürürlükteki kanunlar sendika yöneticilerinin mecliste vekillik yaparken görevde kalmalarına imkân veriyordu ve diğer partilerin de sendikacı milletvekilleri vardı. Fakat sosyalist partiye üye işçi vekillerinin politik anlamı farklıydı. Egemen sınıfın belli kesimleri için kaygı vericiydi. Bu belki de 1966'da yaşanan tasfiyenin etmenlerinden biriydi.

Aynı sosyal kesim için toplumsal durum da kaygı vericiydi. Sendikalaşma girişimleri özellikle İstanbul'un etrafındaki sanayi bölgelerinde çok yaygındı. Farklı başarı düzeyleriyle bu girişimler sanayi ilişkilerinin görünümünü değiştirmişlerdi. Türk-İş'le bağlantısı olmayan Kimya İş gibi birçok bağımsız sendika, bahsi geçen alanda yani endüstriyel üretimin en çok yapıldığı bölgede faaliyet yürüten özel işletmelerde kurulup gelişmişti. Kamu teşebbüsleri ve diğer bölgeler bu iklimten tamamen muaf değillerdi. Örneğin Zonguldak maden havzasında, yüzeyde çalışan personele kıyasla az ücret alan madencilerin eskiden kalma şikâyetleri alışılmadık şekilde gür bir biçimde seslendirilir olmuştur.²⁹ Kozlu'da ikramiye ödemelerinin dağılımında yaşanan rahat-

²⁹ Çok partili dönemden önce Zonguldak maden havzasındaki toplumsal huzursuzluğun tasviri için bkz. Turgut Ettingü, *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.

sızlık militan bir direniş dönüşmüş. Askerin müdahalesi sonucu 1965 yılında iki madenci Satılmış Tepe ile Mehmet Çavdar öldürülmüştü.³⁰ Bu işçilerin protesto sırasında devletin güvenlik güçleri tarafından katledildiği ilk hadiseydi ve maalesef sonuncusu olmayacaktı. Bu elim hadisenin suçu maden sendikasının eski başkanı Mehmet Alpdündar ile Zonguldak'taki deneyimsiz subaylara atıldı. Seyfi Demirsoy ayrıca madencilerin arasına komünistlerin sızma olasılığından bahsetti.³¹ Mehmet Alpdündar kısa süre içinde bağımsız bir maden sendikası kurdu.

Ancak örgütlü emek hareketi üzerinde daha kalıcı izler bırakan hadise, Ocak 1966'da Türk İş'in çalkantılı altıncı kongresinden birkaç ay önce başlayan Paşabahçe Cam Fabrikası greviydi.³² O dönemde sadece Paşabahçe fabrikasında faaliyet yürüten küçük bir sendika olarak Kristal İş, Cam İş'in işverenleriyle yaptığı sektörel toplu sözleşmeyi reddetti ve bu anlaşmadan daha iyi şartlara sahip yeni bir sözleşme için grev ilan etti. İşveren kuruluş İş Bankası bu sendikal kopuşu disiplin altına alması için devlete baskı yaptı ve Türk İş grevi Kristal İş'in kabul edemeyeceği koşullarla sonlandırmak için müdahalede bulundu. Konfederasyonun Paşabahçe grevini desteklemekten çekinmesine tepki olarak İstanbul'daki bazı sendikalar grevcileri destekleyen bir koalisyon oluşturdu. Bu koalisyonun başında, resmi olarak Türk İş'i İstanbul bölgesinde temsil eden ve konfederasyon içinde demokratik sol hizbin kalesi olacak Petrol İş vardı. Bu koalisyonun diğer üyeleri damgalanmış TİP destekçileri, Maden İş, Basın İş ve Lastik İş'ti. Bunlar zaten Türk İş merkeziyle anlaşmazlık içindeydiler. Bu grev Ankara'da konfederasyonu yöneten zihniyete yönelttikleri eleştirileri netleştirme fırsatı sunmuştu.

Grev kendi başına önemli sonuçlar doğurmuştu. Kristal İş kararlı tutumu sayesinde hızla cam işçileri arasında büyüdü ve kendi alanında en büyük sendika oldu. Ancak Türkiye'deki örgütlü emek hareketini

30 Bu grevin şirkey yönetimi ve politik otoriteler gözüyle ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Delwin A. Roy, "The Zonguldak Strike: A Case Study of Industrial Conflict in a Developing Society," *Middle Eastern Studies*, cilt 10, no. 2 (1974), s. 142-185.

31 Kemal Sülker, *Sendikacılar ve Politika*, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 143.

32 Bu grevin ayrıntılı bir analizi için bkz. Aziz Çelik, Zafer Aydın, *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev*, TÜSTAV, İstanbul: 2006.

ayırır olaylar ağırlıkla, 1966 baharında Paşabahçe işçilerinin dramına paralel bir seyir izledi. Konfederasyon, Paşabahçe grevine müdahil olmuş tüm sendikaların üyeliklerini geçici süreyle askıya aldı. TİP üyesi sendika önderleri zaten merkezdeki idari görevlerinden tasfiye edilmişlerdi. TİP üyelerinin önderlik ettiği sendikalar, Türk İş’le aralarındaki tüm bağlar kesilince alternatif aramaya başladılar ve 15 Temmuz 1966’da dört sendika Basın İş, Maden İş, Lastik İş ve Gıda İş ve bir sendikal dayanışma anlaşması yaptı. İlk üç sendika Türk İş üyesi, sonuncusu bağımsız bir sendikaydı fakat hepsi TİP üyeleri tarafından yönetiliyordu. Anlaşma³³ tüm sendikal alanlarda işbirliğini şart koşturmak ve ortaklığı sürdüreceklerini taahhüt etmekteydi. Doğrusu bu dört sendika, Kozlu olayından hemen sonra Mehmet Alpdündar’ın kurduğu maden sendikası Türk Maden İş’le birleşip 13 Şubat 1967’de İstanbul’da Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nu (DİSK) kuracaktı.

İstanbul’da kurulan ve başkanlığına Maden İş’ten Kemal Türkler’in getirildiğı yeni konfederasyon kısa sürede, özellikle İstanbul bölgesindeki özel işletmelerde faaliyet yürüten birçok sendika için çekim merkezi oldu. Böylece üye rakamları sürekli arttı. Kuruluşundan itibaren DİSK, işyerlerinde kazanım elde etmek için politik mücadelelere vurgu yapmıştı. Tüzüğünün “hedefler” bölümünün e fıkrasında böyle belirtilmekteydi. 1969 seçimlerinde açık bir şekilde TİP’i desteklemiş, seçimlerin sonucunda Lastik İş başkanı Rıza Kuas iki TİP vekilinden biri olarak meclise yeniden seçilmişti. DİSK’in kuruluşu Türkiye’deki örgütlü emek hareketini kalıcı bir suretle sektörel ve politik çizgilere ayırdı. DİSK özel işletmelerde faaliyet yürüttü ve sınıf siyasetiyle uğraşan bir sendikacılığın temsilcisi oldu fakat Türk İş’i yaratan tarihsel gelenekten geliyordu. Buna rağmen DİSK daha çok, hem kamu teşebbüslerinde hem de özel işletmelerde çalışan işçileri birleştirmiş İstanbul Birliği’nin mirasını temsil ediyordu. Tek fark hükümetin düşmanca tutumunun kamu teşebbüslerindeki işçileri bu yeni konfederasyondan uzak tutmasıydı.

33 Anlaşmanın maddeleri şurada aktarılmaktadır: “SADA: Sendikalar Arası Dayanışma Anlaşması,” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, Tarih Vakfı İstanbul, 1998, s. 352-353.

Söz konusu özel işletmeler, ithal ikameciliğin gerekliliklerinin sonucunda Türkiye'ye çekilmiş yatırımlardı. Bunlar çoğunlukla yabancı çok uluslu holdinglerle yerel sermaye unsurlarının ortak girişimleriydi. Bu teşebbüsler yüksek tarifelerle korumaya alınmış yerel piyasanın ayrıcalıklarından ve devlet teşviklerinden yararlanıyorlardı. Böylece daha yüksek ücretler ödeyebiliyorlardı. Emek militanlığıyla karşılaş-tıklarında yüksek üretim maliyetleriyle üretimin topyekûn kesilmesi arasında tercih yapmaya zorlanabiliyorlardı. Çünkü üretim maliyetlerini korunmuş iç pazar sayesinde tüketiciye yansıtabiliyorlardı. Bu şirketler çoğunlukla İstanbul'un etrafındaki geniş bölgede yer almaktaydılar ve genelde metalle kimya sektörlerindeydiler. İlk başta DİSK özellikle kimya sektöründe var olan bağımsız sendikaların çoğunu kapsamıyordu ama yetmişlerin ortalarından sonra hemen hemen hepsi DİSK'e katıldılar.

Altmışlı yıllar Türkiye'deki örgütlü emek hareketinde önemli dönü-şümlere tanıklık etti. Bu dönemde, her grev ve protesto kendi başına özgün bir gelişmeydi ve önceki dönemlerdeki benzer gelişmelerle kıyaslandığında kamuoyunda çok daha büyük bir görünürlük kazanmıştı. Avantajlı politik fırsat yapısı örgütlü emeği, özellikle de sendikaları Türkiye'nin politik manzarasında dikkate alınması gereken önemli bir aktör yaptı. Ancak devlet özel işletmelerde çalışma kanunlarını uygulama konusunda hala çekingendi fakat bazı sendikaların büyük sana-yi teşebbüslerindeki militanlıkları koruma altına alınmış iç pazar ko-şulları sebebiyle başarı getirmişti. İşverenler artan emek maliyetlerini kolayca fiyatlara yansıtabiliyorlardı. Dahası bu militanlığın özendirici etkisi emek siyasetine ideolojik bir üstünlük kazandırdı. Diğer yanda grevlerle ilgili istatistikler analiz edilirse, 1963 ve 1971 yılları arasın-da dönemde belediye işçileri ve fırıncılar hariç ortalamanın üstünde bir grev faaliyetinin olmadığı kolayca görülebilir.³⁴ Bu grevlerde temel faktör her halükarda sendikalı işçiler arasındaki genel huzursuzluk de-ğil bahsedilen sektörlerin özellikleriydi.

Hareketteki çatlak altmışlı yılların temel mirasıdır. İthal ikamecilik-le, az çok özgürlükçü hale gelmiş haklar ve özgürlüklerle, sosyalizmin

34 Bu dönemde belediye işçilerinin yaptığı grevlerin değerlendirmesi için bkz. Yüksel Akkaya, "Belediyelerde İşçi Hareketleri," *Praksis*, no. 2, 2001, s. 270-287.

politik sisteme girmesiyle oluşmuş avantajlı koşullar altında, büyüyen sendikalaşma oranları hareketi örgütsel açıdan ikiye bölen politik stratejilerle zayıflamıştı. Örgütlü emek hareketinin siyasete partiler yoluyla müdahil olması üzerine yapılan teorik tartışmalardan türeyen ihtilaflar da aralarında somut farklılıklar yaratmıştı. Partilerüstü politikayı savunanlar en büyük işverenin devlet olduğu endüstriyel ilişkiler düzeni içinde devlet desteğinin avantajlarından yararlanıyorlardı. Diğer yanda siyasi partilerle daha doğrudan ilişkiler kurmak isteyenler birleşik bir blok oluşturmamıştı. CHP'yi daha doğrusu Ecevit hizbini destekleyenlerin TİP üyeleriyle hiçbir ortaklıkları yoktu. Hatta onlar da TİP'lilerin tasfiyesine katılmışlardı. Dolayısıyla çatlağın suçlusu TİP değil Türkiye'de sınıfa dayalı sendikacılığı yok etme maksadıydı. Yetmişli yıllar örgütlü emek hareketinin farklı merkezleri arasında gerilimin artışına tanık oldu.

DİSK'i Yok Etme Girişimleri

Sendikaların faaliyetlerin kolaylaştırmış ithal ikameci strateji, ekonomik krizlere yatkın olduğundan endüstriyel ilişkilerdeki özgürlükçü atmosferin kaybolması kaçınılmazdı. İthal ikameci stratejilerin “kolay aşaması”³⁵ sona ermişti ve ekonomi döviz kıtlığı sebebiyle yavaş yavaş bir kriz ortamına girmektedir. Krizin sertliği yetmişli yılların ortasına dek, ağırlıklı Almanya'da işçi olarak çalışan Türklerin gönderdiği dövizlerle yatıştırılmıştı. Buna karşın kar marjları azalma eğiliminde olunca egemen sınıf işçi sınıfının toplumsal dinamizmini, 1960 darbesinden sonra tasarlanmış hukuki kurumsal bağlamı kısıtlayacak bir tertiple zayıflatma ihtiyacı hissetmişti. Olası krize karşı alınan ilk önlem bu olmuştu. Bunun sonucunda toplu pazarlık rejimi ile sendikaların inşasıyla ilgili 274 ve 275 nolu iki yasa, 1970 gibi erken bir tarihte meclisteki tüm partilerin TİP'i dışlayarak yürüttüğü bir girişimle değiştirilmek istendi. Örgütlü emek hareketi içindeki ayrım, esas olarak hareketin DİSK'te somutlaşmış radikal kanadını hedefe koyan bu saldırıyı kolaylaştırdı.

35 Albert O. Hirschman, (1968), s. 6-8.

Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde sendikalar için çıkardığı ikinci kanun olan 274 nolu yasa, sendikal çoğunluğu oldukça liberal bir yaklaşımla ele alıyordu. İşyerlerinde sendika kurmak veya ulusal tipte sektörel sendikalar kurmak ve işyerlerindeki sendikaları sektörel federasyonlarda birleştirmek mümkündü. Buna uygun olarak, mevcut olanlara meydan okuyacak yeni sendikaların kurulması da oldukça kolaydı. Ayrıca üyelik rakamlarını kontrol etmek de güçtü çünkü işçilerin birden fazla sendikaya katılmalarına izin veriliyordu. Doğrusu 1967'de DİSK kurulduğunda toplam sendikalı işçi sayısı neredeyse anında yükselmişti. Bunun sebebi sendikalaşma girişimlerinde gerçek bir artışın yaşanması değil, çifte üyeliklerin hatta sahte üyeliklerin olmasıydı.³⁶ İster kamuda ister özel sektörde çalışıyor olsunlar işverenlerin tutumlarıyla yaşadıkları birikmiş deneyimlerin sonucunda, güçlü ve merkezi sendikalara duyulan ihtiyaç sendikal çevrelerde hep dillendirilen bir olguydu. Ankara'da Türk İş'i güçlendirmek adına bölgesel birliklerin lağvedilmesi bu hamlenin sonucuydu. Fakat yasa değişikliğinin asıl amacı, sendikal faaliyetlerdeki yerleşik normları sarsmış DİSK'i hükümsüz kılmaktı. Adalet Partisi sınıfsal ayrımlara dayalı siyaset yapan bir sendika merkezi istemiyordu, işverenler çalışanların yeni edindiği başkaldırıcı tutumdan rahatsızlardı. Diğer yanda Türk İş ise üye ve itibar kaybından hoşnutsuzdu. Aslında sağlığı kötü olmasına rağmen taslağa karşı çıkmak için meclis kürsüsüne çıkmış Rıza Kuas'a göre, Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk, Türk İş'in yakın zamanda gerçekleştirdiği sekizinci kongresinde devletin DİSK'i kapatmayı istediğini söylemişti. Seyfi Öztürk buna bu yetkiye devletin değil sadece mahkemelerin sahip olduğunu söyleyerek yanıt vermiş ama Kuas'ın iddiasını yalanlamamıştı.³⁷

Yeni taslak sendikal çoğulculuğu sınırlayan bazı hukuki engeller getiriyordu dolayısıyla hâlihazırdaki sendikal merkezlere yani Türk-İş'e, olası rakipleri yani DİSK karşısında örgütsel bir avantaj veriyordu. Taslağın sendikal çoğulculuğu kısıtlamak için getirdiği esas mekaniz-

36 Yıldırım Koç, (1986), s. 82-83.

37 274 nolu yasanın bazı maddelerini değiştiren 1317 nolu kanun meclisin 101. oturumunda tartışıldı. Bu oturumun tutanakları için bkz. T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt 6, 1970, s. 260-309.

ma baraj uygulamasıydı. Buna göre sektörel bir sendikanın kurulabilmesi için örgütlenmenin o sektörde çalışan tüm işgücünün üçte birini kayıt altına alması zorunluydu. Konfederasyon kurmak içinse Türkiye’de tüm sigortalı işçilerin en az üçte birini örgütlenme şartı aranıyordu. İlâveten sendikalardan istifa etmek uzun bir hukuki sürece bağlanıyor, uluslararası ilişkiler kurmak sadece en büyük konfederasyonlara tanınmış bir ayrıcalık oluyordu. Tüm bu şartların anlamı açık bir biçimde, Türk İş’e olası rakipleri ve bu örnekte DİSK karşısında hukuki koruma sağlamaktı. İlk olarak istifa prosedürünün karmaşık hale getirilmesi ve uzatılması üye kaybını durduracaktı çünkü istifalardan sadece sendika değil işverenler de haberdar olacak, böylece gerçekleşmeden önce bilgi sahibi olup karşı manevralarda bulunabileceklerdi. Üçte birlik baraj da Türk İş’in işine yarıyordu çünkü kendisi hukuken işgücünün büyük bir kısmına sahip kamu sektöründe örgütlenmiş bir sendikaydı. Bu şartlar özel işletmelerdeki militan sendikacılığı işyerlerine hapsedecek böylece güçlerini zayıflatıyordu çünkü İstanbul bölgesinde faaliyet yürüten bu bağımsız sendikaların sektörel sendikalar kurmak için DİSK bayrağı altında birleşmeleri güçleşecekti. Doğrusu DİSK’in varlığı tehlike altındaydı.

Bu yasanın meclisin alt kanadında onaylanması DİSK üyesi olsun olmasın İstanbul bölgesindeki tüm işçiler arasında kargaşa yarattı. DİSK taslakla ilgili bu tartışmayı işyerlerine taşımak için çoktan fabrika komiteleri kurmuştu. 15 Haziran’da işçiler Kocaeli ve İstanbul’daki fabrikaları terk edip meclisi protesto etmek için sokaklara döküldüler. Ertesi gün sanayi merkezlerinden yürüyüş yapan eylemciler Taksim meydanına ulaşmaya çalıştılar fakat gemiler durdurulduğundan ve köprüler kaldırıldığından hedeflerine ulaşamadılar. Fabrikaları korumak ve düzeni tesis etmek için ordu göreve çağrıldı. Kadıköy’de silahlı güçler ve işçiler arasında çatışmalar yaşandı, üç işçi, bir seyirci ve bir polis memuru hayatını kaybetti. İstanbul ve Kocaeli’nde sıkıyönetim ilan edildi ve DİSK önderleri gözaltına alındı. Olaylar yatıştığında yaklaşık dört bin işçi önderi kovulmuş ve söylentilere göre fişlenmişti.³⁸

38 Bu hadiseyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Yurdal Milcan, *Türkiye’de İşçi Hareketleri ve Sendikal Haklar*, Pano-Bas Matbaası, İstanbul, 1983, s. 19-21 veya Doğan Özgüden, “İşçi Sınıfını Yenemeyeceklerdir,” *Ant*, 3 Temmuz 1970, s. 2-12.

15-16 Haziran 1970 Türkiye emek hareketinde eşi görülmemiş bir olaydı ve dışarıdan bakılınca kitlelerin kendiliğinden gerçekleştirdiği bir eylemdi fakat bu olay egemen sınıfı alarına geçirmeye yetmişti. 1317 nolu kanunla yapılan değişiklikler iki yıl sonra Anayasa Mahkemesince feshedildi. Yarattığı toplumsal direncin etkisi daha kalıcıydı. Bir yıl geçmeden muhtırayla yapılan bir başka askeri müdahale, özgürlükleri kısıtlarken güvenlik aygıtının politik sistem üzerindeki denetimi hukuki ve hukuk dışı yollarla sıkılaştırıldı. Ayrıca Anayasa Mahkemesinin TİP’i kapatması ve CHP’deki demokratik sol kanadın aldığı kesin zafer siyaseti de yeniden biçimlendirdi. Bu değişim 1973 genel seçimlerinin sonuçlarıyla tescillenmiş oldu.³⁹ Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye’deki örgütlü emek hareketi yeni bir aşamaya girdi.

Militan sendikacılığın kurumsal zemini yok etmeye çalışan bu girişim, ülkenin sanayi merkezlerindeki işçi sınıfının tepkisiyle karşılık bulmuştu. İki gün süren isyan işçi sınıfının olanaklarını ortaya serdi ve hem gelecek gelişmelere hem de politik güç dengelerine etki etti. İlk olarak Türk İş’teki CHP destekçileri partilerüstü politika ilkesine daha güçlü eleştiriler yöneltir oldu. Hatta bazıları nerdeyse DİSK’le daha yakın bir işbirliği kurma noktasına gelecekti. DİSK yetkilileri bu işbirliğinden yararlanma yoluna giderken, konfederasyonlarını anaakım bir sendika merkezine dönüştürecek şekilde üye sayılarını arttırdılar. Bu odak noktasını taban militanlığından ulusal siyasete müdahale etme çabalarına kaydırdı. Fakat bunu geleneğin dayattığı şekliyle müesses partilerin ikisiyle birden çalışmak yerine CHP’yi etkilemeye çalışarak yaptılar. Aslında yetmişli yılların kutuplaşmış politik iklimi Türk İş’in tarafsız kalma çabalarını zorlaştırmıştı. DİSK’le aralarındaki rekabet, artan emek militanlığının olasılıklarından endişelenen güvenlik aygıtıyla konfederasyonu daha yakın işbirliği kurmaya itmişti. Doğrusu 1961 anayasasının yarattığı kurumsal bağlamla ilgili kanunlarda yapılması öngörülen ancak başarısızlığa uğrayan değişiklikler, ithal ikameciliğin krizinin keskinleştiği 1980’deki askeri darbeden sonra yapılacaktı.

39 1973 genel seçimlerinin analizi için bkz. Ergun Özbudun, Frank Tachau, “Social Change and Electoral Behaviour in Turkey: Toward a ‘Critical Realignment’?” *International Journal of Middle East Studies*, 6 (Ekim 1975), s. 460-480.

DİSK'in Politik Eğilimlerindeki Değişim

Demokratik sol hareket CHP içinde güç kazandıkça tarafsız sendikacılığa yönelttikleri eleştirileri daha gür duyulur oldu. Türk İş hem CHP liderlerinin, en önemlisi de Bülent Ecevit'in yaptığı açıklamalarla dışarıdan hem de benzer gerekçelerle içeriden baskı görmekteydi. Bu eleştiriler 1971'den itibaren Türk İş merkezindeki statükoya meydan okuyan somut hamleleri tetikledi. Ocak 1971'de dört önemli sendikanın önderi Türk İş'in idari kuruluna sundukları raporda konfederasyon için net bir politik stratejinin çizilmesini talep ediyorlardı. Tarafsızlığın hükümete destek vermek demek olduğunu yani Türkiye'deki emek gücünün liberal kapitalist partilerin piyonu haline getirildiğini iddia ediyorlardı. Çözümleri basitti: Türk İş, Türkiye'de sosyal demokrasiyi tesis etmek için demokratik solcu toplumsal bloğun tarafında olmalıydı. Bu raporun tam metni DİSK tarafından kamuoyuna duyuruldu. Yazarları Genel İş'ten Abdullah Baştürk, Yol İş'ten Halit Mısırlıoğlu, Petrol İş'ten İsmail Topkar ve Deniz Ulaş İş'ten Feridun Şakir Ögünç'tü. Hepsi CHP üyeleri olarak tanınan, kimisi mecliste de görev almış isimlerdi.

İdari kurul raporu görmezden gelmeyi tercih etti çünkü konfederasyon içinde birliği koruma adına kabul etmesi de reddetmesi de mümkün değildi. Türk İş yirmi dört ilke kabul etmişti.⁴⁰ Hepsi siyasetten uzak durduklarını söyleyen iddialardan kaçınma amacıyla, toplumsal adalet ve kalkınma hedefleriyle ilişkili normlardı. Demokratik solu destekleyen iddialar karşısında hep bu ilkelere bağlı olduklarını teyit ettiler. Ancak 1973 genel seçimleri yaklaşırken, CHP üyeleri, özellikle de sendika aktivistleri bu tepkilerden memnun değillerdi. Neticede aynı yılın Temmuz ayında politik fikirlerini kamuya açan bir manifesto yayınladılar.⁴¹ On iki sendika önderi tarafından imzalanmış olan bu ha-

40 Bu ilkelerin tam listesi ve açıklamaları için bkz. Türkiye Şeker Sanayi İşçileri Sendikası, *Türk İş İlkeleri Açıklamalar ve Uygulamalar*, Şeker İş Yayınları, no. 33, Ankara, 1974.

41 *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen: İlkeler Amaçlar Yöntem*, Oleyis Yayınları, Ankara, 1971.

cimli broşür,⁴² öncelikle neden liberal kapitalizme ve Marksizme karşı olduklarını açıklıyor, ardından bu ikisinden ayrı bir alternatif olarak sosyal demokratik anlayışlarını tarif ediyordu. Ancak sosyal demokrasi anlayışları, Türk İş'in yirmi dört ilkesine benzer bir şekilde kalkınma hedefleri ve toplumsal adalet önlemlerinin derlemesinden ibaretti.⁴³ Bu fikirlerin o dönem CHP'yi yöneten demokratik sol hizbin iddialarıyla yakınlığı, bu gruba yakın *Özgür İnsan* dergisinin ilk sayısında yayınlanmış bir makaleyle karşılaştırıldığında çok barizdi.⁴⁴ Seçimler yaklaştıkça CHP'yi destekleyen sendikaların açık demeçler yapma baskısı arttı ama herhangi bir sonuç çıkmadı. Açıkça liderliğinde bir değişim yapılmadığında Türk İş'in CHP'yi desteklemesi çok güçlü.

Sosyal demokrat sendikacılığı savunan broşür, Türk İş'in yaklaşan genel kurulunda sosyal demokrat sendikacıların politik platformu olarak da hizmet etti. Belli ki yeni CHP Türk İş'teki statükodan herkes gibi hoşnutsuzdu ve onu yeni politik stratejisine uygun bir çizgiyle baştan tasarlamayı istiyordu. Fakat dokuzuncu genel kurul sosyal demokrat sendikacılar için büyük bir hezimet oldu. Raporları işçi sınıfının daha acil sorunlarla uğraşmak zorunda olduğundan dem vurularak reddedildi ve adaylarından hiçbirisi konfederasyonun idari görevlerine seçilmedi. Sonuç ilkinden yedi yıl sonra yaşanacak yeni bir tasfiyeydi. CHP üyesi olan sendika militanlarının hepsi kendisini saldırı altındaymış gibi hissetmedi fakat demokratik sol hiziple yakından ilişkililmiş kişiler, İskandinav tipi bir sendikal merkez yaratmak için Türk İş'te mücadele etmenin boş olduğunu anlamışlardı. Bazıları sosyal demokrat bir federasyonun tüzüğünü hazırlamaya girişecekti. Bu federasyon 1978 güzünde Feridun Şakir Ögünç'ün başkanlığıyla kurulacaktı fakat örgütlü emek hareketi üzerinde ciddi bir etki bırakmadan sönmülene-

42 Yeni eklenen sekiz sendika şunlardı: Besin İş, OLEYİS, Ges İş, Kristal İş, Sağlık İş, Tez Büro İş, Harb İş ve DYF İş.

43 Sosyal demokrat sendikacıların öne çıkardığı stratejinin değerlendirmesi için bkz. Yıldırım Koç, "Türkiye'de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık," *11. Téz*, cilt 4, 1986, s. 107-139.

44 Şükrü Koç, "Türk İşçi Hareketinde Sosyal Demokrat Düzen," *Özgür İnsan*, no. 1 (Haziran 1972).

cekti. Fakat işçileri CHP saflarına çekmeye dönük propaganda faaliyetleri bu yenilgiler nedeniyle canlılığını yitirmedi.⁴⁵

Öte yanda DİSK kendisini yeni dönemin zorunluluklarına uyarlamak için çabası içindeydi. TİP 1971 askeri muhtırasından ve takip eden gelişmelerden sonra kapatılmıştı. Sosyalist politik güçlerin birliği adeta imkânsız bir hedefe dönüşmüştü. Yine de DİSK ve ona bağlı sendikalar küçük, radikal, bağımsız sendikalar için çekim merkezi olmayı sürdürüyorlardı. Dahası coğrafi kapsamı sanayileşmiş Marmara bölgesinin sınırları dışına çıkmaya başlamıştı. Sıkı şekilde korunan endüstri kollarında faaliyet yürüten Maden İş, Lastik İş ve Kimya İş gibi DİSK'e bağlı sendikalar avantajlı toplu pazarlık anlaşmalarına imza atmaları sayesinde sağlam bir üne sahiptiler.⁴⁶ 1973 genel seçimlerinden önce DİSK ilk kez, tamamen Bülent Ecevit'in kontrolüne girmiş CHP'ye açık destek verdiğini ilan etti. Genel seçimler öncesinde siyasi bir partiye açık desteğini sunması, DİSK'in Türk İş'in tarafsızlığına verdiği yanıtı. 1969'da DİSK TİP'i de aynı şekilde desteklemişti fakat yetmişli yıllarda yapılan iki genel seçimde DİSK CHP'ye destek açıkladı.

Maden İş'in Eylül 1974'te yapılan 21. genel kurulu Türkiye'deki örgütlü emek hareketi için önemli bir gelişmeye tanık oldu. Birlik ve Dayanışma olarak bilinen eğilim Kemal Türkler'in de onayıyla merkezi yönetime seçildi. Yeni seçilenlerin arasında genel sekreter olan Mehmet Ertürk ile Mehmet Karaca vardı. Bu hizip ve toplumsal ilericilik ilkeleri, kapatılan TİP'ten bazı genç kadroların partiye gelmesiyle askeri müdahaleden sonra yeniden canlanmış yasa dışı Türkiye Komünist Partisi'ne aitti.⁴⁷ Bu genç kadrolar, Doğu Almanya'nın Leipzig kentinde faaliyet yürütmüş olan yasadışı partiyle eskiden beri ilişkileri olmuş, Basın İş'ten İbrahim Güzelce gibi kıdemli sendikacıların yar-

45 Sosyal demokrat sendikacıların propaganda çabalarının tasviri için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *İşçiler CHP'de Birleşelim*, Akış Basımevi, Ankara, 1973.

46 Maden İş'in yürüttüğü toplu pazarlık süreçlerinin ayrıntılı bir tarifi için bkz. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, *Erdemir Grevinin İç Yüzü*, DİSK Yayınları no. 11, İstanbul, 1974.

47 Yusuf Doğan Çetinkaya, Mustafa Görkem Doğan, "TKP'nin Sosyalizmi (1920-1990)" yer aldığı eser: Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol*, İstanbul: 2007, İletişim Yayınları, s. 330-334.

dımıyla, DİSK'in Mayıs 1975'te yapılan beşinci genel kurulunda da büyük iz bıraktılar. Burada İbrahim Güzelce konfederasyonun genel sekreteri olarak seçildi. Bu kongre sadece verdiği açık politik mesajdan ötürü değil, Doğu Avrupalı sendika liderlerinden oluşan konuklarıyla da sembolik bir öneme sahipti. 1975'ten sonra partinin birçok genç üyesi Aydın Meriç'in liderliğinde DİSK'te çalıştı. Meriç TİP Şişli bölge kurulunun eski üyelerinden biriydi. Ayrıca TKP'nin politik bürosuna üye olan genel sekreterin en tepedeki yardımcısıydı. DİSK ve Maden İş'teki konumları sayesinde TKP'nin etkisi başta Bank Sen ve Baysen gibi başka sendikalara da yayıldı.

Örgütlü emeğin politikleşmesinde tek sembol önemli bir sendikanın kalbinde TKP'nin yeniden ortaya çıkması değildi. 15-16 Haziran'daki devasa isyanın ötesinde, sendikalı işçiler artık güçlerine güveniyorlardı ve hedeflerine ulaşmak için korunan endüstri kollarında, en başta da metal sektöründe harekete geçmeye hazırdılar. Bu koşullarda Türk İş'ten, işverenlere, oradan da devletin güvenlik mensuplarına bazı gruplar, çok farklı sebeplerden ötürü Maden İş'in metal sektöründeki hegemonyasından rahatsızdı. Bu nedenle Türk İş'e bağlı Metal federasyonundan ulusal bir merkezi sendika oluşturmaya çalışıldı. 1973'te Türk Metal adlı yeni sendikanın kurulmasından hemen sonra, metal sektöründeki sosyal demokrat sendikacılar Türk İş'ten ayrıldı ve aynı yılın aralığında CHP'nin aktif üyelerinden Fehmi Işıklar'ın başkanlığında Çağdaş Metal İş'i kurdular. Bu bölünmenin sosyal demokrat bir konfederasyon kurma çabalarıyla bağlantılı olduğuyla ilgili dedikodular yapıldı. Bu girişim başarısız olunca Çağdaş Metal İş 1976'da Maden İş'e katıldı. Aynı yıl Türk İş'i terk etmiş sosyal demokrat sendikacıların önemli bir kısmı DİSK'e katılmaya karar vermişti. Öte yanda Türk Metal, Mustafa Özbek'in yönetimi altında Maden İş'e karşı kanlı bir mücadele başlattı. Bu Maden İş'i hâlihazırda güçlü olduğu İstanbul bölgesiyle sınırlı tutmak için iki taraftan birçok işçinin ölümüne yol açmış bir kavgaydı. Bu çatışmanın en meşum anları 1975'te Seydişehir'de ve 1976'da Bursa'da yaşandı.

DİSK'in müesses siyasi partilere karşı takındığı tutumdaki kayma, CHP'ye yaklaşması yetmişli yılların kutuplaşmış politik atmosferi içinde değerlendirilmelidir ve DİSK'in Türkiye'deki örgütlü emek hare-

keti içinde bir azınlık eğilimini temsil ettiği unutulmamalıdır. CHP'yle aralarında kurulacak olası bağ DİSK'in zaafiyetini kapatmış, işçilere erişim şansını arttırmış ve pazarlık masasında üyelerine kazanç sağlama girişimlerini pekiştirmiş olabilir. Bu, ülkenin sanayi merkezinde esas olarak özel işletmelerde faaliyet yürüten bir hareket açısından, odak noktasının işyerlerinden Ankara'daki siyasete kaydırıldığına işaret etmekteydi. Bu kayma İstanbul Birliği'nden alınan mirasla çelişmektedir.

1975 ve 1977 yılları arasında DİSK'in politik eğilimi, emperyalizme karşı ulusal demokratik bir cephenin kurulma ve bunun ülke içinde toplumsal, politik temsiliyetini yaratma çağrısı üzerine oturdu. Bu politika Türkiye Komünist Partisi'nin politik platformuyla bağlantılı bir şekilde, CHP'nin potansiyel bir müttefik olmasına ve TKP'nin yasal hale gelme olasılığına dayanıyordu. DİSK bundan dolayı eleştirel tutumunu kaybetmeden CHP'yle yakınlaşmaya çalışmaktaydı. Ancak aynı eleştirel anlayış, DİSK'e bağlı bazı sendikalarda etkin olan diğer solcu politik akımlara gösterilmemekteydi. Bazı durumlarda konfederasyonun merkezi, farklı politik eğilimlerden sosyalistleri tasfiye etmek için Kimya İş'le Petkim İş meselesinde olduğu gibi, DİSK'e bağlı sendikaların birleşmesine müdahalede bulunuyor veya solcu rakiplerini cezalandırmak için disiplin mekanizmalarına başvuruyordu.⁴⁸ Ancak bu dönemlerde DİSK büyük bir başarıyla politik kampanyalar da yürüttü. Örneğin Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasını protesto etmesi, emek örgütlerinin tamamen politik bir saikle harekete geçtiği birkaç örnekten biridir.⁴⁹ Öncesinde sendikalar komünizmi lanetleyen gösteriler veya ülkenin ekonomik ve politik bağımsızlığına vurgu yapan anti-emperyalist kampanyalar örgütleyorlardı. Bunların hepsi bir şekilde devleti rahatsız etmeyen taleplerdi. Bu kampanyada ise DİSK önce çeşitli araçlarla kamusal farkındalık yaratmış ve 16 Eylül 1976'da yas günü ilan etmişti. Bu Türkiye'de bir ilk olup, politik bir genel greve dönüşmüş, diğer ilerici kitle örgütlerinden de geniş bir destek almıştı.

48 İlhan Akalın, *Kısa DİSK Tarihi (1960-1980)*, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 119-127.

49 Üzeyir Ataman, "DGM Direnişi," yer aldığı eser: *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 1, Tarih Vakfı İstanbul, 1996, s. 304-305.

DİSK'in bu tür kampanyalardaki stratejisi işçi sınıfı mücadelesi- ni eşi görülmedik bir tarzla politikleştirmekti. Bu açıdan en sembolik girişim 1 Mayıs mitingleriydi. 1 Mayıs yirmili yılların ortalarından bu yana ve esas olarak İstanbul'da bir işçi bayramı olarak kutlanıyordu. Fakat otuzlu yıllarda sadece bahar bayramı olarak bahsi geçer olmuş, uluslararası çağrışimleri rejim için son derece rahatsız edici hale gelmişti. 1976'da DİSK 1 Mayıs gününü kutlamak için muazzam bir işçi yürüyüşünü büyük bir başarıyla örgütledi. Ertesi yıl DİSK ülkenin her yerinden üç yüz bin kişinin katıldığı çok daha büyük bir kutlamanın örgütleyicisi oldu. Maalesef bu sefer tören, kimliği belirsiz tetikçilerin kalabalığa ateş açıp otuz dört insanı öldürmesi nedeniyle kanlı bir kıyıma dönüştü. 1977'nin belleklerde bıraktığı acı anılara rağmen, 1978'de çok daha büyük bir kitle başkaldırı havasıyla toplandı ama bu sefer yürüyüşçüler işçiden çok solcu eylemcilerdi. Sonraki yıl otoriteler yürüyüşü yasakladı. 1 Mayıs kutlaması sonraki baskı dönemlerinde Türkiye solunun yeniden dirilişinin sembolü oldu.⁵⁰ Bu sebepten ötürü yasak doksanların ortasına dek sürdü.

Gelgelelim, birkaç örnek dışında, tamamen sendikal deneyimler açısından bakıldığında, DİSK'e bağlı sendikalar kolektif pazarlık rejiminin oluşturduğu modelin ötesine geçecek fırsatlar pek sunmadılar. Genel anlamda politik stratejileri, alternatif bir sanayi ilişkileri rejimiyle ilişkisi olmayan bir ulusal demokratik cephe ilkesinde özetleniyordu. Dolayısıyla yeni gelişen sanayilerini işçilerin satın alma gücünü fonlayarak yerli pazarı teşvik ederek koruma gayreti içindeki demokratik kapitalist ülkelerin sınırları içinde kalıyordu. İstisnalar ahşap işçiliği alanındaki ASİS veya madencilikteki Yeraltı Maden İş gibi görece küçük birkaç sendikadan ibaretti. Bu sendikalar yetmişlerindeki mücadelelerini yürütürken eşsiz işçi demokrasisi deneyimleri yarattılar. Özellikle Yeraltı Maden İş, işveren sendikasının gücünü kırmak için madenleri bıraktıktan sonra üretimi devam ettirerek önemli bir başarı elde etti.⁵¹ Amasya Yeniçeltekte tabanda demokratik temelde kurulan sovyet tipi işyeri örgütleri, Mayıs 1980'den aynı yıl gerçekleşecek askeri darbeye kadar madenleri idare etti.

50 Seyla Benhabib, "The Next Iran or the Next Brazil: Right Wing Groups Behind Political Violence in Turkey," *MERIP Reports*, no. 77, Mayıs 1979, s. 16-17.

51 Ömer Laçiner, "Yeraltı Maden İş Olayı Üzerine," *Birikim*, no. 32, Ekim, 1977, s. 66-70.

Örgütlü Emek Hareketi İçindeki Politik Oyunlar

1976 yılı DİSK'in iç yapılanmasında önemli bir dönüşüme tanık oldu. Sosyal demokrat sendikacılığın Türk İş'i kontrol altına alma imkânının ortadan kalkması ve birleşik bir blok olarak hareket etmekten aciz olduklarından yeni bir konfederasyon kurma şanslarının olmaması, 1975'te Ges İş'le başlayarak bazı sosyal demokrat eğilimli sendikaların DİSK'e katılmasıyla sonuçlandı. Aynı yıl Tekstil, TEK-SİF'ten tasfiyesinden on yıl sonra DİSK'in saflarına katıldı. Esas sosyal demokrat katılım dalgası 1976'da, Çağdaş Metal İş'in Maden İş'e katılması ve Genel İş'in DİSK'e üye olmasıyla yaşandı. Belediye hizmetlerinde faaliyet yürüten Genel İş'in üyeleri Maden İş'inkinden az değildi dolayısıyla onun DİSK üzerindeki hegemonyasını etkili bir şekilde ortadan kaldırdı. Üstelik belediye işçileri sosyal ve ekonomik taleplerini ifade etmede militanlıklarıyla tanınıyorlardı. Genel İş'in kıdemli başkanı Abdullah Baştürk, demokratik sol hizbe kendisini ilk adaylanlardan biriydi fakat altmışların ortasında Ecevit'le ve dolayısıyla CHP'yle ilişkisi kötüleşmişti. DİSK'in Aralık 1977'de toplanan altıncı genel kurulu sosyal demokrat sendikacıların Birlik ve Dayanışma hizbinin yerini almasına tanıklık etti. Abdullah Baştürk başkan olarak seçilirken Fehmi Işıklar genel sekreterliğe getirildi. Yeni yönetim TKP sempatileri yüzünden DİSK merkezindeki personelin nerdeyse hepsini tasfiye etti. Takip eden aylarda TOLEYİS federasyonunun İstanbul kolu artık sosyal demokratların hâkimiyetine girmiş DİSK'e katıldı. DİSK'e hâlihazırda bağlı olan Turizm İş sendikası eski ve zengin OLEYİS'le birleşmeye zorlandı oysa Turizm İş'in kuruluş nedeni OLEYİS'in pasifliğine tepkiydi.

TKP üyesi sendikacıların ikilemi ironikti. Ulusal ve demokratik bir örgütlenmede yani DİSK'te sosyal demokratlarla uzlaşmayı başarmışlar ama bu onlara idareden atılmaya mal olmuştu ve daha kötüsü de olacaktı. Ülkede toplumsal huzursuzluk arttıkça ve toplumsal mücadeleler sertleştikçe yeni merkez disipline edici önlemlere başvurmak zorunda kalacaktı. İşçilerle solcu eylemciler sürekli fiziksel bir tehdit altında yaşıyorlardı. Dahası DİSK merkezi devletin yakın takibi altındaydı. Bunların sonucunda Abdullah Baştürk ve meslektaşları örgütün

iplerini daha sıkı tutma ihtiyacı hissetmişlerdi. İronik bir biçimde Kemal Türkler'in TKP'den farklı sosyalistlerle yakınlık kurarken kullandığı disiplin önlemleri şimdi ona ve Maden İş'e karşı kullanılır olmuş, genel sekreteri Mehmet Ertürk konfederasyondan ihraç edilmişti.

Diğer yanda Türk İş yetmişli yıllara, üye kaybına ek olarak Genel İş gibi önemli üyelerinin bu on yıl içinde konfederasyonu bırakmasının sonucunda zayıflamış bir konfederasyon olarak girmişti. Ancak kamu teşebbüslerindeki kontrolü hala rakipsizdi. Bu aynı zamanda Türk Metal'in meşum örgütsel taktikleriyle de güvence altına alınmıştı. Ülkenin en eski konfederasyonu, politik karakteri net, alternatif sendikal merkezler tarafından kuşatılmıştı. Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) yakın aşırı milliyetçiler Haziran 1970'te 15-16 Haziran olaylarının hemen ardından MİSK'i kurmuşlar, Milli Selamet Partisi'ne (MSP) yakın dindar muhafazakârlarsa Ekim 1976'da Hak İş'i kurmuşlardı.⁵² Solda DİSK zaten önemli bir güçtü. Sağcı konfederasyonlar seksenli yıllara dek gerçek bir alternatif oluşturamadılar. Seksenlerde MİSK sönüp giderken, Hak İş ise Türkiye'deki örgütlü emek hareketi içinde inandırıcı bir güce kısmen dönüşecekti.

Ancak Türk İş bu gelişmelerin ortasında tarafsızlık ilkesine sadık kalmayı başarmıştı. Doğrusu bir kısım sosyal demokrat sendikacıların kopuşu tarafsız görüntüsüne zarar vermemişti çünkü sosyal demokratların önemli bir bölümü Türk İş içinde kalmayı sürdürmüştü. Ayrılanlar içinde en önemli isimlerden Abdullah Baştürk'ün Ecevit'le arası iyi değildi ve Adalet Partisi yetmişli yıllarda artık tek iktidar partisi değildi. Ankara'da lobicilik yapmaya dönük geleneksel stratejiye bağlı olan Türk İş, altmışların aksine iktidar partisinin uzantısı gibi görünmüyordu çünkü kırılgan koalisyonlarla oluşan kabineler sık sık değiştiğinden Türk İş gibi lobici bir sendikanın pazarlık gücü, dolayısıyla bağımsızlığı artmıştı. Genel olarak, Adalet Partisi ve CHP arasında büyük bir koalisyonun kurulmasını savunuyorlardı.⁵³

52 Hak İş'e ve bu dönemde MSP'yle arasındaki ilişkilere dönük bir değerlendirme için bkz. Yıldırım Koç, "Hak İş Konfederasyonu (1976-1980)" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt 18, no. 171, 1994, s. 40-46.

53 Yıldırım Koç, (1986), s. 76-77.

1976'da Seyfi Demirsoy'un ölümünden sonra yapılan kongre, konfederasyonu terk etmemiş sosyal demokrat sendikacıların eski konumlarına gelmelerine tanıklık etti, ancak etkileri epey zayıflamıştı. Yeni başkan Halil Tunç, demokratik sol eğilimlere kayıtsız Demirsoy'a kıyasla Ecevit'le daha dostane ilişkiler kurmuştu. Ayrıca yeni Türk İş merkezinin, kitle eylemleriyle siyasete müdahale etme eğilimi sanki daha yüksekti. Fakat yetmişli yılların ortalarına gelindiğinde, kitlesel eylemler örgütlü emek hareketi için özgün bir şey olmaktan çıkmıştı.

Konfederasyonun yürüttüğü en gürültülü atılım, işverenlerin artan sendika karşıtı baskılarına karşı genel bir uyarı hamlesinde bulunmasıydı. Halil Tunç İzmir'de sendikaları zayıflatmaya dönük yasadışı girişimlerin olduğunu söylediği basın toplantısından sonra bir günlük eylem ilan etti. Ertesi gün yani 16 Haziran 1975'te şahsen kendisi Alsancak elektrik santralinin gücünü kesti. Ceza mahkemesinde yargılanmasına yol açan bu son derece sembolik eylem, konfederasyonun stratejisinde olası bir dönüşümün mesajını vermişti fakat ülkedeki politik ve ekonomik gelişmeler bu konfederasyonun, geleneksel sınırlarını genişletme mücadelesinin getirdiği bu yeni zihniyeti benimsemesi için uygun değildi. 1978'den sonra, ülkenin içine girdiği toplumsal, politik ve ekonomik kriz derinleştikçe Türk İş daha büyük atalete girdi.

İlaveten Türk İş onuncu kongreden sonra partiler üstü politika ilkesinde yaptığı ısrarı en azından söylemsel düzeyde terk etti. Kongrede tüzüğün ilgili maddesi değiştirildi fakat bu değişimin çok az pratik sonucu oldu. Tarafsızlık ilkesi tüzüğün basit bir maddesinden ibaretti. Sendikaların Ankara'da örgütlü emekle hükümet arasındaki mevcut konumlanmayı tehlikeye atmadan pürüzsüzce iş yapmalarını sağlamış birikmiş aklın sembolüydü. Ayrıca işe girmek için yerel politik ağlara bağımlı olan kamu işçilerinin birliğini özetleyen bir deyimdi. Buna karşın bu tutumda ısrarın sonuçları konfederasyonun itibarı ve güvenilirliğini bir miktar zedelemişti ve yeni yönetim bunu onarmak istiyordu. Bundan dolayı Türk İş meseleye, politik bir strateji tercihinin çok akademik bir tartışma gibi yaklaştı. Türk İş merkezi iki büyük partiye, emekle ilgili politik tutumları hakkında sorular sorduğu bir mektup

yolladı.⁵⁴ Adalet Parti'si Türk İş'e politik meselelerden uzak durmasını salık veren kısa bir yanıt verirken, CHP tutumunu net bir şekilde ortaya koyup ilkesel açıdan Türk İş'in partisinin politikasını desteklemek zorunda olduğunu belirtiyordu.⁵⁵

Bu dönüşüm yansımasını Türk İş ile iktidar partisinin yani CHP'nin 20 Temmuz 1978'de bir toplumsal sözleşmeye imza attığı benzersiz olayda buldu. Bu sözleşme bir uzlaşuya dayanıyordu. Buna göre devlet 1976'daki rakamlara göre uygulanacak ücret politikası karşılığında, çalışma düzenini reformdan geçirme ve işçilerin KİT'lerin idaresine katılmasını sağlama sözü veriyordu. Sözleşmenin temel amacı, montaja dayalı üretimlerini devam ettirmeleri için kamu teşebbüslerinde üretilen çıktılara bağımlı olan özel işletmeleri desteklemek amacıyla, üretimi sadece Türk İş'in etkin olduğu kamu iktisadi teşebbüslerinde yapılan sermaye mallarında emek maliyetlerini kontrol altına almaktı. Özel sektördeki işverenler ve özel işletmelerde etkin olan DİSK bu sözleşmenin tarafları değillerdi dolayısıyla çaba en baştan kusurluydu. Dahası bu sözleşme sadece KİT'lerin müşterisi olan birkaç tekelin yararınaydı. Böyle Avrupalı tarzda bir toplumsal sözleşme yapma girişimi kesin bir şekilde başarısız oldu.⁵⁶ Ancak önemli olan Türk İş ve Ecevit hükümetinin İskandinav tipi bir politika içinde işbirliğine gitme hamlesinde bulunmasıydı. Bu CHP ve geleneksel sendikal hareketin ilişkilerini dönüştürme niyetiyle adım atmaya çalıştığı farklı bir andı ama devamı gelmedi.⁵⁷

54 Bu meseleye ilişkin kısa bir tarif için bkz. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, *Batı Ülkelerinde Uygulama Örnekleriyle İşçi Politika Sendika Parti İlişkileri*, Türk İş Yayınları, no. 92, Ankara, 1976.

55 Bu yanıtların tam metni için bkz. Türkiye Tekstil Örmek ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası, *Türkiye'de İşçi Sendikaları ve Siyasal Partilerle İlişkileri*, TEKSİF yayınları, no. 208, Ankara, 1979, s. 89-133.

56 Bu tartışmaların nasıl kuramsallaştırıldığında bakmak için bkz. Leo Panitch, "Recent Theorizations of Corporatism: Reflection on a Growth Industry," *British Journal of Sociology*, no. 31-2, (Haziran 1980), s. 159-187.

57 CHP hükümeti ve Türk İş arasında imzalanmış toplumsal sözleşmenin değerlendirilmesi için bkz. Ufuk Tufanoğlu, *Labor union-political party relations in Turkey: the failure of the people's party's experience*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), BÜ Pils, İstanbul, 1988.

İthal İkameciliğin Krizi

Endüstriyel ilişkilerin parametreleri, döviz kıtlığının ithal ikameci politikaları tıkadığı yetmişli yılların ortasından sonra ciddi bir dönüşümden geçti. Montaj endüstrisinin temel girdisi olan sermaye mallarını ithal edecek döviz bulunamayınca, Türkiye sert bir şekilde ekonomik ve politik bir krizin pençesine düştü. Sanayinin korunan sektörlerinde çalışan sendikalar artık hedeflerini işyerindeki militanlıkta güç alarak toplu pazarlıklarla gerçekleştirme pozisyonunda değiştiler. Aslında bu militanlığın 1978'den sonra yaygınlaşmasının altında düşen gelir ve kötüleşen çalışma koşulları vardı fakat eylemler nadiren başarılı olmaktaydı. Dahası sağcı çetecilerin protesto yapan işçilere yönelttiği saldırılar da artmıştı. Güvenlik durumu ağırlaştıkça ve ücretlilerin satın alma gücü enflasyonla uçup gidince, grevlerde kaybedilen çalışma günleri bu dönemde büyük artış gösterdi. Krizle baş etme gücü olmayan Ecevit hükümeti 20 Temmuz 1979'da IMF ile destekleme kredisi anlaşmasına imza attı ve arkasından gelen Demirel hükümeti bu anlaşmaya uygun olarak 24 Ocak 1980'de duyurduğu ekonomik önlemler paketiyle ithal ikameci stratejiyi sona erdirdi.

Şevket Pamuk'a göre yetmişlerin sonlarında Türkiye'yi kapitalist dünya ekonomisiyle iliştiren en önemli bağ, ithal ikameci sanayileşmenin sebep olduğu büyük uluslararası borçtu.⁵⁸ Doğrusu döviz krizi, eğer ikame stratejisinin ilk aşamasının yani kolay aşamanın sonunda uluslararası arenada rekabetçi sektörler yaratamamışlarsa, ithal ikameciliği seçmiş ülkelerin başına gelen yaygın bir sonuçtu. Öte yanda ithal ikameciliğin ikinci aşaması eğer doğru yönetilmezse, belli sanayi sektörleri uzun süre korunduğundan ve sermaye mallarının ithalatına çok ihtiyaç duyulduğundan para biriminin aşırı değerlenmesi ve ihracatın sınırlandırılması anlamına geliyordu. Dahası ithal ikamecilik politikalarına uzun süre eklenmiş ülkeler genelde geleneksel ihracat mallarında, ağırlıklı da tarım ürünlerinde pazar paylarını kaybediyorlardı.⁵⁹ Bu etkilerin doğal sonucu Türkiye'de 1974'ten sonra gerçekleşen ağır döviz kriziydi. Bu tarihten önce Türkiyeli göçmen işçilerin gönderdiği

58 Şevket Pamuk, (1981), s. 30.

59 Bela Balassa, (1983), s. 432.

dövizler, açığın kapatılmasına katkı sunmuş, böylece krizi ötelemiş ve aynı zamanda ağırlığını arttırmıştı.

Haldun Gülalp'ın söylediği gibi, yetmişlerin sonunda ekonomi politikalarındaki yönelim, her tür döviz getirici faaliyetin teşvik edilmesiyle ithal ikamecilik stratejisinin içkin krizini aşmayı hedefliyordu fakat bu politikaların aynı zamanda emek militanlığını azaltmak ve sermayenin tekelleşmesini sağlamak gibi hedefleri olduğunu da iddia etmektedir.⁶⁰ Ülke içindeki piyasalardan ziyade ihracata yönelik üretim için yapılan vurgu tek başına, sendikaların metal ve kimya gibi korun- nan sektörlerde kurdukları toplu pazarlık stratejilerini yıkan bir unsurdu. Doğrusu başkanlığını Turgut Özal'ın yaptığı ve metal sektöründe- ki işverenlerin sendikası olan MESS ile metal sektörünün hegemonik sendikası olup DİSK'in omurgasını oluşturmuş Maden İş arasındaki gerilim bu yılların simgesi olmuştur. Hatta MESS 1980'de grev yapan işçilerin isimlerini veren iki ciltlik bir yayın çıkarmıştır.⁶¹

Grevlerle ilgili veriler 1980'lere doğru imalat sektöründe gerçekleşen grev sayısında artış olduğunu gösterirken, önceki önemlerde sadece belediye işçileriyle fırıncılar grev yapma eğilimindeydiler.⁶² Aslında işçi sınıfı ithal ikamecilik stratejisinden yararlanan kesimlerden biriydi. 1979'a kadar ücretleri yarattıkları katma değere kıyasla artmıştı. Özellikle kamu sektöründeki işçilerin geliri 1973 ve 1979 yılları arasında artmıştı. Veriler özel işletmelerde çalışanlar bir nebze dezavantajlı konumda olsalar da işçilerin 1979 yılına dek ithal ikamecilikle bağlantılı ekonomi politikalarının getirilerinden yararlandığını, bu politikalardan en çok kayıpla çıkanlarınsa ücret mallarını üretenlerle tarım ürünlerini satanlar, yani çiftçiler ve kamu iktisadi teşebbüsleri olduğunu göstermektedir.⁶³ Belli ki ithal ikameciliğin beklenen krizi ülkeyi vurduğun-

⁶⁰ Haldun Gülalp, (1985), s. 340.

⁶¹ Yüksek Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-2," *Praksis*, no. 6, 2002, s. 63-101, s. 84.

⁶² Yüksek Akkaya, "Türkiye İmalat Sanayiinde Emek ile Sermaye Arasındaki Bölüşüm Sorunu," ODTÜ Congress of International Economics V, 11-14 Eylül 2002.

⁶³ Korkut Boratav, "Import Substitution and Income Distribution under a Populist Regime: The Case of Turkey," *Development Policy Review*, cilt 4, no. 2 (1986), s. 117-139.

da, ithal ikamecilik topyekûn raftan kalkmadan önce politikarlardan yararlanlan koalisyondan ilk işçiler kovulmuştu. Bu 1978'den sonra keskin bir şekilde yükselen toplumsal mücadelelerin sayısı ve yoğunluğundan görülebilmektedir.

Grevler, özellikle de metal sektöründe gerçekleşenler darbeden önceki son iki yılda çoğalmıştı⁶⁴ fakat grevlerin hepsi işverenlerin arzularıyla çatışmıyordu. İlgili kanunlar ve düzenlemelerdeki detaylı maddeler nedeniyle grevlerin yasal prosedürleri uzundu ve zamanlamasını net bir şekilde öngörmek mümkündü. Sonuçta sendikalar işverenleri sıkıştıracakları zamanlarda grev yapamıyorlardı. Aksine işverenlerin bazen stoklarını boşaltmak için grevleri tetiklediği bilinen bir gerçektir. Grevlerde kaybedilen çalışma günleri Türkiye'de özellikle uzundu. Özel sektördeki grevlerin daha uzun olması ve bazı mevsimsel örüntüler taşıması, işverenlerin gerekli gördüklerinde grev süreçlerini manipüle ettikleri iddiasını doğrulamaktaydı. Açıkça yetmişlerin sonu, döviz kıtlığının sermaye mallarının ithalatını imkânsız hale getirip sanayi üretimini sakatladığı dönem, üretimi durdurmak ve grev kisvesi altında ücretsiz tatillerden yararlanmak için ideal bir zamandı. Dolayısıyla bu yıllarda toplumsal mücadelelerin ve direnişlerin katlanarak artması, ne örgütlü emek hareketine ait planlı bir stratejinin sonucuydu ne de emeğin gücüne işaret eden bir olguydu. Aksine bu tomurcuklanma, hâlihazırda elde edilmiş hakları korumak için verilmiş bir tepkiydi ve bir bakıma zayıflık işaretiydi. Hakların ve gerekli ekonomik kazançların tehdit altında oluşu, altmışlı yıllardan sonra emek için rakamların iyileştiği sayısal göstergelerin tersine dönmesinden de görülebilir. Örneğin işçilerin satın alma gücü 1979'da militanlığa rağmen düşmüştü.⁶⁵ 1980 yılı DİSK üyelerinin merkezin kontrolü dışında gerçekleştirdiği sayısız yasa dışı greve ve taban militanlıklarına tanıklık etti. Bu yıl aynı zamanda kamu sektöründeki işçilerin iki yılda

64 1963'ten sonra 1980'e kadar örgütlenen hukuki grevlerin sayısı için bkz. Türkiye Denizciler Sendikası, *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nitel ve Nicel Değerlendirilmesi (1963-1980)*, Sema Matbaacılık, İstanbul, 1987.

65 Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, *1979 Ekonomik Rapor*, DİSK yayınları, no. 35, İstanbul, 1980, s. 22.

bir yaptıkları toplu pazarlık dönemine denk düşmüştü. Bundan dolayı emek direnişinin daha da artması bekleniyordu. Tam da bu sebepten ötürü IMF, 1980 baharında toplu pazarlık rejiminin beş yıl boyunca dondurulmasını önerdi.

İşçilerin mücadeleliliği hızlı bir şekilde arttıkça, DİSK merkezinin bu mücadeleleri yönlendirme becerisi zayıflamıştı. Bunu gözler önüne seren iki olay İzmir'deki Tariş direnişi ile Yeraltı Maden İş'in Yeniçeltek madeninde yönettiği grevdi. 1980'de yaşanan iki olayda da, "DİSK bürokratları saygın, yasalara riayet eden araçlar olarak sahip olduklarını konumu korumaya ve belli bir noktaya dek devleti karşılarına almamaya kararlıydılar."⁶⁶ Diğer yandan taban politik ve ekonomik düzenin sınırlarını aşacak adımları atmaktaydı. DİSK'in emek hareketinde Türk İş'i eleştirerek alternatif bir merkez olma öyküsü pek az örnekte, ilk olarak 1947'de kurulan çalışma ilişkileri düzeninin oluşturduğu rutinin kırıldığı süreçleri yarattı. DİSK kendi başına bu örüntüden kopuşu temsil etmemektedir. O daha çok partiler üstü politika ilkesine yöneltilen bir eleştiriydi ve o dönemde Türk İş merkezi bu ilkeyi eleştirenleri zaten tasfiye etmişti. Aslında sonraki dönemlerde sosyal demokrat sendikacılar, CHP'deki demokratik sol fraksiyonun kararlı destekçileri aynı eleştiriye dillendirerek, bunun bazı sendikacılar arasında meşru bir mesele olduğunu, örgütlü emek hareketi içinde radikal bir kopuş olmadığını kanıtlamışlardı. Bu kopuşun emarelerini gösteren tek an, ithal ikameciliğin krize girdiği dönemde oluşmuş politik fırsat yapısı ve yetmişli yıllarda radikal popülizmin ideolojik atmosferi içinde gelişen taban demokrasisiydi.⁶⁷ 1980'lerde yaşanan bu iki direniş ise yakın zamanda sosyalist fikirlerle tanışmış sol aktivizmin artan etkisini kanıtlar niteliktedir. Askeri müdahale bu etkiyi yok etmeye çalışacaktı fakat bıraktıkları damga küçük de olsa kalıcı olacaktı.

66 Ronnie Marguiles, Ergin Yıldızoğlu, "Trade Unions and Turkey's Working Class," *MERIP Reports*, no. 121 (Şubat 1984), s. 19.

67 Yetmişli yıllarda solcu politik gruplar arasındaki radikal popülizmin değerlendirmesi için bkz. Necmi Erdoğan, "Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar," *Töplum ve Bilim*, no. 78, (Güz 1998), s. 22-37.

İthal İkameci Yılların Mirası

Türkiye’de örgütlü emek hareketinin biriktirdiği aklın mirası, 1980 darbesiyle tamamen dönüşümden geçmiş ve arkasından gelen sivil hükümet altında ayrıntıları netleşmiş politik bir ortamda mücadele vermek zorunda kalmış sonraki sendika kuşağına aktarılmıştır. Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin takip ettiği ve kırklı yılların ikinci yarısından itibaren izlenen tarihsel güzergâh, gelecekte seçeceği stratejik tercihleri ve politik tepkileri koşullayan bir gelenek yarattı. Geçmiş tercihlerin ve belirleyici deneyimlerin birikmiş toplamıyla oluşan bu deneyim, geleceğini belirleyecek önemli kırılma anlarında hareketin önündeki seçenekleri sınırlamıştır. Doğal olarak kast edilen insanın faillüğinden yoksun belirlenimci bir ilişki değildir. Tarihsel hadiselerin anlamı insanların eylemleri tarafından inşa edilir, hatta *ex post* edit edilir. Dahası geçmiş hadiselerle ilgili bu yorumlar bugünün yapıtaşlarına dönüşür ve bu hep ihtilafı bir şekilde olur çünkü bu hadiseler yeniden yorumlanmaya açıktır.⁶⁸ Bundan ötürü hareketin yapacağı benzer tercihler çerçeve içine alınırken, sadece geçmişin kendisi değil o günün de yorumlanması önem taşır.

Sendikalaşma çabalarının ortaya çıkışı çoğu kez endüstriyel ilişkiler düzenini şekillendiren hukuki kurumsal bağlamdaki büyük değişimlere verilmiş kendiliğinden tepkilerdi. Bu Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin belirleyici özelliklerinden biridir. İşyerlerindeki eylemciler her zaman elverişli koşullardan yararlanmaya çalışmışlar ve tabanda yerel faaliyet çekirdekleri inşa etmişlerdir. Örneğin ilk grev dalgası Osmanlı yurttaşlarının anayasal haklarının yeniden tanınmasından hemen sonra yaşanmıştır yahut 1946’da sınıf tabanlı derneklere getirilmiş yasakların kaldırılmasıyla ilk sendikalar kurulmuştur. Aslında bu gelişmeler toplumsal hareketler literatüründeki politik süreçlerle ilgili yaklaşımların iddialarını doğrulamaktadır. Bu da en basit haliyle elverişli politik fırsat yapılarını öne çıkarmaktadır. Mesela geleneksel seçkinler arasında toplumun tabi kesimleri üzerindeki politik baskılarını

68 William H. Sewell, jr. “Historical Events as Transformation of Structures: Inventing Revolution at the Bastille,” *Theory and Society*, cilt 25, no. 6, (Aralık 1996), s. 841-881.

azaltan politik bir kırılma, toplumsal hareketler ve protestoların açığa çıkmasına katkıda bulunmuştur.⁶⁹ Düzgün koşullar sağlandığında, insanlar eskiden beri bilinen rutinleri kullanarak veya toplumsal deneyimin farklı alanlarından ithal edilmiş yöntemlere başvurarak toplumsal, ekonomik ve politik pozisyonlarını kolektif bir şekilde iyileştirme çabasına girerler.⁷⁰ Emekçiler gerek Osmanlı döneminde gerekse cumhuriyet döneminde, kapitalist üretim ilişkilerinin yaşamlarına soktuğu dönüşüme ayak diremişlerdir. Bunu mevcut protesto yöntemlerine başvurarak veya bu araçların içeriğini yeniçağa uyarlayarak yapmışlardır. Diğer tarafta devlet yetkilileri on dokuzuncu yüz yılın ortalarından itibaren, ülkenin kapitalist dünya sistemiyle daha fazla eklemlenmesini sağlamak ve ulusal verimliliği arttırma amacıyla emek gücünü korumak için kurallar çıkarmıştır.

Türk hükümetleri kalkınmacı ihtiyaçlarını sanayileşme sürecini kontrol altına alma ve sonuçlarını sınırlandırma girişimleriyle dengelemeye çalıştılar. Özellikle emek gücü üzerindeki uluslararası etkilerden kaygılıydılar ve genelde milliyetçilikten özellikle işçilerde olması gereken bir nitelik olarak bahsediyorlardı. 1936 İş Kanunu'nun gösterdiği gibi Ankara, her zaman işçilerin kolektif haklarını tanımakta çekinmedi. Bunun yerine işçilere yasal yollarla bireysel koruma sağlamaya çalıştı. Şöyle bir önemli husus vardır: Bu hukuki önlemlerin varlığı hayata geçirilmelerinin garantisi değildi ve çoğu kez işçiler bu mevzuatların işletilmesi için yöneticileriyle veya yerel hükümet temsilcileriyle mücadele etmek zorundaydılar. Ayrıca işçilerin yararına hayata geçirilmelerini garanti etmek için başka mekanizmalar talep eden eylemlerde de bulunabiliyorlardı. Bu mücadele Türkiye örneğinde sendikalaşma faaliyetlerinin omurgasını oluşturmaktaydı. Belli ki bu yüzleşme işçiler ve devlet yetkilileri arasında çatlak yaratmamıştı çünkü sendikalar

69 Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler," yer aldığı eser: Y. Doğan Çetinkaya (ed.), *Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24-25.

70 Eski örüntülerin ve rutinlerin yeni bağlamlara aktarılmasıyla gerçekleşen toplumsal öğrenim örnekleri için bkz. John F. Padgett, Paul McLean, "Organizational Invention and Elite Transformation: The Birth of Partnership Systems in Renaissance Florence," *American Journal of Sociology*, no. 111, (Mart 2006), s. 1463-1568.

her zaman Ankara’da destekçi bulabiliyorlardı. Ya üstlerindeki amirleri Ankara’da lobicilik yapmaya yolluyorlar ya da emek mücadelelerini çözümede değerli bir araç olarak müesses partilerle bağlantılarına güveniyorlardı. Fakat bu özel işletmelerde geçerli değildi. Ankara ve yerleşik politik sınıf İş Kanunu’nun şartlarını özel işletmelerde uygulatma konusunda hep soğuktu. Özellikle küçük işletmeler düşünüldüğünde gerekli araçlara ve kaynaklara sahip de değildi. Dolayısıyla cumhuriyetçi hükümetler özel işletmelerin İş Kanunu’nu ihlal etmelerine suç ortaklığı etmişti fakat devletin sahip olduğu büyük sanayi kuruluşlarının çoğu ve kamu teşebbüsleri özel işletmeler için her şeye rağmen asgari bir işleyiş standardı getirmişti. Bu kamu sektörünü devletin toplumsal politikalarını hayata geçirmesi için kullandığı temel araç haline getirmişti.

Kamu sektörünün orantısız ağırlığından hareketle, sendikaların kurulmasından esas olarak kamu sektöründe çalışanların işvereni olan devletin sorumlu olduğunu söylemek mümkün değildir. Korporatist İspanya veya Portekiz’in aksine Ankara asla resmi sendikalar kurmaya çalışmamıştır. Etkili sendikaların çoğu bir avuç işçi aktivistinin fabrikalarda girişimde bulunmasıyla kurulmuştur. Bazı durumlarda onları büyük partilerin yerel parti önderleri teşvik etmiştir. Kökenleri ne olursa olsun, ileriki aşamalarda devlet otoriteleriyle yakın işbirliği içinde gelişmişlerdir. Örneğin TEKSİF’in kökenleri Defterdar ve Bakırköy Sümerbank fabrikalarına, Kristal İş’inki Paşabahçe cam fabrikasına kadar takip edilebilir. Daha resmi bir görüntüsü olan ve doğrudan hükümetin müdahalesiyle kurulmuş İstanbul İşçi Sendikaları Birliği gibi yapılar en başta gelen hedefi hali hazırda yerellerde var olan ama zayıf işçi örgütlenmelerini, cumhuriyetin kurucu ideolojisi, toplumsal felsefesi, hatta dış politika önceliklerine paralel ekonomik ve politik hedeflere kanallize etmekte. Hükümetler onlarla yakın işbirliği içine girerek sendikaları kontrol altına almaya çalışırken bu işbirliği sendikaları maddi ve örgütsel anlamda güçlendirip geliştirmektedir.

Son üç bölümde, 1980’de yaşanacak sarsıntılı dönüşümün eşliğinde Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin içinde bulunduğu durumun bilançosu çıkarılmaya çalışıldı. Kuşkusuz önce CHP, ardından Demokrat Parti’yle iç içe geçmesi Türkiye’deki sendikacılığın genetik izleri

üzerinde önemli etkiler bırakmıştı. Tabandan yukarıya inşa edilen hareket, temel hedefini Ankara’da güçlü olmak olarak vurgulayan tepeden inme bir örgütsel çerçeve çizdi. Bu gelişim çizgisi ve Ankara’daki müesses nizamla kurulan işbirliğinin tarihi, toplumsal normlar ve yükümlülükler hakkında, partilerin endüstriyel ilişkiler rejiminde oynaması gereken ekonomik işlevler hakkında sabit bir anlayış yarattı. İthal ikameci dönem bunların bazılarını kurumsallaştırdı, hareketin boyutunu büyütür ve önemini arttırırken başka özellikleri de pekiştirdi. Bu topyekûn dönüşüm ve süreç içinde yapılan stratejik tercihler tarihsel süreçte Türkiye’de hükümetler ve sendikalar arasında endüstriyel ilişkiler rejiminin işleyişi ve ilgili karar alma süreçleriyle ilgili kurumsal düzenlemeleri, normları ve pratikleri yarattı.

Bürokratik yapısı, devlete dayanması ve tabanı örgütsel politikaların kurucu birimi olarak değil de aşılması zorunlu ilkel bir aşama olarak algılaması, örgütlü emek hareketini ithal ikameci stratejilerin diktiği koruma duvarlarının ötesinde güçlendiren sonuçlardı. Ayrıca sendikalı işçiler işçi sınıfının görece ayrıcalıklı bir kesimini oluşturmaya devam ediyordu ve yerleşik düzenle aralarındaki bağlar yetmişli yılların sonunda yaşanan birkaç hadise dışında, sınıfın diğer kesimleri tarafından dillendirilen taleplere katılmaktan onları alıkoymuştu. İthal ikamecilik sendikaları güçlendirmişti fakat onları sınıfın genelinden ziyade kendi üyeleri adına konuşmaya itmişti. Emek hareketinin ithal ikameci dönemde geliştirdiği özellikler zayıf bir kırılganlık aşılamaştı. Bu toplumsal ve politik ortamın düşmanca olduğu koşullarda sendikaların örgütsel yapısını zayıflatabilecek bir şeydi çünkü böyle bir dönemde esas güç Ankara’da yapılan lobicilikten değil işyerlerinden gelmek zorundaydı. Dahası Ankara’daki lobiciliğin meşruiyeti sadece sendika üyelerine değil işçilerin geneline dayanmalıydı.

Yetmişlerin sonundaki derin kriz, sanayi ilişkileri rejiminin yerleşik kalıplarını yok etti. Krizin yarattığı durumun en önemli sonuçlarından biri, Ankara’nın sendikalarla kurduğu, milliyetçi olmayan fikirlerin emek gücüne sızmasını engellemek için onca yıl kararlılıkla geliştirdiği işbirliğini korumaktan çekinir hale gelmesiydi. Toplumsal dayanışma ideali, Jön Türklerin önemli ideologlarına ait solidarist toplumsal felsefenin kimi izleri yok edilmişti çünkü yeni dönem rasyonel piyasa

fikrinin hegemonyasıyla inşa edilmek zorundaydı. Yeni dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmiş tarihinde itici güçlerden biri olmuş popülist düzenlemelere bile düşmüştü. Az gelişmişliğin suçu söylemsel düzeyde solidarizme ve onun üzerine inşa edilmiş halkçı politikalara yükleniyordu. Elbette doğrudan suçlananlar siyasal seçkinler değildi, fakat sorumluların arasında açıkça işçilerden ve sendikalardan bahsediliyordu. İşçiler egemen sınıfın çok korktuğu komünizm tehdidi olmadan kalkınmak için inşa edilmiş kurumsal hukuki çerçevenin alıcısı olsalar da, suçlananlar sendikalardı. Altmışlı ve yetmişli yılların meşruluğuna bir daha kavuşamadılar. 1978'le başlayıp askeri rejime uzanan üç çalkantılı yıldan sonra, cunta ve onu takip eden sivil hükümet işyerlerindeki militanlığın belleğini etkili bir şekilde kriminalize etti.

Doğrusu sendikalı sektörlerin deneyimlerini kentli yoksulların yarattığı geniş kitlelere yaymak yanıltıcıdır. İşçi sınıfının kendisi yüksek ücret alan ve iyi örgütlenmiş işçiler ile marjinal sektörlerde çalışan, sosyal güvenliği olmayan, gelir akışı düzensiz, sağcı popülizmin suistimallerine açık kesimler arasında bölünmüş haldeydi.⁷¹ 1980 Tarih direnişinde olduğu gibi bu iki grubu birleştiren hadiseler istisnaydı. Bir bakıma 1978 Türkiye'deki sendikal merkezler için önemli bir sınavdı ve başarısız oldular. Yetersizlikleri 1 Mayıs katliamından sonra açıkça görülmüştü. Darbede Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin yenilgiye uğraması şaşırtıcı değildi. Türk İş ve DİSK aynı geleneğin iki kolu olmasına rağmen, ithal ikameciliğin yaklaşan kriziyle baş etmek için birleşik bir cephe ve yekpare bir emek stratejisi oluşturamadılar. İşbirliğine gitmede yetersiz olduğu görülse de bu ortak geçmiş, yerleşik sendikalaşma stratejilerini aşma ve krize mevcut toplumsal mücadelelerle eklemlenip onları yönetecek radikal bir alternatifle cevap verme becerilerini zayıflatmıştı. Bunun yerine kendilerini korumaya odaklandılar. Oysa bu yaklaşan neoliberal çağda başarılı olması güç bir taktikti. Seksenlerin ortalarından doksanların başına uzanan kısa vadede, örgütlü emek hedeflerine ulaşmada başarılı bir görünüm çizmişti. Fakat uzun vadede bunun, tam da yukarıda analiz edilen özelliklerden ötürü bir pürüz zaferi olduğu görülecekti. Sonraki bölüm bu dönemi ele almaktadır.

71 Çağlar Keyder, (1979), s. 44.

BÖLÜM 5

AHLAK EKONOMİSİNE SALDIRI

Bu çalışmada şu ana dek endüstriyel ilişkilerle ilgili kurumsal düzenlemelerin evrimi ve örgütlü emeğin gelişimi, özellikle de Ankara'daki politik düzenle arasındaki bağlantı ele alındı. Bunu emek hareketinin gelişim çizgisi içinde yaşadığı ayrı hadiseler takip edebilir. Bu olaylar ekonominin işleyişiyle ilgili olan, özellikle kamu sektörüyle bağlantılı olan, kabul edilmiş normları, beklenen pratik ve işlevleri zaman içinde oluşturmuştur. Bu karşılıklı yükümlülükler, rutinler ve endüstriyel ilişkilerle ilgili ortak algılar ağırlıkla milliyetçilik üzerinde temellenmiş olup özellikle kamu sektöründe çalışan işçiler arasında sendikal yapıların da desteklediği kalkınmacı ve solidarist fikirlerle bağlantılı bir ahlak ekonomisi yaratmıştır. Neticede bu belli oranda sendikal pratikleri de koşullandırmıştır. Şu noktadan itibaren bu çalışma ülkenin seksenli yıllarda geçirdiği ve nihayetinde Anavatan Partisi'nin geri çekilmesine neden olan emek protestolarına yol açmış dönüşüme odaklanacaktır.

Emek hareketi, Ankara'daki mevcudiyetinden memnundu ve hep aynı başarıda olmasa da davasını öne çıkarmak için bu mevcudiyete dayandı. Bu varlık işverenlerin etkisiyle asla boy ölçüşemese de, örgütlü emeği işçilerin geneli içinde ayrıcalıklı bir grup yapmıştı. Örgütlü emeğin temsilcileri, işyerinde militanlığa başvurmak gibi başka mücadele araçlarından yararlanmaya veya dolaysız çıkarlarından farklı sebepler için etkilerini kullanmaya çok seyrek yöneldiler. Sadece altmışlı yıllarda montaj sanayinin özel işletmelerinde örgütlenmeye çalışan sendikalar ve yetmişli yılların DİSK'i bu rutini bir nebze kırabilmişti. Altmışlarda ithal ikameci strateji bu işkollarında militanlığın önünü açtı

ve yetmişlerde DİSK rejimi politik yelpazenin soluna açmaya dönük politik hedefler izledi. Bu dönemin toplumsal ve politik bağlamı içinde solun meşruiyeti sanayi merkezlerinin yoksul mahallelerinde zaten ön plana çıkmış bir olguydu. Genel anlamda işçi sınıfının ağırlığını oluşturmuş dezavantajlı kesimlere ulaşma çabaları zayıf ve önemsizdi. Dahası harekete yeniden odak kazandırma niyeti yoktu. Buna rağmen ithal ikameciliğin toplumsal ve politik bağlamı, her açıdan emekçi sınıfların haklarını genişletecek toplumsal hareketliliğin önünü açmıştı.

Yetmişli yılların sonunda Türkiye'deki örgütlü emek hareketi görünür bir toplumsal güçtü fakat buna karşın kamu teşebbüslerinde ve ithal ikameci kimya, metal, tekstil sektörlerinde faaliyet yürüten özel işletmelerde çalışanlardan oluşan ayrıcalıklı azınlığın toplumsal haklarını ve gelir düzeylerini koruma mücadelesi vermek zorundaydı. İthal ikameciliğin krizi, ekonomik ve politik paylarını korumak için işçilerin giderek daha fazla doğrudan eyleme girmelerini zorunlu kılmıştı. Ancak bu militanca faaliyetler endüstriyel ilişkilerin kurumsal bağlamına ait yerleşik örüntünün sınırlarını ihlal etmemişti. Sendikal merkezlerin bu açıdan herhangi bir deneyimi de yoktu. Ankara'da lobicilik yapıyorlar, hatta kitlesel eylemlerle Ankara'ya baskı yapıyorlar veya aynı anda ikisine birden başvurabiliyorlardı. Ayrıca bu strateji ithal ikamecilik bağlamında özellikle çok iyi işlemişti fakat kriz üzerine aşırı yük almış sanayi ilişkilerindeki oyunun kurallarına darbe indirmişti. Örgütlü emek ithal ikameciliğin içine girdiği bu tarihsel dönemden, askeri müdahaleden önceki günlerde militanlığı arttırarak kurtulabilirdi. Fakat işçi hareketi gerilemekteydi ve geleceği kriz karşısında karanlık bir görünüm sergilemekteydi.

1978'den itibaren emek mücadeleleri işsizlerin kayıtsızlığı ve başa-rısızlıkla sona erme eğilimleri nedeniyle zayıflamıştı. Kitlesel gösteriler işçilerden çok solcu militanları kendisine çeker olmuştu. Grevlerde kaybedilen çalışma günleri artarken başarılı grevlerin sayısı azalmıştı. İşverenler ekonomik krizin yıkıcı koşulları nedeniyle grevleri tercih ediyor gibiydiler. İthal ikameciliğin sona ermesi örgütlü emeği kırılgan hale getirdi. Sendikalar sadece faaliyet tarzlarını yeni baştan kurgulayarak ithal ikamecilik krizinin tetiklediği sınıfsal çatışmanın zorlu koşullarını alt edebilirlerdi. Bu mücadelelerin işaretleri 1980'de, özellikle

kentli ve kırsal kesimlerdeki örgütsüz yoksulların sendikalı işçilerle bir araya gelerek daha doğrudan ve militan eylemler gerçekleştirdiği birkaç örnekte açığa çıkmıştı. Fakat ordu 1980 sonunda müdahale etti ve sendikacılık ruhuyla birlikte bu tür hadiselerin çoğalma ihtimalini ezdi. Askeri darbenin baskısı ve getirdiği yeni çalışma ilişkileri düzeni, yetmişli yılların sonlarında başlayan genel gerilemenin üzerine eklenip yakın gelecekte emek eylemlerinin tekrar canlı bir döneme girme olasılığını güçleştirdi. Ne var ki tarihsel gelişmeler farklı bir yönde olacaktı.

Darbe finansal işlemlerin ve uluslararası ticaretin serbestleşmesini savunan ve devletlerden maddi taleplerde bulunan kitlesel hareketleri karalayan uluslararası bir bağlamda gerçekleşti. Bu ikinci yönüyle Türkiye tipik bir örnekti. Askeri otoriteler aşırı talepte bulundukları ve militanlıkları nedeniyle suçu sendikalara atarken, işten çıkarmaları yasakladılar ve sabit bir zam oranı belirlediler. Ayrıca örgütlü emeğin çıkarlarının sözcüsü olarak Türk İş'in etkin kılmaya devam ettiler. Yüzeysel açıdan bakıldığında, toplu pazarlık rejiminin askıya alınması kenara bırakıldığında, sendikalı işçilerin, özellikle kamu sektöründe çalışan ve siyasetle ilgilenmeyenlerin hayatında pek bir şeyin değişmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca sendikal rekabet ve yasa dışı grevler nedeniyle işçilerin yaşamlarına mal olan sert politik şiddet ortamı düşünüldüğünde, güvenlikleri de garanti altına alınmıştı. Muhtemelen toplu pazarlık rejimi ve grev hakkı tekrar tanınınca, sendikalar tekrar rutin yaşantılarına dönecekti. Sendikalı işçilerin ahlak ekonomisi korunacaktı. Sivil hükümet, seksenli yıllarda uluslararası eğilimlere paralel bir şekilde gelişen yeni sermaye birikim rejiminin zorunlulukları nedeniyle bu yönde hareket etmedi.

Özal yönetimi iktidara 1983'te geldi fakat Özal yeni siyasi partisini inşa ettiği ufak bir ara dönem haricinde, 1980'den itibaren ulusal ekonominin başındaki isimdi. Bu parti kendisini ülkenin girdiği dönemde somutlaştırdı. Yönetiminin hayata geçirdiği stratejik uyum programı, ithal ikameciliği bitirmekle ve ulusal ekonomide ihracatı öne çıkarmakla kalmamış, hem sermaye kesimi hem de rejim içindeki güç dengelerini değiştirmişti. Kamu teşebbüslerinde paternalist devlet anlayışından piyasa mantığına geçilmesi, özelleştirmeler, kalkınmadan ziyade karlılığa vurgu yapılması ve sendikalı işçilerin kötülenme-

si, sendikali işçilerin ahlak ekonomisine topyekûn bir saldırı anlamına geliyordu. Dahası hükümete karşı emekçilerin bir protesto dalgasıyla cevap vereceği bir kitle seferberliği de yarattı ve bu anlamda Türkiye emek tarihinde ilk kez yaşanan bir durumdu.

Kamu teşebbüslerindeki işçileri, seksenlerin son dönemlerine damgasını vurmuş sivil itaatsizlik eylemlerine katılmaya iten şey, E. P. Thompson'un ifadesiyle esas olarak açlıkla ilgili değildi. Riski de kovulmak veya hapse atılmak için almıyorlardı. Neticede bunlar dönem dikkate alındığında oldukça somut olasılıklardı ve reel ücretleri de ciddi oranda düşmüştü. Fakat bu saldırı sadece midelerine değil geçinme şekillerine yöneltilmiş bir saldırıydı. Bundan dolayı en kalabalık gösteriler ilgili sendikalar bu eylemleri desteklediği anlarda gerçekleşti ve protestoların temel sloganı başbakanın kendisine karşıydı. Hedeflerinde her fırsatta sendikalara kara çalan, işyerlerini satmak, daha kötüsü kapatmak isteyen ve açıkça işverenlerin tarafını tuttuğunu ilan eden başbakanın kendisi vardı.

Bu doğrultuda şimdiki bölüm önce 1980 askeri darbesini, uluslararası ekonomi politikalarının geniş eğilimleri içinde kavramsallaştırmaya çalışmaktadır. İthal ikameci rejimler işçi sınıfının talepleriyle siyasi bir yük altına girdiğinde benzer gelişmeler dünyanın diğer yerlerinde de yaşandığından, darbeyi böyle geniş bir bağlamda algılamak zorunluluktur. Daha sonra bu dönemde çıkan yasalar, Türkiye ekonomisinin yeni yönelimini, bu hükümlerin tasarlandığı tarihsel dönemlerle birlikte göstermek için analiz edilmektedir. Sendika merkezlerinin sivil yönetime geçildikten sonraki politik algısı ve yerleşik lobicilik faaliyetlerine bel bağlayarak hükümete etki etmeye, nüfus kurmaya dönük çabaları da değerlendirilmektedir. Bölüm sona erdirilirken, yerelde takip ettiği uluslararası eğilim üzerinden Özal yönetiminin karnesi çıkarılmaktadır.

Darbenin Küresel Ekonomik ve Politik Bağlamı

1980 yılı emek militanlığında eşi görülmedik bir yükseliş ve radikalleşmeye tanık oldu. Yaşananları sadece nitelik olarak değil nicelik olarak da tarif etmek güçtür. Geleneksel anlamda politik olmayan işçi kitlesi taleplerinde daha iddialıydı. Sadece işverenlerini değil devletin

güvenlik aygıtlarını da karşılarına alıyorlardı. Hatta lokavt zamanlarında işyerlerinin idarelerini almaya başladıkları birkaç örnekte mülkiyet düzenine bile karşı çıkmışlardı. Diğer tarafta ithal ikamecilik krizini çaresizce çözmeye çalışan devlet, 24 Ocak 1980’de uluslararası finans kuruluşlarının desteklediği bir strateji ilan etmişti. Bu stratejinin temel ilkesi, Türkiye’nin son yirmi yılda ekonomik ve sosyal politikalarını belirlemiş ithal ikameciliğin temel düsturlarının yok edilmesi idi. Doğal olarak bu büyüklükte gerçekleşecek politik ve ekonomik bir dönüşüm, toplumun geniş kesimleri içinde önemli kırılmalar ve değişimler yaratacaktı. Ayrıca yeni benimsenmiş toplumsal ve ekonomik önlemlerin sağlam bir şekilde uygulandığından emin olmak için kitlelerin acımasız ve amansız bir güvenlik politikasıyla dizginlenmesi gerekiyordu. Bu bağlam içinde ordu aylardır bekleneni yapıp 12 Eylül 1980’de yönetime el koydu.

Türkiye ülke içinde kurulmuş sanayiler için ihracat olanakları yaratmadan ithal ikameci stratejinin kapsamını geliştirdiği için politik ve ekonomik anlamda derin krizlerle yüzleşen tek ülke değildi. Sanayi ürünleri için sadece ülke içindeki pazarlara bel bağlayan tüm gelişmekte olan ülkeler ciddi ekonomik krizler yaşamışlardı. Neticede hepsi ulusal politikalarını ve ekonomilerini yeniden düzenleyip, kanlı darbelerle ihracat odaklı ekonomi politikalarına dayanan yeni birikim rejimlerinin zorunluluklarına uyum sağlamışlardı. Örneklerin içinde Latin Amerika ve Endonezya gibi Güney Yarıküreye ait yönetimler vardı fakat gelişmiş ülkeler bile değişen uluslararası koşullarda rekabet edecek endüstri kuruluşları oluşturmak için kendi toplumsal ve politik yapılarını dönüşümden geçirme baskısı hissetmişlerdi. Doğrusu yetmişlerdeki kriz batı yönetimlerini az çok dönüştürmüş ve soğuk savaş sonunda kurulan düzenin son kalıntılarını yok etmişti. Bu da İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra inşa edilmiş uluslararası politik ekonomik sistemin sonu demekti. Sonuç olarak refah devletinin bazı özellikleri budandı ve örgütlü emeğin politik temsiliyeti zayıflatıldı.

Savaş Sonrası kurulan düzen, Büyük Buhran’dan sonra kendi kendisini düzenleyen piyasa idealinin çökmesine cevap olarak yaratılmış politik ekonomik şemanın adıdır. ABD, Büyük Britanya ve Sovyet Rusya’nın liderlik ettiği Müttefik Güçlerinin zaferinden sonra, komünist ideolojinin etki alanı coğrafi anlamda genişlemişti. Ayrıca prestiji

yerleşik batı demokrasilerinin işçi sınıfları arsında da artmıştı. Sonuçta Batı Avrupa ülkeleri toplumsal sınıflar arasında sosyal bir uzlaşmaya dayanan, altında devlet müdahalesiyle garanti altına alınmış ve işçilere sağlanmış sosyal yardım sisteminin bulunduğu kurumsal bir çerçeveden yana oldular. Doğrusu neoklasik ekonominin sistemli bir şekilde gözden geçirilmesi ilk kez otuzlu yıllarda Lord Keynes tarafından önerilmişti.¹ Mecliste temsiliyet kazanan işçi partileri endüstriyel ilişkiler düzeni içinde sosyal reformlar ve devlet hakemliği için baskı yaptılar. İlk olarak 1934 yılında İsveç'te Per Albin Hansson'un liderliğini yaptığı sosyal demokrat hükümette, işverenler, sendikalar ve devlet arasında üç taraflı bir anlaşmaya varıldı. Savaş kıta Avrupa'sını harap ederken Britanya kabinesi meşhur Beveridge Raporu'ndan² aldığı esinle bir plan hazırladı. Bu Büyük Britanya'da refah devletinin temelini oluşturacak evrensel sosyal güvenlik şemasının taslağıydı. Lord Keynes aynı zamanda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küresel mali sistemin köşetaşlarını belirlemek için toplanmış Bretton Woods konferansında Britanya delegasyonunun başındaki isimdi. Bu gelişmelerin hepsi, az çok dünyanın diğer yerlerini etkileyen ve ulusal yönetimleri buna göre biçimlendiren Batı Avrupa'da farklı bir kapitalizm formuna sahneyi hazırladı.

Claus Offe'ye göre Batı Avrupa'daki refah devleti modeli tepesinde çatısı olan üç katlı bir binayı andırmaktaydı.³ İlk kat emek piyasasında eşitlik, işyerlerinde güvenlik önlemleri ve istihdam hakkı gibi on dokuzuncu yüzyıldan beri var olan normlar ve düzenlemelerden oluşuyordu. İkinci kat sağlık, emeklilik ve işsizlik sigortası gibi istihdam alanı dışında kalan sosyal güvenlik ağıydı. Bu önlemler İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllara kadar geri gitmekteydi. Üçüncü kat politik özgürlüklerden ve işçilerin kolektif haklarından oluşuyordu ve

1 John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment and Money*, Londra, Macmillan, 1936.

2 Raporun ve yarattığı sonuçların sağlam bir değerlendirmesi için bkz. Brian Abel-Smith, "The Beveridge Report: Its Origins and Outcomes," *International Social Security Review*, cilt 45, no. 1-2, (Ocak 1992), s. 5-16.

3 Claus Offe, "The European Model of 'Social' Capitalism: Can It Survive European Integration," *The Journal of Political Philosophy*, cilt 11, no. 4, 2003, s. 437-469.

içlerinde grev hakkıyla örgütsel özgürlükler vardı. Binanın tamamını örten çatıysa Keynesçi ekonomik ilkeler, özellikle tam istihdam standardıydı.

Yetmişli yıllardaki ekonomik krizle bu binanın çöküşü başlamış oldu. Petrol şoku nedeniyle artan emtia fiyatları, Vietnam Savaşı'ndan sonra Amerikan hegemonyasının gerilemesi ve bunun sonucunda doların rezerv birim olarak üstünlüğünü kaybetmesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'nın harap olmuş altyapısının yeniden inşasına paralel ekonomik canlanmanın sona ermesi, bu sürece katkı yaptı.⁴ Yetmişli yılların yaygın stagflasyonist ortamı, Keynesçi ekonominin erdemlerini sorgulattı. Aslında Savaş Sonrası kurulmuş düzenin ekonomik ve politik yönelimi, baştan beri kimi önemli liberal aydınlar tarafından sert eleştirilere tutulmuştu. Yetmişli yıllar bu eleştirileri tekrar anaakıma soktu. Sonuç olarak Batı ülkelerinin toplumsal ve ekonomik biçimlenişi politik sistemleriyle birlikte buna uygun bir tarzla yeniden şekillendirildi.

Biriken toplumsal taleplerin siyasal sisteme yüklenmesinin, politik ve ekonomik sonuçları oldu, bu birikme toplumsal krizin esas suçlusu olarak görülmekteydi. Doğrusu ekonomik ve politik karar alma süreçlerinin tamamen birbirinden ayrılması, refah devletini eleştiren ortodoks liberallerin öne çıkardığı hedefti. Ulusal servetin dağılımıyla ilgili politik taleplerin devlete yöneltmesinin mümkün olmadığı bir politik sistem, sadece Avrupa'daki işçi sınıfı partilerinin mücadeleleriyle paralel düzlemde gelişmiş yurttaşlık haklarının toplumsal muhtevası ortadan kaldırıldığında inşa edilebilirdi. Bu hedef ancak kitleleri aktif politik katılımdan caydırarak elde edilebilirdi. Bazı örneklerde, özellikle üçüncü dünyada bu, Charles Tilly'nin terimini ödünç alırsak söz konusu sınıfların "koordineli yıkımını" gerektiriyordu.⁵ Rejimin

4 Altmışların sonunda Amerikan Hegemonyasının çöküşü ile yetmişli yıllardaki stagflasyonlu krizin Düzenleme Okulu perspektifinden inceleyen bir analiz için bkz. Michel Aglietta, "World Capitalism in the Eighties," *New Left Review*; no. 136, (Kasım-Aralık 1982), s. 5-41.

5 Charles Tilly bu terimi politik bir kategorinin üyelerini programlı bir şekilde imha etme süreci için kullanmıştır; bkz. Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 14.

ekonomik anlamda yeniden üretimi sürecindeki farklı maddi çıkarlarına göre ayrılmış toplumsal kesimlerle ilişkilenmiş rekabetçi partilerin olduğu bir politik sistem bu katılımı ortadan kaldıramazdı. Dolayısıyla uzun vadede siyaset, politik liderlik düzeyinde yürütülen halkla ilişkiler kampanyalarına dönüştürülmek zorundaydı.⁶ Neticede küresel ekonominin sistemli krizleriyle baş edebilmek için, Batı ülkelerindeki devlet aygıtları kurumsal mekanizmalarla toplumsal hedeflere daha az para harcayacak ve uluslararası mali işlemler rejimini serbestleştirecek bir yapılanmaya gittiler. Üçüncü Dünyadaki devletler de onları takip etti. Açıkça değişen küresel sermaye birikim modeli yeni bir siyaseti dayatmıştı. Bu yeni siyaset nerdeyse aynı anda hem Birleşik Devletler'de hem de Birleşik Krallık'ta açığa çıktı.

Thatcherizm veya Reaganomi gibi muhafazakâr değerleri piyasa liberalizmiyle birleştiren politik yaklaşımlar seksenli yılların moda siyasal tercihleriydi. Bunlar, bireylerin girişimci inisiyatiflerini ortadan kaldıracak biçimde devlet müdahalesinin kapsamının aşırı oranda genişletilmesini eleştiriyorlardı. Ancak devleti küçültme söylemi yanıltıcıydı, çünkü yaşanan refah harcamalarında kesintiye gidilirken, devletin çok daha büyük meblağları yurt içi ve dışında aldığı güvenlik önlemlerine harcamaya başlamasıydı. Sosyal devlet gerilemekteydi fakat toplumsal çözülme için güvenlikçi önlemlerle yönetmek için baskıcı devlet genişlemeye devam ediyordu.⁷ Doğrusu Thatcherizm serbest ekonomiyi savunan güçlü devlet olarak tanımlanmaktaydı.⁸ Daha sert muadillerini bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde bulmak mümkündü ve altında yatan bu politik zihniyet akademik çevrelerle uluslararası finans kuruluşlarında hüküm sürmekteydi. Bu kurumlar yetmişli yıllarda İİS kriziyle harap olmuş gelişmekte olan ülkelere, Washington Konsensüsü de-

6 Refah devleti geriledikten sonra batı demokrasilerinin geçirdiği dönüşümün incelenmesi için bkz. Colin Crouch, *Post-democracy*, Londra, Polity Press, 2004.

7 Neoliberal çağda yurttaşların ekonomik güvenliği ile sert polis uygulamaları arasındaki çatışma için bkz. Ayşen Candas, "Hobbesian Security Paradigm and the Politics of Fear," International Studies Association Chicago'nun yıllık toplantısında sunulan bildiri, 28 Şubat-3 Mart 2007.

8 Andrew Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*, Basingstoke: Macmillan, 1988.

nilen on maddelik bir reform paketi dayattılar. Dayatılan önlemlerin içinde mali disiplin, refah uygulamalarına ayrılmış kamu harcamalarının azaltılması, uluslararası para akışını kolaylaştıracak mali serbestleşme adımları, özel mülkiyete daha fazla garantiler sunulması ve kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi vardı. Bu terim daha sonra sembolik kapsamını genişletti ve Birleşik Devletler ile uluslararası finans kuruluşlarının tercih ettiği politik ve ekonomik sistemi tanımlar oldu. Bu sistem serbest piyasa köktenciliğine dayanmaktaydı ve ilk olarak Üçüncü Dünya'nın kriz içindeki devletlerine, ardından Doğu Avrupa'nın yeni demokrasilerine dayatıldı.⁹ Bu politik yaklaşım ve arkasındaki yatan geniş politik felsefe uluslararası anlamda, yetmişli yılları takip eden dönemin belirleyici politik ve ekonomik amentüsü oldu. Özellikle Britanya örneği Avrupa'da tipik bir refah devleti dönüşümünün öyküsünü anlatmaktadır.

Margaret Thatcher dönemi 1979'da "hoşnutsuzluk kışından" sonra yani 1979 kışındaki toplu grevlerin Britanyalıların gündelik rutinini adamakıllı bozduğu bir dönemde başladı. Yetmişli yılların tümüne bu tarz sert sınıf çatışmaları damga vurmuştu. Dolayısıyla Britanya'daki seçmenlerin önemli bir kesimi sınıfsal düzenin tekrar tesis edilmesini destekler olmuştu. Dönemin siyasi analizcileri, Thatcher'ın başkanlığını yaptığı muhafazakâr hükümetin politik gündeminde önemli bir kısmın, sendikaların gücünü kırmaya ayrıldığını iddia etmişlerdi. Thatcher, bu yüzden yetmişlerde sendikal militanlığın sembolü olmuş madencileri yenilgiye uğratmak istiyordu.¹⁰

Muhafazakâr hükümet seksenlerin ortasına dek ufak tefek hadiseler dışında refah ve ücret konularında sendikaları yabancılaştırmaktan uzak durdu fakat toplumsal rahatsızlıklarda polisın hukuki otoritesini genişletti. Ardından dikkatli bir planlamadan sonra devlet Ulusal Ma-

9 Bu reform paketinin analizi için bkz. John Williamson, "What Washington Means by Policy Reform," yer aldığı eser: John Williamson (ed.), *Latin American Readjustment: How Much has Happened*, Washington DC, Institute For International Economics, 1989.

10 *Financial Times*'ın kıdemli bir siyasi muhabirinin gözüyle Thatcher dönemini ele alan bir gazeteci değerlendirmesi için bkz. Peter Riddell, *The Thatcher Era and its Legacy*, Oxford, Basil Blackwell, 1991.

denciler Sendikası'nı, Şubat 1984'te başlayıp bir yıldan uzun sürecek bir greve zorladı. Bir zamanlar çok güçlü olan bu madenci sendikası, üzücü bir yenilgiyle sona eren bu uzun ve çileden çıkarıcı mücadelesinin sonunda tamamen gücünü kaybetti.¹¹ Diğer yanda grev sırasında devletin Britanya kömür sahalarında şiddete başvurma sıklığı artmıştı.¹² Bu tarihten sonra İşçi Partisi bile ekonomik politik yaklaşımlarıyla kendisini bu eğilime uydurdu. Sendikaların ağır itibar kaybı da bu dönüşümde etkendi. Parti, nerdeyse her yerde örgütlü emeğin yerleşik çıkarlarına zarar vermiş neoliberal çağın gelişine ayak uydurdu.

Miles Kahler'e göre,¹³ uluslararası finans kuruluşlarında yükselen, akademide kalkınma ekonomisi disiplini nerdeyse yok eden, geç gelişen ülkelerde farklı ekonomi politikalarının uygulanmasını savunan yeni ortodoksi, Güneydoğu Asya ekonomilerinin başarısına ve klasik teorinin korumacılığa beslediği geleneksel düşmanlığa dayanıyordu. Bu bakış açısına göre Güney Kore, Singapur ve özellikle Japonya gibi örnekler, klasik ekonomilerin müdahaleci politikalardan üstünlüğünü kanıtlamaktaydı. Fakat bu basitçe temellere dönüş meselesi değildi çünkü yeni yaklaşımın savunucuları kalkınma ekonomisi okulundan bir şeyler öğrenmişlerdi ve orta vadeli uyum politikalarını uzun vadeli kalkınma stratejileriyle birleştirmişlerdi, sonuç Üçüncü Dünya ülkelerinin zorunlu istatistiki hedeflere ulaşmak için ihracat odaklı ekonomilere dönüşmeye zorlanmasıydı. Normalde bu ülkelere yetmişlerin ortalarından beri bu amaçla önerilen yapısal uyum programlarının içinde dalgalı kur sistemi, mali kemer sıkma ve ihracata odaklanma, kamu teşebbüslerinin reformdan geçirilmesi ve özelleştirilmesi, finansla dış ticaretin serbestleştirilmesi ve doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi vardı.

11 Britanya'daki sendikacılık üzerinde hala etkisi olan bu grevin öyküsü için bkz. Tayfun Ertan, "İngiltere'de Kömür İşçileri Grevi - 1984/1985" *11. Téz*, cilt 5, Şubat 1987, s. 110-149.

12 Tony Ward, Penny Green, "Legitimacy, Civil Society and State Crime," *Social Justice*, cilt 27, no. 4 (Kış 2000), s. 76-93, s. 81.

13 Miles Kahler, "Orthodoxy and its Alternatives: Explaining Approaches to Stabilization and Adjustment," yer aldığı eser: Joan M. Nelson (ed.), *Economic Crisis and Policy Choice*, Princeton University Press, New Jersey, 1990, s. 33-61.

24 Ocak 1980’de Alınan Ekonomik Önlemlerin İçeriği

Görünüşte ulusal bir sanayi yapısı yaratıyormuş gibi görünse de ithal ikameci rejim ağırlıkla, düşük katma değerli nihai ürünler üretmek için dışardan yüksek katma değerli ara malların ithalatına dayanıyordu. Bu süreç devamlılığı için sabit bir döviz akışını gerektirmekteydi. İthal ikameci ülkelerin döviz rezervleri eridiğinde, açığı sözde ithal ikamecilik ve yeni kurulan endüstrilerin koruması sayesinde dikilmiş endüstriyel yapılardan kazandıkları ihracat gelirleriyle karşılamaları gerekiyordu. Fakat güneydoğu Asya’daki birkaç istisnai örnek dışında, ithal ikamecilik yapan Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu ekonomilerini ihtacata kaydırmakta başarısız oldular. Bundan dolayı zorunlu döviz getirilerine ulaşamadılar ve kendilerini toplumsal, politik düzenlerinin varlığını da tehdit eden ciddi bir ödeme dengesi açığının kollarında buldular. İthal ikamecilik krizinin basit anatomisi böyleydi.

Ciddi sosyal rahatsızlıklara neden olan ödemeler dengesindeki açık, yetmişlerin sonuna has bir durum değildi. Uluslararası Para Fonu (IMF) Bretton Woods Anlaşması’na göre zaten bu sorunlarla baş etmek üzere kurulmuştu. IMF krizle mücadele eden ülkelere gerekli kredileri ya doğrudan borç olarak vermekte veya diğer finans kuruluşlarını buna teşvik etmekteydi. Bunun karşılığındaysa söz konusu ülkelerde döviz getirilerini tasarruflu bir şekilde kullanmaya dönük kemer sıkma önlemlerinin benimsenmesini istiyordu. Yetmişlerin sonunda farklı olan şey, IMF’nin borç alan ülkelere dayattığı kemer sıkma politikalarının değişen içeriği idi. Artık adına yapısal uyum programı denen yeni paket, esin kaynağını monetarist okuldan ve borçlu ülkelerin ekonomik, dolayısıyla politik yönelimlerini değiştirmek isteyen takipçilerinden almıştı.

Eski paketlerin mantığı açık ve basitti. Ödemeler dengesindeki açık ve enflasyon, piyasada aşırı talebin yarattığı sonuçtu ve bunları tetikleyen de büyük hükümet harcamalarıydı. Dolayısıyla yapılması gereken şey, kamu harcamalarını azaltmak ve piyasadaki toplu talebi daraltmak için ulusal para birimini devalüe etmekte. Şevket Pamuk’a göre, açığa çıkan neoliberal düşüncelere paralel bir şekilde, bu kurumla diğer uluslararası finans kuruluşlarındaki ekonomistler, Üçüncü Dünya hükümetlerinin popüler sınıfların politik taleplerine gösterdiği müsa-

mahayı suçluyordu ve bu eğilimin mali, ekonomik, politik temellerini yok edecek alternatifler öneriyorlardı. Borçlu ülkelere dayatılan politika paketlerini de buna göre elden geçirmişlerdi.¹⁴ Sonuçta, halk kesimlerinin siyasal katılımını daraltan askeri rejimlere örtük bir destek verilir oldu ve bu paketler ulusal ekonomilerde derin bir dönüşümün tetikleyicisi oldu. Bu, iç piyasalar ve ulusal sanayiye koruyan duvarların yıkılmasıyla küresel kapitalizmle onları daha güçlü bir şekilde eklemlenecek yeni bir birikim rejimi yarattı.

Siyasi sahne, esas olarak askeri müdahaleden sonra yeni birikim rejimine uygun hale getirilmişti. Fakat Türkiye’de devletin takip ettiği ekonomi politikaları, hükümetin askeri müdahaleden önce benimsediği ve 24 Ocak 1980’de ilan ettiği ekonomik politikalar paketiyle bu yeni birikim rejimini destekler olmuştu. Bülent Ecevit’in 1977 seçimlerinden sonra kurduğu fakat otuz yedi sandalyesi daha olmadığı için meclis çoğunluğuna kavuşamamış hükümeti, Ekim 1979’daki ara seçimlerden sonra çökmüştü. Başkanlığını Süleyman Demirel’in yaptığı Adalet Partisi bir azınlık hükümeti kurdu. Politik kargaşa bu zayıf hükümetlerde hiç durmadı. İkisinin de uluslararası finans kuruluşlarının maddi desteğine ihtiyacı vardı fakat sadece Demirel’in maiyetinde, piyasa köktencilliğini benimseyen uzmanlar vardı. Demirel’in eski hükümetinde Devlet Planlama Teşkilatı’nın müdürlüğünü yapmış, o dönemde metal sektöründe korkuyla anılan işverenler sendikasının (MESS) başkanlığını yürüten Turgut Özal bunlardan biriydi. Özal yeni hükümette başbakanlık müsteşarı olarak atandı. Demirel ona ekonomik reformların içeriği konusunda tam yetki vermişti.

Hükümet döviz ihtiyacını yatıştırmak için ihracatın teşvik edilmesini istiyordu ve devletin kurumsal mekanizmalarını buna uyarlamayı hedefliyordu. Ayrıca kamu teşebbüslerinde üretilen malların fiyatlarını arttırarak ve bu kurumlardaki emek maliyetlerini düşürerek bütçe açığını kısma arzusu da vardı. Turgut Özal kamu teşebbüslerin ücret ve yardımlar konusunda çalışanlarına hoşgörülü davranmalarından şikâyetçiydi ve 24 Ocak reform paketinin çıkarılmasından önce personeline verdiği bilgilendirme toplantılarından birinde bunlardan çözülmesi

14 Şevket Pamuk, “24 Ocak Sonrasında Sınıflar ve Gelir Dağılımı,” *11. Téz*, cilt 2, Mart 1986, s. 87-101.

zorunlu sorunlar olarak bahsediyordu.¹⁵ Doğrusu hükümet grevin oynanmasıyla ilgili kuralları değiştirmek ve bu süreci işverenlerin manipülasyonlarına açmak gibi yeni önlemler alacağını da duyurmuştu. Haldun Gülalp'a göre her birikim tarzı ayrı bir sınıfsal ittifak bloğuna, dolayısıyla ayrı bir politik rejime tekabül eder.¹⁶ Yeni politik rejim, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra kurulanın aksine, sosyal hakları kısıtlayan ve devletin yürütme kanadını güçlendiren, böylece devletin Türkiye'nin geçmişten beri gelen popülist siyasi geleneğinden radikal bir şekilde kopmasını sağlayacak anayasal bir sistemi şart koşmaktaydı. IMF'nin gözetimi altında taslağı çıkarılmış, kapsamlı bir ekonomik istikrar programını duyurmasıyla, uluslararası finans kuruluşlarının önlemlerini tamamen kabul etmekte çekimser kalmış Ecevit hükümetinin yerini alan ve Süleyman Demirel'in oluşturduğu azınlık hükümeti bu kırılmanın işaretini vermişti. Lakin daha önemlisi yeni politik rejimin ekonomik temellerini atmıştı. Bu da Türkiye siyasetinde yeni dönemin 24 Ocak 1980'de başladığı anlamına gelmektedir.

24 Ocak'ın 27 Mayıs darbesinden sonra kurulmuş kalkınmacı ittifakı dağıtması kaçınılmazdı. Bu sermaye ve popüler sınıflar, özellikle işçi sınıfı arasında daha gerilimli bir ilişkiye işaret etmekteydi. Belli ki örgütlü emeğin çoktan ortadan kalkmaya başlamış itaatkarlığı, dışlanmayı kabul etme eğiliminde değildi. Altmışlı ve yetmişli yıllarda işçi sınıfının elde ettiği kazanımlar örgütsel yapının genişlediği, daha önemlisi sendikalaşmanın yayıldığı ve kimi sendikaların radikalleştiği bir bağlamda edinildiğinden, seksenlerin başında tasarlanan dönüşüm işçi örgütlülüğünün dağıtılmasını veya zayıflatılmasını hedeflemekteydi. Bunun sebebi basit bir sınıf nefreti veya alt sınıfların politik taleplerine önyargıyla bakılması değildi. Aksine "bu dönüşüm popülist demokrasi bağlamında sadece imkânsız olmakla kalmayıp, yarattığı ve toplumun çeşitli kesimlerinden taleplerin yükselmesine neden olmuş mirası özel bir yük getirdiğinden" böyleydi.¹⁷

15 Emin Çölaşan, *24 Ocak Bir Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1984, s. 144.

16 Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 58.

17 Haldun Gülalp, "Patterns of Capital Accumulation and State Society Relations in Turkey," *Journal of Contemporary Asia*, cilt 115, no. 3 (1985), s. 342.

Peki, ayrıntılarına bakıldığında, bu reform paketinin içinde neler vardı? Programın içeriğinde yüzde otuz üç oranında devalüasyon, kısıtlı para artışına bağlılık, fiyat denetimlerinin kaldırılması, tavan faizleri ve kamu iktisadi teşebbüslerine yapılan destekler, son olarak da IMF'den alınan Türkiye'nin kotasının %625'ine tekabül eden fonların karşılığında açık yaratan kamu harcamaların sona erdirilmesi vardı.¹⁸ Bu önlemler metalar, özellikle de kamu sektörünün ürettiği sermaye malları için gerçekçi fiyatlar koymayı hedefliyordu. Böylece ulusal sektörler için belirlenmiş sübvansiyonlu fiyatlar ortadan kalkacak, dış ticaret kolaylaştırılacak ve bu sayede karaborsayla kısıtlılar kaldırılıp, yerini piyasaya dayalı, rekabetçi iş ortamına bırakacaktı. Gerçekçi faiz ve kur oranlarının uygulanması, pratik açıdan sanayiye odaklı yerli pazarın yok edilmesi demekti çünkü bunlar en başta koruyucu duvarların arkasında faaliyet yürütecek şekilde tasarlanmışlardı. Uzun vadede hükümet, bu önlemlerin Türkiye ekonomisini ihracat odaklı bir yapıya yöneltmesini umuyordu.

Bu önlemlerin alınması şaşırtıcı değildi. Ödemeler dengesindeki açık kötüleştikçe Türkiye'deki hükümetler uluslararası finans kuruluşlarının kapısını çaldılar. Karşılığında da onlar ülkenin döviz gereksinimlerini yatıştırmak için aynı reformları talep ettiler. Yüzde yüzlere ulaşan enflasyonu, parasal kemer sıkma politikalarına tamamen uymadan kontrol etmek imkânsızdı. Dolayısıyla 1978'den itibaren Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal görünümünü dönüştürmeye mecbur kalacağı ortadaydı. Halkın politik sahnede harekete geçtiği bir bağlamda, burjuvazinin belli kesimleri arasında bazı yerleşik çıkarları da karşısına alacak, böylesine geniş bir programın tam anlamıyla uygulanması savunulabilecek bir siyaset değildi.¹⁹ Dolayısıyla ülkenin politik yapısı buna uygun bir şekilde dönüştürülmeliydi. Bu dönüşüm ancak 12 Eylül 1980'de yapılan darbeyle mümkün olacaktı.

18 Altan Yalpat, "Turkey's Economy under the Generals," *MERIP Reports*, no. 122, (Mart-Nisan 1984), s. 19.

19 Darbeden hemen önce devlet ve burjuvazinin önündeki seçeneklerle tercihlerin bir analizi için bkz. Mustafa Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalm*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Darbe

Ordu 12 Eylül 1980’de Demirel’in azınlık hükümetini devirdi. Kara, deniz, hava kuvvetleri ve jandarma komutanları Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adını verdikleri bir cunta kurdular ve başbakanlığa eski deniz kuvvetleri amirali Bülend Ulusu’yu getirdiler. Mevcut partilerin hepsi yasaklanır ve liderleri tutuklanırken, meclis de lağvedildi. Radikal sendikalar kapatıldı ve ülkenin her yerinde sıkıyönetim ilan edildi. Askeri kuruluşlar uyum içinde hareket etmiş ve müdahale sırasında emir komuta zincirine riayet etmişti. Darbeye karşı yaygın ve ortak bir direniş asla gösterilmedi. Bu nedenle askeri hükümetten sivil hükümete geçiş çok pürüzsüz bir şekilde oldu. Ulusu kabinesi bürokratlardan ve teknik uzmanlardan oluşmuştu. Türk İş genel sekreteri Sadık Şide sosyal güvenlik bakanlığı getirilmişti. Öte yandan çalışma bakanı iş hukuku profesörlerinden Turhan Esener’di. Her iki isim de 1973 seçimlerinden sonra Sadi Irmak’ın kurduğu ve parlamentoda güvenoyu alamamış teknokrat hükümette yer almış kişilerdi. Devlet demiryolları şirketinde çalışan ve sendikacılığı sadece bu kamu şirketlerinin hoşgörülü atmosferi içinde deneyimlemiş bir isim olan Sadık Şide, görev süresi boyunca hep sendikal tekelciliği savunmuştu.

24 Ocak ekonomi paketini tasarlamış ekonomi ekibi askeri cunta tarafından görevlendirildi. Bu durum neoklasik dogmalara bağlı teknokratlarla tutucu askerlerin ortak çalıştığı Şili veya Uruguay’ı andırıyordu. Askeri yönetimin başındaki isim General Kenan Evren ile Milli Güvenlik Konseyi devrilmiş Demirel hükümetinin kendi başına yapamadığını, yani onun ekonomi politikalarını devam ettireceklerini duyurdular.²⁰ 24 Ocak paketinin mimarlarından Turgut Özal asker tarafından kabinede görevlendirilmişti. Yanında Demirel’in kısa ömürlü azınlık hükümetinde, Başbakanlık müsteşarlığı yaparken yakın mesai yürüttüğü Kaya Erdem de vardı. Bu iki isim ekonomi politikalarının yöneliminden sorumluydu. Özal başbakan yardımcılığı yaparken, Erdem maliye bakanı olacaktı. Demek ki, hukuk ve düzeni yeniden tesis etmek için kitleleri pasifize etme hedefinden ayrı olarak, cunta aynı za-

²⁰ Feroz Ahmad, “Military Intervention and the Crisis in Turkey,” *MERIP Reports*, no. 93 (Ocak 1981), s. 7.

manda önceki sivil hükümetin uluslararası finans kuruluşlarının rızası ve teşvikiyle başlattığı toplumsal ve ekonomik dönüşümleri tamamlamayı da hedefliyordu. Veya ilk hedef aslında ikincisinin türeviydi. Bu amaçlarla değişen sermaye birikim rejiminin yeni zorunluluklarına uygun yapısal uyum sürecini yönetmesi için Özal, askeri rejimde emeğe destek verildiği izleniminin korunması için de Şide görevlendirmişlerdi.

Askeri cuntanın endüstriyel ilişkiler rejimiyle ilgili yaptığı ilk yasal düzenleme, MGK'nın grev ve lokavt haklarıyla ilgili tüm hukuki kuralların askıya alındığını duyurduğu 16 Eylül günü yapıldı. Bu mevcut grevler ve lokavtların ertelenmesi, dolayısıyla işçilerin işbaşı yapmaya zorlanması demektir. Ertesi gün yeni yasalaşmış zorunlu arabuluculuk mekanizması işler hale getirilinceye dek, tüm ücretlerde yüzde yetmişlik bir artışın avans olarak yatırılacağı ilan edildi. Tüm toplu pazarlık rejimi sınırsız süreliğine askıya alındığından askeri rejim sabit bir ücret artışı yapmak istemişti. Ancak bu artış, şahlanan enflasyon nedeniyle ücretlilerin satın alma gücünde yaşanan kaybı telafi etmeye yetmedi. 6 Ekim'de verilen bir demeçle, askeri hükümetin toplu pazarlık süreçleriyle ilgilenme ihtiyacını erteleme niyetinde olduğu belli olmuştu. Darbeden hemen önce, hükümetin enflasyon beklentilerine göre yapılacak sabit ve tek merkezden belirlenecek ücret artışlarının getirilmesi düşünülmüyordu. Doğrusu bu Özal'ın hem Demirel hükümetinde görev yaptığı süreçte hem de işverenler sendikasının başkanlığına getirilmeden önce yaptığı bir teklifti.

Darbeyi planlayanlar örgütlü emek hareketinin direniş gösterme olasılığının farkındaydılar. Cuntanın darbe yaptığı gün çıkardığı yedinci emir, DİSK ve Milliyetçi Hareket Partisi üyelerinin yönettiği küçük işçi konfederasyonu MİSK'in faaliyetlerini askıya almıştı. Dindar muhafazakârların kurduğu konfederasyon Hak İş birkaç gün sonra aynı kaderi paylaştı. Fakat bu askıya alma uygulaması sadece beş ay sürdü. Sendika liderleri kalabalıklar halinde askeri otoritelere teslim oldular. Diğerleri ya güvenlik güçleri tarafından yakalandılar ya da İlerici Deri İş'in lideri Kenan Budak gibi öldürüldüler. Askıya alınan konfederasyonların idareleri ve bağlı şubeleri 11 Ekim'de çıkarılan yasa uyarınca kurulmuş İş mahkemelerinin belirlediği yeddiemin kurullarına gittiler.

Finansal varlıklarının ve taşınmaz mülklerinin kontrolü böylece örgütlü emek hareketine yabancı kişilere verilmiş oldu. Bu uygulamanın esas mağduru DİSK'ti. Örneğin yeddiemin kurulu DİSK'e bağlı en büyük kuruluş olan Genel İş'in Ankara'daki yeni merkezini devretme yetkisini üstlendi. Bu bina yakın zamana dek Anayasa Mahkemesi'ne ev sahipliği yapmaktaydı. Bir bakıma 1982 anayasası ve beraberinde gelen hukuki kurumsal çerçevenin Türkiye'deki örgütlü emek hareketine karşı işlediği gasp suçunun sembolüyüdü. Diğer yanda Türk İş katı bir denetim altında olsa da, askeri yönetimin tamamı boyunca faaliyetini sürdürmüş tek sendikal merkezdi. Sıkıyönetim kanunuyla yetkililer güvenlik güçlerinin hangi düzeyde olursa olsun tüm sendikal toplantılara girip takip etmelerine izin veriyordu.

Sendikalara dayatılan yeni endüstriyel ilişkiler düzeni, işveren örgütlerinin daha önce ifade ettiği taleplerle büyük oranda uyuşmaktaydı. Darbeden önce işverenler konfederasyonu (TİSK), sendikaların siyasete katılımını kısıtlamak için üzerlerindeki denetimin artmasını talep etmişti. Talepleri arasında ayrıca ücret artışlarının azaltılması, çalışma saatlerinin arttırılması, sendikal çoğulculuğun yok edilmesi ve kıdem tazminatının kısıtlanması vardı. Ayrıca grevlerin ideolojik bir araç olarak yaygın bir şekilde kullanılmasından şikâyet ediyorlar ve bu grevleri önleyecek hukuki araçlar talep ediyorlardı.²¹ Doğrusu milli büyüme aynı yetmişlerin sonunda olduğu gibi durduğunda, işçilerin reel ücretlerini arttırmaya devam etmek işverenlerin yararına değildi fakat reel ücretleri düşürmek için örgütlerinin faaliyet özgürlüklerini kısıtlamak zorundaydılar. Sendikal çoğulculuğu veya işverenlerin ifadesiyle “sendikal enflasyonu” yok etme talebinin ilginç olduğunu belirtmek gerek çünkü örgütlü emek hareketinin kurulma aşamasında yani kırklı yılların sonlarında ikincil sendikaların hukuken kısıtlanması esasında işçilerin talebiydi. İşverenlerin sarı sendikalar kurmalarını önlemek istiyorlardı fakat DİSK'in kuruluşu bu noktada parametreleri değiştirmişti. Sendikal rekabeti ortadan kaldırmak hükümetler ve işverenler için önemli bir meseleye dönüşmüştü. Doğrusu 15-16 Haziran protestolarını tetikleyen hukuki düzenlemelerin amacı da tam olarak

21 M. Şehmus Güzel, “1946 ve Sonrasında Türkiye’de Grev Tartışması.” *Toplum ve Bilim*, no. 40 (Kış 1988), s. 46-50.

bu hedeflere ulaşmaktı. Açıkçası egemen sınıf ve politik temsilcileri, gücünü esas olarak kamu sektöründen alan ve Türkiye'nin yerleşik siyasi partilerinin baskılarına açık olan Türk İş'i tercih etmişlerdi. Ayrıca Soğuk Savaş'ın Amerikan sendikacılığının etkisi nedeniyle politik stratejileri de kısıtlıydı. Bu sebeple alternatif sendikal merkezlerin yok edilmesi işverenlerin ve devlete ait güvenlik aygıtlarının hedefi olmuştu. DİSK'i yok etme girişimi 1970'de hem ülkenin sanayi merkezlerinde büyük bir isyan başlattığı için hem de anayasa mahkemesinin kararı yasayı geçersiz kıldığı için başarısız olmuştu. Bu sefer bu önlemler askeri cuntanın demir yumruğuyla alınıyordu.

Toplu pazarlık rejiminin yeniden örgütlenmesi askeri hükümetin öncelikli hedeflerinden biriydi. Turgut Özal MESS'e başkanlık ederken özel sektörde işverenlerin toplu pazarlık görüşmelerinde birleşik bir cephe içinde hareket etmelerinde çok başarılı olmuştu. Devlet yani ülke sanayisinin en büyük işvereni, Mart 1980'de Demirel'in imzaladığı başbakanlık emriyle toplu pazarlık anlaşmaları koordinasyon kurulunun kurulması sonucu bu yapıya bağlandı. Darbe toplu pazarlık rejimini tümüyle lağvetti ve zorunlu arabuluculuk rejimini getirdi. Yeni arabuluculuk rejimi öyle ağır işliyordu ki birçok toplu pazarlık görüşmesi beklemedeydi. Bazı vakalarda iş mahkemelerine, sona erdirilmiş toplu sözleşmeleri yeniden yürürlüğe sokma yetkisi verilmekteydi. Arabulucu kurulu oluşturanlar, devleti, işçileri ve işverenleri temsil eden üçlü bir yapıydı. Yüksek Hakem Kurulu olarak adlandırılmış yeni yapı dokuz kişiden oluşuyordu. Beşi devlet bürokrasisinden, ikisi Türk İş'ten, biri TİSK'ten geliyordu ve sonuncusu da işveren olarak devleti temsil eden bir memurdu. Kurul tek tek tüm sanayi sektörleri için toplu anlaşmaları sonuca bağlama gibi göz korkutan bir işin üstesinden gelecek bütçeye, personele ve diğer fiziki araçlara sahip değildi.²² Sonuçta sözleşmeleri bağtlarken vurguyu ücretlilerin geçiminden ziyade mali kemer sıkma önlemlerine yapan hükümet politikasına uyuyordu.

Endüstriyel ilişkileri emirlerle düzenleme eğilimi, toplumsal etkileşimin ihtilaflara açık bir alanını pasifize etmeyi hedefliyordu. Doğal olarak radikal sendikaları kapatan, toplu pazarlık rejimini askıya alan ve

²² Yüksek Hakem Kurulu'nun faaliyetleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Mustafa Sönmez, *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 64-102.

zorunlu arabuluculuk sistemini dayatan askeri otoritelerin önceliği, sanayi üretiminin sorunsuzca devam etmesiydi. Bundan dolayı güvenlik, emniyet ve genel sağlık sebepleri dışında tüm işten çıkarmaları yasaklamışlardı. Bu uygulama Turgut Özal gibi hükümet üyeleri tarafından bile eleştirilmişti fakat yaygın işten çıkarmalar işçiler arasında kargaşaları tetikleyebilirdi. Neticede birçok işçi zaten politik faaliyetlere karıştığı için kovulmuştu. Ayrıca bu yasağın keyfi yapısı, bazı işverenlerin işçilerini çıkarmalarına izin verilirken başkalarının benzer talepleri görünür bir sebep olmadan reddedildiği birçok örnekten anlaşıyordu. Aslında askeri iktidar, Türkiye'deki devlet aygıtının, işçilerin bireysel ve kolektif haklarıyla ilgili meseleler söz konusu olduğunda, kurallarını özel sektöre dayatma konusunda eskiden beri yaşadığı eksiklikleri ve isteksizliği sürdürmekteydi. Bu durum önceki dönemin aksine işçi militanlığının gayrimeşru olarak görüldüğü ve emek örgütlerinin en iyi ihtimalle lobi örgütleri, en kötü ihtimalle de suç faaliyetlerinin merkezi olarak sayıldığı bir politik iklimde daha da katılaşmıştı.

Türkiye'nin genel anlamda kötüleşen ekonomik koşulları nedeniyle reel ücretler 1979 itibarıyla gerilemeye başlamıştı. 1980'de yaşanan sert toplumsal mücadelelerin bir sebebi de buydu. 24 Ocak ve arkasından gelen darbe ücretlilerin satın alma gücünde kalıcı bir gerileme döneminin başlangıcı oldu. Cuntanın emrettiği yüzde yetmişlik sabit zam oranı, enflasyonun gemi aزیya aldığı bir vakitte yetersizdi. İlaveten işçi ve işverenler arasındaki toplu pazarlık süreçleri askıya alındığı için toplu görüşmelerde tek yetkili kurum olmuş Yüksek Hakem Kurulu, zamları belirlerken hükümetin istatistiklerine bakma eğilimindeydi ve resmi enflasyon rakamlarını aşmaktan imtina ediyordu. Üstelik cunta idaresinin bakış açısına paralel bir şekilde, işçilerin üretim süreci ve fabrika yönetimi üzerinde kontrol kurmasına dönük tüm hükümleri lağvetmekteydi. Dahası önceki toplu pazarlıklarla elde edilmiş kazanımlar hukuki yollarla yok edilmekteydi. Örneğin Nisan 1981'de ilgili kanunda yapılan değişiklikle, kamu teşebbüslerindeki işçilerin ikramiyeleri yılda dört ikramiyeyle sınırlandırılırken madenciler istisna tutuluyor ve onlara beşinci bir ikramiye daha verilmesi uygun görülüyor-

du.²³ İlginçtir ki temyiz mahkemesi, Aralık 1980’de yılda ikiden fazla ikramiye verilmesine izin veren toplu sözleşmeyi hükümsüz kılmıştı. Belli ki darbe, hukukçuların kafa yapısını, uluslararası finans merkezlerinin savunduğu ve yerel işverenlerin dillendirdiği politik düşünceye uyarılama konusunda etkindi. Çalışma standartlarının eskiden beri kamu teşebbüslerinden geri olduğu özel sektörde ikramiyelerin daha fazla kesintiye uğradığını farz etmek pekâlâ mümkündür.

Kamu teşebbüsleri endüstriyel ilişkilerin her zaman normlarını belirlediğinden ve kuruluşlarından bu yana var oluşları işçilerin toplumsal haklarıyla kazanımlarını somutlaştırmaya çalışan sendikalar için bir çapa olduğundan, bu gelişmeler devletin yaklaşımında önemli bir değişime işaret etmekteydi. Öncesinde hiç işitilmemiş olan, ödemelerin gecikmesi veya kıdem tazminatı ödemelerinin aynı yapılması gibi olumsuz değişimler, kamu teşebbüslerinde de yaşanır olmuştu. Bu gelişmelerin hepsi ‘Türkiye’nin endüstri ilişkilerinde yaşanacak devasa dönüşümün işaretçisiydi çünkü kamu ve özel işletmeler arasındaki ayırım bulanıklaşmaya başlamıştı. Daha önceki on yılda en büyük işletmeler, özellikle de metal ve kimya sektörleri gibi ithal ikameci sanayilerde faaliyet yürütenler çalışma koşulları söz konusu olduğunda bir nebze kamu iktisadi teşebbüsleri gibi hareket ettikleri için, seksenli yıllarda özel işletmeler yavaş yavaş kamu sektöründeki normları belirler oldu.

Ara Dönemin Ekonomik ve Politik Gelişmeleri

Cuntanın atadığı Ulusu hükümeti 1980’in son aylarından 6 Kasım 1983’te yapılan ve sadece üç partinin katılmasına izin verilen ilk seçimlere kadar ülkeyi yönetti. Doğrusu bu üç yıl boyunca gerçek iktidar Milli Güvenlik Konseyi’nde idi. Yani idare Türk Silahlı Kuvvetlerinin komuta kademesindeydi. Bu yapı ayrıca Ekim 1981’de yeni bir anayasa taslağı çıkarması için tarafsız bir Danışma Meclisi’nin kurulmasını emretmişti fakat referanduma konacak nihai taslakta son söz yine Konsey’in olacaktı. Bu Meclisin başkanlığını Türkiye’nin ilk Çalışma

23 Yıldırım Koç, *24 Ocak Kararları ve Çalışma Yaşamındaki Gelişmeler (1980-1982)*, Yol İş Yayınları, Ankara, 1982, s. 105-106.

Bakanı Sadi Irmak yapıyordu ve 160 üyesi vardı. İçlerinden kırkı tek tek Konsey tarafından seçilmişti. Yeni anayasa 18 Ekim 1982’de çıkarılırken sıkıyönetim kanunu tüm ülke genelinde geçerliliğini sürdürdü. Anayasa, cuntanın başındaki ismi cumhuriyetin yedinci cumhurbaşkanlığına getiren referandumla halk tarafından onaylandı. Askeri cunta, işlerinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin olduğu ve önceki dönemden kalma tüm siyasi partileri yasaklayarak Türkiye’nin politik sahnesini yeniden inşa etmeyi hedeflemişti. Yani ülkenin sonraki dönemlerini biçimlendirecek yeni anayasa ile ona eşlik eden hukuki kurumsal bağlam, resmi siyasi tartışmaların olmadığı bir atmosferde kurgulandı. Türkiye’nin yeni anayasanın onaylanmasıyla yeni politik sistem, eski siyasi partilerin ve siyasi liderlerin yasaklanması sayesinde boş bir sayfa üzerinde inşa edildi.

Askeri hükümet sadece 1982’de yaşanan bankerler skandalı nedeniyle büyük bir kriz yaşadı. O yıl mali kriz ülkeyi vurmuş ve aracı kurumların iflasıyla orta gelirli kentlerin önemli bir bölümü varlıklarını kaybetmişti. Bankacılık sistemi, 24 Ocak ekonomi paketinin ikinci adımı kapsamında, Temmuz 1980’de serbestleştirilmişti. Ancak Özal ve ekibi için finansal rekabetin anlamı, özel finans kuruluşlarının muvazaadan arı davranışlarını garanti altına almak yerine, devletin mali piyasalar üzerinde kurduğu dolaysız denetimin kaldırılmasıydı. Özellikle aracı kuruluşlar faaliyetlerine devam etmek için giderek daha riskli finansal stratejiler takip eder olunca, hükümetin beceriksizliği finans piyasalarda bir ödeme gücü sorunu yarattı ve halk parasını çekmek için bu kurumların kapısına dayandı. Böyle bir parası olmayan bankerler halkın parasını batırdı.²⁴ Krizin bir kaybedeni de Özal ve ekibiydi. Temmuz 1982’de yakın mesai arkadaşı Kaya Erdem’le birlikte kabineden istifa etmek zorunda kaldı. Ama bu istifa Özal’a kendi politik ihtiraslarına odaklanma imkânı verdi.

Ara dönemin politik gelişmeleri doğrudan sendikal hareketi etkiledi. Askeri cunta ülkedeki diğer tüm emek örgütlerini kapatınca, Türk İş birdenbire ülkenin tek faal işçi konfederasyonu oldu. Sonuçta, hü-

²⁴ Bu krizin gelişimini anlatan ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. İzak Atıyas, “The Private Sector’s Response to Financial Liberalization in Turkey,” 1989, World Bank, Working Paper no. 167.

kümetin ve yargının çeşitli katmanlarında emeğin avantajına kararlar aldirmek için Ankara'ya baskı yapan örgütlü emek hareketinin tarafsız temsilcisi olmaya dönük geleneksel rolünü tekrar üstlendi. Bununla birlikte Türk İş'e bağılı olmak işçi örgütlerini siyasal baskıya karşı korumuyordu. Özellikle Yol İş ve Petrol İş darbe yüzünden zarar görmüşlerdi. Bazı şubeleri kapatılmıştı ve yerel yöneticileri sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanıyordu.

Yeni dönem Türk İş'i liderliğini değıştirdiğı esnada yakaladı. Halil Tunç 1979'da yapılan on birinci kongrede başkanlığı bıraktı. Yeni başkan İbrahim Denizcier uzlaşmacı bir kişiydi ve en baştan beri sosyal demokrat hareketin parçası olsa da, konfederasyonunun hâkim politik çizgisinin meşruiyetini hiç sorgulamamıştı. Ayrıca diğeri liderlik pozisyonları değışmeden kaldı. Özellikle sağ kanadın temsilcisi Sadık Şide genel sekreterliğe devam ediyordu. Bu uzlaşmanın başkanlığa ılımlı bir solcunun getirilmesinden ama sağcılarının elindeki pozisyonlara dokunmayarak konfederasyon içindeki farklı akımlar arasında doğrudan çatışma çıkmasının önüne geçilmesinden ibaret olduğu anlamına geliyordu. Emek tarihini çalışan kimileri, bu politika ve İbrahim Denizcier'in uzlaşmacı kişiliğı sayesinde konfederasyonda birliğin korunduğunu fakat Sadık Şide'ye yöneltilen muhalefetin güçlendiğini iddia etmektedirler. Denizcier'in kötüleşen sağlık durumu, 1982'de yapılan kongrede başkanlığa tekrar aday olmasına engel oldu ve yerini ılımlı bir merkezci olan Şevket Yılmaz aldı.

Askeri ara dönem, ülkeyi yetmişlerin sonundan itibaren kuşatmış olan derin ekonomik krizden çıkarmada başarılı oldu. Ücretlilere zorla dayatılan kemer sıkma önlemlerinden ayrı olarak, seksenlerin başında patlayan ihracatla çok ihtiyaç duyulan dövize kavuşulmuştu. Devlet kasıtlı bir biçimde vurguyu, yerli ihracatı arttırma hedefiyle yerli üretimi arttırmaya kayırmıştı, hâlbuki Türkiye ekonomisine uluslararası kredi sahiplerinin cömertliğı yardımcı olmuştu. Dönemin uluslararası koşulları askeri yönetimin yararına oldu. Rakamlara göre döviz borcunun kısıkcıyla yaşayan diğeri ülkelerin aksine, Türkiye'ye giren finansal kaynaklar 1983'e kadar pozitif yönde olmuştu ve net pozitif kaynak

transferi bu yıldan sonra cömert bir biçimde negatif seyretmişti.²⁵ Görünüşe göre İran Devrimi batılı kreditorleri Türkiye'ye karşı daha cömert hale getirmişti. İran ve Irak arasındaki savaş Türkiye'nin imal ettiği ürünleri Orta Doğu'da ihraç edebileceği kanallar açtı ve Meksika borç kriziyle başlayan zincirleme olaylar sonucu çöken diğer ülkelere kıyasla ödeme sorunuyla erken vakitte karşılaşması, uluslararası finans kuruluşlarının önerdiği yapısal uyum programlarına verdiği güçlü taahhüt, dış finans kaynaklarına ulaşma çabalarını kolaylaştırdı.

Bu dış kaynaklar 24 Ocak ekonomi paketiyle gerçekleştirilen finansal serbestleşme sayesinde Türkiye'ye akan doğrudan yabancı yatırımların sonucunda gelmemişti. Doğrusu finansal serbestleşmeyle gelen kaynaklar reel ekonomiye pek uğramıyordu. Seksenlerin başındaki döviz kazancının esas kaynağı altmışlı ve yetmişli yıllarda yaratılmış emek yoğun ithal ikameci imalat sektörüydü. Fikret Şenses'in verdiği rakamlara göre imalatın payı 1980 ile 1987 yılları arasında genel ihracat kazançları içindeki oranını iki kattan fazla arttırmıştı.²⁶ Ücretlerin düşürülmesi Türkiye'nin eskiden kalma sektörlerini rekabetçi hale getirmekle kalmamış, iç pazarı oluşturan işçilerin satın alma gücünü azaltarak şirketleri ihracata zorlamıştı. Giderek fakirleşen ama üretime devam eden işçiler, sanayinin yerli ürünleri Orta Doğu'daki bölgesel savaş sayesinde oradaki ülkelere satmasını sağladı. Neticede yoksullaşan iç pazar bu ürünleri tüketemiyordu. Erinc Yeldan'ın ekonometrik hesaplarına göre,²⁷ verimlilik ve reel ücretler arasındaki bağ 1979-1980 döneminden sonra kopmuştu. Takip eden süreçte verimlilikteki artışlar, reel ücretlerdeki artışlarla artık uyumsuz olmuştu.

25 Tosun Arıcanlı, Dani Rodrik, "An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalization and Structural Adjustment," *World Development*, cilt 18, no. 10, 1990, s. 1343-1350.

26 Fikret Şenses, "An Assessment of the Pattern of Turkish Manufactured Export Growth in the 1980's and its Prospects," yer aldığı eser: Arıcanlı, Rodrik (ed.), 1990, s. 60-77.

27 Erinc Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul, 2006, İletişim Yayınları, s. 74.

Örgütlü Emek Hareketine Saldırı

Darbe döneminde örgütlü emeğe duyulan düşmanlığın sembolleri nelerdi? Geçiş hükümetinin başta olduğu kısa döneme, sendikalara ve işyerindeki eylemcilere yönelik hukuki yaptırımlar, endüstriyel ilişkiler düzenini düzenleyen yasal kurumsal mekanizmaların olumsuz yönde değiştirilmesi, ücretlilerin ekonomik durumundaki genel gerileme ve askeri iktidarın kasıtlı bir şekilde yaydığı algıyla işçi sınıfının politik taleplerine düşmanlıkla bakılması bunlar arasında sayılabilir. Açıkça çok sert bir cadı avı kampanyası aynı dönemde solcu politik gruplara ve emek yanlısı basına uygulandı. Fakat bu darbenin sosyo-politik karakterini belirleyen en önemli hadise DİSK davasıydı. Bu dava emeğin politik etkisini zayıflatmaya dönük önemli bir cephe olmakla kalmayıp, gelecek dönemde sendika militanları için izin verilen sendikal faaliyetlerin standartlarını da belirledi. Bir bakıma darbeyi yapanlar, DİSK'e yaptırımlar uygulayarak, ithal ikameci dönemde genişlemiş emek haklarının kapsamını daraltmak, işçiler arasında kitle seferberliğinin tekrar açığa çıkma olasılığını tümüyle yok etmek istiyorlardı. Örgütlü emek sonraki dönemlerde yeni haklar kazanmaya çalışmak yerine gerçekten de elindekileri korumaya uğraşacaktı.

DİSK Davası

DİSK'e açılan davanın iddianamesi 817 sayfadan oluşuyordu ve bu uzun hukuki belge 26 Ocak 1981'de İstanbul sıkıyönetim mahkemesine sunulmuştu.²⁸ Dava on gün sürdü ve bu süre zarfında konfederasyon lağvedildi. Üye sendikaların hepsi faaliyetlerini durdurmuştu. Sonuç olarak üye işçiler ya Türk İş'e bağlı sendikaları destekledi ya da zayıf bağımsız sendikalara katıldılar. Sıkıyönetimin sona ermesi hiçbir şekilde davanın şartlarını değiştirmedi. DİSK'i yargılayan sıkıyönetim mahkemesi varlığını korudu ve seksenlerin geneli boyunca rejimin yavaş yavaş serbestleşmesi tutukluların aldıkları cezaları hafifletse de bu davayı şekillendiren hukuk dışı koşullar geçerliliğini sürdürdü.

İddianamede DİSK'in etkin olduğu tüm zaman dilimini kapsayan bir suçlama yapılmıştı. Bir bakıma bu radikal sendika konfederasyo-

28 Faruk Pekin, "DİSK'in Yirmi Yılı," 11. Tez, cilt 5, Şubat 1987, s. 203-208.

nun varlığı bile başlı başına suç sayılmıştı. Esas itham bir toplumsal sınıfın diğeri üzerinde diktatörlük kurma çabalarını koordine edip yönetmesi ve ülkenin mevcut toplumsal, ekonomik düzenini yok etmeye çalışmasıydı. En basit ifadeyle DİSK proleter bir devrim yapmaya çalışmakla suçlanıyordu. İşlerinde işyeri temsilcileri ve alelalade işçilerin olduğu 1477 sendika aktivisti için ağır hapis cezaları, elli iki sendika yöneticisi içinse idam cezası isteniyordu. İddianamede konfederasyonun tüm resmi belgeleri, genel kongrelerde aldığı nihai kararlar, 1 Mayıs gösterileri veya anti-faşist protestolar suç kanıtı olarak gösterilmekteydi. Ayrıca 15-16 Haziran 1970 direnişi konfederasyonun işçi sınıfına proleter devrimciliği aşılama amacıyla tezgâhladığı bir darbe provası olarak yaftalandı. Yaptığı savunmada,²⁹ DİSK başkanı Abdullah Baştürk, bu davanın sendikacılıkta özgün bir eğilimi yok etmeyi amaçlamış politik bir kovuşturma olduğunu ve bir bakıma kovuşturmanın geçmişte işlendiği söylenen sözde suçlarla değil Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin geleceğiyle ilgili olduğunu vurgulamıştı.

DİSK Temmuz 1991'de çok uzun ve yorucu bir hukuki sürecin sonunda aklandı. Dava uluslararası kamuoyunun ilgisini çekti ve emek için küresel bir davaya dönüştü. DİSK'in liderliğini ve baş savunuculuğunu yapan Abdullah Baştürk'ü uluslararası bir isime dönüştürdü ve 1985'te konfederasyonun Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na üye olmasıyla onu bu kurumun yönetim kuruluna taşıdı. Bu ilginin esas nedeni Türkiyeli emekçilerin kötüleşen koşullarından ziyade, dava sırasında sık sık ihlal edilen hukukun üstünlüğü ilkesi ve demokratik normlardı. Ne de olsa mavi yakalı işçilerin yaşam standartlarındaki düşüş dünyanın her yerinde seksenler boyunca az çok bir sorundu. Baştürk davada nihai karara varıldıktan hemen sonra hayatını kaybetti. Ancak beraat kararının ardından DİSK'in varlıkları iade edildi. Yani DİSK için cunta yönetimi ve sıkıyönetim koca bir on yıl boyunca geçerliliğini korumuştur. Sürgündeki DİSK uzmanlarından birine göre, ordu orta sınıf gözünde yaptığı müdahaleyi meşrulaştırmak için DİSK'i bir politik kara propaganda aracı olarak kullanmıştı. Aslında

29 Abdullah Baştürk'ün yaptığı savunmanın tam metni için bkz. Abdullah Baştürk, *Yargı Önünde Savunma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1986.

DİSK yetmişli yılların sonundaki uzun mücadeleler nedeniyle tükenmiş bir haldeydi ve darbeye meydan okuyacak durumda değildi.³⁰

Yetmişlerin sonunda ve askeri yönetim sırasında büyük burjuvazinin kimi temsilcileri tarafından yapılmış açıklamalarla ele alındığında, DİSK davasının, yeni birikim rejiminin yerleşmesi amacıyla politik sahnenin temizlenmesi için işçi sınıfı üzerinde, Thatcher yönetiminin Birleşik Krallık'taki maden grevini bozguna uğratmasına benzer, sembolik bir zafer olarak kullanıldığını göstermektedir. Yeni toplumsal ve politik yapılanmanın hegemonya kurması için bir politik zafer şarttı. Bu örnekte kurban, Türkiye'de yirmi yıllık ithal ikameci dönemde gelişen örgütlü emek hareketinin radikal kanadıydı. Askeri yönetimin tasarladığı kurumsal dönüşüm, ancak bu sembolik zaferle anlamlı ve etkili oldu.

Endüstriyel İlişkiler Düzeninin Yeni Hukuki Dayanakları

27 Mayıs darbesiyle başlayan döneme emek örgütlerine bakışta yaşanan önemli bir dönüşüm damga vurmuştu. Önceki dönemin sendikalar ve toplu pazarlık rejimiyle ilgili kanunları, yani 274-275 nolu kanunlar, zamanının ruhunu yansıtan organik yasalardı. Niteliğini ithal ikameciliğe ve beraberinde sermaye mallarının ithali, hammaddelerin ihracıyla küresel kapitalizme eklemlenme strajesine dayalı bir birikim rejiminden almaktaydı. Bir başka deyişle yeni kurulan sektörleri desteklemek ve kentli, mavi yakalı, ücretli işçilerin katılımıyla yerli pazarı genişletmek için ülkenin geleneksel ihracat mallarından yararlanılıyordu. Bu yasalar altmışların başındaki inatçı işçi mücadeleleri ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin kapatılmış Demokrat Parti'den kalan politik kalıntılar karşısında görece zayıf olması sayesinde işçi örgütlerine beklenmedik bir hoşgörü göstermekteydi. CHP Türk toplumu içinde, geniş ama çok önemi olmayan kırsal kesimlerin aksine, eski hükümetin devrilmesini az çok desteklemiş kentli kesimler arasında popülerliğine somutluk kazandırmak istemişti. 1965'te yapılan seçimlerden sonra siyasette olağan seyre tekrar dönülünce, özellikle sağcı Adalet Partisi hükümeti işçi sınıfının militanlaşmasını bu iki organik kanuna bağlar oldu. Ra-

30 Metin Kara, Sami Kum, "The Workers as a Class were Defeated," *MERIP Reports*, no. 121, (Şubat 1984), s. 21-25.

kip bir emek konfederasyonunun kurulmasından sonra, Türk İş bile istisnai derecede hoşgörülü olan şartlardan yakınır olmuştur.³¹ Sonuç olarak bu iki yasaı değiştirme girişimleri pek başarılı olmadı.

12 Eylöl'deki askeri müdahale bu değişikliklerin önünü açtı. Bizzat cunta yetkililerinin hazırladığı anayasa sonraki çağın zihniyetini yansıtır nitelikteydi. Bülent Tanör'e göre yeni anayasada, neoliberalizm terimiyle tarif edilen yeni uluslararası eğilimin öğretilerini yansıtan maddeler vardı.³² Yeni anayasa kasıtlı bir biçimde örgütlü emeğin faaliyetlerini kısıtlamaya çalışıyor ve bunu özellikle siyasetle çok uzaktan da olsa ilişkili olan her şeye müdahil olmalarını engelleyerek yapıyordu. Sendikal faaliyetlerin kısıtlanması, sendikalaşma hakkının ve grev hakkının sınırlar içine hapsedilmesi yeni anayasanın temel kuralları olmuştur. Sendikaların siyasi faaliyetlerine getirilen yasaklar anayasada ayrıntı maddelerle düzenlenmekteydi.³³ 1961 ve 1982 anayasalarını karşılaştıran Taha Parla'ya göre, yeni anayasanın 51. maddesinde getirilen kısıtlamalar sendikaları rejimin genelinden yalıtmaya ve onları dar bir ekonomizme hapsedmede benzeri olmayan bir adımdı.³⁴ Ayrıca anayasa metni, işverenlerin uzun süredir toplumsal kesimler arasındaki hukuki eşitlik hakkında dile getirdikleri şikâyetleri yatıştırma amacıyla da hazırlanmıştı. 1961 anayasası, o dönemde işçilerin işverenleriyle aralarındaki sözleşme ilişkilerinde hep dezavantajlı konumda olduklarını varsayan hâkim hukuki yaklaşıma paralel olarak, işçiler için pozitif ayrımcılık anlayışıyla kaleme alınmıştı. Yeni anayasa metni bu anlayışı terk etmekte ve işçi ile işveren arasında resmi eşitlik öngören kırklı yıllardaki tarza geri dönmekteydi. Bu açıdan anayasa metnine eklenen ve sembolik önemi olan ilave, grev hakkından hemen sonra lokavt hakkının da tanınmasıydı. Anayasa metnini hazırlamış Danışma Meclisi'nde üç işçi vekil buna karşı oy kullanmıştı.

31 Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (tarihten sayfalar)*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 2000, s. 56-57.

32 Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 65.

33 Taha Parla, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi: 1980-1989*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 62.

34 Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 55-62.

Anayasal metninin genel yaklaşımı, sendikal faaliyetlerin sınırlarını belirleyen titiz ayrıntılardan, her yönüyle emek örgütlerinin politikaya dâhil olmasını engelleyen katı bir tutumdan ve örgütlü emek hareketinin zaten var olan bir konfederasyon altında yani Türk İş'in tekeliyle yönetilmesine verilmiş geniş bir destekten oluşuyordu. Benzer bir durum sendikaları ve endüstriyel ilişkiler düzenini belirleyen kanun metinlerinde de görülmektedir. Bu kanun taslaklarının hazırlanması, anayasa çıkarıldıktan sonra geçici rejimin en önemli önceliklerinden biriydi. 2821 ve 2822 nolu iki kardeş yasa, 1970'de başlayan bir sürecin sonucuydu. Bu dönemde Türk İş'in sekizinci genel kongresinde hazırlanan raporda 274 ve 275 nolu kanunlarda yapılan değişikliklerden olumlu bir şekilde bahsedilmektedir. Bu yeni kanunların metinlerinde, emek örgütlerinin talep ettiği, işkollarının yeniden tanımlanması gibi önlemler de vardı ancak işverenlerin dillendirdiği, sendika aidatlarının toplanmasında uygulanan check off sistemine karşı şikâyetler de yasa da yer bulmuştu. Daha önemlisi eski dönemde işverenleri toplu sözleşme şartlarına uymaya zorlamak için grev yapmak ya da dayanışma grevleri gibi önemli hakların bazıları tamamen yasaklanmıştı. Cunta otoriteleri 2821 nolu kanunun taslağını çıkarmakla meşgulken, Türkiye burjuvazisinin tecrübeli sanayicilerinden Vehbi Koç'un yazdığı açık mektup gazetelerde yayınlandı. Bu mektupta Koç, Türk devletini ve ekonomisini dağıtmaya çalışmış sendikalara karşı bazı yaptırımların eklenmesi konusunda yetkililere uyarıda bulunuyordu çünkü ona göre askeri müdahaleden önce yaşananlar buydu.³⁵ Doğrusu dönemin gazeteleri, işadamlarının orduya teşekkür ettiği demeçlerle doluydu. Kuşkusuz askeri hükümetin o dönemde endüstriyel ilişkiler düzeninde yürüttüğü dönüşüm, belli bakımlardan sanayi patronlarının yetmişli yıllar boyunca dillendirmiş oldukları taleplere uygundu ve Demirel'in son kabinesine ait programın kesintisiz bir devamıydı.

İki kardeş yasa,³⁶ ihracata yönelik yeni sermaye birikim stratejisinin ihtiyaçları uyarınca örgütlü emek hareketini pasifize etmeyi hedefli-

35 Mustafa Sönmez, *Türkiye'de Holdingler; Kırk Haramiler*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1992, s. 349.

36 5 Mayıs 1983'te onaylanan ve 7 Mayıs 1983'te yürürlüğe giren bu iki kanunun tam metni için bkz. T.C. *Resmî Gazete* no. 18040, 07.05.1983.

yordu. Bu amaçla sendikalar kanunu Türk İş'in yararına olacak bir sendikal tekel yaratma gayretindeydi. Diğer yanda 2822 nolu yasanın esas hedefi grev hakkıydı çünkü toplu pazarlık rejimini düzenleyen bu kanun, grevin hukuki prosedürlerini takip etmeyi dahi güçleştirmekte ve önceden yasal sayılan birçok grev türüne yasak getirmekteydi. Dolayısıyla bu yasa grevleri, işçilerin taleplerine ulaşmak için işvereni toplu pazarlık sürecine zorlamaya dönük grevlerle sınırlamaktaydı fakat hukuki prosedürler tamamen tahmin edilebilir ve uzun olduğundan mevzuat işverene grevi tümüyle anlamsız kılacak şekilde hazırlık yapma fırsatı vermemekteydi.³⁷ Ayrıca grev yasakları birçok iş sahasını ve mesleği kapsayacak şekilde genişletilmişti. Daha önemlisi yasadışı grevlere ve diğer türde emek protestolarına karşı uygulanan yasal yaptırımlar maksatlı bir biçimde ağırlaştırılmıştı. İlginç bir şekilde endüstriyel ilişkilerin cezai yasalara gönderme yapılarak düzenlenmesi, seksenlerin başında Britanya'nın gerçekleştirdiği yasal değişikliklerin de özelliğiydi. Yukarıda bahsedildiği gibi bu önlemler orada daha sonra, büyük maden grevinin bastırılması için kullanılacaktı.

Sınırlamalar ayrıntılı ve geniş kapsamlıydı.³⁸ Önceki dönemlerde, rejimin endüstriyel ilişkilere sistemi hala çoğulculuğun izlerini taşıırken düzenlenmeden bırakılan alanların çoğu yeni hukuki dokuya, altmışlı ve yetmişli yılların deneyimi yüzünden dâhil edilmmişti. Örneğin sendika seçme hakkı işyerinde referandum düzenlemenin yasaklanmasıyla kısıtlanmıştı. Bunun yerine hangi sendikanın en çok üyeye sahip olduğunu kararlaştıracak hukuki bir süreç eklendi. Grev hakkı da benzer şekilde kısıtlanmıştı. Böylece işçilerin toplu anlaşma şartlarına uyması için işverene baskı yapması önlendi. Bu konuda tam yetki yine iş mahkemelerininindi. Dolayısıyla bu mevzuatlarla işçilerin örgütlü eylemlerinin yerine, emekçilerin doğrudan ulaşımı olmadan yürütülecek uzun, hukuki süreçlerin konması niyetlenmişti. Aslında bu durum, hedeflerine ulaşmak için Ankara'daki nüfusuna bel bağlayan ve işyerindeki

37 M. Şehmus Güzel, "Grev Hakkı, Anayasa ve Lokavt" *AYKO Eğitim ve Bilim Dergisi*, no. 1 (Haziran 1982), s. 112-122.

38 Cunta idaresi altında işçi sınıfının hukuken geriletilmesiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. M. Şehmus Güzel, "1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler" *11. Tez* cilt 5, (Şubat 1987), s. 76-91.

örgütlülüğü esas olarak siyasetçiler üzerinde baskı aracı olarak gören hâkim sendikacılık modeline uygun düşmekteydi.

Kısıtlayıcı uygulamalar örgütsel özgürlükler sahasına da getirilmişti. İşyeri sendikalarının kurulması, sendikalar arasında bölgesel birliklerin oluşturulması ve aynı işkolunda yerel sendikalar arasında ulusal federasyonlar kurulması yasaklanmıştı. Doğrusu federasyonların yani aynı işkolundaki sendikaların bağlı olduğu üst teşkilatların kuruluşu tümüyle yasaklanmıştı. İstisna belli sebeplerden ötürü sendika konfederasyonlarıydı fakat konfederasyon kurmaya dönük ufak engeller de tasarlanmıştı. Neticede Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin bir başka örgütsel hedefi cunta yasalarıyla elde edilmişti. Başlangıçtan bu yana Türkiye'deki örgütlü emek hareketini temsil edenler her platformda, ülke genelinde birleşik işkolu sendikalarının kurulmasını istemişlerdi. Nihayetinde işkolunu örgütleyen milli tip sendikalar sendikacıların bilinçli tercihlerinden ziyade hukuki zorunluluk olarak Türk sendikacılığının normu olmuştu.

Sendikalar kanununa yerleştirilen kısıtlamalarla bağlantılı ilkelerden biri, dönemin karakterini belirleyen bir başka temel kanun olan siyasi partiler yasasıyla paralellikler taşıyordu.³⁹ Doğrusu bu ilke Milli Güvenlik Konseyi'nde yasayla ilgili tartışmalar sırasında açık bir biçimde ifade edilmişti. Yasa taslağının hazırlığı yapılırken ele alınan bu önemli ilke, Sosyal Güvenlik, Çalışma ve İşçi İlişkileri komisyonunun başkanı Albay Erberk İnâam tarafından ifade edilmişti. Yasanın misyonunun Türkiye'deki sendikacılığa belli bir ruh kazandırması olduğunu söylüyordu. Böylece zayıf, dağılmış ve özelliksiz eski modeli onarmak için geleneğimiz, kültürel ve sosyal ihtiyaçlarımıza daha uygun bir model yaratılacaktı.⁴⁰ Otuz altı yıl önce sendikalarla ilgili ilk kanun meclis gündemine taşındığında yine benzer fikirler dile getirilmişti.⁴¹ O dönem hükümet ısrarla Türkiye'deki sendikacılığın eski bir tarihi olmadığını vurguluyor ve Türkiye'deki emek hareketinin uluslararası

39 Yeni anayasaya göre siyasi partilere getirilen kısıtlamaların değerlendirmesi için bkz. Taha Parla, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi 1980-1989*, İstanbul, İletişim, 1995, s. 111-119.

40 T.C. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, cilt 9, B. 144, O.1, 2.5.1983, s. 79.

41 T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 4 (1947), s. 294-324.

işçi örgütleriyle bağlantılı olduğunu ve politik özlemler taşıdığını söyleyen her tür imayı reddediyordu. Bu fikirler kırklı yılların sonlarında belli bir mantık barındırıyor olabilirdi fakat sonraki yıllarda zayıf resmedilen sendikalar toplumsal mücadeleleriyle kendilerini her açıdan kanıtlamışlar ve ülke içindeki siyasete damgalarını vurmuşlardı. Fakat askeri müdahalenin kendisi bu yılları ve Türkiye'deki işçi sınıfının elde ettiği kazanımları toplumsal bellekten silmeyi hedefliyordu. Yani albay tarihin saatini geriye götürmeyi hedeflediğini ifade ediyordu.

Ancak sendikal faaliyetlere getirilen en önemli kısıtlama sendika idarecisi veya kurucusu olma hakkıyla ilgiliydi. Yasaya göre on yıl işçi olarak çalışmayanlar sendika kurmaya da yönetmeye de uygun değillerdi, ayrıca sendikalara üye olmak isteyen ama yetişkin olmayan işçiler için de bazı sınırlar getirilmişti. Bu önlemler sendikalaşma çabalarını güçleştirmeye dönük belirgin engellemelerdi. Bunların dışında sendikalara getirilen denetim, işçi örgütlerinin sadece Cumhurbaşkanlığı'na karşı sorumlu olan Devlet Denetleme Kurulu'nun denetimi altına alınmasıyla daha da arttırılmıştı. İlaveten emeğin enternasyonalist tavrına yöneltilen eski düşmanlık yeniden diriltilmişti. Hükümet sendikaların uluslararası ilişki kurma olanaklarını kısıtladı. Küresel emek örgütleri Türkiye'deki askeri rejimin en keskin muhalifleri arasındaydı.

Ancak toplu pazarlık sürecinin doğasını, bu yolla endüstriyel ilişkiler düzeninin ana temellerini değiştirecek esas özgünlük, sendikanın toplu sözleşme pazarlığı yapabilmesi için ulus genelinde yüzde onluk örgütlenme oranını geçmek zorunda bırakıldığı baraj sisteminin getirilmesiydi. Ayrıca toplu görüşme yapabilme izni alınması için sözkonusu işletmede çalışan toplam işçilerden yarısından bir fazla kişinin üye olması da zorunluydu. Açıkça bu düzenleme pratik anlamda sendikaları yok olmaya mahkûm ediyordu. Toplu pazarlık süreci yürütme hakkı olmadığında sendikalar anlamsızdı. İşçiler kazanımlarından memnun olmasalar bile mevcut sendikalardan ayrılmaya çekinceli yaklaşacaklardı çünkü toplu sözleşme haklarını kaybedeceklerdi. Zaten istifa süreci de yeni kanunla güçleştirilmişti. Dahası çalışma bakanlığı işkollarında hangi sendikaların yüzde onluk barajı geçtiğini tespit etme yetkisine sahipti. Bu durum hükümetlerin sendikalar üzerinde önemli bir baskı gücü kurması demekti. O günlerde çalışma bakanlığının

elindeki istatistikler güvenilir değildi ve Türkiye'deki sendikal üyeliğin göstergesi olarak kabul edilemezdi. Baraj sisteminin getirilmesi, 1970'deki değişikliklerin de esas hedefiydi. Bu değişim, yeni rejimde sendikal hareketin kaderini belirleyen en önemli yenilikti.

Baraj sistemi sendikal çoğulculuğu kısıtlamaktaydı. Diğer konfederasyonları neredeyse tümüyle yasaklama noktasına gelen tekelci bir yapı inşa etme amacındaydı. Gerek iş kolları gerekse tek tek firmalar için bu denli yüksek barajların getirilmesi ve hukuki ayrıcalıkların sadece bu barajları aşmış, kabul gören sendikalara verilmesi çoğulculuğu önlemekteydi. Bu işyeri düzeyinde yapılan mücadelelerin canlılığına zarar verdiği için, Uluslararası Emek Örgütü'nün sürekli eleştirdiği bir konudur.⁴² Başlangıcından bu yana Türkiye'deki sendikacılığın kurucu unsurlarından olan, Türkiye Maden İş veya Kristal İş gibi sendikaların kurulmasıyla gözler önüne serilen bu canlılık baraj sistemi nedeniyle tehlike altındaydı. Bu Türkiye'deki sendikacılığı kuranların vizyoner düşünüyü, yani güçlü ve merkezi sendikalar yaratmayı teşvik etse de, işyerlerinde canlılığın yok edilmesi bu merkezi sendikaların gücünü anlamsız hale getiriyordu.

Bu yeni endüstriyel ilişkiler rejimi sadece işçilerin kolektif haklarını kısıtlamakla kalmamış, işçi sınıfının elde ettiği kazanımların bazılarını da tehdit eder olmuştu. En büyük kayıp yukarıda bahsedildiği gibi ikramiye ödemeleriydi. Doğrusu yeni anayasa metni genel görünümüyle bariz bir çelişki içindeydi çünkü sosyal güvenlikle ilgili maddeleri ayrıntılandırmamıştı. Sosyal güvenlikle ilgili yaptırımlar anayasa metninin dışında bırakılmıştı. Doğrusu bu önceki anayasadaki "ekonomik kalkınma" teriminin yerine "ekonomik istikrarı" koyan hukuki bir belge için anlaşılabilir bir ihmaldi. Bu değişimlerin etkisi kendisini, seksenlerin ilk yarısında sosyal güvenlik sisteminin kapsamından düşen toplam işçi sayısında gösterdi. Asgari ücretin gerçek satın alma gücü de çarpıcı bir şekilde azaldı.⁴³ Bir bakıma yeni yasal çerçeve işçilerin toplumsal haklarına darbe indirmişti.

42 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 268-278.

43 Bu rakamlar ve analizler şurada sunulmaktadır: Alpaslan Işıklı, "1960-1986 Döneminde Türkiye'de İşçi Hakları" yer aldığı eser: *Türkiye'de İşçi Hakları, Osmanlı Döneminden 1986'ya*, Türkiye Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s. 169-214.

Sendika temsilcileri bu değişimlerin özüne değil, onları doğrudan etkileyecek önemsiz ayrıntılara itiraz ettiler. Aslında Türk İş örgütlü emek hareketi üzerindeki sarsılan tekelci gücünü yeniden tesis etmek için bu fırsattan yararlanmak istiyordu ve temel kaygısı maddi kaynakları üzerindeki özerk denetimini garanti altına almaktı. Bu hemen güvence altına aldıkları bir hedefti. Türk İş liderliği grev hakkına getirilen kısıtlamalardan veya sendikalar üzerindeki devlet vesayetinden rahatsız değildi çünkü bağlı şubeleri ağırlıkla kamu sektöründe örgütlüydü ve bundan dolayı üyelerinin menfaatleri için devletle kurduğu bağlantılara daha fazla bel bağlama eğilimindeydi. Dolayısıyla esas kaygılarının grevlerle ilgili önlemlerle bağlantısı yoktu.

Milli Güvenlik Konseyi'nin sendikalar ve toplu pazarlık rejimiyle ilgili yasaları görüştüğü toplantı tutanakları bu mevzuyu gözler önüne sermektedir.⁴⁴ Bu toplantılarda Sadık Şide sendika kanunu taslağının emekli işçilerin sendikalara üyeliğini yasaklayan 25. maddesine hararetle karşı çıkmıştı. Bu önlem, sendikaların profesyonel idareci çalıştırma gücünün olmadığı durumlarda, genelde emekli olduktan sonra sendika yönetiminde kalmaya devam eden deneyimli işçilerin militanlığı sebebiyle gerekliydi. Şube yöneticilerine maaş ödeyemeyen bu sendikalar açıkça özel sektörde örgütlü olan maddi gücü zayıf sendikalardı. Emekli üyelerinin sorumlu pozisyonlarda üyeliklerine devam etmesi, genç nesil sanayi işçilerine çok kıymetli deneyimler sunuyordu ve cuntanın yasa çıkarıcıları bu bağlantıyı koparmak istiyorlardı. Ancak Türk İş merkezi de emekli işçilerle doluydu ve bu madde yasalasırsa koltuklarını kaybedeceklerdi. Şide çok uzun bir tartışmadan sonra, yasanın çıkarıldığı dönemde sendikalarda yönetici kadrolarda olan emekli işçilere iki dönem istisna getiren maddenin eklenmesini sağladı. Hali hazırda var olan tek dönem istisnasıyla birleştirilince bu Türk İş yöneticilerine koltuklarında istedikleri kadar kalmaları için yeterli zamanı kazandırdı. Değişikliğin esas hedefi tecrübeli örgütçüler zaten cunta yönetiminin zorba uygulamalarıyla sendikal saflardan çoktan tasfiye edilmişlerdi.

44 T.C. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, cilt 9, 144.-146.oturumlar.

Sivil Yönetimin Dönüşü

1983'te sivil yönetimin restorasyonu, sadece üç partinin katılmasına izin verilmiş genel seçimlerle başladı. Bunlar yasaklanmış Cumhuriyet Halk Partisi'nin mirasını temsil eden Halkçı Parti; Demirel'in azınlık hükümetinde başbakanlık müsteşarlığı yaptığı günlerden 1982'de yaşanan mali skandal nedeniyle cunta kabinesinden istifa ettiği ana dek Türk ekonomisinin başında olmuş Turgut Özal ile maiyetinin kurduğu Anavatan Partisi;⁴⁵ askeri hükümetin başbakanı tarafından kurulmuş, cuntanın kayırdığı Milliyetçi Demokrasi Partisi. Diğer partiler seçime katılmak için cunta yetkililerinin onayının gerekmeyeceği diğer seçimleri beklemek zorunda kaldılar. Bunlardan ikisinin seksenli yılların siyasetinde önemli faktörler olduğu görüldü: Bunlar Adalet Partisi'nin meşru mirasçısı Doğru Yol Partisi ile rahmetli İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'nün başkanlık ettiği Sosyal Demokrat Parti'ydi. İkincisi Halkçı Parti'yle birleşerek 1986'dan sonra meclisteki ana muhalefet partisi olacaktı.

Türkiye'nin Özal yönetimi altında geçirdiği ekonomik dönüşüm belli bir açıdan devrimci nitelikteydi. Gerek GSYH içinde gerek emek gücü içinde tarımın payı seksenli yıllar boyunca azalmış ve onu Türkiye için ikincil bir etmene dönüştürmüştü. Dahası ülkedeki kentleşme de aynı dönemde ivme kazanmıştı. Bu yönetimin ilk yılları iki komşu ülke olan İran ve Irak arasındaki savaş sayesinde büyük bir ihracat patlamasına tanık oldu. Orta Doğu piyasalarının açılması Özal yönetiminin teşvik ettiği ihracat politikalarının başarısına katkıda bulundu. Ancak Özal döneminin simgesi olan serbest dış ticaret tüm özel işletmeler tarafından desteklenmemekteydi. Korumacı önlemlere bel bağlamış olanlar ya koşullara uyum sağlayacak ya da iflas edeceklerdi. Diğer yanda hala askeri rejimden kalma baskılara maruz kalan örgütlü emek, sivil yönetimin güçlenmesiyle politik ve ekonomik statüsünün iyileşeceğini umuyordu.

45 Turgut Özal'ın politik önderliği ve genel olarak Türk ekonomisine yaptığı etkinin analizi için bkz. Ziya Öniş, "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective," *Middle Eastern Studies*, cilt 40, no. 4 (2004), s. 113-134.

1980’den itibaren kesintisiz bir şekilde takip edilen ekonomi politikalarının sonucu karmaşıktı.⁴⁶ Türkiye’nin ihracat rakamları çarpıcı bir şekilde artmaktaydı. Üstelik imalatın ihracattaki payı eşi görülmedik düzeylere gelmişti. Fakat bu ihracat patlaması ülke içinden veya dışından yeni özel veya kamusal yatırımların sonucunda olmamış, mevcut İİS sektörlerinin iteklemesiyle gerçekleşmişti. Dolayısıyla bu büyüme, uzun vadede Türkiye ekonomisinin büyümesiyle sonuçlanmadı. Ayrıca tarım sektörü hükümetin ihmalkârlığı ve dönüşümler nedeniyle ağır darbe almıştı. Olumsuz seyir izleyen bir diğer alansa, ülkede sadece kırsal bölgeleri değil kentli ücretlileri de etkileyen kötüleşen gelir dağılımıydı.

Türkiye ekonomisinin uluslararası piyasalara yapısal uyumunun sağlanması, yetmişli yıllardaki küresel krizden sonra uluslararası finans kuruluşlarının tavsiye ettiği bir politika olarak, finansal düzenlemelerin serbestleştirilmesini, ticaret ve kredi mekanizmaları üzerindeki kamusal düzenlemelerin kaldırılmasını şart koşuyordu. Sonucu, sermaye birikim tarzında yaşanan radikal dönüşüm oldu.⁴⁷ Dönüşümün bağlantılı alanlarından biri stratejik sektörler ve endüstrilerin mülkiyetiyle ilgiliydi. 1986’dan sonra politik gündeme hâkim olmaya başlamış bir olgu olarak kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi işçilerin, özellikle de Türkiye’de örgütlü emek hareketinin temel dayanağını oluşturan ve devletin uygulamaya soktuğu toplumsal normlarla politikaların esas uygulama sahasını oluşturan geniş kamu sektöründe çalışanların durumunu tehlikeye sokmaktaydı.

Sendikaların Sivil Yönetime Tepkisi

O dönemde Türkiye’de örgütlü emeğin tek güçlü temsilcisi olan Türk İş, seçimli siyasetin tesis edilmesiyle belli kazançlar elde ede-

46 Şevket Pamuk, “Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Grass more than Half Full,” yer aldığı eser: Reşat Kasaba (ed.) *Cambridge History of Turkey: Turkey in Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 287-289.

47 Sinan Sönmez, “Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri,” yer aldığı eser: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez (ed.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 25-75.

ceğine güvenle bakmaktaydı. Soldan gelecek bir sendikal rekabetle karşılaşmak zorunda değillerdi. Birkaç bağımsız sendika vardı ama o dönemde marjinal konumda kalan İslamcı Hak-İş dışında başka bir konfederasyon yoktu. Türkiye’de emeği ulusal düzlemde temsil etmek için Türk İş’le rekabet edecek durumda olmasalar da, bağımsız sendikalar gerek örgütlenme faaliyetleriyle gerekse işyerlerindeki mücadelelerde daha radikal stratejiler izlemeleriyle, işçi militanlığının önemli araçlarını oluşturmaktaydılar. Doğrusu 1985’te gerçekleşen ilk ufak grevler bunlar tarafından örgütlenmişti. Örneğin Laspetkim-İş Aralık 1985’te Nur Suni Lastik Şirketi’nde kısa süreli bir grev tertiplemişti⁴⁸ ve bu yeni hukuki mekanizmalar altında yapılmış ilk grevlerden biriydi. Bağımsız sendikalar ağırlıkla darbeden önce kurulmuşlardı ve kendilerini yeni rejime uyarlamışlardı. Üye tabanlarını yasaklanmış sendikaların işçilerini kaydederek genişletmişlerdi.

Yukarıda bahsi geçen Laspetkim-İş gibi yeni sendikalar azdı. 1983’te yeni yasalara göre örgütlenmiş birkaç sendikadan biriydi. Kurucuları çoğunlukla DİSK’in önemli alt kuruluşlarından Lastik-İş’in eski üyeleri idi. Bu sendika 1984’te Hak İş’e katıldı. Aynı yıl yaklaşık on iki bin üyesiyle Çalışma Bakanlığı, yüzde onluk sektörel eşliği geçtiğine hükmetmiş, böylece toplu sözleşme pazarlıkları yürütmesine izin verilmişti. 1986’da bu konfederasyondan ayrılmıştı. Bir röportajında,⁴⁹ bu sendikanın başkanı Vahdettin Karabay, DİSK’in eski üyeleri olarak sendikacılıkla ilgili görüşleri ve düşüncelerinin Türk İş’teki hâkim zihniyetle bağdaşmadığından, bundan dolayı Türk İş’in dışında kalmayı tercih ettiklerinden bahsetmekteydi. Ona göre bu konfederasyonun örgüt yapısı, kendilerinin tabanda inisiyatif alma ve demokrasiyi içselleştirme konusundaki yaptıkları ısrarla uyuşmuyordu. Ancak bu sınırlı örneklerin aksine, DİSK’e bağlı sendikaların birçok üyesi sivil yönetime geçildikten sonra Türk İş’e katıldı.

Türk İş yeni endüstriyel ilişkiler düzeniyle ilgili kaygılarını, ancak sivil siyasete döndükten hemen sonra yani Aralık 1983’te yapılan on

48 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, “Lastik Kimya ve Petrol İşçileri Sendikası,” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, 1998, s. 311-313.

49 Tolga Güner, “Bağımsız Sendikacılık ve Laspetkim-İş,” *Yeni Çözüm*, no. 3 (Mart-Nisan 1987), s. 10-13.

üçüncü kongresinden sonra, yeni seçilmiş başbakan Turgut Özal'ın önünde dillendirilir oldu. Bu kongreden önceki yıl konfederasyona bağlı tüm sendikalar ve Türk İş'in kendisi tüzüklerini darbe yönetiminin yarattığı yeni hukuki kurumsal çerçeveye uyarlamakla meşguldü. Açılış konuşmasında daha on sekiz ay önce konfederasyonun başkanlığına seçilmiş Şevket Yılmaz, askeri yönetimin mevzuatları nedeniyle yaşanan hasarları öngöremediği için pişmanlığını dile getirdi.⁵⁰ Bu kongrede başkanlık hariç tüm merkezi yönetim pozisyonları için büyük bir rekabet yaşandı. Fakat sadece içlerinden birisi başarılı oldu. Eskiden beri sosyal demokrasi geleneğine bağlı Yol İş'ten Orhan Balaban teşkilatın genel sekreterliğine seçildi.

Türk İş liderliği sivil yönetime dönüşle konfederasyonun, ücretlilerin ve özellikle kamu teşebbüslerinde çalışanların ekonomik ve sosyal durumlarını iyileştirme çabalarını engelleyen olumsuz koşulları değiştirebileceğinden çok emindi. Hatta askeri yönetimle geçen üç yıllık ara dönem sendikal rekabeti bastırdığı için avantajlı olduklarını düşünmekteydiler. Türk İş hayatı bir hata yaptı ve başkanlığını askeri cuntanın başbakanlığını yapmış emekli amiral Turgut Sunalp'ın yaptığı Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni destekledi. Genel olarak kanaat önderleri o günlerde seçimleri bu partinin kazanacağını söylüyorlardı. Neticede 1983 genel seçimlerinin galibi olan ANAP yöneticileri, Türk İş yöneticilerine güvenmez oldular.

Daha önemlisi yeni ANAP hükümeti, eski merkez sağın kamu teşebbüslerindeki sendikalara karşı izlediği geleneksel popülist politikaları devam ettirme eğiliminde değildi. Askeri yönetim sona ermiş olabilirdi fakat 24 Ocak politikaları hala devam ediyordu. Popülist pratikler birçok alanda toplumun diğer muhtaç kesimlerinin veya kentli yoksulların yararına olan uygulamalar olarak görülebilirdi fakat örgütlü emeğin sınıf merkezli taleplerine hoşgörü gösterilmiyordu.⁵¹ Türkiye'deki sistemin geçirdiği yapısal uyum ekonomi politikalarının tasarlanmasında politik ve sosyal kaygıların dâhil edilmesine izin vermiyordu ve yeni hükümet bu yeniçağın gerekliliklerini zor yolla öğret-

50 Türk-İş, *Genel Kurul Tutanağı: On Üçüncü Genel Kurul*, Ankara, 1983, s. 7.

51 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003, s. 153.

mekten geri durmuyordu. Örneğin kamu sektöründe toplu pazarlık süreçleriyle uğraşması için bir kamu işveren organı kuruldu.⁵² Böylece sendika yetkilileri ve siyasetçiler arasındaki patronaj bağı kesilmiş oldu. Bu bağ özellikle iktidar tabanı kamu iktisadi teşebbüslerinde yatan Türk İş için temel sendikacılık faaliyetiydi. Dahası bakanlar basına yaptıkları açıklamalarda sendikalardan düşmanca bahsediyorlar ve Türk İş onları konferanslarına veya kamusal etkinliklere davet ettiğinde teşrif etmiyorlardı. Örgütlü emekle kurduğu ilişkiyi “*bu yeni bir yönetim tarzı*” sözleriyle ifade eden kişi, o dönemde emekli olup Bülent Ecevit’in eşinin liderlik ettiği partiye katılmış kıdemli sendika önderi Halil Tunç’tu. Açıkça Türkiye’nin otuz yıllık yasal sendikacılık geçmişine birinci elden tanık olmuş bu kıdemli sendikacı, hükümetin sendikalı işçilerin ahlak ekonomisi karşısında takındığı tutumu en iyi şekilde değerlendirecek kişiydi. İki farklı vesilede bu eleştirilerini kamuoyuyla paylaşmıştı: İlki uzun süre genel sekreteri ve konfederasyon başkanı olarak hizmet ettiği Türk İş’in 1983’te düzenlenen kongresine onur konuğu olarak katıldığı gündü. Diğeriyse Şubat 1985’te basına verdiği röportajdı.⁵³

1985 kamu teşebbüslerini içine alan toplu pazarlık süreci nedeniyle önemli bir yıldır. Türk İş reel olarak ücretlerde artış yapılmasını istiyordu çünkü işçilerin satın alma gücü 1980’den itibaren kararlı bir şekilde gerilemişti. Ayrıca endüstriyel ilişkiler rejimiyle ilgili kanunlarda bazı hukuki iyileştirmeler yapılması için baskı yapıyordu. Fakat hükümet için bu taleplere boyun eğmek bir seçenek değildi. Hatta güç gösterisinde bulunmaya hazırlanmışlardı. Haziran’ın ortasında meclis 3233 nolu kanunla polislerin sorumluluklarıyla ilgili kanunun bazı maddelerinde değişiklikler yapıp, polisin sendikalar tarafından örgütlenen toplanmalar üzerindeki yetkisini arttırmıştı. Bu hamle, Thatcher hükümetinin aynı yılın başlarında taslağını çıkardığı ve emniyet güçlerinin emek militanlığıyla baş etme imkânlarını arttıran girişimle paralellikler taşıyordu. Hükümet, Turgut Özal’ın darbeden hemen önce son Demirel hükümetinin müsteşarlığını yaptığı sırada

52 Bı organla ilgili bir değerlendirme için bkz. Türkiye Yol-İş Sendikası, *Ekonomik Toplumsal Gelişmeler ve Yol-İş’in Görüşleri*, Ankara, 1986, s. 85-89.

53 Milliyet, 15.02.1985.

bizzat tasarladığı pazarlık yöntemine dayanmaya devam etti. Bu tüm kamu iktisadi teşebbüsleri için merkezi bir kurulun oluşturulması ve bu organın münferit şirketlere ait farklı gereksinimleri dikkate almadan toplu pazarlık sürecini yönetmesi demekti. Kamu teşebbüslerinde örgütlü sendikalar bu yöntemden nefret ediyordu çünkü hiçbir şekilde özel muamelelerin yapılmasına imkân tanımıyordu. Merkezi mantığı sadece hükümetin makro-ekonomik politika hedeflerine riayet ediyordu. Yol İş'e göre bu organ iktidar partisinin anti sendikal görüşlerini kurumsallaştırıyordu.⁵⁴ Dahası bu sefer hukuki bağlam hükümetten yanaydı. Sendikaların hesaplarını ve kayıtlarını inceleme haklarına sahiplerdi ve 1985 yılının geneli boyunca hükümet bu yolu bolca kullanmıştı. Kanun aynı zamanda sendikalarda yönetici olma hakkını da kısıtlamaktaydı. Görünüşe göre mevcut sendika yetkililerinden bazıları bu yasaya göre bulundukları görev için gereken vasfa sahip değillerdi. Hükümet sendikaların kamuoyu nezdindeki imajlarına zarar vermek için herhangi bir doğrulama olmadan bu teftişlerin sonuçlarını basına sızdırdı.

Türk İş geleneksel stratejisine yani sıkı pazarlığa bel bağlamıştı. Örneğin muhalefet liderleriyle toplantı ayarladılar ve bu sebeple cumhuriyet savcısı siyasete karıştıkları için hemen haklarında soruşturma başlattı.⁵⁵ 1985 yılı boyunca Türk İş merkezi, sivil yönetim tesis edilse bile başka bir dünyada faaliyet yürütmek zorunda olduğunu anlamıştı. Ancak bu açıdan hem hazırlıksız hem de bilgisizlerdi. Kamu işveren temsilcisiyle yapılacak toplu pazarlık toplantılarını boykot etme ve büyük yürüyüşler örgütleme olasılığından bahsetmeye başlamışlardı. Türk İş ayrıca sözleşmelerin yapıldığı sektörlerde toplu imza törenlerinin organize edilmesini istemiyordu fakat hükümetle uzlaşmaya giden bağlı sendikalar buna riayet etmemişti. Belli sektörlerde faaliyet yürüten önemli sayıda sendika gerçekte yüzde onluk sektörel barajı geçemiyordu, dolayısıyla üye kaydedebilmek ve toplu sözleşmelere imza atabilmek için çalışma bakanlığının hoşgörüsüne ihtiyaçları vardı. Hali hazırda DİSK'in ve militan sendikacılığın baskı altına alınması

54 Yol-İş Sendikası, *24 Ocak ve İşçiler*, Ankara, 1986, s. 21.

55 Cumhuriyet, 05.06.1985.

sayesinde sendikal rekabetten muaf olan bu sendikaların, merkezin hükümete dış gösterme taktiğini takip etme eğilimleri zayıftı.

Neticede Türk İş'in kendisi de diyalog yolunu kapatmak ve hareketini üzerinde kurduğu Ankara'da yaptığı lobicilik faaliyetlerinden vazgeçmek istemiyordu. Dolayısıyla özellikle sanayi kentlerinin tiyatro salonlarında toplantılar örgütlemeyi tercih etti. Bunlar Türk İş liderlerinin devleti aleni bir şekilde kınadığı vesilelerdi fakat ilk toplantılar tamamen başarısızlıkla sonuçlanmıştı çünkü işçiler ya cunta idaresinin anıları taze olduğundan ya da Türk İş liderlerini protesto etmek adına toplantılara katılmamışlardı. Ancak konfederasyon merkezinin gösterdiği tepkilerin, genel olarak üyelerininkinden geri kalmadığını belirtmek gerekir. Bu zayıf tepkiler az çok tabanında kamu teşebbüslerinde çalışanların oluşturduğu bağlı sendikaların görüşlerini yansıtmaktaydı. Küçük sendikalar bambaşka bir öyküydü ve bunlar seksenli yıllar boyunca örgütlü emek hareketinin daha radikal kesimlerini yetiştiren alanlar olacaktı.

Özal idaresi altındaki sivil yönetim, endüstriyel ilişkilerin işleyişini düzenleyen yerleşik normları ihlal etmişti ve örgütlü emeğe karşı üstlendikleri, en başta kamu teşebbüslerinde çalışan işçilerin refahıyla sendikaların işleyişini ilgilendiren alışıldık görevlerini yerine getirmekten uzak durmaktaydı. Örgütlü emek aleni bir şekilde karalanırken işçilerin yaşam koşulları kötüleşiyordu ve belli ki Ankara'yla kurulan bağlantılar artık bir işe yaramıyordu. Bakanların düşmanca tutumları ve basın açıklamaları, askeri cuntadan kalan kısıtlamaların sert bir şekilde hayata geçirilmesinden ayrı olarak, sanayi bölgelerinde grev hakkının yasal olarak tanınmadığı serbest bölgelerin artışı⁵⁶ ve kamu sektöründe geçici istihdam sözleşmelerinin artması⁵⁷ sendikalar nezdinde birer şikâyet konusuydu. Özellikle ikinci husus Özal yönetiminin kamu teşebbüslerinde yerleşik güvenceli istihdam ilkesinden vazgeçtiğinin işaretlerinden biriydi. Hükümet toplumsal yükümlülüklerin yerine kar maksimizasyonu mantığını koymak istiyordu. Kamu

56 Sendikacılık mantığıyla serbest bölgeleri ele alan bir tablo için bkz. İlknur Güler, "Serbest Bölgeler İhracata Yönelik Birikim ve Sermayenin Kurtarılmış Bölgeleri," *Yeni Çözüm*, no. 3 (Mart-Nisan 1987), s. 16-17.

57 Türkiye Yol İş Sendikası, *24 Ocak ve İşçiler*, Ankara, 1986, s. 22.

sektöründe güvenceli istihdam bulma olasılığının azalmasıyla, kamu sektöründeki işçilerin ahlak ekonomisi parçalanmaya başladı.

Kitlelerin salon toplantılarından uzak durması kalıcı bir durum değildi. 1985 yılı sona erdiğinde konfederasyon bu etkinliklere işçileri toplayabilir hale gelmişti. Aynı yılın son günlerinde, 21 Aralık tarihinde Ankara Arı Tiyatrosu'nda ICFTU başkanı John Vanderveken'in katılımıyla bir toplantı düzenlendi. Bu son toplantı katılım ve kamuoyunun ilgisini çekmesi bakımından gerçek bir başarıydı ve Türk İş'in mücadelesine uluslararası kuruluşların desteğini kazanmak için attığı ilk adımdı. Türk İş nezdinde başka bir önemli tavır değişikliğinin de işaretçisiydi çünkü uluslararası ilişkilere gösterdiği ilgi esas olarak ABD'ye yapılan eğitim toplantılarına katılımı sınırlıydı. Konfederasyon geçmişte kendisini kasıtlı bir şekilde Avrupalı sendikalardan ayırmıştı. Belli ki devlet örgütlü emekle arasındaki bağı koparınca, konfederasyon kimi eski alışkanlıklarını değiştiriyordu.

Nisan 1985 geldiğinde, Şevket Yılmaz Özal hükümetinin politikalarıyla ilgili kaygılarını ve konfederasyonun stratejilerini gözden geçirip, diyalogtansa sokaklara çıkıp güç gösterisi yapmaya yönelme ihtiyacını çoktan dile getirir olmuştu.⁵⁸ Bu hareketin en tepesindeki sorumlu isimden gelmiş bir itiraftı. Türk İş yetkililerinin hep karaladığı bir yöneme yani sokaklar ve işyerlerinde militanlığa duyulan ihtiyaca vurgu yaparak geleneksel stratejisinin başarısız olduğunu kabul ediyordu. Daha önemlisi Yılmaz, Özal hükümetinin cumhuriyet tarihinde ilk kez devletin toplumsal yükümlülüklerini terk ettiğini iddia etmekteydi. Bu hükümet, sendikaların talepleri KİTlerde karşılık mantığıyla bağdaşmadığı için baştan beri bunları savunulmaz görerek sendikaları dinlemeyi reddetmişti. Özal yönetimi neoliberal zihniyetin öncülerinden biriydi, Türk İş liderliği ise ağırlığı kamu sektöründe çalışan altı yüz binlik emek gücünü temsilen geçmiş bir çağın dilini konuşmaktaydı. Hükümet kamu işletmelerinde lokavta gitmekten, grev fikri dillendirildiğinde kamu teşebbüslerinde üretilen malların ithalatını kolaylaştırma tehditleri savurmaktan hiç çekinmiyordu. Başbakanlık sendikaları suçluyor, 1986'dan sonra çıkan kararnamelerle belli kamu

58 Yıldırım Koç, *Teslimiyetten Mücadeleye Doğru Türk-İş 1980-1989*, Amaç, İstanbul, 1989, s. 107-109.

iktisadi teşebbüslerinin özelleştiriyordu. 24 Ocak ekonomi paketinin çıkarılmasından bu yana kamu iktisadi teşebbüslerinin her yönüyle ihmal edilmesi⁵⁹ ve bunları özelleştirme veya kapatma tehditleri yeni politikalar. Bu politik tutuma verilen tepki, hem Türk İş merkezinin hem de Yol-İş gibi çalışma sahaları özelleştirme tehditi altında olan bağlı örgütlerin verdiği demeçlerde retorığın sertleşmesi oldu. Fakat bu sert retorik henüz somut eylemlerle desteklenmiyordu.

Bununla birlikte 1986 yılının sonlarına doğru, salon toplantıları ve kamusal şikâyetlerin yerini, emekçilerin rahatsızlığını daha somut olarak gösteren grev gibi eylemler almıştı. 1986 bir dönüm noktasıydı çünkü bu yıl gerek Türk İş'te gerekse en büyük alt kuruluşlarından bazılarında kongre dönemi. İşçiler arasında ise fabrikalar ve sokaklarda gösterilen militanlığın arttığı bir dönemdi. Düşen reel ücretlerin ve Özal kabinesinin yarattığı hüsrânın öfkesi, kongre sonuçlarında kendisini açığa vurmuş ve bu özellikle şube düzeyinde örgütlü emek hareketine taze bir güç kazandırmıştı. Kamu sektöründeki işçiler hükümetle ilişkilerini yeniden düzenlemek için kongrelerde yenilenmeye bel bağlarken, özel sektördeki işçiler çaresizce yasal grevler örgütlemeye çalışıyorlardı çünkü yaşamaya devam ettikleri maddi kayıpları telafi etmek için başka hiçbir seçenekleri yoktu. Bu iki gelişme emek hareketinde yaşanacak fırtınaların habercisiydi. Bu sonraki bölümün konusunu oluşturmaktadır ama öncesinde bu tepkiyi yaratan Özal yönetiminin mirası yeniden özetlenmelidir.

Örgütlü Emeye Yöneltilen Saldırıların Bilançosu

Türkiye darbeden sonra toplumsal, politik ve ekonomik anlamda büyük bir dönüşümden geçti. Askeri yönetim ve sendikalara dayattığı kurumsal çerçeve ilgili toplumsal aktörlerin görece politik pozisyonlarında değişim yarattı. Görünüşe göre işverenler, dile getirdikleri hedeflerin hepsine ulaşamamışlar bile sonuçtan memnunnlardı. TİSK'in 1982'de düzenlenen genel kongresine sunulmuş rapora göre yetmişli yılların mutlu azınlığı yani sanayi işçileri artık yoklardı ve önce ücretlilerin korunmasını vaaz veren hukuki anlayışla işçilerin baskı gördü-

59 Türkiye Yol İş Sendikası, (1986), s. 7.

günü söyleyen görüş tümüyle terk edilmeliydi.⁶⁰ Bu dönüşüm ayrıca zengin olmak ve serveti gözler önüne sermekle ilgili toplumsal algıları da yumuşatmıştı. Ara dönemin sonunda Türk burjuvazisi “önceki dönemlere kıyasla politik ve ekonomik açıdan çok daha rahat ve güvenli konumdaydı.”⁶¹ Doğrusu seksenli yıllara damga vuran şey, burjuvazinin Türkiye’de toplumsal, ekonomik ve politik yaşamın her yönünde hegemonyasını tesis etmesiydi.⁶² Türk İş örgütlü emek hareketinin geriye kalan tek merkezi olsa da, Türkiye’nin içinden geçtiği ve küresel eğilimlere paralel dönüşümü anlamlandırmaktan acizdi ve önce otoritelerle işbirliği yapma eğilimindeydi.

Bununla birlikte gerçekleştirilen değişikliklerden bahsetmenin dışında, dönüşümlerin genel anlamı da değerlendirmeden geçirilmelidir. Bu amaçla konuyla bağlantıları nedeniyle bu dönüşümün iki yönü ön plana çıkmaktadır. Biri hükümetin kamu sektörüne yaklaşımında yaşanan dönüşüm olup, özellikle kamu sektöründe yapılan reformlar ve özelleştirmelerle ilgilidir. Diğeriyse örgütlü emeğin ve kurumsal temsilcilerinin, yani sendikal merkezlerin politik arenadan dışlanmasıdır. Bu ikinci unsur aynı zamanda, önceki dönemin sonunda ülkenin içinden geçtiği sıkıntıların, ekonomik krizin ve politik şiddet ortamının esas suçunu örgütlü emeğe atan aleni karalama kampanyasını da içermektedir. Bu söylem Özal yönetiminin belirleyici özelliklerinden biridir ve önce ele alınmayı hak etmektedir.

Kitleleri Depolitize Etmek

Liberal ekonomi adına vaazlar veren muhafazakâr politik hareketlerin perspektifinden bakıldığında, ithal ikameciliğe dayalı kalkınma stratejisinin en tahrirkâr mirası, özellikle gelişmekte olan ülkelerde emekçi kitlelerin politize olmalarıydı. Daha yoksul toplumsal kesimler,

⁶⁰ Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, *14. Olağan Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu*, Ankara, 1982.

⁶¹ Ömer Karasapan, “Turkey’s Super Rich,” *MERIP Middle East Report*, no. 142 (Eylül-Ekim 1986), s. 30-34.

⁶² Bu hegemonik pozisyonun kültürel yansımalarıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Rıfat N. Bali, *Tarz-ı Hayat’tan Life Style’ə: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007 veya Hayri Kozanoğlu, *Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

yaratılmasına katkı yaptıkları ulusal zenginlikten daha fazla pay alabilmek için her düzlemde politik katılıma bel bağlamaktaydılar. Dolayısıyla bu ülkelerde politik reform her şeyden önce emekçi kitleleri baskı altına almaya ve onları siyaset alanından uzaklaştırmaya dönük önlemlerle başlamıştı. Bu liberal felsefenin iktisat ve siyaseti kategorik anlamda ayırma konusunda ısrarcı tutumu düşünüldüğünde ideolojik bir zorunluluk olmasının yanı sıra pratik bir ihtiyaçtı çünkü emekçi kitlelerin faydasına olan kurumsallaşmış devlet harcamalarını onların rızalarını alarak azaltmak imkânsızdı. Bu rıza, söz konusu amaçları destekleyen popüler kitle hareketlerinin işbirliğiyle ulusal kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlamış yerleşik, otoriter popülist normlar içinde alışıldık bir unsurdur.⁶³ Doğrusu yeniçağda dağıtılması planlanan politik yapı ve onunla bağlantılı ahlak ekonomisi tam da buydu.

Halk seferberliği kapitalist modelin varlığı ve gelişimini tehdit eden yıkıcı ve ezici bir unsur olarak görülmüştü. Bu yaklaşımın arkasındaki temel unsur, Friedrich von Hayek, Milton Friedman ve Ronald Coase gibi akademisyenlerin kurduğu ve özellikle yetmişli yıllarda Latin Amerika ülkelerinde etkisi olmuş Chicago Ekonomi Okulu'ndan ilham almış ekonomi teknokratlarının monetarist ortodoksisiydi. Bu bakış açısı ekonomik krizin temel sebebini alt sınıfların aşırı talepler iletilmesi olarak gösteriyordu.⁶⁴ Yaklaşımları Soğuk Savaş'a ait askeri aygıtların, demokrasiyi devletin toplumsal şikâyetlere açılmasıyla ulusal güvenliği tehdit eden bir unsur olarak gören algısıyla çakışmaktaydı. Bu çakışma piyasa yapılarının serbestleştirilmesi ve devlet müdahaleciliğinin ortadan kalkması için ekonomik reformları destekleyen kişilerle Üçüncü Dünya'daki muhafazakâr askeri aygıtların arasında örtük bir işbirliği inşa etti.

63 Dâhil edici ve dışlayıcı devlet pratiklerinin tarifi için bkz. Guillermo A. O'Donnell, "Corporatism and the Question of the State," yer aldığı eser: James M. Malloy (ed.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1977, s. 47-87.

64 Patrice McSherry, "Military Power, Impunity and State Society Change in Latin America," *Canadian Journal of Political Science*, cilt 25, no. 3 (Eylül 1992), s. 468.

Aslında devletin özel teşebbüsler ve piyasalarla ilgili düzenlemelerinin kapsamını sınırlamak isteyenler bu yolun açılması için, sadece Üçüncü Dünya’da değil her yerde devletin demir yumruğuna ihtiyaç duyuyorlardı. Doğrusu Thatcherizmin kendisi muhafazakâr politikalar ve liberal ekonomi arasındaki siyasi evliliğe dayanıyordu. Stuart Hall muhafazakâr politikaların bu yeni kılık altında yükselişini, yetmişli yıllardaki krizin tetiklediği ideolojik dönüşümle ilişkilendirmekte ve bu yükselişin ideolojik arkaplanını adlandırmak için “otoriter popülizm” terimini önermektaydı.⁶⁵ Thatcherçılık “halkın geniş yelpazeye yayılmış hoşnutsuzluklarını savaş sonrası kurulmuş ekonomik ve politik düzenin üzerine başarılı bir şekilde yoğunlaştıran ve onları mevcut ekonomik ve politik kriz karşısında otoriter, sağcı bir çözümün etrafında harekete geçiren” otoriter popülizme dayanmaktaydı.⁶⁶ Fakat güçlü halk hareketlerinin olduğu ve demokratik siyasete bağlılığın zayıf kaldığı ülkelerde, popülist politik ittifakların kurumsal tabanlarını oyan yapısal reform programlarının ortasında devlet otoritesini korumak, alt sınıfları baskı altında tutmak için muhafazakâr değerleri öven politik bir söylem ve sertleşen polis baskısından ziyade dolaysız bir devlet şiddetine ihtiyaç vardı.

Toplumsal algıda yaşanan bu derin dönüşüm, işçi sınıfının toplumsal konumu üzerinde de etkiler bırakmıştı. Korkut Boratav’a göre “politik parametrelerin, genel olarak gelir dağılımını emeğin aleyhine düzenleyen ve biçimlendiren şekilde değiştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi, seksenli yıllardaki yapısal uyum programlarının temel hedefiydi.”⁶⁷ Aslında Boratav’ın iddia ettiği diğer şey, seksenli yıllarda genişleyen enformel sektör nedeniyle yoksul toplumsal kesimler için

65 Bu terim Latin Amerika bağlamı içinde Peronculuk gibi politik yaklaşımlar için kullanılan otoriter popülizmden farklıdır. Thatcherçi politikaların özelliklerine ilişkin geniş bir perspektif için bkz. Stuart Hall, Martin Jacques (ed), *The Politics of Thatcherism*, Londra, Lawrence & Wishart, 1983.

66 Bob Jessop ve diğ., “Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism,” *New Left Review*, no. 147, (Eylül-Ekim 1984), s. 33.

67 Korkut Boratav, “Inter Class and Intra Class Relations of Distribution under Structural Adjustment,” yer aldığı eser: Tosun Arıcanlı, Dani Rodrik (ed), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, Londra, MacMillan, 1990, s. 199.

ücretli emeğin önemini kaybetmiş olmasıydı. Dahası halk kapitalizmi mitinin gecekondulu mahallelerde yaratılan kent rantlarında somutlaşmasıydı. Mülkiyetin genişlemesiyle kapitalizmin popülerlik kazanması aynı zamanda Thatcher hükümetinin Birleşik Krallık'ta teşvik ettiği, belediye konutlarının maliklerine satılması, özelleştirilmiş kamu teşebbüslerine ait küçük hisselerin tabana satılmasıyla uygulanmaya çalışılan bir politikaydı. Son yöntem, Özal hükümetlerinin Türkiye'de de hayata geçirdiği bir adımdı. Boratav'a göre bu politikaların toplam bir sonucu olarak, henüz yeni doğmakta olan kentli işçi sınıfı kültürü Türkiye'de öldürülmüş oldu.

Gelişmekte olan ülkelere teklif edilen reformlar, merkez kapitalist ülkelerde benimsenmiş politikaların doğal uzantılarıydı. Dolayısıyla küresel kapitalizmin merkezinde ve çevresinde gerçekleşen politik dönüşümü kategorik olarak ayırmak hatalıdır. Şili'yle Birleşik Devletler'i kıyaslamak açıklayıcı olacaktır. Birleşik Devletler'de altmışlı yıllar Lyndon Johnson'un Büyük Toplum planına tanık olmuştu. Bu Amerikan toplumunun hüsrana uğramış kesimlerinde gün geçtikçe artan militanlık karşısında refah devletini inşa etmeye dönük bir girişimdi. Bu girişimler yetmişli yıllarda politik sistemin üzerine yük bindirip onu felce soktu ve stagflasyonla çakıştı.⁶⁸ Başlangıcından bu yana bu girişime inatla karşı çıkan bir grup olmuştu. Monetarist ekonomi okulu akademik muhalefeti temsil ederken, yetmişli yıllarda Washington'da ön plana çıkan Irwing Kristol, Nathan Glazer ve Daniel Bell gibi neo-muhafazakâr entelektüeller bu hizbin politik sözcülüğünü yapmaktaydılar.⁶⁹ Ayrıca yüksek vergi diliminde olan ve bu muhafazakâr hizbin temsil ettiği mali politika seçeneklerinden yana tavır takınan bir toplumsal grup vardı. Kriz orta gelir grubu hane halkının canını yakmaya başlayınca onlar da mali reform isteyen toplum kesimleri kervanına katıldı. Kısaca o dönemde Reagonominin yükselişini sağlamış toplumsal siyasi koalisyon, yetmişli yılların ekonomik ve toplumsal krizine verilmiş bir tepkiydi.

68 Bu krize Birleşik Devletler'e odaklanarak bakan bir değerlendirme için bkz. James O'Connor, *Birikim Bunalmı*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

69 Pierre Dommergues, "Des 1978, l'Outillage Intellectuel Est en Place," *Maniere de Voir*, no. 72, (Ocak 2004), s. 15-17.

Öte yanda Şili’de, Chicago ekolüyle yetişmiş teknokratların desteklediği benzer bir toplumsal koalisyon,⁷⁰ Salvador Allende başkanlığına karşı muhalefet olarak ortaya çıkmıştı. Şili askeri yönetimler altında yapısal uyum programlarının uygulandığı ilk deneylerden biri oldu. Yetmişli yıllardan sonra dünyanın tanık olduğu benzer türde politik dönüşüm deneyimleri açısından Birleşik Devletler de, Şili de önemli örneklerdi fakat ikincisini öne çıkaran etmen devlet şiddetiydi. Bu farklılığın sebebi örneğin gelişmekte olan ülkelerde demokratik kültürün zayıflığı gibi bir etmenle kolay kolay açıklanamaz. Aksine gelişmekte olan bir ülkede etkilenen toplumsal kesimlerin politik ve ekonomik konumda yaşanacak ciddi bir değişimin, ideolojik ve yapısal anlamda zayıf hükümetleri devirecek halk ayaklanmalarının kıvılcımını tutuşturma olasılığıyla açıklanabilir. Bu tarz yönetimlerin, mücadele etmeye çalıştıkları çeşitli sistematik kusurlar nedeniyle Üçüncü Dünya ülkelerinde çok yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Açıkça bu tartışma çizgisi, varlığını iki açıdan Antonio Gramsci’nin sunduğu teorik araçlara borçludur.⁷¹ Yapısal dönüşüme destek çıkan bu toplumsal siyasi koalisyonu anlamak için Gramscici kuramsal alet kutusuna başvurabiliriz. Burada karşımızda olan bir tarihsel bir bloktur, yani söylemsel bir ideolojiyle politik öncelikleri için çoğunluğun rızasını kazanmaya çalışan bir hâkim sınıf ittifakıdır. Üstelik genel olarak zayıf hegemonik iktidar koalisyonlarıyla gelişmekte olan devletler batının yerleşik liberal demokrasilerinin aksine bütünlüklü devletler değildir. Dolayısıyla halkın yükselen talepleri yüzünden krize girmeye daha eğilimlidirler ve bundan ötürü bu rejimlerde yaşanan politik yüzleşmeler şiddetle sonuçlanmaya daha mütemayildir.

Son hususun üzerinde biraz daha durulması gerekir. Askeri müdahaleler özellikle Latin Amerika’da yaşanmıştır fakat yetmişli yıllardaki krizlerin öncesinde ve merkezdeki kapitalist ülkelerde Keynesçi ekonomik ilkelerle refah devletinin gerilemesinden sonra Orta Doğu

70 Monetarist ekonomi politikalarının Şili’deki toplumsal etkilerini değerlendiren bir analiz için bkz. Hector E. Schamis, “Distributional Coalitions and the Politics of Economic Reform in Latin America,” *World Politics*, cilt 51, no. 2 (1999), s. 236-268.

71 Antonio Gramsci, *Prison Notebooks*, Columbia University Press, New York, 1992.

ve Afrika’da da benzer müdahaleler olmuştur. Popülist hükümetler altında kitlelerin politize olması hâkim elitlerin halk üzerinde hegemonya kurmalarını imkânsız hale getirdiğinde, rejimin katılım kanalları esas olarak askeri müdahalelerle kapatılmış ve popülist siyasetler, örgütlü emeğin politikaların inşası ve karar alma süreçlerinde oynadığı kurumsal rolle birlikte yok edilmiştir.⁷² Ancak bu otoriter hükümetler, işgücünü disiplin altına alma ve devletin sanayi üretimi üzerindeki bürokratik denetimini sıkılaştırma, böylece ulusal kalkınma hedeflerine ulaşma adına korporatist mekanizmalara ve solidarist söylemlere dayanmaya devam etmiştir. Sonuç olarak emeğin toplumsal ve ekonomik statüsü, bu otoriter rejimlerin meşruiyetini yansıtan bir gösterge olmaya devam etmiştir.

Yetmişli yıllardaki kriz küresel ekonomiye içine çektikçe ve uluslararası finans merkezleri başka düsturların vaazlarını vermeye başladıkça durum böyle olmaktan çıktı. Hector E. Schamis’e göre,⁷³ kalkınma stratejileri ile emek gücünün durumu arasındaki yakın bağ, yetmişli yıllardaki askeri darbeler neticesinde Latin Amerika’nın güney kesiminde koparılmıştı. Uruguay ve Şili 1973’te, Arjantin 1976’da askeri müdahalelere tanık olmuşlardı. Bu darbeler, gerek başvurduğu şiddetle gerekse kalkınmacı perspektifte değişiklik yapma çabasıyla önceki darbelerden farklıydı. Ödemeler dengesiyle ilgili sorunları çözme amacıyla uygulanan sert ekonomi politikalarını tehlikeye sokmanın diye halkın taleplerini sınırlamakla yetinen eski askeri müdahalelerin aksine, bu darbeler bahsi geçen ülkelerin politik, toplumsal ve ekonomik biçimlenişini hâkim neoliberal dogmalara göre kökten dönüştürmeye kalkışmıştı. Schamis’in yaptığı bu yorumun temelinde, bu rejimlerin seksenli yıllarda zirvesini Washington Konsensüs’üyle bulmuş neo-muhafazakâr dalganın öncüleri olduğu varsayımı yatmaktadır. Uruguay, Arjantin ve Şili’de kurulan yeni hükümetler kalkınmacı müdahalecilikten vazgeçtiler ve kendi kendisini düzenleyen piyasalara duydukları inancı tazelediler. Kindar bir şekilde neoliberal ekonomik

72 Bu süreçle ilgili klasik bir analiz için bkz. Guillermo O’Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkeley, University of California Press, 1973.

73 Bkz. Hector E. Schamis (1991).

stratejilere geçilmesi Brian Loveman'a göre Latin Amerika'daki politik solun toplumsal tabanını etkisiz kıldı ve dağıttı.⁷⁴

Alfred Stepan, bu ülkelerde burjuvazinin yeni otoriter rejimlerin toplumsal tabanını oluşturduğunu, rejimin yaptığı ilk politik eylemin devlete ait olan ve kurumsal olarak orduyla bağlantılı zor aygıtlarını işçi sınıfının örgütlerini dağıtmak ve tasfiye etmek için kullanmak olduğunu iddia etmiştir.⁷⁵ Bu süreç mevcut korporatist yapıları marjinal bir konuma itmiş ve sanayi üretimi ile finansın devlet tarafından düzenlenmesini savunan fikirleri gömmüştü. Bu askeri rejimler toplumsal talepleri dillendiren seçmen kitlesini yok etmeyi hedeflemişti. Bunlar popülist yönetimde tamamen meşru unsurlar olarak görülmekteydi fakat yakın zamanda moda haline gelen yeni sağa göre politik sisteme aşırı bir yük bindirmektedir. Çünkü hatalı bir şekilde, piyasaların işleyişine müdahale etmesi için devlete baskı yapıyorlardı. Ekonomik karar alma mekanizmaları tümüyle ekonomik nitelikte olmalıydı ve bundan dolayı politikadan tamamen soyutlanmalıydı. Bu önermeleri, görünüş itibarıyla politik olmayan ekonomik karar alma süreçlerinde çok şey kaybedeceklerini düşünerek reddedenler ciddi bir baskıya maruz kaldılar.

Diğer yanda yerleşik Batı demokrasileri, örgütlü emeğin toplumsal gücünü zayıflatmak için başka yöntemlere başvurmaktaydılar. Doğrusu klasik liberal düşünürlerin ekonomik alanı katı bir şekilde siyaset alanından ayrı tanımladıkları otuzlu yıllarda, Carl Schmitt gibi kapitalist piyasa sisteminin daha disiplinli bir versiyonunu savunan teorisyenler, kitlelerin politik karar alma süreçlerinden dışlanmasından yanaydılar.⁷⁶ Neticede emekçi kesimlerin siyasal katılımını sınırlan-

74 Brian Loveman, "Protected Democracies and Military Guardianship: Political Transitions in Latin America, 1978-1993," *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, cilt 36, no. 2 (Yaz 1994), s. 114.

75 Alfred Stepan, "State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America," yer aldığı eser: Peter Evans, Dieter Rueschemeyer, Theda Skocpol (ed.), *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, New York, 1985, s. 318.

76 Bu tartışmayla ilgili bir değerlendirme için bkz. Werner Bonefeld, "European Integration: The Market, the Political and Class," *Capital and Class*, Yaz 2002, 77, s. 117-142.

dırmayı hedefleyen her yöntem az çok bir dinleyici buluyordu çünkü bunlar nihayetinde savaş sonrası kurulan düzeni metruk hale getiren yetmişli yıllarda derinleşen ekonomik ve politik krize karşı özellikle yoksullaşmış orta gelir grupları içinde gelişen popüler tepkilere hitap etmekteydi. Bu tür politikaların en kesin örneği Thatcherizm iken aynı doğrultuya işaret eden diğer örnek Özal yönetiminin Türkiye’de yaptıklarıdır.

Özelleştirmeler ve Kamu Sektörü Reformu

Kamu sektöründeki oturmuş işleyiş, örgütlü emeğin politik ve toplumsal etkisini yaratan temel mekanizmalardan biriydi. Tam da bu sebepten ötürü bu işleyiş dönüşümden geçirilmediği takdirde sendikalara yapılacak bir saldırının anlamı olmayacaktı. “Piyasaların” şeyleşmesi, kamu teşebbüslerinde getirilmiş düzenlemelerin kapsamını daraltma ve bu kuruluşları özelleştirmeye dönük yaygın çabalar, devletin yeniden dağıtım politikalarından uzaklaştırılmasını sağlamak için örgütlü emeğin politik etkisini kırmak anlamına geliyordu. Özellikle kamu iktisadi teşebbüslerinin idaresinde politik hedeflerin değişimi, bu kuruluşların ihmal edilmesi ve hatalı bir şekilde özel sektöre atfedilen etkinlikle karlılık gibi değerleri vaaz veren söylemler, istihdam yaratma ve bölgesel kalkınma gibi eski önceliklerin rafa kaldırılması, sendikaların ağırlığını zayıflatmada kullanılan araçlar olmuştu.

Kamu sektörü Türkiye’de sendikaların kalesi konumundaydı, dolayısıyla ortadan kalkmaları açık bir şekilde örgütlü emeğe zarar vermekteydi ve eski popülist alışkanlıklarla birlikte işçilerin geneline suç atmak için kasıtlı bir şekilde kötü ekonomik performanslarına gönderme yapılmaktaydı. Doğrusu karlarının düşmesi kısmen yeni yatırımların olmayışından kaynaklanmaktaydı. Dahası başlangıçlarından bu yana hem kamunun geneline hem de özel sektöre işletmelerine sübvansede edilmiş mallar ve hizmetler sunmaları karlılığı engelliyordu. Bu sebeple etkinlikten uzak olduklarını dillendiren söylem, özelleştirmelerin önünü açmak için hükümetin bu kuruluşları lekelemek amacıyla benimsediği politik tercihi yansıtmaktaydı. Özelleştirilmeleri çalışma ilişkilerinin temelini ve Türkiye’de devletle sendikalı işçiler arasındaki bağları da değiştirecekti.

1998'de Çitosan ve Usaş'ın yabancı şirketlere satılması, Teletaş hisselerinin İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda satışa çıkarılmasıyla ilk önemli elden çıkarmalar gerçekleşmeye başladı.⁷⁷ Özelleştirmeler Özal yönetiminin arkasında durduğu yapısal dönüşümün önemli bir bileşenini oluştursa da ve iktidar partisi bu hedefi her zaman politik platformlarına yerleştirse de kabine ilk iktidar döneminde bu girişimin üzerinde hiç bir zaman ciddiyetle durmamıştı. Kamu iktisadi teşebbüsleri Anadolu'daki fabrika kentlerinde patronaj ağlarının oluşturulmasına hizmet etmekle kalmamış, özel işletmelere sübvans edilmiş sermaye malları ve vasıflı personel de tedarik etmişti. Yani sadece örgütlü emek için önemli değillerdi. Sanayi burjuvazisinin önemli bir kesimi de bu kuruluşlardan yararlanmışlardı. Eldeki konu örgütlü emeğin politik tercihlerine getirdiği sonuçlarla sınırlı olsa da kaderlerinin işverenler için de önemli olduğu belirtilmek zorundadır.

Özelleştirme programının yasal temelleri 1984'te atıldı ama özelleştirmeler için piyasada rekabet yaratmayı sağlayacak herhangi bir kurumsal mekanizma yoktu. Nitekim 1987 genel seçimleri tamamlanıncaya dek iktidar partisi özelleştirme gündeminde ısrarcı olmadı. Ekonomi politikaları seçimlerde elde ettiği zaferle onay alınca, özelleştirilmek üzere listeye alınmış kamu iktisadi teşebbüsleri pazarlanmaya başlandı. Özelleştirilen firmalar arasında sendikalar için çok önemli olanlardan biri, Anadolu'nun farklı illerinde birçok çimento fabrikası olan ve işçilerinin tamamının sendikalı olduğu Çitosan'dı. Türk İş'in eskiden beri itaatkâr bir kolu olan Türkiye Çimse-İş'in omurgası bu fabrikalarda yatmaktaydı. Türkiye Çimse-İş, Çitosan'daki örgütlenmesi sayesinde elde ettiği mali kaynak ve üye tabanı sayesinde özel sektörde de faaliyet yürütmekteydi. Bu kaynak ortadan kalkınca sendikanın varlığı tehlikeye girdi çünkü İş Kanunu'nun yukarıda bahsi geçen şartları ve sendikaların örgütsel özgürlükleriyle ilgili maddeler esas olarak kamu sektöründe uygulanmaktaydı. Bu bakımdan kamu iktisadi teşebbüsleri söz konusu işkolları için birer ölçüt oluşturmaktaydı. Çitosan bunun istisnası değildi ve bu ortadan kalktığına Türkiye'deki sendi-

77 Ziya Öniş, "The Evolution of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public-Enterprise Reform," *International Journal of Middle East Studies*, cilt 23, no. 2 (Mayıs 1991), s. 163.

kacılığın temel ilkelerinde gelişmelere uygun ama gerçekleşme ihtimali çok düşük bir değişim yaşanmadığı takdirde sektördeki sendikalaşma seviyesini korumak çok zordu.

Turgut Özal kamu iktisadi teşebbüsleriyle ilgili niyetlerini hiç saklamıyordu. Mülkiyetin değişmesi ve bunun sonucunda Türkiye’de sanayinin öncüsü konumundaki kamu sektörünün örgütsel ilkelerinde değişim yaşanması ekonominin tümünü etkileyecek sonuçlar yaratacaktı. Özal, piyasa mekanizmalarının etkinliğine gönülden inanan biriydi ve kamu teşebbüslerindeki işçileri disiplin altına almak için ithalatı serbestleştirmekten hiç çekinmemişti. Örneğin Seydişehir’de işçiler greve gidince alüminyum ithalatına konan vergiler düşürülmüştü. Görev süresi içinde kamu teşebbüsleri, yeni finansal kaynaklar olmadığı için sanayinin öncüsü olma rollerini kaybettiler. Bu teşebbüslerdeki istihdam seviyesi sabit kalır veya genel olarak düşerken, satış ve verimlilikteki payları sık sık yapılan fiyat düzenlemeleri ve 24 Ocak ekonomi paketiyle başlamış kamu teşebbüsleri reformu sayesinde azalmamıştı.⁷⁸ Bu bakımdan eşi benzeri görülmemiş bir mirası vardı.

Başta SHP olmak üzere muhalefet, hükümetin özelleştirme politikalarına güçlü bir şekilde karşı çıkıyordu. Özelleştirmelerle ilgili tüm yürütme adımlarını Anayasa Mahkemesinin incelemesine yolluyorlardı. Hükümetin kamu sektörüne gösterdiği tutumun sert bir şekilde eleştirilmesinde, bariz ideolojik sebeplerin dışında başka motivasyonların da rolü vardı. Türkiye bağlamında, “güçlü bir biçimde özel işletmelerden yana olan partiler bile pratikte özelleştirmeler için ısrarcı olmamışlardı çünkü bu onlara patronaj ilişkileri kurmak için önemli fırsatlar sunmaktaydı.”⁷⁹ Demirel’in Doğru Yol Partisi buna örnektir. Yani özelleştirmelere yönelik muhalefet o dönemde basit bir politik tercihten ibaret değildir. Ancak 1988 ve 1989 yıllarının Anavatan Partisi bir istisnaydı. Liderinin ideolojik eğilimleri açık bir şekilde özelleştirmelerin önünü açmıştı.

78 Özal yönetimi sırasında kamu sektörünün performansına ilişkin bir değerlendirme için bkz. John Waterbury, “Export-Led Growth and the Center Right Coalition in Turkey,” *Comparative Politics*, cilt 24, no. 2 (Ocak 1992), s. 136-139.

79 Metin Ercan, Ziya Öniş, “Turkish Privatization: Institution and Dilemmas,” *Turkish Studies*, cilt 2, no. 1 (Bahar 2001), s. 120.

Kamu teşebbüsü reformu söz konusu olduğunda sendikaların canını sıkı bir başka mesele, özelleştirmelerden ayrı olarak geçici iş sözleşmeleriyle kamuda işe alımların yaygınlaşmasıydı. Reformcular eşit ücretlerin ve iş güvenliğinin kamu sektöründe etkinsizlik yarattığını, bu sebeple güvencenin düşük olduğu işler için daha iyi ücretler önererek işçiler arasındaki rekabeti arttırmak gerektiğini savunuyorlardı.⁸⁰ Bu şekilde işe alınan personellerin örgütlenme hakları yoktu fakat daha iyi ücretler, normalde işyerlerindeki sendikal örgütlenmenin belkemiğini oluşturabilecek vasıflı işçilere önerilmekteydi. Örneğin Türk Havayolları'nda örgütlenmiş olan Hava-İş, nitelikli personel bireysel sözleşmeler yapmayı tercih ettiği ve sendikalaşma haklarından vazgeçtikleri için üyelerinin dörtte birini kaybetmişti.⁸¹ Dahası ücretlerde ve istihdam koşullarında eşitliğin ortadan kalkması işgücünü bölmekteydi. Bunların tümü örgütlü emek için açık birer tehditti. Sendikalar bu uygulamayı hararetle protesto etti ve SHP ilgili yasal değişiklikleri Anayasa Mahkemesine taşıdı.

Bu sözde reformların her birinde, Özal yönetimi bu teşebbüslerde, kalkınmacı ve tam istihdama yönelik hedeflere öncelik veren mantığın ve yerleşik uygulamaların yerini, piyasa odaklı davranışları yerleştirmeyi amaçlamıştı. Bu doğrultuda hükümet kamu sektöründe faaliyet yürüten sendikalar üzerinden kurulmuş patronaj ağlarına dayanmayı da bırakmıştı. Önceki bölümde tarif edilen Thatcher'ci pratiklere benzer bir şekilde hükümet, ulusal gelirin yeniden dağılımı üzerinde yetkiye sahip devletten maddi iddialarda bulunmuş gerçek insanların zararına, hayali ve kendi kendisine yeten çalışan bir orta sınıfa seslenmekteydi. Hükümet piyasa mekanizmasını tek meşru yeniden dağıtım aracı olarak öngörüyordu ve bu mekanizmanın dışından sendikalı işçiler gibi halk kesimlerinin taleplerini şeytanlaştırarak bu tür talepleri dışlıyordu. Sendikalı işçiler eskiden ayrıcalıklı bir toplumsal kesimdi. Milliyetçi söylem içinde kendilerinden övgüyle bahsediliyor, sabit ücretin, iyi emeklilik şartlarının ve sağlam sigorta hizmetlerinin görece faydalarından yararlanıyorlardı. Dahası Ankara'yla iyi bağları vardı ancak

⁸⁰ John Waterbury, 1992, s. 138.

⁸¹ "Sözleşmeli Personel ile Örgütsüzler Cumhuriyetine Doğru Marş Marş," *İşçilerin Sesi*, 11.07.1989, s. 6.

sendikalar zeminlerini düzenli surette kaybettikçe, bu temeli meydana getirmiş ahlak ekonomisi, kamu sektöründeki işçileri alenen karalayan, toplumsal, örgütsel haklarını kısıtlayan ve politik temsiliyetlerini engelleyen hükümet tarafından yok edildi. Neticede Özal yönetimi neoliberal ekonominin normlarını dayatmaya çalışan muhafazakâr hükümetlerin tipik bir örneği olarak işçilerin toplumsal ve politik pozisyonlarını zayıflatmak için, daha önemlisi yeni politik ekonominin mantığının Türkiye sanayisinin kalelerine yerleşmesini sağlamak için sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine saldırdı.

BÖLÜM 6

SENDİKALARIN İSYANI

Peki, Özal yönetiminin alâmetifarikalarını oluşturmuş gelişmelerden hangisi sendikalı işçileri öfkelenlendirmişti? Araştırmaların çoğu, 1986 sonundan 1991 yılına dek süren direnişi tetiklemiş esas faktörün reel ücretlerdeki durmak bilmez düşüş olduğundan bahsetmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu döneme, endüstriyel ilişkiler düzenini topyekûn değiştirmeyi hedeflemiş Özal yönetimine yöneltilen protesto dalgası damga vurmuştur. Öncesinde hükümete karşı itaatkâr konumda olan, SEKA veya İskenderun Demir Çelik Fabrikası gibi dev tekel kamu iktisadi teşebbüslerinde, daha evvel duyulmamış protesto yöntemlerinin uygulanmasında temel motivasyon, gerçekten kötüleşen çalışma koşulları ve satın alma gücünün düşmesi midir? Bu araştırmada, belli bir yoksulluk düzeyine ulaşıldığında popüler seferberlik sürecinin zemin kazanacağını beklemenin temelsiz olduğu iddia edilmektedir. Politik süreçlerle ilgili yaklaşımların işaret ettiği, ilk bölümde tarif edilmiş toplumsal mobilizasyonun çeşitli unsurlarına aracılık eden başka etmenler de vardır. Fakat daha önemlisi tüm emek seferberliklerini ve protesto hareketlerini basitçe yoksullaşmaya karşı çıkan otomatik bir tepki olarak görmek, farklı protesto dalgalarının ayırt edici özelliklerini ve emek mobilizasyonundaki farklı süreçleri görmezden gelmeye yol açacaktır. Bu da toplumsal hareketlerle ilgili kayvrayışımızı zenginleştirmek yerine sınırlandırır.

Mobilizasyon sürecinin altında yatan yapısal etmen, protesto hareketinin gelişim izliğini belirlemez. Hedefleri ister elde edilmiş hakların

korunmasıyla isterse yeni hakların elde edilmesiyle ilgili olsun, emekçilerin her tür protesto dalgasının olası sonuçlarını ajitasyonun genel yönü de etkiler. Diğer müdahil etmenlerin içinde, hareketin tonunu belirleyen mevcut protesto araçları ile mobilizasyon sürecinin bağlamını biçimlendirebilen genel politik gelişmeler vardır. Fakat protesto araçları, protesto dalgasının canlı olduğu dönemlerde yeniliklerle veya başka toplumsal bağlamlardan aktarmaların yapılmasıyla yenilenebilir. Türkiye’deki örgütlü emek hareketi zayıflamış politik statüsü ve örgütsel kaynaklarına rağmen, canlı bir protesto repertuarına sahiptir ve darbeden hemen sonra bile elde ettiği hakları savunmak için güçlü bir tavır sergilemiştir.

Kamu sektöründe çalışan sendikalı işçiler seksenli yılların sonlarında, Özal yönetiminin saldırısına tepki olarak kitlesel eylemlerin en meşhur örneklerini hayata geçirmişlerdir. Yakın zamanda TEKEİ işçilerinin mücadelesi nedeniyle akla gelen ve geniş bir şekilde bahsedilen iki hadise vardır. Bunlardan biri 1989 bahar eylemleri iken diğeri Ocak 1990’daki büyük madenci yürüyüşüdür. Bu sahada araştırma yapanlar genelde her iki vakada da reel ücretlerin düşmesine ve toplu pazarlık süreçlerine vurgu yapmaktadırlar. Dolayısıyla tarihsel olaylara, politik gelişmelere, devletle sendikaların kullandığı belli söylemlere ve protestoların yayılmasına yol açan ufak emek direnişlerine gözlerini kapatmaktadırlar. Bunların tümü bu iki muazzam hadisenin arka planıyla kökenlerini meydana getirmektedir. Aşağıda yapılacağı gibi tarihsel bağlam içinde incelenirlerse, tekrarlanan bir temanın açığa çıkarılması mümkündür. Özal yönetimi sistematik ve kasıtlı bir şekilde sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine saldırmıştır. Bazen bu saldırı, kamu sektöründe lokavt ilan etmek, devlet tekellerinde çalışan işçilerin uzlaşmaz tutumunu kırmak için bazı ürünlerin ithalatına izin vermek, yerel ve ulusal düzeyde iktidar partisi ile sendikalar arasındaki iletişim kanallarını zayıflatmak, hatta aynı sektörde faaliyet yapan özel işletmeler karlı çıksın diye kamudaki işçileri grev yapmaya zorlamak gibi kurumsal nitelikte olmuştur. Ancak çoğu kez, Türkiye’deki sanayinin genel anlamda verimsiz olmasının ve teknolojik açıdan geri kalmasının suçunun sendikalara yüklenmesiyle, ücret ve sosyal hakları için mücadele eden işçilerin karalanmasıyla ve kamu iktisadi teşebb-

büslerine dair yapılan bitmek bilmez şikâyetlerle bu saldırı söylemsel düzeyde yürütülmüştür.

Sendikacı işçiler bu saldırıya karşılık vermişlerdir fakat seferberlikleri ne kaçınılmaz ne de ani bir gelişme olmuştur. Politik süreç modelinin kestirimlerine paralel bir şekilde,¹ politik fırsat yapısı öfkeleri ve kızgınlıklarına aracılık etmiştir, protesto çerçevesini ise geçmiş protesto alışkanlıkları ve araçları çizmiştir. Mobilizasyon süreci başta örgütlü emek hareketinin saçaklarında, özel sektörde örgütlü bağımsız sendikaların yetmişli yılların mücadelesinden miras kalmış sendikaklıklarla bulundukları şirketlerdeki örgütlenmelerini korumak için greve başvurmalarıyla başladı. Ardından Petrol İş ve Türk İş'in kimi küçük üyeleri sahne aldı ve mobilizasyon sürecini sanayi çatışmalarının geçmişten bu yana daha az yaşandığı noktalara yaydı. Dönemin politik atmosferi, anayasa referandumu ve seçimler emek meselesini kamuoyuna duyuran bir pencere açmıştı. Bu aşamadan sonra normalde ita-atkâr davranan kamu sektörü işçileri, hem devletin yukarıda bahseden saldırısına karşı durmak hem de gelir kayıplarını durdurmak için sendikalarına baskı yaptılar. Gelir kayıplarının yarattığı yoksullaşma ancak bu aracı etmenlerle kitlesel hareketliliklere neden olabildi. Tam da bu sebepten ötürü 1986 ile 1991 arasındaki dönem, ağırlıklı mevcut politik fırsat yapısına ve emek hareketinin mevcut örgütsel kaynaklarına dayanan tipik bir protesto dalgasını meydana getirmektedir. Doğrusu bu mobilizasyon sürecindeki temel dönüm noktalarından biri, hareketin örgütsel anlamda yenilenmesi, daha doğrusu bu yenilenmenin gerçekleşmesi için yapılan baskılardı. Bu doğrultuda Türk İş'e bağlı sendikaların 1986'da yaptığı kongreler ve Türk İş'in merkez kongresi, emek hareketinde yaklaşan fırtınanın somutlaşmasında etkili olmuşturlardır.

1986 Kongreleri

1986 yılında salon toplantılarının yerini açık hava gösterileri yapmaya dönük ilk girişimler alıyordu. Geçmiş yıllarda ülkenin büyük kısmına uygulanan sıkıyönetim kanunları kaldırılmış olsa bile, kamu

1 Bu kitabın ilk bölümüne bakınız, s. 25-26.

otoriteleri işçilerin sokağa çıkmasına izin vermekten kaçınıyorlardı. Bunun sonucunda planlanan gösterilerin hepsi gerçekleşmemişti. Aslında kimi örnekler hariç ne sendika merkezleri ne de yerel şubeler izin almak için valileri sıkıştırmaya hevesliydi. Dolayısıyla Şevket Yılmaz bolca gösteri yapmaktan bahsetse de sadece birkaç eylem gerçekleştirilebilmişti. Şubat ayında İzmir’de yapılan miting bir başarıydı. Türk İş’in açıkça darbeyi desteklemiş olan eğitim sekreteri, son beş yılda ücretlilerin sürekli kötüleşen sefil durumlarından devletin işçilere ait şikâyetleri kabul etmekten inatla kaçınmasından bahsetmekteydi. Bu sebeple normalde diyalogu tercih eden bir emek örgütü olan Türk İş, “devasa bir gösteride” kalabalık bir işçi kitlesini sokağa dökmek zorunda kalmıştı.²

İzmir mitinginin başarısı konfederasyon merkezini cesaretlendirdi, böylece söylemleri sertleşti. Türk İş bağlı sendikaların başkanlarıyla yapılan bir toplantıdan sonra, 1986 baharında genel greve gitme olasılığından bahsetmeye başladı. Aslında genel grev çağrısı, bir günlük uyarı eyleminin yapıldığı 1990 yılına dek boş bir tehdit olarak kaldı. Bu söylemin amacı her zaman ellerindeki her tür araçla, sendikaların içinde faaliyet yürütmek zorunda oldukları hukuki bağlamın sınırlayıcı yapısını, anayasada ILO normlarını ihlal eden maddeleri de içine alacak şekilde değiştirmektir. Ancak eylem repertuarı yani geçmişte deneyimledikleri kolektif eylem stratejileri o günkü koşullarla uyuşmamaktaydı. Öte yandan hükümet, cuntanın bu konudaki politikasından vazgeçmek niyetinde değildi. Aksine Türk İş liderliği genel grev olasılığını dillendirmeye başladıktan hemen sonra, 1986 yazında, grevle ilgili yeni bir kararname çıkararak baskıyı daha da arttırmak istediğini gösterdi.³ Bu eski hükümetlerin sendikalarla kurdukları popülist ilişkilerin tüm kalıntılarını yok etmeye kararlı Özal hükümetiyle diyalog kurma çabasının beyhudeliğini gösteren başka bir kanıttı.

1986 seçimleri, eski protesto araçlarının güncel ihtiyaçlara ufak bir şekilde uyarlanarak yeniden hayata geçirilmesine tanık oldu. Türk İş

2 Kaya Özdemir, “Tarihi Miting ve Öğrettikleri,” *Türk İş Dergisi*, no. 197, (Şubat 1986), s. 18-20.

3 Servet Kurtoglu, “İşçi Sınıfı Türk İş Gerçekler,” *Yeni Çözüm*, no. 2 (Şubat 1987), s. 7.

liderliği, 1965 genel seçimlerinde işçilerin aleyhine yasaların destekçisi olmuş vekilleri cezalandırma kampanyasına benzer bir şekilde, işçilerin haklarına getirilmiş kısıtlamaların devam etmesinden, yaşam maliyetlerinin yükselmesi ve reel ücretlerin gerilemesinden sorumlu esas politik güç olarak tanımladıkları Anavatan Partisi'ne karşı kampanya yürüttüler. Konfederasyon seçimlerin yapılacağı yerlerde iktidar partisine karşı protestolar örgütlemeyi planlıyordu fakat valiler bunların çoğunu yasakladı, kampanya etkisiz kaldı. Aslında başbakan protestocu bir işçiye ülkedeki olumlu gelişmelere kıymet vermeyen nankör işçilerin oyuna ihtiyaç duymadığını açıkça söylemişti.⁴ İşçilerin oyu önemsiz sayılıyorsa Türk İş'in hükümet nezdinde lobicilik faaliyetleri yürüterek nüfus kurmaya dayalı yönteminin ne geçerliliği kalıyordu? Geleneksel sendikacılık tümüyle darmadağın bir vaziyetteydi.

Kongre yaklaştıkça sendikalar hükümet aleyhine daha sert eleştiriler yapar oldular. Örneğin Yol İş kongresinin açılış konuşmasında başkan Bayram Meral,⁵ hükümeti yakın zamanda çıkan yeni kararname nedeniyle grev yapan işçilere karşı güç kullanmaya çalışmakla suçladı. Ayrıca anaakım medyada hayali ihracatlar ve özel işletmelerin vergi kaçırmalarıyla ilgili haberler gırla giderken, sendikalardaki olası düzensizliklerle meşgul olmasını da eleştirdi. Bayram Meral'e göre hükümet ücretliler karşısında patronların çıkarlarını savunmayı tercih ediyordu. Yani Türk İş'in en büyük sendikalarından birinin başkanı hükümeti, kapitalistlere ait bir sınıf iktidarı olarak tanımlıyordu. Bu ilk kez görülen bir şeydi. Doğrusu kongrede oybirliğiyle kabul edilen altı numaralı önerge, ülkenin son altı yılını biçimlendirmiş 24 Ocak ekonomi politikalarının tamamen gözden geçirilmesini istiyordu.⁶

Konfederasyonun on dördüncü kongresi Aralık ayında yapıldı ve kamuoyunun büyük ilgisini çekti. Bu sefer önceki kongrelerin aksine merkezi yönetimdeki her pozisyon için kongrede üç ayrı liste yarışmaktaydı. Bunlardan biri yönetimin başındaki Şevket Yılmaz'ın liste-

4 Alıntılayan Yıldırım Koç (1989), s. 131.

5 Türkiye Yol-İş Sendikası, *Genel Başkan Bayram Meral'in Türkiye Yol-İş Sendikası 2. Olağan Genel Kurulunu Açış Konuşması*, Ankara, 1986.

6 Türkiye Yol-İş Sendikası, *İkinci Olağan Genel Kurul Kararları: Program ve Taleplerimiz*, Ankara, 1986, s. 17-20.

siydi. Sağında Türk Metal'in lideri Mustafa Özbek'le rekabet etmek zorundaydı. Özbek ilginç bir şekilde retorliğini sertleştirmiş ve genel grevle "militan mücadele adına her şeyi feda etmekten" bahseder olmuştı. Normalde bu onun görüşleri değildi ve iddiaya göre adaylığını Şevket Yılmaz'ın muhalefetinden rahatsız olan Anavatan Partisi destekliyordu.⁷ Fakat esas rakip, geçmişİ yetmişli yılların başına uzanan ve Abullah Baştürk ile Halit Mısırlıoğlu gibi isimlerle semboleşmiş sosyal demokrat sendikacılık hareketiydi. Bu eğilim, Türkiye'nin askeri müdahaleden sonra geçirdiği yapısal dönüşümün tümüyle netleşmesiyle yeniden canlanmıştı. Onlara göre Şevket Yılmaz ve listesi, örgütlü emeğin mevcut haklarını tırpanlamış darbeye adeta intihar edercesine boyun eğmiş konfederasyonun alışıldık kusurlarını yansıtmaktaydı.

Muhalefetin kendisini demokratik bir taban hareketi olarak göstermeye çalışmasındaki esas sorun Türk İş'in geleneksel ilkesiyle ilgiliydi: Tarafsızlık. Doğrusu bu durum, altmışlı yılların ortasında Türkiye İşçi Partisi'yle yakın işbirliği içine girmiş solcu bir emek merkezi yaratmak amacıyla konfederasyondan ayrılmış sendikaların temel eleştirisiydi. Bu sefer muhalefetin de yeni kurulmuş Sosyal Demokrat Halkçı Parti'de (SHP) politik bir ortağı vardı. Bu parti başında Erdal İnönü'nün olduğu, parlamento dışındaki Sosyal Demokrat Parti ile meclisteki muhalefet partisi Halkçı Parti'nin birleşmesiyle ortaya çıkmıştı. İki politik yapı da Cumhuriyet Halk Partisi'nin politik mirasında söz hakkı iddia ediyordu ve görünüşe göre İnönü'nün liderliği bu politik geleneği takip eden kişiler arasında daha popülerdi. Birleşme herhangi bir sorun olmadan Kasım 1985'te gerçekleşti.

Kuruluşundan sonraki otuz yıl boyunca ülkeyi tek başına yönetmiş sefelinin aksine, yeni partinin kadroları Ecevit'in demokratik sol siyaseti altında politikleşmiş kişilerdi. Yetmişli yıllarda partinin kentli alt-orta gelir grupları arasında kitlesel bir cazibe merkezi olmasına tanıklık etmişler ve politik sorumluluklar üstlenmişlerdi.⁸ Sebebi belki SHP'nin geleneksel ve elitist Kemalistlerin politik bir fraksiyonu ol-

7 Gencay Ozanoğlu, "Türk İş Kurultayı ve Devrimci Sendikal Mücadelenin Geleceği," *Yeni Çözüm*, no. 2 (Şubat 1987), s. 12.

8 Yetmişli yıllarda Türk seçmenindeki kaymaların analizi için bkz. Ergun Özbudun, Frank Tachau, (1975).

maktan öte, kendisini Avrupa tipi bir sosyalist parti olarak konumlandırmasıydı. Ayrıca politik liderliği altında bazı sendika şefleri de vardı. Çoğu sosyal demokrat sendikacılık hareketinin genç kuşaklarına mensuptu ve Türk İş'in kimi önemli şubelerinde aktif görev almışlardı. Örneğin Türk İş'in başkanlığına aday olmuş genç Petrol İş başkanı Cevdet Selvi bunlardan biriydi. Ancak yeni hukuki bağlam sendika görevlilerinin siyasete dâhil olmasına izin vermemekteydi. Bu birçok önemli sendika liderinin aynı zamanda milletvekilliği yaptığı önceki uygulamadan bir kopuştu.

Meclise seçilme haklarını kaybetmeleri, sosyal demokrat sendikacılığın parti işlerine dâhil olmasını engellememişti. Seksenli yıllar yetmişli yıllarda etkinliklerine engel olmuş bazı sorunları ortadan kaldırmıştı. Öncelikle yeniden birliklerini tesis etmişlerdi. Eskisi gibi kimileri DİSK'te kimileri Türk İş'te değildi. Üstelik Bülent Ecevit ile sosyal demokrat sendikacılık hareketinin öncü ve sembol isimlerinden Abdullah Baştürk arasındaki ilişki, yetmişli yılların sonlarına doğru istikrarlı bir biçimde kötüleşmiş, CHP içinde bu hareketin politik ağırlığını iyice zayıflatmıştı. Üstelik ne Ecevit'in ne de Baştürk'ün gündelik politikalara müdahale etme imkânı vardı. Askeri yönetim DİSK'i ortadan kaldırarak tüm bu sorunları çözmüştü. Dahası SHP'nin karşısında politik hattı nedeniyle muhalefetin emek meselesi ve sosyal meselelerle ilgili konulara vurgu yapacak bir politik retoriğe başvurması için son derece elverişli bir ortam sunan Anavatan Partisi vardı. Tüm bunlar sendikacı SHPlilerin işini kolaylaştırıyordu.

Fakat Türk İş liderliği muhafazakâr sendikacıların elindeyken, örgütlü işçilerin saflarında güçlü bir zemini olan Avrupa tipi sosyalist bir parti kurmaya dönük cesur politik gündemin içi boş kalmaya mahkûmdu. 1986 kongreleri başkanlığı ılımlı bir kişiye bırakan uzlaşmayı ortadan kaldırmak için elverişli bir an gibi görünmüştü. Diğer tarafta diğer pozisyonlar, Türk İş merkezinde bağlı sendikaların güçleri temel alınarak dağıtılmıştı. Bu İbrahim Denizcier'in seçilmesinden sonra başlamış ve sosyal demokrat eğilimlere her zaman tek bir sandalye kazandırmıştı. Bu sefer sosyal demokratlar veya daha kesin bir tabirle SHP ile yakın ilişkiler kurmuş olan bu eğilimin politik açıdan etkin kanadı, sadık unsurlarından oluşan merkezi bir yönetim oluştur-

mak istiyordu. Kendilerinden de Demokratik Yükseliş listesi olarak bahsediyorlardı.

Yukarıda bahsedildiği üzere temel eleştiri partiler üstü kalma tavrına yöneltmişti. Onlara göre bu tavır Türk İş'i zor kazanılan hakları Türk işçilerin elinden çalmış cunta idaresinin suç ortağı yapmıştı. Dahası cunta ile örgütlü emeğe dayatılan yeni kurumsal bağlamın işçileri politik alanın dışına atması daha kötüydü. Konfederasyonun askeri idare dönemindeki tutumu ciddi biçimde eleştirilmekteydi.⁹ Görünüşe göre sosyal demokrat eğilim, pratik anlamda işçilerin haklarından kalan tüm kalıntıları yok etmiş hükümetle Sadık Şide arasındaki kötü şöhretli ilişkiden yararlanmak istiyordu. Genel olarak ücretlileri etkileyen her şeyi, azalan satın alma güçlerini, işsizliği, asgari ücretle geçinme zorluklarını ve sendikaların yeni üyeleri kaydederken karşılaştıkları güçlükleri askeri ara dönemde inşa edilmiş kurumsal bağlama atfediyorlardı. Ayrıca Türk İş'i, hükümet bu anlamda yaptıkları her şeyi görmezden geldiğinde bile durmaksızın diyalog kurmayı tercih etmekle ve buna suç ortaklığı yapmakla suçluyorlardı.

Türk İş liderliğinde 1985 ve 1986 yıllarında yapılan yasal değişikliklere dair yeni ortaya çıkan sert söylem, bu yasaların çıktığı dönemde konfederasyonun liderliğini hafif bir şekilde olsa da eleştirip uyarılarda bulunmuş sosyal demokrat sendikacılar için muazzam bir propaganda değerine sahipti. Neticede sosyal demokrat muhalefet hareketi, mevcut liderliğin muhafazakâr politik eğilimlerinden ve sorunların çözümü için hükümetle diyalog kurmakta ısrarcı oluşundan bahsediyordu. Bunun yanı sıra işçilerin içinde bulunduğu üzücü koşulların temel suçlusu olarak konfederasyonu emek siyasetinden koparmış tarafsızlık ilkesini gösteriyorlardı.

Sosyal demokrat muhalefet hareketi diyalogtan ziyade mücadeleyi tercih etmekteydi ve cunta idaresinin yarattığı elverişli kurumsal bağlamdan yararlanarak endüstriyel ilişkiler düzenindeki güç dengelerini kendi lehine dönüştürmek isteyen hükümet karşısında daha radikal bir politik tutum takınılmasını öneriyorlardı. Bu anlamda Özal yöneti-

9 Fikirleri broşürlerinde ifşa edilmiştir. Bkz. Çağdaş Araştırma Merkezi, *Demokratik Yükseliş Doğru*, Gümüş Matbaası, İstanbul, 1986.

minin gündeminde işverenler üzerindeki işçi maliyetini azaltmak için kıdem tazminatı ve ikramiyeler gibi ödemelere dair düzenlemelerin yenilenmesi, kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve sendikaların itibarsızlaştırılması vardı. Muhalefet kongrelerde, baraj sistemini yok etmek, sendika üyeliği için noter onayı mecburiyetinin kaldırılması, Yüksek Hakem Kurulu'nun lağvedilmesi ve sendikaların siyasete dâhil olmasını yasaklayan tüm hukuki engellerin kaldırılması amacıyla, endüstriyel ilişkiler düzeninin kurumsal bağlamına karşı, politik aktörlerin desteklediği bir seferberlik için militanca mücadele etti.

Buna rağmen muhalefet Türk İş'in genel yönetiminde koltuk kazanamadı. Hatta konfederasyondaki tüm solcuları birleştirmekte de başarısız olmuşlardı. Örneğin örgütün yönetimindeki Orhan Balaban Şevket Yılmaz'dan uzaklaşmamıştı. Hâlbuki sosyal demokrat biri olarak tanınmaktaydı ve delegeler arasında en yüksek desteği alarak tekrar seçilmeyi başarmıştı çünkü hem sosyal demokratlar tarafından hem de Şevket Yılmaz'a oy verenler tarafından destekleniyordu. Şevket Yılmaz, Cevdet Selvi'yi çok küçük bir farkla mağlup etmişti. Aynı şekilde genel sekreterliğe seçilen Emin Kul da Harb İş'ten sosyal demokrat rakibi Kenan Durukan'ı kıl payı farkla geride bırakmıştı. Cunta yönetimiyle en sıkı fıkı ilişkileri olan iki isim, Sadık Şide ile Türk Metal'den Kaya Özdemir tasfiye edildiler. Türk İş'in diğer kıdemli üyesi olan, uzun süre konfederasyonun saymanlığını yapmış Ömer Ergün de görevini bırakmak zorunda kaldı. Bu hamle Türk İş'in askeri dönemdeki işbirliğine duyulan rahatsızlığın yansımasıydı. Şevket Yılmaz anayasa metnine destek vermeleriyle ilgili ithamların hepsini inkâr etse de geçmişte darbeyi açıkça öven isimler idari görevlerinden uzaklaştırılmışlardı. Yerlerine seçilen isimler Mustafa Başoğlu ve Çetin Göçer esasında Adalet Partisi'nin mirasçısı olan, sahne arkasından Süleyman Demirel'in yönettiği Doğru Yol Partisi'yle (DYP) ilişkilidiler. Sonuç olarak yeni merkezi yönetim ılımlılar arasında yeni baştan kurulmuş olan uzlaşmanın temsilcisi olmuştu. SHP'yi destekleyenler hedeflerine ulaşmakta başarısız oldular fakat yeni liderlik iktidar partisinin özlemlerine karşı soğuk bir tutum sergilemekteydi.

Özel İşletmelerde Durum

Kendilerini yeniçağın gerekliliklerine uyarlamayı başarmış özel işletmeciler, hem devletin teşvikleri hem de gerileyen emek militanlığı sayesinde büyük kazançlar elde ettiler. Fakat hâlihazırda bahsedildiği gibi, ihracattaki büyümenin kaynağı özel sektörüyle kamu sektörüyle mevcut ithal ikameci endüstrilerdi ve bu kuruluşlar altmışlı yıllarla yetmişli yılların bir mirası olarak sendikalara alışkindılar. Maden İş'in rekabetinden kurtulmuş olan Türk Metal, örgütlülüğünü işletmelerin sendikalaşmaya uygun olduğu özel sektöre yayararak hâkimiyetini güçlendirmişti. Ancak özellikle eski Maden İş üyeleri bu sendikaya katılmıyorlar ve tercihlerini bağımsız sendikalardan yana yapıyorlardı. Yukarıda bahsedilen Otomobil-İş seksenli yılların en önemli bağımsız sendikalarından biriydi ve darbeden sonraki dönemde kamuoyunda en çok ses getiren ve en büyük grevi örgütlemiş ilk sendikaydı. Bu grevin gelişim süreci grev hakkının kurumsal düzlemde nasıl hayata geçirildiğine de ışık tutmaktadır. Bu sendika metal sektöründe örgütlenmişti ve esas olarak özel işletmelerde aktifti. Altmışlı yıllara kadar uzanan sağlam bir mücadele tarihi vardı, darbeden sonra iki ay kapalı kalmıştı ve Türk İş merkezi hariç tüm sendikalarda olduğu gibi, merkez toplantılarını polis gözetimi altında gerçekleştirmeye mecbur bırakılmıştı. Sivil yönetimde de Maden-İş'in kapalı kalacağı anlaşıncaya, üyeleri ağırlıklı Otomobil-İş'i tercih etmişler ve böylece bu eski ama küçük sendikayı, 1980'den önce Maden-İş'e karşı acımasız, kimi zamansa şiddetli kampanyalar düzenlemiş Türk Metal için ciddi bir rakibe dönüştürmüşlerdi.

1983 yılının sonunda bu bağımsız sendikanın doksan yedi fabrikayı içine alan üyelik tabanının hızla artması Türk Metal yöneticilerini alarma geçirdi. Türk Metal iş mahkemelerine başvuru yapıp rakibinin yüzde onluk işkolu barajının altında kaldığını, dolayısıyla hukuken üyeleri adına toplu sözleşme yapamayacağını iddia etti. Bazı valilikler Otomobil-İş'in kentlerinde şube aşmasına da izin vermemişlerdi. Çalışma bakanlığı Ocak 1984'te sendikanın üyelik oranının gerekli sınırın yüzde iki altında olduğunu duyurdu. Bazı üyeler istifa etti çünkü toplu sözleşme yapamayacak bir sendikaya üye olmak hukuken anlamsızdı. Türk İş işverenlerin girişimiyle işyeri tabanlı sarı sendika-

ların kurulmasını engellediğini söyleyerek, yüksek barajları hararetle destekliyordu.¹⁰ Doğrusu barajlar sadece sarı sendikaları değil, Türk İş sendikalarına karşı kurulabilecek olası rakipleri de engellemekteydi. Bu önlem 1970'te çıkarılan ve 15-16 Haziran isyanına yol açan kötü şöhretli yasada da vardı. Neticede işçiler açısından yeni kurulmuş sendikalara katılma ve sabırla bu yüksek ulusal barajın geçileceği günü bekleme ihtimali, bu grev ve toplu sözleşme haklarından vazgeçmek¹¹ anlamına geldiğinden, düşüktü. Darbenin barajları Türk İş etrafında sendikal tekel yaratma amacındaydı.

Mahkeme Temmuz 1984'te Otomobil-İş'in lehine bir karar verdi ve sendikanın ulusal barajı geçtiğini ilan etti. Bu karar, eski Maden İş'ten gelen kıdemli emek militanlarının başını çektiği üye çoğunluğunun sadakatı sayesinde olmuştu. Ancak bu hüküm tek tek şirketler üzerinde hâkimiyet kurma rekabetine girmiş Türk Metal ve Otomobil-İş arasındaki hukuki çatışmaları şiddetlendirdi. Örneğin ülkenin en modern çelik fabrikası olan ve eskiden Maden-İş'in kalesi olan Erdemir, aralarında bitmek bilmez ve uzun soluklu hukuki mücadelelerin sebeplerinden biriydi. Davalar nedeniyle Erdemir işçileri yıllarca toplu pazarlık anlaşması yapamadılar. Bu davada mahkemeden zaferle çıkan nihayetinde Türk Metal olacaktı.

Otomobil-İş Netaş'ta muhtemelen seksenli yılların ilk önemli grevini örgütledi. Daha öncesinde de grevler olmuştu ancak bunlar ya çok küçük işletmelerde gerçekleşmiş ya da çok kısa ömürlü ufak grevler olarak kalmışlardı. Örneğin Petrol-İş'in sadece birkaç gün grev yapabildiği Birleşik Alman ilaç fabrikası bunlardan biriydi. Yabancı ortaklı ve telekomünikasyon ekipmanları üreten, İstanbul merkezli Netaş görüşmeler Ekim 1986'nın sonlarında başarısızlığa uğradığında toplu pazarlık sürecindeydi. Otomobil-İş grev kararı aldı ve bir ay sonra hukuki prosedürleri nihayete erdirdi. Hükümet grevi kırmak için devlete ait telekomünikasyon hizmetlerinde çalışanları, memurları

10 Yıldırım Koç, "İşçi Hakları ve Sendikacılık," 11. *Téz*, cilt 5, Şubat 1987, s. 32-75.

11 Türkiye'deki endüstriyel ilişkiler düzeninin grev ilan etme hakkını işçilere değil sendikalara verdiği unutulmamalıdır. Vasıflı sendikalar tarafından hukuki prosedürlere uygun bir şekilde başlatılmamış grevler yasadışıydı ve ceza kanununda cezai hükümlere bağlanmıştı. Yeni kanun hukuken grev ilan etmek veya toplu pazarlık yapabilmek için ülke genelinde yüzde onluk barajı geçme zorunluluğu eklemişti.

ve stajyerleri, sayıları iki bin altı yüz kişiyi bulan grevci işlerin yerine çalışmaya zorladı.¹² Bu iş kanunun ihlal edilmesiydi. Ancak hükümet grevlere karşı takındığı katı tutumu göstermek ve etkinliğini kanıtlamak istiyordu. Meclisteki sosyal demokrat muhalefet greve büyük ilgi gösterdi ve dayanışma içine girdi. Bu durum liderleri Erdal İnönü hakkında hukuki soruşturma açılmasına yol açtı. Yeni grev kanunu her tür grev gözcülüğünü yasaklıyordu. Aslında işyerlerinin önünde iki grevciden fazlasının bulunmasına izin vermiyordu ve bu kişiler için herhangi bir barınak dikilemiyordu. Bu da pratik açıdan kış aylarında, grevin uygulanmasını kontrol etmek için hiçbir grev temsilcisinin işyerinde bulunamaması demektir. Grev ve Toplu Pazarlık Kanununda sert cezai kaideler vardı. Bunların hepsi grevin etkili bir şekilde uygulanmasını önlüyordu. Ancak bu teşebbüsün stratejik değeri ve işçilerinin dayanışması üç ayın sonunda grevi başarıya kavuşturdu. Şubat 1987'de toplu sözleşme imzalandı ve hemen ardından grevin liderleri işten kovuldular. Neticede Otomobil-İş üyeleri, kuruluşlarında sendikayı barajın üzerine çıkaran toplam çalışan sayısının yarısına düştü. Böylece yasal grev yapma hakkını kaybetti. Bunu protesto etmek için işçiler üretimi durdurma veya iş yavaşlatma gibi eylemlere başvurdular fakat bu pasif direniş biçimlerinin hepsi yasaya göre illegaldi. İşveren bu tür direnişleri kırması için fabrikaya polisleri sokmuş ve amacında başarılı olmuştu.

Sırf sürece katılan işçilerin sayısı ve gösterdikleri kararlılık nedeniyle önemli yeri olan Netaş grevi, emek militanlığını bastırmada yeni kurumsal mekanizmaların nasıl sonuçlar oynadığını göstermektedir. Başarılı bir grevin maliyeti yüksekti. Liderlerinin çoğu genelde özel işletmelerde işlerini kaybediyorlardı.¹³ Grevin kendisi aynı eski ithal ikameci dönemden kalma sistemdeki gibi, uzun bir hukuki prosedüre bağlıydı, üstelik yeni dönemde grev hakkının uygulanması grev göz-

12 Otomobil-İş'in yerel temsilcisi Şahin Öney ile grevin 35.gününde yapılan röportaj için bkz. Tolga Güner, "Netaş İşçileri Tek Yumruk," *Yeni Çözüm*, no. 2 (Şubat 1987), s. 8-9.

13 İşçileri sendika üyesi olduğu için kovmak anayasaya aykırıdır. Ancak sendika üyeliği nedeniyle yapılan işten çıkarmalarda kanıt koyma yükü, 2000'den sonra ILO standartlarına uygun yapılmış zorunlu hukuki değişimlere kadar çalışanlara aitti. İşverenler bu değişikliklerin yapılması için tazminat istiyorlardı ve işçilerin tazminat alma haklarına bazı sınırlar koymak için baskı yapıp bunda başarılı oldular.

cülüğü veya dayanışma grevleri örgütlenme gibi etkili uygulamalarının çoğu da yasaktı. Bu koşullar altında işçiler kanun metinlerinde açıkça yasaklanmamış araçlara başvurmak zorundaydılar ancak bunlar bile otoritelerce engellenmekteydi. Doğrusu mevcut kısıtlamalar nedeniyle grevin imkânsız hale gelmesi Türk İş'in yöneticileri arasında neredeyse ortak bir görüştü. Örnek olarak Türkiye Çimse-İş'in başkanı Tamer Eralan grevleri "kâğıt üzerinde hak" ama kimsenin etkili bir şekilde kullanacağına inanmadığı, "pratığe taşınması imkânsız" bir şey olarak tanımlamıştı.¹⁴

Bununla birlikte Netaş grevinin etkisi Türkiyeli işçiler için bir güçlenme deneyimiydi. Nitekim önemli bağımsız sendikalardan bir başkası olan Laspetkim-İş'in hemen arkasından başlattığı grev bunu göstermekteydi. Grev örgütlemenin imkânsız olduğu argümanı pratikte büyük bir maliyetle de olsa çürütülmüştü. Belli ki özel işletmelerde yetmişli yılları hatırlayan militan işçiler, büyük ve çetin bir grev örgütleyerek eski eylem repertuarına başvurmuştu. Dahası bunu kötü ekonomik koşulların, kendileri için ılımlı bir politik ortamla birleştiği dönemde yapmışlardı. Esasen sol muhalefetin kendisini emek davasının savunucusu olarak yansıtmaya çalıştığı ve anaakim sendikal merkezin işçilerin şikâyetlerini daha gür bir tarzda dile getirdiği bir dönemde gerçekleşmişti. Diğer yanda yenilikçi ve daha az çatışmacı protesto yöntemlerinin kullanılması genel olarak Türk İş üyesi kamu işçilerinin stratejisi olmaktaydı.

Netaş grevini, 1987'nin ilk aylarında hemen Laspetkim-İş'in Dora ve Derby fabrikalarında örgütlediği iki grev takip etti.¹⁵ İlki bir aydan biraz uzun sürmüş ve sendikaların talepleriyle birlikte uzlaşmayla sonuçlanmıştı. İkinci grev çok daha ciddiydi. Derby fabrikası yetmişli yıllarda emek militanlığının en önemli olaylarından bazılarına ev sahipliği yapmış bir yerdi, dolayısıyla Derby çalışanları militan mücadelelere yabancı değillerdi. Bu gelişmeler ülkenin sanayi merkezi İstanbul ve yakın çevresinin sanayi mücadelelerine aşına hale geldiği eski dönemi hatırlatmaktaydı. Doğrusu metal ve kimya endüstrilerinde ak-

14 Alıntı yapılan yer: Çağdaş Araştırma Merkezi, *Demokratik Yükseliş Doğru*, s. 144.

15 1987'nin ilk aylarında örgütlenen grevlerin analizi için bkz. Sinan Doğanay, "Grev Dalgası Yayılıyor," *Yeni Çözüm*, no. 2 (Şubat 1987), s. 10-11.

tif olan iki bağımsız sendika daha çetin koşullarda önceki dönemden devraldıkları bir mirası takip ediyordu. Belli bir açıdan bakıldığında darbe emek militanlığını etkisizleştirmeyi hedeflemişse, 1987 yılında amacına ulaşmış gibi gözüküyordu. Takip eden iki üç yıl bu yargıyı pekiştirecektir.

Diğer yanda endüstriyel ilişkilerin yeni kurumsal bağlamı önemsiz bir unsurmuş gibi değerlendirilemez. Açıkça grev gibi hukuki araçlara başvurmak maliyetliydi ve emeğin davasını öne çıkarmak isteyen kişiler için kesinlikten uzak sonuçlar yaratıyordu. Bu koşullarda yeni direnç formları sendikaların gündemine girmekteydi. Örneğin Laspetkim-İş grevlerini sürdürürken, kapatılan ve başkanlığını Abdullah Baştürk'ün yaptığı Genel-İş'in eskiden kalesi olan İzmir'deki belediye işçileri, Genel-İş'in mirasçısı olup barajı geçemeyen Genel Hizmet-İş sendikasının yerel şefi, Belediye-İş isimli yetkili sendikanın performansını protesto etmek için açlık grevi başlatmıştı. Aynı dönemde bir başka açlık grevi Otomobil-İş'in yerel idarecilerince Philips fabrikasında başlatıldı. Görünüşe göre yasal şartları karşılayamadıklarında, başta bağımsız sendikalar olmak üzere kimi işçi önderleri doğaçlama yapmaya hazırdılar. Bu kısa süre içinde örgütlü emek hareketinin diğer unsurlarına yayılan bir özellik oldu. Örneğin 1987 yazında Demiryol-İş'in hoşnutsuz yerel yöneticileri, işçilerin beklentilerinin çok altında kalan bir toplu sözleşmeye imza attığı için merkezi sendika yönetimini protesto etme amacıyla açlık grevine girişmişlerdi. Ancak açlık grevlerinin o dönemde solcu siyasi mahkûmların kullandığı bir mücadele stratejisi olduğu belirtilmelidir. Yani farklı bir mücadele alanından bir taktik ödünç alınıp, uygulanmıştır. Sonuçta 1986 yılının sonu örgütlü emek hareketinin alışılmadık araçlara başvurarak iddialarını dile getirme potansiyelini hala taşıdığını göstermişti.

1987 Grev Dalgası

Şevket Yılmaz Türk İş'in başkanlığına yeniden seçildiğinde 1987 yılını eylem yılı olarak ilan etmişti. Hükümet yasaklı siyasetçilere politik haklarının geri verilip verilmemesi meselesini referanduma götürmeye karar verince bu yılın önemi daha da artmıştı. Askeri yönetim tüm

vekilleri ve parti görevlilerini anayasanın geçici bir maddesiyle siyasi haklarından mahrum bırakmıştı. Bu maddenin kaldırılıp kaldırılmayacağını oyların sonucu belirleyecekti. Hak ve özgürlükleri kısıtlayan anayasal maddelere, özellikle ILO normlarını ihlal eden ve sendikalaşma çabalarına köstek olan değişikliklere zaten arka çıkmış olan konfederasyon, eski siyasetçilere koşulsuz desteğini sunmuştu. Doğrusu Şevket Yılmaz ve arkadaşlarının politik tercihlerinin bu biçimde olmasında, yasağın kalkmasından en çok yararlanacak isim olan eski başbakan Süleyman Demirel'e yakınlıklarının rolü olduğu bilinmekteydi. Dolayısıyla Türk İş 1987 referandumunda evet oyu için kuvvetli bir kampanya yürüttü. Belli ki tarafsızlık ilkesi ana siyasi partilerden biri, daha kötüsü iktidardaki parti kasıtlı bir şekilde sendikaları karşısına almak isteyince kötü bir şöhet kazanmıştı. Çaresizce müesses nizam içinden siyasi ortaklar bulmaya çalışan konfederasyon eski isimlerin safını tuttu. Bundan dolayı örgütlü emek hareketini politikleştirmek konfederasyonun değil Anavatan Partisi'nin seçimlerinin sonucuydu. Hatta kampanyadan sonra bazı sendika liderleri siyasete girmeye dahi çalışmışlardı.

Referandum Özal yönetimi için küçük bir yenilgiydi çünkü mağlubiyetteki oy farkı azdı. Fakat hükümetin karşısındakiler zaferlerinden memnundular. Küstah bir tavırla Turgut Özal, genel seçimlerin aynı yıl yapılmasına karar verdi. Belli ki referandum kampanyası anayasayı ve arkasındaki zihniyeti eleştirme fırsatı sunmuştu. Bu süreçte açığa çıkan politik fırsat yapısı işçilerden ve bir bakıma darbenin tetiklediği toplumsal, politik, ekonomik dönüşümlerden mağdur olmuş diğer kesimlerden yanaydı. Fakat anayasada yapılan değişiklik politik rejimin dışı açıldığına veya endüstriyel ilişkiler sisteminin kısıtlayıcı doğasının kaldırıldığına işaret etmemekteydi. Hâlihazırda belirtildiği gibi, özellikle işçi sınıfının hak ve özgürlükleri söz konusu olduğunda devlet grev hakkıyla ilgili kısıtlamaların artmasından yanaydı. Buradaki fırsat daha çok anayasal tartışmaların referandum süreciyle kamuoyuna açılmasında yatmaktaydı. Örgütlü emek darbenin politik, toplumsal, ekonomik sonuçlarından yararlanan mevcut hükümetin meşruiyetini sorgulayan bir politik söylem içinde, eski siyasi sınıfın mağdur edilmesine itiraz ederken, kendi şikâyetlerini ifade etmek için bir fırsat yaka-

lamıştı. Referandumun yarattığı tartışma önemliydi çünkü kamuoyunun gözünde emek militanlığını meşrulaştırmaktaydı. Bunun dışında getirdiği somut sonuçların sendikalarla çok az ilgisi vardı.

Doğrusu iktidar partisi, referandumun teşvik edici sonuçlarından ötürü hukuki yaptırımlara uğrama riskini alarak, açıkça hükümete karşı kampanya yürüten konfederasyon merkezini hüsrana uğratacak şekilde genel seçimleri kazandı. Anavatan Partisi'nin zaferi konfederasyonun motivasyonunu kırdı. Türk İş bünyesinde bir süre ekonomi danışmanı olarak çalışmış İmren Aykut, Çalışma Bakanlığı'na atandığı için hükümetten daha iyi bir karşılık bulacaklarına dair ufak bir umutları vardı. Aykut siyasete darbeden sonra, 1983'te ordunun desteklediği ve konfederasyonun arkasında durduğu Milliyetçi Demokrasi Parti'nin bir üyesi olarak girmişti. Genel seçimlerin sonuçları sendikal liderlik için cesaret kırıcı olsa da, taban üzerindeki etkileri zayıftı çünkü yukarıda tartışıldığı gibi referandumun politik sonuçlarına bel bağlamamışlardı.

Hareketin ileri gelenleri 1987 yılında Ankara'daki siyasetin parçaları olmuşken, işçilerin ekonomik koşulları kötüleşmeye devam etti. Ufak da olsa açılan politik fırsat penceresi ekonomik kazanca çevrilmemişti, dolayısıyla tabandaki canlılık varlığını korudu. Türk İş'e bağlı sendikalar hareketliliğin ilk süreçlerinde kenara atılmamıştı. Konfederasyonun küçük üyelerinden bazıları özel işletmelerde çok aktif ve Otomobil-İş ile Laspektik-İş'in yaşadıklarına benzer sorunlarla uğraşmak zorundaydılar. Ancak ülkenin en büyük sendikalarından Petrol İş de, bağımsız sendikaların ortaya koyduğu örneği takip etmekteydi. Petrol-İş kimya sektöründe örgütlenmişti ve portföyü içinde hem özel işletmeler hem de Türkiye'nin en büyük rafineri kompleksi olan TUP-RAŞ gibi büyük kamu iktisadi teşebbüsleri vardı. 1987 bu sektörde toplu sözleşmelerin yenilendiği yılı. Hükümet bu hayati sanayi sektöründe düşük ücret politikasını sürdürmek istiyordu. Dahası kamu sektörüyle ilgili pazarlıkların hepsini tek merkezden idare etme ve kamu işverenlerinin önerilerini özel işletmelerdeki sendikalarla koordine etme politikasını devam ettirme niyetindeydi. Bu açıdan KIPLAS aktif bir şekilde gözetilmekteydi. Özal'ın 24 Ocak ekonomi paketinden sonra bizzat icat etmiş olduğu bu politika, hâlihazırda bahsedildiği gibi

sendikaları çileden çıkarmaktaydı ve kamu işletmeleri özel işverenlerin şemsiye örgütü TİSK'e kayıtlı olduğu için, Özal yönetiminin kamu teşebbüslerinde yerleşik norm ve yönetim pratiklerden saptığı temel örneklerden biri olarak görülüyordu. Petrol-İş, kamu işverenleriyle KİPLAS arasındaki işbirliğini Türkiye işçi sınıfı karşısında, işveren konfederasyonu "TİSK ile devletin oluşturduğu" "tekelci sermayenin" birleşik cephesi olarak yaftalıyordu.¹⁶ Hükümet yerleşik norm ve pratiklerden saptıkça sendikaların retorığı sertleşiyordu.

Hükümetin verdiği ve KİPLAS'ın yararlandığı teşvikler taraflar arasında bir uzlaşmaya varılmasını imkânsız kılmıştı. 1987 Şubat'ının sonucuyla birlikte pazarlık süreçleri fiyaskoyla sonuçlandı ve grev ilan edildi. Sendikalar üç ay boyunca hem kamuya hem özele ait altmış üç ayrı kuruluştaki greve gittiler. Bu grevlere on üç farklı ilden 9500'e yakın işçi katıldı. Hükümetin KİPLAS'a verdiği destek, karar alma sürecinin özel işverenlere ait derneğin eline bırakıldığı toplu pazarlık sürecine katılan birkaç kamu teşebbüsüyle sınırlı değildi. Dahası Petrol-İş üyelerinin çoğunluğunu barındıran ve askeri müdahaleden sonra stratejik öneme sahip olduğu düşünüldüğü grevlerin hukuken yasaklı olduğu iki dev şirkette, TPAO ve TUPRAŞ'ta pazarlık süreci askıya alınmıştı. Hükümet enflasyonun fırladığı bir dönemde grev hakkına sahip olmayan on bin kamu işçisini yeni sözleşme yapmadan dışarıda bırakarak şartlarını, daha doğrusu KİPLAS'ın şartlarını Petrol-İş'e zorla dayatmak istiyordu.

Bir kamu işletmesinde grev hakkını askıya almak, devletin kırklı yılların sonundan itibaren sendikalarda büyötmeye çalıştığı anlayıştan bakıldığında anlaşılabilir bir durumdu. Kamu teşebbüsleri sendikaların iktidar tabanlarıydı. Türk İş'i meydana getiren yerlerdi. Diyalog ve Ankara'da yürütölen lobicilik faaliyetleri, toplu pazarlıkların ulusal kalkınma gibi meşru amaçlarla çözüme bağlanmasını sağlayacak esas araçlar olmalıydı. Bu sebeple grevler hukuki yollarla yasaklanabilirdi. Ancak özel işletmelerin taleplerine destek olmak için, mücadele etme hakları ellerinden alınmış kamu işçilerinin ulusal kalkınma adıyla rehin alınması Türk sendikacılar için akıl almaz bir durumdu. Bu Türkiye'de-

16 Petrol-İş, *63 Grev 63 Mücadele*, Petrol-İş, İstanbul, 1987, s. 7-9.

ki kamu işçilerinin ahlak ekonomisinin ihlal edildiği anlardan biriydi ve bundan ötürü Petrol-İş merkez kurulu, devlet ve TİSK'in bir araya gelerek oluşturduğu bir sınıfsal cephenin varlığına işaret etmekteydi. Bu Türk İş çevrelerine yabancı bir söylemdi ama sendikal hareketin saflarında yaygınlaşmaya başlamıştı. Devlet artık "işçilerin babası" olmaktan çıkmış,¹⁷ kasıtlı bir şekilde işverenlerin yararını gözetip çalıştırdığı yurttaşların taleplerini görmezden gelmeye başlamıştı.

TPAO ve TÜPRAŞ işçileri onların inançlarına boyun eğmediler. Grev yapan yoldaşlarıyla dayanışma içine girerek, grev yapmasalar bile yeni protesto yöntemleri icat ettiler. Grev yasaklarını aşmaya dönük yeniliklerin içinde yemekhanede öğle yemeği yemeyi reddetme veya işyeri servislerini kullanmama ve toplu bir şekilde hastalık izni kullanma gibi yöntemler vardı. İkinci yöntem doksanlı yıllarda memurlar tarafından çok yaygın bir şekilde kullanılan bir emek protestosu yöntemi idi. Öte yanda işverenler grevlerin etkisini yok etmek için hukuki mekanizmaların kısıtlayıcı yapısından yararlanma gayretindeydiler. İşverenin temsilcileri olarak görüldüklerinden grev hakkı olmayan veya toplu sözleşme kapsamı dışında olup grev yapma hakkına sahip olmayan personeli grev yapan işçilerin yerine çalışmaya zorlayarak üretimi devam ettirmeye çalışmışlardı. Bu pratikler kurumsal bağlamın grevi nasıl devre dışı bırakacak şekilde oluşturulduğunu tüm çarpıcılığıyla gözler önüne sermekteydi ve bize başarılı bir grev örgütlemek için sendikaların aşması zorunlu başa çıkılmaz zorlukları göstermekteydi. Grev yapmanın yasadışı olduğu bazı sektörlerde önemli kurumlar vardı. Grev hakkı tanınmayan, hatta yasalar gereği sendikalaşma hakkına bile sahip olmayan büyük işçi kitleleri vardı. Grev gözcülüğü de yasaktı, bu sayede polis kış aylarında grevin uygulanmasına nezaret etmesi için iki sendika temsilcisinin ilkel çadırlar kurmasına dahi izin vermiyordu.¹⁸

17 Genel Hizmet-İş'in saymanı Celal Güner bu yorumu şuradaki röportajında yapıyor: *Yeni Çözüm*, no. 7 (Eylül 1987), s. 53.

18 Cevdet Selvi'nin iddiasına göre Petrol-İş grevleri sırasında çetin kış şartları nedeniyle birçok grevci ciğer rahatsızlıkları yaşamışlardı. Bkz. *Migros Grevi ve Grevlerin Genel Bir Değerlendirmesi*, Yeni Çözüm Yayınları, İstanbul, 1987, s. 32.

Üç ay sonra taraflar arasında bir anlaşmaya varıldı ve işverenlerin taleplerine bakıldığında grev orta halli bir başarıyla sonlandı. Ancak bu grevin örgütlü emeğin geneli üzerinde bıraktığı etki çok daha büyüktü. Öncelikle sürece müdahil olan işçilerin sayısı, stratejik kamu teşebbüslerinde çalıştıkları için grev yapma hakkı olmayan benzer sayıda kişi hariç tutulduğunda on bini bulmaktaydı. Ayrıca ülkenin farklı bölgelerine yayılmış haldeydiler. Petrol-İş grevlerin yapıldığı her ilde büyük salon toplantıları örgütlemişti. Böylece metropollerin aksine, bu tür meselelerde kamuya açık tartışmaların yürütülebileceği ortamların olmadığı illerde kamuoyunun ilgisini yoğun bir şekilde bu meseleye çekmişti.¹⁹ Bir bakıma Petrol-İş ülkenin her köşesine, Otomobil-İş ve Laspetkim-İş'in başlattığı dalgayı taşıymıştı. Açıkça Petrol-İş'in radikal retorisi, grev sürecinde ve sonrasında elde ettiği başarı, özellikle Türk İş'te doğrudan eyleme geçerek sorunlarını çözmeye çalışan küçük üyeleri teşvik etmişti.

Bu küçük sendikalar arasında 1987 yazını pazarlık masalarında değil de sokaklarda geçiren üç sendika vardı. Kristal-İş Eskişehir'deki Kılıçoğlu kiremit fabrikasında görece küçük ve kısa süreli bir grev örgütlemişti. Fakat esas uğraştıkları yer, Ocak 1987'de işverenin sendikalı işçileri kovmaya başladığı Toprak Seramik'ti. Sendika önceki yılları bu kuruluştaki örgütlenme çalışmaları yaparak geçirmişti fakat mevcut yasalara ve Çalışma Bakanlığı'nın suç ortaklığına bel bağlayan patron, hükümetin kayırdığı kişilerden biri olarak tüm öncü işçileri farklı gerekçelerle atmış, diğerlerini de aynı kaderi paylaşacaklarını söyleyerek tehdit etmişti. Kristal-İş bu gelişmelere hukuki zemin üzerinden direnemediğinden Toprak Holding'in ürünlerine karşı boykot çağrısında bulundu ve 1987 yazında oluşan emek dostu ortamda bu girişimini başarıya ulaştırmak için sıkı mücadele etti ama ancak ufak bir kazanım elde edebildi.

Çok daha ümit verici bir deneyim Kazlıçeşme'de yaşanmıştı. Kazlıçeşme bölgesi yüzyıllardır deri işleme atölyelerine ev sahipliği yapmış, endüstri geliştikçe bölge küçük kapitalist teşebbüslerin merkezine dönüşmüştü. Bölgede belgelenmiş ilk işçi eylemi 1920'lere uzanmaktay-

¹⁹ Petrol-İş, 1987, s. 80-87.

dı ve o dönemde faal olan, Hüseyin Hilmi'nin liderlik ettiği Türkiye Sosyalist Fırkasıyla ilişkiliydi.²⁰ Vasıflı deri işçileri ve patronlar göreceli ücretler ve sosyal yardımlar gibi konularda sürekli gerilim içindeydiler. Darbe öncesinde lokavtlar ve grevler bölgede çok yaygındı. Kazlıçeşme'nin bitişindeki Zeytinburnu Mahallesi, ellili yılların başından itibaren çevre bölgelerde çalışan işçilerin ikamet ettiği bir gecekondu semtiydi²¹ ve yetmişli yılların sonunda radikal sol grupların politik faaliyetlerine merkezlik yapmıştı. 1985 yazında Türk İş'e bağlı olan Deri-İş, yerel işverenlerle pazarlıkların yapıldığı sırada grev örgütlemeye kalktı ve arkasından kısa ömürlü bir grevle lokavt yaşandı. 23 Mart 1987'de Kazlıçeşme işçileri işyerinde yaşanan bir kazayı protesto etmek için öğle yemeklerini bıraktılar ve kazanın yaşandığı fabrikanın önünde "kaza değil cinayet" sloganıyla ve ağır bir polis gözetimi altında bir basın açıklaması yaptılar.²² Dört ay önce Otomobil-İş işveren temsilcileri umursamaz bir şekilde hareket edince toplu pazarlık sürecinde benzer bir yöntemden yararlanmışlardı. Olayın üzerine sendikanın iki yerel temsilcisi bu vakada öğlen yemeklerini yemeyip işçileri kıskırttıkları gerekçesiyle gözaltına alındılar. O dönemde birçok işçi genelde bu tür protestolara katılmaktan uzak duruyordu. Fakat 1987 sıradan bir yıl olmadığı gibi, Zeytinburnulu işçiler de sıradan bir grup değildi.

1987 yazında yeni toplu sözleşme yapma vakti geldiğinde, pazarlık yapan taraflar kendi şartlarını dayatmaya kararlıydı. Sonuç olarak pazarlıklar hızla açmaza girdi. Haziran ayının sonunda karşılıklı lokavtlar ve grevlerin ilan edilmesiyle, yaklaşık 120 küçük ve orta ölçekli deri fabrikalarında üretim durmuş oldu. Lokavtlar sendikalara karşı bir baskı aracı olarak kullanılıyordu çünkü Deri-İş sadece üyelerini destekleyebileceği 33 fabrikada grev yapabilirken işverenler Kazlıçeşme'nin

20 Bkz. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi: 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 110-115.

21 Cumhuriyet Halk Partisi'nde toplumsal meselelerden sorumlu olan ve eski meclis üyesi bir kişinin gözüyle bölgenin tarifi için bkz. Rebi Barkın, "Mesken Buhranı Karşısında Gecekonduların Durumu," *Hürbilet*, 17.04.1948, s. 1, 3.

22 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, "Kazlıçeşme Deri İşçileri Protesto Eylemi," 1998, s. 247.

tamamında etkin bir şekilde üretimi durdurmuştu. Grevlere iki bine yakın işçi katılmıştı. Bu işçiler militan geleneklerine uygun bir şekilde hukuki grev prosedürlerinin sınırlarında kalmaya meyilli değillerdi ve Deri-İş onları caydırmak için pek bir şey yapmamıştı. Dolayısıyla polis birçok yerde duruma müdahale etti fakat işverenler kanunları ihlal ettiğinde ve ürünlerini başka yerlere götürmeye çalıştıklarında otoriteler müdahale etmekten kaçınıyordu. Kanunlar işverenler ve çalışanlar arasında eşitçe uygulanmadığında hükümet yetkilileri genelde dengeyi daha da bozma eğilimindeydiler. Ana muhalefet partisi SHP işçilerle dayanışma içinde olduğunu göstermek için Zeytinburnu semtinde kamp kurmuştu.

Zeytinburnu 1987’de, başka bir Türk İş sendikası TÜMTİS’in Topkapı depolarında grev başlatmasıyla emek direnişinin odak noktasına dönüştü. Depolar küçük işletmeler tarafından işletilmekteydi fakat yekpare bir tarzla yönetilmekteydiler. Deri işçileri gibi hamallar ve şoförlerin de geçmişten kalma bir militanlıkları vardı. Ayrıca çoğunluğu Zeytinburnu civarında ikamet etmekteydi. İşçiler arasındaki dayanışmayı gözler önüne sermek için Deri-İş 20 Eylül’de lokavtları protesto etmek amacıyla bir miting düzenlemeye karar verdi. Miting Bayrampaşa’da gerçekleşti ve bu haliyle darbeden sonra İstanbul’da yapılan ilk kitlesel işçi eylemiydi. Türk İş merkezi desteğini göstermekten çekiniyordu ve otoriteler işçilerin gözünü korkutmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı alana sadece, ağırlığını greve çıkmış Migros işçileri, TÜMTİS ve Deri-İş üyelerinin oluşturduğu altı bin kişilik bir kalabalık gelmişti.²³ Haberlere göre kitlenin içinde solcu militanlar da vardı.²⁴ Miting sırasında sol sembollerin kullanılması polisleri rahatsız ettiğinden bazı katılımcılar gözaltına alındı fakat miting büyük bir sorun olmadan tamamlandı.

Fakat en ilginç gelişme Migros’ta gerçekleşen grevdi. Bu grevde kamuoyunun ilgisini çeken birçok farklı özellik vardı. Öncelikle Migros mağazaları sanayi işçilerinin çalıştığı işyerleri değildi. Üstelik kentlerin

23 “Grevlere Destek Mitingi: İşçi Toplantısı İçin Polis Sıkı Önlem Aldı,” *Güneş*, 21.09.1987.

24 “Lokavtlara Karşı Deri-İş Mitingi,” *Yeni Çözüm*, no. 10 (Haziran 1987), s. 68.

endüstriyel saçaklarında değil, orta sınıfın yaşadığı alanların ortasında-
daydılar. Bu bakımdan grev emek militanlığını terimin tüm olası an-
lamlarıyla yeni bir düzleme taşımıştı. Grev çatışmayı sadece hizmet
sektörü içindeki yeni bir mesleki gruba değil yeni bir kentsel ortama
da taşımıştı. Basın da bu greve büyük ilgi göstermişti çünkü Migros
depoları muhtemelen ülkenin en saygın sermaye imparatorluğu Koç
Holding'e aitti. Dahası grevin görünür yüzü Türk İş'e bağlı Tez Ko-
op-İş'in İstanbul şube başkanlığını yapan Aynur Karaaslan adında bir
kadındı.²⁵ O dönemde Türk İş içinde, gerek yerel gerek ulusal düzeyde
başkanlık yapan tek kadın sendikacı oydu.

1100 işçinin dâhil olduğu grev dört ay sürdü ve nerdeyse tüm güz
ayları boyunca basını meşgul etti. Kamuoyunun ilgisi nedeniyle taraf-
lar arasındaki anlaşmalara bizzat Şevket Yılmaz arabuluculuk yapmaya
çalıştı. Bu grev aynı zamanda, grev yoluyla başarılı mücadele yürütme
olasılığına ciddi engeller getirmiş yasaların belli unsurlarını da gözler
önüne sermişti. Bu açıdan üç mesele kamuoyunun ilgisine sunuldu.
İlki grevden önce ödenmeleri kararlaştırılmış olmasına rağmen işvere-
nin grev yapan işçilere yardım ödemesini durdurması ve mahkemele-
rin bu karara destek çıkmasıydı. İkincisi grev gözcülüğü yine bir sorun
olmuş, yasalara göre gözcülük yapmalarına izin verilen iki işçi sağanak
yağmurdan korunmak için kullanılmış naylon brandalar kullanmıştı.
Polis işyerinin yanında çadır kurdukları için haklarında işlem yaptı.²⁶
Son olarak işverenler ürünlerini otoritelerin görmezden gelmesiyle
başka yerlere kaydırarak grev şartlarını baypas etmeye çalışmışlardı fa-
kat mahkemeler bu vakada sendikaların lehine bir karar aldı. Migros
grevi basında geniş yer kaplaması sayesinde uluslararası sendikalardan
yerel solcu gruplara geniş bir dayanışma ilişkisinden yararlandı. Tez
Koop-İş ayrıca grev yapan işçilerin moralini yükseltmek için özel bir
gece örgütledi.

25 Pazarlık süreci devam ederken Karaaslan'la yapılan bir röportaj için bkz. *Yeni Çö-
züm*, no. 5, (Haziran 1987), s. 50-52.

26 *Migros Grevi ve Grevlerin Genel Bir Değerlendirmesi*, 1987, s. 92.

1987 Grev Dalgasının Değerlendirilmesi

Belli ki 1987'den itibaren grevler başta ülkenin sanayi merkezi konumundaki İstanbul bölgesi olmak üzere yavaş yavaş normalleşmiş ve küçük, yerel bir grev dalgası biçiminde şekillenmişti. "Grevler doğumlar, okula katılım ve trafiğe çıkma gibi kümülatif toplumsal fenomenlerden alabildiğine farklıdır çünkü konumsal ve sayısal anlamda her dönem hızlı bir şekilde değişiklik gösterirler. Aslında grevler bir bölgenin veya ülkenin tamamını kuşatacak büyük dalgalar halinde gelir."²⁷ 1987'deki gelişmeler bu örüntüye uygun düşmektedir. Henüz bir yıl öncesinde yetmişli yıllar, en militan sendika yetkililerinin hafızalarında bile uzak bir geçmişin parçasına dönüşmüştü. Ancak 1987'nin ilk dokuz ayında, durum çarpıcı bir şekilde değişmiş ve önceki dönemin sloganları işyerlerinde tekrar işitilir olmuştu. Ayrıca seferberlik bazı örneklerde enerjisini kaybetse de, 1991'de hükümetin devrildiği ana dek asla tamamen sönümlenip kaybolmamıştı.

Gerçekleşen grevler ve onları örgütleyen sendikaların bazı ayırt edilmesi kolay ve ortak özellikleri vardı. Bunlar onları grev dalgasının ortak semsiyesi altında topluyordu. Yirmi beş binden fazla işçiyi harekete geçirmiş bu grevlerin çoğunluğu, özel işletmelerde, Türk İş'e bağlı şubeler içinde daha radikal tutuma sahip sendikalar tarafından örgütlenmişti. Ancak Petrol İş hariç hiçbirisi konfederasyonun karar alma mekanizmalarında etkili bir ağırlığa sahip değildi ve Türk İş sendikalarının çoğunluğunun aksine özel işletmelerde aktiftiler. Açıkça Petrol İş örneği ayrı bir konumdaydı çünkü Türkiye'nin en büyük sendikalarından biriydi ve konfederasyondaki sosyal demokrat muhalefetin lokomotifiydi. Ayrıca özel işletmelerde de örgütlü olmasına rağmen tabanı kamu sektöründe bulunuyordu.

1987'de grevler Türk İş altında, ağırlıklı İstanbul bölgesinde bulunan ve özel işletmelerde örgütlenmiş olan küçük sendikalarda neden bu denli artmıştı? Belli ki konfederasyon merkezindeki tutumun dönüşmesi de bunda pay sahibi olmuştu. Merkezi liderliğin söylemini

²⁷ Charles Tilly, "Introduction," yer aldığı eser: Leopold Haimson, Charles Tilly (ed.), *Strikes, Wars, and Revolutions in an International Perspective: Strikes Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Cambridge University Press, New York, 2002, s. 433.

sertleştirilmesi ve merkezin benimsediği protesto yöntemlerinde militanlığın yavaş yavaş artması, salon toplantılarının yerini kamuya açık eylemlerin alması, Türk İş ve hükümet arasında sürekli karşılıklı atışmaların gerçekleşmesi, belli ki grev yapmak isteyenlere, greve ihtiyaç duyanlara veya bu amaçla baskı yapanlara elverişli anın 1987’de geldiğini göstermişti. Aslına bakılırsa Türk İş başkanı Şevket Yılmaz, yukarıda bahsedildiği gibi konfederasyonun kongresi kapanırken 1987’yi eylem yılı olarak ilan etmişti.

Grevlerin yavaş ama istikrarlı bir şekilde çoğalmasında özendirme etkisinin de rolü olduğu ortadadır. Netaş’ta elde edilen görece başarıyı, Derby ve Dora grevleri takip etmiş, burada barajın aşılmasıyla Petrol-İş kimya endüstrisinde kamunun ve özel işverenlerin oluşturduğu birleşik cepheye karşı verdiği çetin ve kararlı mücadeleden sonra az çok avantajlı bir toplu anlaşmaya imza atabilmişti. 1987 yazında kimya endüstrisindeki grevler sürerken ve bu grevler bittikten sonra, son gelişmelerden cesaret alan başka sendikalar eyleme geçtiler. Özendirme etkisi açıkça son gelişmelerle sınırlı değildi. Migros haricinde grevlerin çoğu, yetmişli yıllarda bu tür eylemlere aşina olan sektörlerde ve şirketlerde yaşanmıştı. Fakat endüstriyel ilişkileri kuşatan kurumsal bağlamın sınırlayıcı yapısı nedeniyle sendikaların doğaçlama yapması gerekiyordu. Grev gözcülüğünün ortadan kalkmasıyla sadece grevlerin sembolik özellikleri değil etkinlikleri de buharlaşıp uçuyordu. Bu sebeplerden ötürü boykot gibi yeni protesto yöntemleri kullanılmıştı.²⁸ Bu anlamda Kristal İş’in Toprak Seramik’e ait ürünler için ilan ettiği boykot akla gelebilir.

Grevin en belirgin sebebi yani kötüleşen ekonomik koşullar 1987’de herhangi bir özgünlük taşımıyordu. Reel ücretler 1979’dan itibaren istikrarlı bir şekilde gerilemişti ve 1987 istisna olmadığı gibi koşullarda çarpıcı kötüleşmelerin yaşanmasına da tanık olmamıştı. Ancak bu yılın politik gündemi bir hayli yüklüydü ve grev dalgasın-

28 Boykotlar Türkiyeli işçilerin eylem repertuarında tamamen yabancı oldukları bir yöntem değildir. 1908 devriminden sonraki ilk yıllarda özellikle liman işçileri tarafından yabancı firmalar veya depoların ürünlerine karşı yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Örnek olarak bkz. Yusuf Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul, İletişim, 2004.

da muhtemelen bunun rolü olmuştu. Anayasa referandumu haklar ve özgürlükler hakkında kamuoyunun tartışacağı bir siyasal odak noktası sağlamıştı. Temel politik haklara getirilmiş kısıtlamaların ana mağdurlarından biri örgütlü emektir ve bu 1986'nın başlarından itibaren sendika liderleri tarafından sesli bir şekilde eleştirilir olmuştu. Neticede sendikalar, Türkiye'de demokrasinin daraltılmış sınırlarını genişletmek için mücadele eden tüm politik akımların doğal sözcülerine dönüşmüşlerdi. Evet oyununun zafer elde etmesi sendikaları daha da cesaretlendirebilirdi. Diğer yanda Anavatan Partisi'nin genel seçimlerde elde ettiği zafer, 1988'de hareketin görece geri çekilmesine katkı yapabiliirdi fakat 1989 yerel seçimlerin yapıldığı yıldır ve kamu sektöründe yapılacak toplu pazarlık süreci bambaşka bir öyküydü.

Ne kadar yerel ve küçük ölçekte kalmış olsa da 1987 grev dalgasının, sendikal çevrelerde ümitsizlik hissini yok ettiği ve mevcut hukuki prosedürler altında bile grev olasılığının olduğunu kanıtladığı belirtilmek zorundadır.²⁹ Doğrusu 1987 yazında grevler çoğalınca Danıştay hükümetin yakın zamanda çıkardığı kararnameleri feshetmiş, bu da sendika militanlarını kendi güçlerine daha fazla inandırmıştı. Sonuç olarak başka grevler de yapıldı. Devlet Malzeme Ofisi'nde gerçekleşen veya kamu işvereni tarafından önerilen gülünç derecede düşük maaşlar nedeniyle Türk Metal'in üç ay greve gittiği dev kamu teşebbüsü Seydişehir alüminyum fabrikasındaki grev bunlara örnektir. Aslında emekçilerin koşullarıyla ilgili şikâyetlerin hükümetin aldırılmazlığı nedeniyle büyümesi, bu emek eylemlerinin temel temasını oluşturmaktaydı. Seydişehir'deki grevin haberi kendisine ulaştığında Özal, onları tek alüminyum üreticisi olan fabrikayı kapatmakla ve bu metalin ithalatını serbestleştirmekle tehdit etmişti. Türk Metal'in başındaki isim, işverenlere ve devlete karşı itaatkâr tavırlarıyla bilinen sendika patronu Mustafa Özbek, Özal'ın yaptığı yoruma çok sert tepki göstermiş, onu "grev kırıcı" ve "işçi düşmanı" olarak yaftalamıştı.³⁰ İkinci etiket Özal'a yapışacaktı. Seydişehir örneği, hükümetin örgütlü emeğe karşı

29 *Migros Grevi ve Grevlerin Genel Bir Değerlendirmesi*, 1987, s. 14-23.

30 Refik Sönmezsoy, Erdoğan Ashyüce, *Metal İşçilerinin Mücadele Tarihi*, Bektaş Yayınları, İstanbul, 1989, s. 279-284.

üstü kapalı ve aleni hakaretlerle ortaya koyduğu aldırılmazlığı tüm açıklığıyla göstermişti.

Neticede bir grev dalgasının altında yatan sebeplerin deşifre edilmesi ancak çoklu faktör analiziyle mümkün olabilir çünkü endüstriyel bir çatışma, sonucuna etki eden etmenlerin doğrudan taraflara ait davranışlara ve niteliklere indirgenemeyeceği, açık politik mücadeleleri andıran oynak bir fenomendir. Hükümet politikaları ve öncelikleri, iş çevrimleri ve politik fırsat yapıları da endüstriyel ihtilafların gelişimine ve sonuçlarına katkıda bulunur. Örgütlü emek ve hükümet arasındaki bağların formu grev faaliyetini oldukça güçlü bir şekilde etkiler.³¹ Örgütlü emek mücadelesinin geçmiş geleneği, bu örnekte eldeki gelecek hem görece başarıyla sonuçlanmış son grevlerin sonucunda hem de Türkiye sendikacılığının yakın geçmişinin neticesinde oluşmuştur, denkleme eklenmelidir. Fakat bu vakada hükümetin örgütlü emek hareketiyle ilişkisi hayati bir rol oynamıştır. Sendikaların ve işçilerin Özal yönetimi tarafından maksatlı ve halka açık bir şekilde itham edilmeleri diyalog olasılığını yok etmişti. Hükümet sendikalarla hiçbir şeyi görüşme niyetinde değildi. Bu basitçe Türkiye siyasetinin eski popülist tarzından uzaklaşmaktan ibaret bir şey değildi. Özal yönetimi Türkiye’de sendikacılığın yerleşmiş normları ve pratiklerine saldırmaktaydı ve bu her halükarda ağırlıkla kamu teşebbüslerinde yapılmaktaydı. Amaçlanan başka reformların önünü açmak için işçiler üzerinde yıkıcı bir zafer kazanmaktı. Referandumun ve genel seçimlerin siyasetteki gerilimi arttırdığı atmosferde bu strateji işyerlerinde geri tepti.

Grev Dalgasından Sonrası

Genel seçimler kasım ayının son günlerinde yapıldı. Yıl boyunca işçilerin huzursuzluğu manşetlerden eksik olmasa da sonuçlar bunun seçmenlerde yaptığı etkinin çok az olduğunu gösteriyordu. Belli ki Türkiyeli seçmenler, ülkenin geçmişte ve o gün başına gelen birçok badire için örgütlü emeği suçlayan başbakanın retorikini reddetmiyordu. Anavatan Partisi oyların yüzde 36’sını alırken SHP yüzde 25’le ye-

31 Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill, New York, 1978, s. 166.

tinmek zorunda kalmıştı. Sendika karşıtı söylem Özal yönetimine has bir özellik değildi. Muhafazakâr politik hareketler, kapsamlı bir şekilde neoliberal dönüşümü gerçekleştirmek istediği diğer örneklerde de benzer stratejiler benimsenmişti. Bunların içinde en meşhuru, Stuart Hall'e göre diğer siyasetçilerle kıyaslandığında büyük bir zindelik ve popüler bir cazibeyle ulus ve halk söylemini işçi sınıfıyla sendikalara karşı kullanabilmiş Büyük Britanya Başbakanı Margaret Thatcher'dı. Hall'e göre bu söylem "örgütlü emeğin temellerine ve var olma nede-nine" yapılmış maksanlı ve kasıtlı bir saldırıydı.³² Bu politika paketini daha önce de bahsedildiği gibi otoriter popülizm olarak adlandırmaktaydı.

Britanya siyasetini inceleyen ve içlerinde Bob Jessop'un da olduğu bazı araştırmacılar, Thatcher'ci siyasetin ayrıştırıcı yapısına işaret etmektedir. Otoriter popülizm argümanını kusurlu bulmaktadırlar çünkü yeni muhafazakârlığın ayrıştırıcı doğasını yakalayamamaktadır ve bu doğa ülkeyi refah uygulamalarından beslenen beleşçilerle burjuvalaşma özelemleri meşru olan orta sınıf üyeleri arasında ikiye bölen iki ulus siyasetiydi.³³ Buna rağmen bu tartışmanın seksenli yıllarda Büyük Britanya için taşıdığı pratik çağrışımlar, iki ulus siyasetinin Türkiye'nin koca bir kesimini yani örgütlü emeği dışlamasından ötürü, Türk siyaset erbabının popülist retoriğinde büyük bir kopuş olduğu belirtilmek zorundadır. Sınıfa dayalı politik yakınlıkların yerleşik olduğu İngiltere gibi bir ülkede bu politik söylem sınıf mücadelesinin yeni bir aşamasına işaret edebilir, ama ulusal kalkınma hedefleri için işçilerden sürekli fedakârlık yapmasının istendiği ve işçilerin milli karakterinin onlarla ilgili hukuki metinlerin neredeyse hepsinde güçlü bir şekilde vurgulandığı Türkiye'de, Thatcher'ci retoriğin benimsenmesi sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine saldırıydı.

Bununla birlikte seçim sonuçları Türk İş merkezinin kavgacılığını azalttı ve muhtemelen 1988'de emek militanlığındaki gerilemede seçmen tercihinin de etkisi olmuştu. Ancak grev dalgasının sona ermesi işçilerin yaşadığı gerçek sorunları ortadan kaldırmadı. Türk İş mer-

³² Stuart Hall, "The Great Moving Right Show," *Marxism Today*, cilt 23, no. 1, (Ocak 1979), s. 17.

³³ Örnek olarak bkz. Bob Jessop ve diğ., (1984).

kezi, mevcut yasalarla grevler kısıtlandığı için örgütlü emek hareketi arasında yaygın olan gösteriler ve diğer protesto yöntemlerini örgütleyerek çizdiği eylem rotasını devam ettirdi. Yasalar sadece toplu pazarlık sürecinin sonunda anlaşmazlık olması halinde grev yapılmasına izin veriyordu. Ayrıca işveren anlaşma şartlarına uymadığında sendika iş mahkemelerine başvurmak zorundaydı ve mahkemeler bu tarz sorunların çözümünde ne etkili ne de hızlı araçlardı. Alternatif protesto formları esas olarak bu koşullar altında örgütlü emeğin gündemine girdi. Otoriteler genelde grevlerle ilgili kanunların cezai şartlarına dayanarak bu protesto yöntemleri için ceza soruşturmaları açıyorlardı. Yine de yasal imkânsızlıklarla çevrelenen ve işverenlerin baskılarıyla köşeye sıkışan sendikalar, yasalarda açıkça yasaklanmayan bu alternatif protesto yöntemlerine daha çok başvurur olmuştu. Dahası kamuoyunun gözünde meşruiyetlerini kazanmışlar, böylece mahkeme kararlarına da etki eder olmuşlardı. Seksenlerin sonuna gelinirken yargıçlar bu eylemlere hoşgörüyü yaklaşıyor olmuştu.

Öğle yemeklerinin boykot edilmesi bu protesto yöntemlerinden biriydi. Öncesinde bahsedildiği gibi bazı yerel sendika şubeleri bu yöntemi kullanmışlar hukuki soruşturmalar sonucunda kınama cezaları almışlardı. 1987 grev dalgası sırasında, grevler hukuken yasaklanmışsa pazarlık sürecinde veya eylemin esas çizgisi içinde tamamlayıcı bir baskı yöntemi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştı. Türk İş 11 Mart 1988 gününü eylem günü, ulusal çapta öğle yemeklerinin boykot edileceği gün ilan etmişti. Bu konfederasyon için başarıydı çünkü aldığı karara her yerde uyulmuştu. Bu eylemin önemi sadece ulusal ölçekte uygulanmış olmasında değil, konfederasyonun mevcut kanunların sınırlarını test etme kararı almış olmasındaydı. Türk İş merkezinin, siyasi partilerle kurduğu ilişkiler içinde bu sınırları daha önce test ettiği olmuştu ama konfederasyonun liderliği eskiden beri Ankara'da politik manevralar yapmaya öncelik vermektedir. Doğrusu bu üyelerinin çıkarını savunmada kullandığı temel araçtı. Bundan ötürü iktidar partisinin konfederasyonla klientalist ilişkiler sürdürmekle hiç ilgilenmediği bir durumda meclis muhalefetine kur yapmak ilgi çekmiyordu. Diğer yanda hukuken mümkün olan alanın sınırlarında ve ulus genelinde doğrudan eylemler örgütlemek, belki genel olarak Türkiye'deki örgüt-

l emek için olmasa bile Türk İş merkezi için kesinlikle radikalleşme işarelerinden biriydi. Ayrıca bu başarıdan güç alınarak başka bir eylem çağırısı yapılmış, bu sefer merkezin duyurusuyla bir saatlik uyarı grevi yapılarak hukuki sınırları zorlamaya devam etmişti.

Konfederasyon ayrıca fabrika kentlerinde açık hava gösterileri örgütlemeye politikasını da sürdürdü. En önemlisi Adana’da yapılmıştı. Emniyet güçleri ve yerel otoriteler daha önce bu mitingler sırasında veya sona erdikten sonra hiç hoşgörülü olmamışlar, Türk İş’in yerel yöneticileri için sorun çıkarmışlardı. Konfederasyon muhtemelen dev bir gösteriye dönüşeceği söyleyen sayısız dedikoduya rağmen, İstanbul’da yani ülkenin ana endüstri bölgesinin merkezinde yapılacak mitingin hazırlıklarına başlamaktan çekinmeyi sürdürüyordu. Görünüşe göre merkez solcu grupların katılımından kaygılanıyordu ve mitingi sınırsız süreliğine erteledi. Diğer tarafta hükümet örgütlü emeği, sadece bağımsız sendikaların veya küçük Türk İş sendikalarının özel işletmelerde aktif olduğu uçlarında değil, hareketin merkeziyle birlikte taciz etme politikasına ara vermiyordu. Doğrusu bu Özal yönetiminin ayırt edici özelliği idi. Buna rağmen 1987’deki gelişmelerin gerçekten de hükümet üzerinde etkisi olmuştu, böylece emekli işçilerin sendika yönetimine seçilmesini altı yılla sınırlayan hüküm kaldırılmıştı. Bu değişiklik hemen hemen tümüyle konfederasyonun merkezindekilerin yararına olmuştu ve görünüşe göre hükümet kamu teşebbüslerinde yürüttüğü toplu görüşmelerde elini rahatlatmak ve ulusal eylem gününün gerçekleşme olasılığını ortadan kaldırmak istiyordu. Nitekim bunda başarılı da olmuşlardı.³⁴ On yıl önce bu olağan bir durum olarak görülürdü fakat iktidar partisi, özellikle de lideri sendika patronlarına tavizler vermesiyle bilinen biri değildi. Bu değişiklik 1983 genel seçimlerinden sonra açığa çıkmış çizgiden bir sapmaydı.

Bu esnada Özal yönetiminin sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine yönelttiği saldırı, kamu işverenlerinin inatçı tutumu nedeniyle kamu iktisadi teşebbüslerinde toplu pazarlık süreçlerinin çökmesiyle daha da görünür hale geldi. 1988'deki SEKA grevi bu noktaya ışık tutmaktadır. Üye tabanı genelde SEKA'nın Kocaeli fabrikasında çalışan ve

34 “Sendika Ağalarının Koltuklarını Sarsalım, 1989’da kongreler,” *Yeni Çözüm*, no. 19 (Aralık 1988), s. 26.

Türk İş'e bağlı sendikalardan Selüloz-İş, tarihinde SEKA bünyesinde hiç greve çıkmamıştı ve ana örgütlenmesi bu kuruluşta olduğundan asla büyük bir grev örgütlememişti. Hükümetler az çok bu stratejik tekeldeki vasıfı işçileri korumayı tercih etmişlerdi. Özal yönetimi ise 1983'ten bu yana hayata geçirdiği kemer sıkma politikalarını sürdürmekte kararlıydı. Bu yüzden pazarlıklar, ücretlerde ve diğer sosyal yardımlarda iyileşmelerin yapılacağını uman sendikacıları şaşırtacak şekilde tatsız geçmeye başladı. Aynı umut fabrikadaki işçiler tarafından da paylaşılmaktaydı. Fakat 1989 baharında yapılacak ve kamu teşebbüslerinin büyük kısmını kapsayacak çok daha büyük nitelikteki toplu sözleşme sürecini dikkate alan kamu işvereni, SEKA anlaşmasının belli sınırları aşmasını istemiyordu.

İşçiler Selüloz-İş'in Kocaeli şubesinin yönetimi altında pazarlık sürecinin uzamasından kaygılıydılar. Önceki yıl Petrol-İş grevlerinde yapılanlara benzer pasif protesto formlarına başvurdular. Bunların içinde öğle yemeği boykotları, sakallarını uzatma ve günlük iş durdurmalarına yol açacak şekilde toplu hastalık iznine çıkma vardı. Öte yanda bu protestoları umursamayan hükümet, sendikanın taleplerine yakın şartlarla sözleşmeye imza atmaktan uzak durmaktaydı. Dahası bazı vekiller kuruluşun düşük verimlilik oranlarına işaret etmeye başladılar. Onlara göre ancak SEKA'nın karı artarsa işçiler daha iyi ücret alabilirlerdi. Bazı önemli ürünlerde stratejik önemin ve kendi kendine yeterliliğin yerine kârlılığın koyan ve bu uğurda kamu teşebbüslerindeki işçileri feda eden zihniyet, Özal yönetiminin alâmetifarikasıydı ama ulusal kalkınmacılık ve devlet korporatizmi bağlamında kurulup büyümüş Selüloz-İş gibi kamu işletmelerinde örgütlü sendikalar bu anlayışa yabancıydı. Bu sebepten ötürü kendisi de eski bir SEKA işçisi olan Selüloz-İş genel sekreteri Nevzat Sözer, pazarlıklar sonuçsuz kaldıktan sonra ilan ettikleri grevin ilk günü yaptığı konuşmada hükümeti suçlamıştı. "54 yıllık tarihe sahip SEKA'nın ilk grevinden sorumlu olanlar utanmalıdır," demişti.³⁵ Sözer Türkiye'de kamu teşebbüslerinde örgütlü sendikacılar arasında yaygın olan hâkim zihniyetle paralel bir şekilde, devlete ait bir kuluşta greve gitmenin utanç du-

35 "SEKA Grev ve Eylemleri, 1988," *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul, 1998, s. 6.

yulması gereken bir eylem olduğunu düşünüyordu fakat gerçek suçlu kamu iktisadi teşebbüslerinde geleneksel endüstriyel ilişki kurallarını pişkince çiğnemiş hükümetti.

Grev kamu işverenini sendikanın taleplerine taviz vermeye ikna etmede faydalı olmadı. Aksine hükümet artık standart pratiği haline gelmiş bir şey yapıp kâğıt ithalatını serbestleştirdi ve lokavt ilan etti. Lokavt on iki bin grev yapan işçiden ayrı olarak SEKA'nın kapsam dışı personelinin baskısıyla yüzleşmek zorunda kalan Selüloz-İş için şok ediciydi. İşçileri iyice disipline etmek için Kocaeli fabrikasının başka yere taşınacağıyla ilgili dedikodular kabine tarafından doğrulanmıştı. SEKA grevi Kocaeli ilindeki diğer yerel sendikaların ilgisini çekti ve çevredeki sanayi bölgelerinde çalışan işçilerin örgütlediği birçok dayanışma ziyareti ve yardımlaşma oldu. Ocak 1989'da diğer sektörlerdeki pazarlıklar ters gidince, dört aylık pazarlık sürecinin ardından anlaşmaya varıldı. Selüloz İş merkezi yeni bir teklif için daha fazla direniş gösterecek durumda değildi. Kocaeli'ndeki şube anlaşmayı protesto etti ama bir sonuç alamadı.

Bahar Eylemleri

1989'un çalkantılı bir yıl olacağını tahmin etmek için kâhin olmaya gerek yoktu. 1987'nin daha geniş kapsamlı bir versiyonuydu çünkü birçok kamu teşebbüsü için sözleşmelerin yenileneceği, yerel idare seçimlerinin yapılacağı ve Türk İş kongresinin toplanacağı yıldı. Yaşam koşulları hiç değişmemiş olsa da son birkaç yıl tabandaki işçilerin 1989'a umutla bakmalarını sağlıyordu. Dolayısıyla yılın ilk yarısı seçim siyasetiyle toplu pazarlık sürecinin keşişmesine, ikinci yarısı da sendika kongrelerinin pazarlıklarına tanıklık edecekti. Önceki yıllarda görece başarıya ulaşmış deneyimlerden cesaret alan sendikalar, üyelerinin ücretleri ve diğer sosyal haklardaki gerilemeleri durduracak, hatta tersine çevirecek anlaşmalar için baskı yapmaktaydılar. Dahası Türk İş merkezi bu sefer pazarlık masasında bağlı sendikaların birliğini sağlayabilmişti. Kamu işvereniyle yapılacak pazarlıklardan sorumlu merkezi bir koordinasyon kurulu oluşturmuştu. Böylece askeri müdahaleden sonra örgütlü emek hareketinden geriye kalan son ulusal merkez olan

Türk İş, işverenler arasında 1980'e dayanan birleşik cephe karşısında, kendi iç bütünlüğünü kurabilmişti.

Altı yüz bin kamu işçisinin ücretleri ve diğer haklarıyla ilgili pazarlık süreci temel anlaşmazlıklar nedeniyle tıkandı. Hükümet sendikaların taleplerine boyun eğmeme eğilimindeydi. Kemer sıkma politikası Özal yönetiminin alâmetifarikasıydı ve ufukta seçim yenilgisi yoksa hükümetinin bu ilkeyi kenara atma niyeti pek yoktu. İşçiler pazarlık masasının dışında başka araçlara başvurarak dirençlerini göstermedikleri takdirde, kamu işverenin uzlaşma eğilimi yoktu. Bağlı sendikalar arasında canla başla devam ettirilen eylem birliği, işyeri düzeyinde varlığını hâlihazırda sürdüren militanlıktan beslenmekteydi. Önceki yılların deneyimi işyerlerinde, grevlerle dayanışma komiteleri veya toplu pazarlık süreçlerini takip etme komiteleri gibi somut sonuçlar yaratmıştı.³⁶ Bu gayriresmi örgütler dayanışma grevlerine veya işvereni hâlihazırda toplu anlaşmaya riayet etmeye zorlamak için yapılan grevlere getirilmiş hukuki yasakların sonucunda açığa çıkmıştı. Ayrıca bazı sendika liderleri, işverenler üzerinde hiçbir pratik baskı aracının olmadığı çetin ekonomik koşullarda, toplu pazarlık süreci yapmanın zorlukları karşısında tabanda temsili yapıların kurulmasını tercih etmişlerdi. Bu örgütlerin varlığı işyeri düzeyinde az çok canlı bir örgütsel yapının varlığı demektir.

Bu taban örgütleri, öğle yemeği boykotları, toplu hastalık iznine çıkma, üretimi yavaşlatma, traş olmayı reddetme, saçları kazıtma, vardiya başlangıçlarını geciktirme veya vardiyalardan önce ve sonra küçük toplantılar örgütlenme gibi yeni popülerleşmiş protesto formlarıyla hükümete baskı yaparak çıkmaza girmiş pazarlık süreçlerine müdahale ediyorlardı. Son yıllarda hukuksallığın sınırlarını test ederek yasal engelleri aşmak için yaygınca kullanılan ve tümüyle pasif nitelikte olan bu direniş formları 1989'un Mart ve Nisan aylarındaki pazarlık süreçlerinde çok yaygındı ama bunlar geçmişte de emekçilerin protesto araçlarının bütünüyle dışında değildi. Eskiden yaygın kullanılmamalarının nedeni protesto yapmanın daha etkili ve hukuki yollarının varlığıydı. Bu eylemler kendiliğindendi, yaygındı ve yerel sendika eylem-

³⁶ Bu komitelerin olası kullanımları için bkz. Ragıp Güntepe, "Yükselen İşçi Hareketleri Devrimci İşçiler İçin Bir Uyarıdır," *Yeni Çözüm*, no. 24, (Mayıs 1989), s. 5-7.

cilerinin girişimiyle yapılyordu.³⁷ Örneğin Diyarbakır'da gerçekleşmiş ve kamuoyunun geniş ilgisini çekmiş bir olayda, Yol-İş'in binden fazla üyesi ailelerini geindiremedikleri için boşanma dilekçesi vermişti. Bu gerçekten de türünün tek örneğiydi.

Türk İş merkezi bunları ne talep etmiş ne de onaylamıştı fakat 1986'nın sonunda başlayan protesto dalgası içinde ürkütücü bir an yaratmışlardı. Grev hakkına sahip olmayan ama 1987'deki toplu pazarlık süreci sırasında pasif itaatsizlik eylemlerine sık sık başvurarak Petrol İş'teki yoldaşlarına destek olan TÜPRAş işçilerine veya grevden hemen önce Kocaeli SEKA fabrikasındaki işçilere benzer şekilde, binlerce kamu işçisi ülkenin neredeyse her ilinde kendiliğinden protesto eylemleri düzenlemeye başladı. Pazarlıklar üzerindeki gerçek etkilerini kestirmek imkânsız olsa da, seçim atmosferiyle birleşince ülkeyi belli şekillerde politikleştirdiklerini, böylece seçimlerin sonucunda ve Türk İş ile hükümetin Mayıs'ta vardığı anlaşmada rol oynamış olabileceklerini söylemek gerekir. Bu tür pasif direniş yöntemleri örgütlü emeğin eylem repertuarında sağlam bir yere oturdu, böylece 1990'da kısa süreli bir grev yapmış Migros işçileri gibi özel işletmelerde çalışan kişiler bile pazarlık süreçlerinde benzer protesto yöntemlerine başvurur olmuştu. Pasif doğalarına rağmen bu protestolar, örgütlü emeğin sendikalaşma haklarıyla ve toplu pazarlık düzeniyle ilgili kanunların değiştirilmesini istemesi bakımından son derece kapsamlı ve politik taleplerin dillendirilmesini sağlıyordu.³⁸ Ayrıca kamu sektöründe artan emek militanlığının verdiği cesaretle, deri işleme, metal ve kimya sektörlerinde birçok grev yapıldı ve bunlar 1990'lara kadar devam etti.

Türk İş'e bağlı kuruluşların tümüyle tabandaki militanlığa sempati beslemediği belirtilmek zorundadır. Özellikle Dok Gemi-İş işçilerin hedefindeydi, genel merkezin pazarlık sürecinde yerellerin girişimini baltalamaya dönük çabalarını kınamak için Kasımpaşa'da Haliç ve

37 Bu protesto hareketlerine katılmış sendika eylemcilerinin birinci elden yaptığı değerlendirmeler için bkz. <http://www.emekdunyasi.net/tr/article.asp?ID=34>, görölme tarihi 05.05.2009.

38 Aziz elik, "Bahar Eylemleri 1989," *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul, 1996, s. 103-104.

Camialtı tersane işçileri miting örgütlemişti.³⁹ Benzer bir hadise Tek Gıda İş'te de yaşanmıştı. Bu sendikanın üyeleri vardiyalardan sonra TEKEL işçilerinin örgütlediği illegal yürüyüşlere olumsuz tavır sergilediği için sendika merkezini basmışlardı.⁴⁰ Tes-İş veya Demiryol-İş gibi bazı başka sendikalar da yerel üyelerin girişimlerine teslim olmuşlardı. Özellikle ikinci sendika 1987 yılında, son dakika grevden cayınca üyelerinin ağır eleştirisine maruz kalmıştı. Diğer yanda sosyal demokrat muhalefetle bağlantıları olan Yol-İş ve Petrol-İş, genel merkezler bu tarz protestoları kendileri örgütlemekteydi. Yerel hareket tüm sanayi kentlerinde farklı sendikaların yerel şubeleri arasında kurumsal bir birliğin inşasıyla sonuçlanmıştı.⁴¹ Ellili yılların sonuna dek sendikalar arasındaki esas koalisyon biçimini meydana getirmiş yerel sendikal ittifakları hatırlatan bu yapılar, ayrı konfederasyonlardan, hatta bağımsız sendikalardan yerel sendikaları bir araya getiriyor, böylece örgütlü emek içindeki ayrılıklar yerel düzlemde aşıyordu. 1987 baharından protesto dalgasının gerilemesine kadar geçen sürede aldıkları inisiyatif özellikle Kocaeli, Gebze ve İstanbul'da çok hayati rol oynamıştı. Bu yapılar özelleştirmelere veya iş kazalarına karşı mitingler örgütlemişler, farklı sendikalardan, farklı politik görüşleri ve arka planları olan işçileri yan yana getirmişlerdi.

Türk İş merkezi çıkmaza giren pazarlıklarda bu yerel girişimlerden kendi avantajına yararlanmak amacıyla onların içine girdi ve destekledi. Bir takım sağcı şubelerinin aksine konfederasyon, özellikle belediye seçimlerinden sonra üyeleriyle dayanışma içinde olduğunu göstermekten hiç çekinmemişti. Bu protestolar hükümet pes edinceye dek kentlerin gündelik rutinini altüst etti. Türk İş'in resmi bülteninin Nisan sayısı, sokaklardaki hareketleri açıkça kucaklayan makalelerle doluydu. Türk İş başkanlık kurulunun verdiği demeç hükümeti hedef alıyordu ve gücüne duyduğu güvenle pazarlıkların derhal çözümü

39 "Dok Gemi İşçilerinin İşverene ve Sendika Ağalarına Karşı Mücadelesi Yükseliyor," *Yeni Çözüm*, no. 23 (Nisan 1989), s. 43.

40 "Bu Daha Başlangıç," *İşçilerin Sesi*, 01.05.1989, s. 10.

41 Bu organlara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hasan Oğuz, *1980 Sonrasında İşçi Hareketinde Durum*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 136-163.

kavuşturulmasını talep ediyordu. Belediye seçimlerinin galiplerinden biriymiş gibi konuşuyorlardı.

Belediye seçimleri Anavatan Partisi için nihai bir yenilgi, sosyal demokrat muhalifi SHP içinse ümit vaat eden bir zafer olmuştu. Kentli ücretliler görünüşe göre SHP'ye oy vermişlerdi çünkü bu parti özellikle İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Gaziantep ve Kocaeli gibi kentlerde iyi iş çıkarmıştı. Bu iller ülkenin önde gelen sanayi merkezleriydiler ve büyük bir işçi seçmen kitlesine ev sahipliği yapıyorlardı. Seçim kampanyası ile yaygın emek isyanları ve protestolarının çakiştiği Mart ayı, sanayileşmiş kentlerde emek siyasetinin lehine bir politik iklim yaratmıştı fakat Türk İş bu sefer iktidar partisine karşı açık kampanya başlatmamıştı. Belki sebebi önceki yıllarda sendikalar kanununda değişiklikler yapılması yahut 1987 genel seçimlerinin acı hatırasıydı. Öte yandan ANAP'ın kötü bir sonuç alması işçileri cesaretlendirmiş ve kamu işverenlerinden avantajlı teklifler almaya dönük çabalarını kolaylaştırmıştı. Neticede Mayıs ayının ortasında muzaffer Şevket Yılmaz ile avantajlı muhaliflere kaptırmış iktidar partisi arasında anlaşmaya varıldı. Türk İş'in aldığı zam, sürekli gerilemelerin yaşandığı on yıldan sonra ilk kez reel ücretlerde bir artış getirdi. Anavatan Partisi bahar seçimlerinde yenilgiye uğradıktan sonra tarihi lideri Turgut Özal'ın 1989 güzünde cumhurbaşkanlığına aday olmasıyla başka bir kayıp daha yaşadı.

Emek hareketinin radikalleşmesi kendisini, yerel sendikaların İstanbul'da oluşturduğu platformun 1 Mayıs töreni gerçekleştirme kararında da göstermişti. Örgütlenme komitesi Petrol-İş, TÜMTİS, Deri-İş, Otomobil-İş, Laspetkim-İş, Kristal-İş ve Hava-İş'ten oluşuyordu. Mecidiyeköy'deki Abidei Hürriyet meydanında 1 Mayıs'ı kutlama kararı almışlardı. Öte yandan bazı solcu gruplar 1977 1 Mayıs katliamının yaşandığı Taksim Meydanı'na yürümeye karar vermişlerdi. 1978'den sonra önce sıkıyönetim otoriteleri, ardından sivil yönetimler özellikle İstanbul'da 1 Mayıs törenlerine izin vermiyorlardı çünkü bu gösterilerin yıkıcı eylemler olduğunu iddia ediyorlardı. Dolayısıyla bu karara imza atan sendikalar cesur bir hamle yapmışlardı. 1989 baharındaki iklim bu sendika yöneticilerini 1 Mayıs'ı kutlamanın olası olduğuna ikna etmişti. Güvenlik güçleri Mecidiyeköy'deki toplanmaya müdahale etti-

ler. Ayrıca yetkililer Taksim meydanının etrafında yapılacak tüm toplanmaları yasakladılar. Meydana ulaşmaya çalışan Zeytinburnulu genç bir işçi polis tarafından öldürüldü. İstanbul valisi Cahit Bayar'a göre gözaltına alınan 533 kişi içinde 208 işçi ve 4 sendika yöneticisi vardı.⁴² Militanlığın yükselişi bu protestoları bastırmak için yeni hukuki önlemleri gerekli kılıyordu. Bu sebeple mahkemelerin feshettiği grev ve lokavt kararnamesi 1989 Eylül'ünde yeniden yürürlüğe sokuldu. Bu yeni düzenlemenin hükümlerinden biri ihtiyaç duyulması halinde grev ve lokavtlara jandarmaların, hatta komandoların bile müdahale etmesine izin veriyordu.⁴³

Bahar Eylemleri 1986'nın sonunda başlamış ve 1991'in son aylarına kadar devam etmiş protesto dalgasının iki doruk noktasından biriydi. Bu harekete katılan işçilerin sayısı ancak Türkiye emek tarihi içinde 1908'deki grev dalgası ve 15-16 Haziran isyanları gibi tarihsel olaylardaki sayılarla kıyaslanabilirdi. Üstelik kamu iktisadi teşebbüslerinin Anadolu'nun her yanına yayılması sayesinde, önemli kentlerin hemen hemen hepsi bir şekilde eylemlere tanıklık etmişti. 1987 grev dalgası öncü doğasından ötürü çok önemliydi. Otoriter önlemler hala yürürlükte olmasına rağmen ve üç yıllık askeri yönetimin miras bıraktığı, özellikle örgütlü işçi sınıfının safları arasında etkili olmuş genel itaatkârlık haline karşın bağımsız sendikaların cesur girişimleri ve bunu Türk İş'e bağlı sendikaların takip etmesi işçi hareketinin sessizliğini kırmıştı. Diğer yanda 1989 baharı kamu teşebbüslerindeki işçilerin politik alandan dışlanmaya duyduğu kızgınlığı açığa vurmuştu. Son iki yılda biriken deneyimler, siyaset alanına daha doğrudan araçlarla müdahale etme olanağının varlığını göstermişti. Özal yönetimi geleceksel diyalog yollarını kopardığından, bu dolaysız araçlar daha yapılabilir görülmüştü. Eylemcilerin protesto yöntemleri genelde pasif niteliktedir ama bunlar, önceki yıllarda endüstriyel ilişkiler düzenine getirilmiş sakatlayıcı şartları baypas etmek için Türkiye'deki örgütlü emek hareketine ait radikal unsurların icat ettiği yöntemlerdi. Her gün binlerce işçi tarafından kullanılınca bu pasif yollar radikal hale gelmiş-

42 "1 Mayıs Kutlandı!" *Yeni Çözüm*, no. 24, (Mayıs 1989), s. 4.

43 "Grev Alanlarında İşçiye Savaş İlanı," *Yeni Çözüm*, no. 30 (Aralık 1990), s. 64-65.

ti. Her buluşmanın, bilimsel konferansların dahi valilikten izinle yapılmak zorunda olduğu bir rejimde,⁴⁴ işyeri servisini kullanmak yerine işe yürüyerek gitmek veya toplu şekilde hastalık iznine çıkmak gibi pasif görünümlü eylemler açıkça yasadışı olan iş durdurma fiili için kitlesel kullanılıncı radikal sıfatı hak edilir.

1989 baharının birden çok sonucu olmuştu. Öncelikle hükümet ve Türk İş arasında varılan anlaşma reel ücretlerde kalıcı gerilemelerin yaşandığı on yıllık dönemi sona erdirdi. Elbette bu bir yanda mücadele eden işçileri cesaretlendirirken, diğer yanda başta kamu teşebbüslerindeki işçiler arasındaki gerilimi azalttı. İkinci olarak, 1977'den sonra solun elde ettiği tek seçim zaferine bir şekilde katkıda bulundu. Kamusal toplantıların üzerindeki baskıyı hafifletti. 1989 yazından itibaren sendikalar seksenlerin geri kalanına kıyasla daha sık açık hava gösterileri örgütlediler. Özel sektördeki işçiler dayanışma ziyaretleri veya yürüyüşler örgütleyerek bu gösterilere katıldılar. Grev faaliyetleri özel işletmelerde de arttı. Ancak Türk İş ve hükümetin karlı bir anlaşmaya imza atmasından sonra, bu protestolara liderlik eden birçok işçi disiplin soruşturmalarıyla cezalandırıldılar ve bazıları işlerini kaybetti. Çoğu kez bunların altında, sendika kongreleri yaklaşırken, tabanda yetişmiş bu genç liderlerle seçim rekabetine girmekten korkup bu işçileri korumayan sendika yetkililerinin işbirliği vardı. Beklendiği gibi işten çıkarmalar özel işletmelerde daha sık yapılmaktaydı. Mayıs ve Haziran 1989'da sadece kimya endüstrisinde altı bine yakın işçi çıkarıldı. Raporlar çoğunun protesto hareketleriyle ilişkili olduğunu gösteriyordu. Her halükarda sendikal önderlik, özellikle yerel düzeyde 1989 baharının sonucunda yeniden canlanmıştı fakat üst katmanlar, hele büyük sendikalarındaki yöneticiler bu duruma ayak diremişlerdi. Bu eylemlerde ön plana çıkanlar birkaç yıl içinde tasfiye edildiler ama Türk İş'in kimi küçük sendikalarında, yani solcu gruplarla daha yakın işbirliği kuran kuruluşlarında, yeni bir liderlik oluştu.

44 Bazı eski sendika eylemcileri, hükümetin bu harekete hoşgörü gösterdiğini iddia etmiştir. Örneğin Faruk Pekin, "89 Baharı ve İşçi Eylemleri Üzerine," *Birikim*, no. 2 (Haziran 1989), s. 19-24.

Bahar Eylemlerinin Etkisi ve Türk İş Kongreleri

Bahardaki eylemlilikler yaz aylarında da sürerken, Kardemir ve İsdemir'deki toplu sözleşme görüşmeleri çıkmaza girmişti. Bu kuruluşlar karma işletmelerdi ve çoğunluk hisseleri devlete aitti. Dolayısıyla kamu iktisadi teşebbüsleri olarak sayılmıyorlardı. Ancak en büyük ortak devlet olduğundan, bu kuruluşlardaki endüstriyel ilişkiler kamu teşebbüslerini andırıyordu. Bu yerleşik anlayışa rağmen bu hükümet, kamu işverenini aslında özel işletmecilerin örgütü olan TİSK'in üyesi yapmıştı. 1989 yılındaki pazarlıklarda Çelik-İş isimli yetkili sendikanın karşısında, bir kamu organı değil eskiden başkanlığını bizzat Özal'ın yaptığı metal sektörü işverenler örgütü haşmetli MESS vardı. Bu durum pazarlıkların yürütülmesini güçleştiriyordu çünkü özel sektörün elinde çelik stoku birikmişti ve grevle baş etmeye hazırdılar. Aslında stoklarını satmak için bu iki dev fabrikada grev çıkmasına ihtiyaçları vardı. Hükümetin tavrı demir-çelik tüccarlarını kazançlı çıkarırken, bu iki çelik fabrikasındaki işçilere karşı hasmaneydi.

Mayıs 1989'da ağırlıklı bu iki kuruluşta faaliyet yürüten bağımsız sendika Çelik-İş'in içinde, Hak İş konfederasyonuna bağlı Demir-İş'le mi yoksa Otomobil-İş'le mi birleşeceğine karar vermek için tartışmalar yapılıyordu. Ayrıca İsdemir fabrikasında yetkiyi Türk Metal'in almaya çalıştığı da bilinmekteydi. Bu kuruluşların çalışanları arasında yasaklı Milli Selamet Partisi'nin destekçileri vardı. Grev Türkiye'de kurulan ilk çelik fabrikası Kardemir'in tarihinde ilk grev olacağından, sendikanın sıkıntılı durumu daha da zorlaşmıştı.⁴⁵ Yakın zamanda Türk İş'le anlaşma yapmış hükümetin anlaşılmaz derecede uzlaşmaz tutumu, sendikayı grev yapmaya zorladı. Anavatan Partisi'ne yakın olan ve grevden önce önemli miktarda çelik istiflemiş çelik ihracatçısı firmalara kazanç sağlamak için, hükümetin kasıtlı bir şekilde grevi uzattığını iddia eden dedikodular vardı.⁴⁶

Bu dedikodular yakın zamanda zafer elde etmiş Türk İş'in hükümete gösterdiği olumsuz tutumu daha da pekiştirdi. Piyasa mekaniz-

45 "Yüksek Fırınlardan Sıcaklığı Demir Çelik İşçisinin Eyleminde," *İşçilerin Sesi*, 19.05.1989, s. 3.

46 "Demir Çelik İşçileri Direniyor," *İşçilerin Sesi*, 05.08.1989, s. 3.

malarına düzölen methiyeler öle kamu iktisadi teşebbüslerini sakatlayarak vurgunculuk yapma arasındaki bağılantı, genel olarak sendikal hareketin gözüne sokulmuş haldeydi. Normalde kendisini geri çeken Türk İş, bu noktanın altını çizmek için Karabük'teki bağımsız sendika Çelik-İş'le dayanışma amacıyla miting örgütledi. Benzer bir eylem İskenderun için de planlanmıştı fakat valilik izin vermedi. Buna rağmen Şevket Yılmaz Ereğli'yi ziyaret etti ve kendisini karşılmaya büyük kalabalıklar geldi. Bu hadise çalışma ilişkilerinin yerleşik norm ve pratiklerine karşı yapılan açık ihlallerden biriydi. Hükümet açıkça özel sektörü kayırmak için işçileri mağdur etmekteydi. Grev mahkeme kararıyla sona erdirildi ama muhafazakâr metal işçileri arasındaki popülerliği artan Çelik-İş, Öz Demir-İş'le birleşti ve İslamcı Hak İş konfederasyonuna katıldı. Otomobil-İş de 1989'da Gebze civarındaki orta ölçekli çelik fabrikalarında grevler düzenledi.⁴⁷ 1989 yılının diğer önemli olayı, Tez Koop-İş'in kongre telaşının ortasında yaşanan, Migros'ta örgütlü yerel şubenin kapatılmasıyla sonuçlanan kısa süreli Migros greviydi.⁴⁸

Türk İş'in beşinci kongre hazırlıkları istisnai derecede hareketli ve canlıydı. Yerel sendikaların kongreleri özellikle büyük kentlerde, yani bu yerel sendika üyelerinin yakın zamanda renkli itaatsizlik eylemleri örgütlediği yerlerde kıran kırana rekabetlere tanık olmaktaydı. İşçiler 1989 baharında eylem rotalarını tartışmak için toplantılar örgütlemeye almışlardı. Anlaşma imzalandıktan sonra bu toplantıların temel gündemi kongrelere kaymıştı. Yerellerdeki canlı atmosfer, sendikalarının örgütsel ve politik çizgisini az çok sabit tutmayı hedeflemiş merkezi idareciler için hayra alamet değildi. Hedeflerine ulaşmak için ellerindeki tüm imkânlarla yerel kongrelere müdahale ediyorlardı. Bunlara kendi üyelerine yasal suçlamalar yöneltmek de dâhildi. Tes-İş ve Tez Kop-İş yereller üzerindeki kontrol savaşının en çetin yaşandığı iki sendikaydı. İlkinde Türk İş'in hala Marmara bölgesindeki temsilciliğini

47 Bu Otomobil-İş grevlerinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Engin Yıldırım, "The Metal Workers of Gebze," yer aldığı eser: Erol Kahveci, Nadir Sungur, Theo Nichols (ed.), *Work and Occupation in Modern Turkey*, Mansell, Londra, 1996, s. 164-166.

48 "Migros İşçileri Yeni Bir Örnek Sundu," *Yeni Çözüm*, no. 28, (Ekim 1989), s. 11-12.

yapan emekli işçi Faruk Büyükkucak bazı manipölasyonlarla tekrar görevine getirilmişti. Diğer yanda Tez Kop-İş konfederasyonun kongresinden önce kendi kongresini Türk İş tüzüğüne göre toplayamamıştı. Yasal sorunlar sadece hizip kavgalarından kaynaklanmamıştı. Örneğin mahkeme kararıyla Kristal-iş başkanı Hasan Basri Babalı'nın ikinci kez seçilmesi mevcut sendikalar kanunundaki kısıtlayıcı bir maddeye dayanılarak engellendi. Görünüşe göre otoriteler mesele radikal sendikalar olunca daha titiz soruşturmalar yapıyorlardı ve müdahaleleri konfederasyondaki tutucuların yararına oluyordu.

Eski kafalılar sendikalar üzerindeki hâkimiyetlerini korumak için sıkı mücadele verirken, Türk İş'in kalkınmacı hedeflerin, ulusal birliğin ve endüstriyel ahengin altını çizen geleneksel retorikçi hiçbir yerde görülüyordu. Sendikaların resmi raporlarında, sağcı partilere açıkça sempati besleyenlerde bile ilk kez sınıf ve sınıf mücadelesiyle bağlantılı ifadeler görünür olmuştu. Yerel kongrelerde yapılan konuşmalar açıkça sosyalist söylemlerle doluydu. Türk İş sendikalarının seçmen tabanı büyük oranda değişmeden kalmıştı. Bahar Eylemleri'nde elde edilen deneyimlerin işçilerin bilinçleri üzerinde belli sonuçlar yarattığını güvenle varsaymak mümkündür ama zihinlerde kendiliğinden böylesi büyük bir değişimin yaşandığını kabul etmek temelsizdir. Söylemsel düzeyde yaşanan bu dönüşüm, Özal yönetiminin piyasa etkinliğiyle bağlantılı fıkırlara dayanan, kamu teşebbüslerindeki işçilerin ahlak ekonomisini tehdit eden söyleme verilmiş bir yanıt olarak anlaşılabilir. Endüstriyel ilişkilere ilişkin alternatif ve daha tanıdık kavramsallaştırmalara işaret edenler sendika delegeleri arasında yer alıyordu. Fakat bunun dışında sosyalizme dönük ani bir eğilim yoktu. Hele 1989'un son aylarında Doğru Avrupa'daki rejimlerin art ardına çıktığı günlerde böyle bir şey hiç söz konusu değildi.

Buna rağmen Türk İş içinde kimi sendikalarda kongreleri sol eğilimli listelerin kazanması sonucunda bazı sallantılar yaşanmadı değil. Bu sadece Petrol-İş liderliğinde toplanmış sosyal demokrat eğilimlerle sınırlı kalmamış, Türk İş içinde radikal sendikacılığın da mevzilenmesini sağlamıştı. Belediye-İş solcuların ele geçirdiği en önemli sendikaydı. Geleneği itibariyle tutucu olan bu sendika konfederasyondaki güç mücadeleleri içindeki konumlanmasını değiştirmişti. Likat-İş ve

Hava-İş isimli iki küçük sendika da merkezlerine sosyalizm yanlısı sendika eylemcilerini seçerken, TÜMTİS tamamen radikal bir eğilim tarafından ele geçirilmişti. Hâlihazırda belirtildiği gibi yerel seviyede benzer değişimler büyük sendikalarda da yaşanmaktaydı ama bu örneklerde söz konusu gelişmeler birkaç yıl içinde tersine döndürüldü. Bu savrulmalardan en kazançlı çıkan bariz bir şekilde sosyal demokrat eğilimdi. Petrol-İş ve Harb-İş'in oluşturduğu demokratik muhalefet konfederasyon seviyesinde daha radikal delegeler için tek seçenekti.⁴⁹ Ancak bu eğilim kongreler sırasında ağırlıkla Doğru Yol Partisi'ni destekleyenlerle ittifak kurmaya çalışmıştı. Görünüyor ki Türk İş'te kurulmaya çalışılan koalisyon Anavatan Partisi iktidarını devirecek koalisyonun muadiliydi. Demokratik muhalefet imkânsız bir görev üstlenip hem radikal unsurların desteğini hem de Demirel'in takipçilerini elde tutmaya çalıştı.

Konfederasyonun Aralık 1989'da yapılan kongresi en az yerel kongreler kadar canlıydı. Kongrenin ana mesajı 1989 Baharını kendine mal etmektir. Kongrede oybirliğiyle alınan kararlardan biri kamu teşebbüslerindeki özelleştirmeleri kınıyor ve yeni genel merkezden buna karşı örgütlenme kampanyaları yapmasını talep ediyordu. Bakanlar sürekli yuhalandıklar için delgelere seslenememişlerdi.⁵⁰ Bu hükümetin toplumsal ve kalkınma politikalarını açıkladığı, genel anlamda trensl toplanmalar şekline geçen olağan bir Türk İş kongresi değildi. Bu sefer delegeler hükümete karşı tam bir hayal kırıklığı içindeydi ve yaklaşan ckşnn haberini veriyorlardı. Dolayısıyla alışıldık törenlerin sahnelenmesine izin vermediler. Solcu sylem de konfederasyonun kongresine sirayet etmiş ama buna uygun bir sonuç retememişti. Kenarda kalmış ufak radikal grupların desteklediği sosyal demokrat muhalefet, önceki gibi merkezdekilerden beklenen desteğini alamadılar. Yeni genel merkez önceki idarenin bir kopyasıydı. Şevket Yılmaz Doğru Yol Partisi'ne sempatiyle bakan bir koalisyon oluşturdu ve bu sefer Yol-İş'ten Mehmet Nurettin Bamyacı isimli sosyal demokrat bir sendikacıyı listesine aldı. Böylece Mart ve Nisan aylarında kamu işçi-

49 "Şimdi Bütün Sendikacılar Demokrat," *İşçilerin Sesi*, 05.11.1989, s. 4.

50 "15. Türk İş Kurultayından İzenimler," *Yeni Czm*, no. 31 (Ocak 1990), s. 48-49.

leri arasında görülen büyük yükseliş ve sınıf mücadelesiyle ilgili onca retorik merkezde bir dönüşümün önünü açamamış oldu.

Konfederasyon seksenli yıllarda yaşanan tüm sorunların suçlarını Anavatan Partisi'ne yükleme eğilimindeydi. Bu hükümet özelleştirmelerden, kamu sektöründe sendikasız istihdamdan, kamu ve özel işverenler arasındaki yakın işbirliğinden ve kamu iktisadi teşebbüslerine zarar verecek şekilde dış ticaretin serbestleştirilmesinden sorumluydu. Ayrıca ülkenin geçmişte ve o gün tanık olduğu teknolojik geriliklerin ve mali darboğazların kaynağını, örgütlü emeğe, özellikle de kamu teşebbüslerinde çalışanlara yükleyen söylemin esas mimarıydı. Bir anlamda ANAP'ın çökeceğini öngören konfederasyon kendisini Şevket Yılmaz'ın liderliği altında, sonraki hükümete, 1991'de daha kurulmadan önce adapte etmiş durumdaydı.

Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı olması, Türkiye'de örgütlü emeğin üst katmanları için kabineye kolayca erişmek demekti. Partinin ideolojisi hala ağırlıkla yeni cumhurbaşkanlığa seçilmiş liderinin görüşlerini yansıtsa da, partinin günlük idaresinden sorumlu olanlar partinin kaderini değiştirmek istiyordu. Dolayısıyla sendikalarla ilişkilerle bağlantılı eski alışkanlıklara yeniden dönülmüştü. Bununla birlikte 1990, metal endüstrisindeki toplu pazarlıklar nedeniyle örgütlü emek için bir takım ihtilaflı gelişmelerin yaşandığı bir yıldır. Metal sanayi endüstriyel ilişkilerin durumunu en iyi yansıtan göstergeydi. Metal sektöründeki işverenler 1989'dan sonra tırmanma emareleri gösteren emek maliyetlerindeki artışları kısıtlamak istiyorlardı. Diğer yanda sendikalar sağ kalmak için sert bir mücadelenin ortasındaydılar. Çalışma Bakanlığı Çelik-İş'in baraj altında olduğunu ilan etmişti. Türk Metal özellikle İsdemir'deki üyeleri kendine katmak için baskı yapmaktaydı. Aynı tehditle yüzleşen bağımsız Otomobil-İş ile Hak İş üyesi Özdemir-İş pazarlık sürecinde, hem MESS'in temsil ettiği işverenlere karşı hem de Türk Metal'e karşı güçlerini Çelik-İş'le birleştirdiler. Çelik-İş'in imzaladığı görece başarılı sayılabilecek sözleşme standartları yükseltmişti. Bu koşullarda sendikalar arasındaki rekabet işverenlerden taviz koparma olasılığını düşürüyordu. Körfez ülkelerinde yaşanan kriz tabloyu değiştirdi çünkü hükümet ulusal güvenlik kaygıları nedeniyle grevleri erteleme niyetini belli etmişti. Türk Metal 1991 başında toplu sözleş-

meye imza attı ve bunu diğerleri takip etti. Sendikaların bünyesindeki iç çekişmelere rağmen bu hadiseler emek hareketinin 1989'dan devraldığı canlılığı korumasını sağladı.

Metal sektöründe çalışan işçiler hareketin tek faili değildi. Laspetkim-İş Good Year ve Pirelli gibi tekerlek üretimi yapan fabrikalarda greve gitti. Birçok küçük işletme, ilhamını yakın geçmişteki emek militanlığından alan sendikalaşma girişimlerine tanık oldu. Çoğunlukla başarısız olan bu çabalar hareketi örgütlü emek hareketinin kenarlarına yaydı. Yine de hareketin esas gövdesi hala kamu sektöründeydi. Sosyal demokrat başkanlar tarafından yönetilen belediyeler, başta İzmir ve bir oranda İstanbul'daki belediye işçilerinin artan beklentileri nedeniyle 1990'da emekçilerin büyük protesto dalgalarına tanık oldu. Fakat emekle bağlantılı direniş olaylarının en önemlisi, yakın zamanda özelleştirilmiş olan çimento fabrikalarında gerçekleşmişti.

Çitosan'ın özelleştirilmesi 1990 yılında tamamlanmıştı. Bunun sonucunda Türkiye Çimse-İş hem birkaç çimento fabrikasını satın almış Fransız işverenle hem de çoğunluk hisselerini temsil eden kamu işverenleriyle pazarlık masasına oturmak zorunda kaldı. Satış yakın zamanda gerçekleşeceğinden, kamu işvereni özelleştirilecek fabrikalarda emek maliyetini düşük tutmak istiyordu ve Fransız işveren kamu işverenin verdiği yüksek bir teklif yapmaktan çekiniyordu. Anlaşmaya varma olasılığı zor görünüyordu ve sendika grev ilan etti.⁵¹ Yetkililer Türkiye'nin güneybatısında bulunan fabrikalarda grevleri yasakladılar ve geri kalanlarını Basra Körfezi'ndeki kriz nedeniyle ertelediler. Yasalar ulusal güvenlik veya sağlık gerekçeleriyle hükümetlerin grevleri ertelemesine izin veriyordu. Kabine 1990'da Basra Körfezi'ndeki gelişmeleri, Irak ordusunun Kuveyt'i işgalini ve arkasından yaşanan olayları bahane olarak kullanarak bu maddeden serbestçe yararlanma yoluna gitmişti.⁵² İlgili endüstrinin niteliklerine bakılmaksızın, hem özel hem kamu sektöründeki grevler ertelendi. Bu kararların çoğu mahkemelerde hükümsüz kılınca da, sendikalar pes ettiler ve grevler askıya alınır alınmaz sözleşmelere imza attılar.

51 "Çamura Can Veren Eller Grevde," *İşçilerin Sesi*, 30.03.1990.

52 "Irak Kuveyt'i İşgal Etti, Türkiye'de Grevler Ertelendi: İlk Kurşun İşçilere," *İşçilerin Sesi*, 20.08.1990.

Temmuz 1990 aynı zamanda sendikaların başlattığı mücadeleyle dolaylı bir bağlantısı olan farklı bir toplumsal hareketin doğuşuna tanıklık etti. Anayasada sendikalaşma hakları açıkça belirtilmeyen devlet memurları, kamu sektöründeki işçilerin yakın zamanda elde ettikleri zama kıyasla maaş artışlarının düşük kalmasını protesto etmek için sokaklara çıktılar. Esas talepleri sendikalaşma hakkıydı. Seksenli yılların ekonomi politikaları diğer ücretliler gibi memurlara da ağır bir darbe indirmişti fakat 1989'da az çok tatminkâr bir anlaşmaya ulaşmış sendikacı işçilerin aksine durumları sabit kalmıştı. Memurlarla işçilerin yan yana çalıştığı kamuya ait işyerlerinde ücret farklılıkları daha görünür haldeydi. Türkiyeli memurların kendisini ilk kez 1990 Temmuz'unda açığa vuran sendikalaşma hareketi, konumuzdan farklı bir toplumsal olgudur fakat kuluçka dönemi burada analiz edilen protesto dalgasıyla örtüşmektedir.⁵³ Doksanlı yıllarda kuvveden fiile çıkan kamu emekçileri sendikalaşma hareketinin mekaniği burada ele alınan ahlak ekonomisi tartışmasından farklı olsa da, sendikalaşma hakkı üzerinde odaklanan talepler bu dönemdeki sendikal mücadelelerin ve yarattığı özendirme etkisinin sonucudur. Bu incelenen protesto hareketinin etkisi ve toplumsal yankısını gösteren bir diğer kanıttır.

1990 birden fazla sebepten ötürü Türk İş merkezi için belirleyici bir yıldır. 1989'da elde edilen kazançlardan yararlanmak ve kendisini sona eren Soğuk Savaş'a uyarlamak zorundaydı. Neticede alt kuruluşlarından en az ikisi sosyalistler tarafından yönetiliyordu ancak statü-kosunu özü itibarıyla korumak zorundaydı. En azından 1990 yılında bu hassas dengeyi tehdit eden aşağıdan gelen bir hareket değil, içinden geçtiği derin ve bütüncül dönüşümdü. Bu Özal yönetimi altında küresel neoliberal eğilimlerin yükselişine paralel bir dönüşümdü. Bu dönüşüm, Türkiye'de örgütlü emeğin güç tabanını oluşturan kamu işçilerinin ahlak ekonomisini ihlal etmişti. Fakat Anavatan Partisi'nin gerilemesi tehditin ölçeğini ve tabanı protesto yapmaya iten görünür unsurlarını azalttı. Kabineye diyalog kanallarının yeniden açılması, ya-

53 Bu hareketin ilk yıllarıyla ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. M. Gökem Doğan, "Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine," yer aldığı eser: Yusuf Doğan Çetinkaya (ed.), *Toplumsal Hareketler Tarih Teori ve Deneyim*, İletişim, İstanbul, 2008, s. 333-334.

kın zamanda elde edilen kazançlı anlaşma sayesinde kamu çalışanlarının sakinleşmesi Türk İş genel merkezinin belli ölçüde normal seyrine dönmesini mümkün kıldı.

Bununla birlikte bunlar konfederasyonda gerçekleşen değişimlerdi. 1990'da konfederasyon tarihinde ilk kez 1 Mayıs kutlandı ancak bu meclisteki muhalefetin lideri Erdal İnönü'nün katıldığı bir salon etkinliği şeklinde oldu. Diğer yanda İstanbul'daki radikal sendika şubelerinin oluşturduğu platform iki saatlik iş durdurma kararı aldı. Görünüşe göre 1990'ın sonuna gelindiğinde Türkiye'deki yerleşik sendikacılığın statükosuna yöneltilmiş esas tehlike, protesto dalgasının açığa serdiği yeni güçlerdi. Yetmişli yıllardaki militanlığı miras alan ama seksenlerin ikinci yarısında işyerlerinde militanlığı doğrudan deneyimlemiş olan bu güçler, daha dolaysız ve katılımcı sendikal araçlar talep ediyorlardı. Ayrıca şubelerde belli bir güce sahiplerdi. 1989'daki kongrelerden bu yana bu sendika militanları sürekli tasfiye edilmekteydiler. Özellikle merkezin kasıtlı müdahaleleri ve devlet de dâhil olmak üzere işverenlerin desteğiyle Türk İş'in büyük şubelerinden atılmışlardı. Ancak 1991'in ilk günlerinde başlayan dev bir emek mücadelesi, kamu sektöründeki sendikal işçiler içinde militanlığın ne kadar yaygın olduğunu gösteren büyük bir kanıt oldu.

Büyük Madenci Yürüyüşü

1986'nın sonundan başlayıp 1991 yılının ortalarında sönmölen büyük protesto dalgası içinde en aydınlatıcı hadiselerden biri ve dalganın diğer doruk noktası Zonguldaklı madencilerin başkente düzenlediği büyük yürüyüştür. Bu deneyim sadece kamu işçilerinin şikâyetleri ve öfkelerini gösteren örnek bir olay olmanın ötesinde, tarihsel öneme sahip bir hareketle ilgilidir. Zonguldak havzası ülkenin önde gelen kömür merkezidir fakat asla büyük çaplı emek isyanlarına rastlamadığı gibi uzun süreli grevler dahi olmamıştır. Bazı nadir ve kendiliğinden direniş hareketleri dışında, Zonguldak madencilerinin tarihi diğer ülkelerdeki akranlarının aksine büyük grevler veya eylemlerden yoksundur. Bu alandaki kömür sahaları on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren önce yabancı sermaye tarafından, Cumhuriyet döneminde

ise devlet tekelleri tarafından işletilmişti. Sosyal politikalarla ilgili ilk mevzuatlar Zonguldak kömür sahaları için çıkarılmıştı ve Osmanlı dönemine kadar geri uzanmaktaydı. Bununla birlikte kömür madenleri üzerine inşa edilmiş olan şehir belki de maksatlı bir şekilde ülkenin geri kalanından hep izole edilmiştir. Türkiye'deki sendikaların geçmişten beri, ulusal ölçekte entegre olmuş örgütlerde birleşme eğilimlerine karşın Zonguldaklı madenciler cuntanın ulusal birliği teşvik eden Sendikalar Kanunu'ndan sonra bile kendi sendikalarında kalmışlardı. Sadece isimlerini Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'ndan Genel Maden İşçileri Sendikası'na çevirmişlerdi. Neticede Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) tipik bir kamu iktisadi teşebbüsüydü ve çalışanları tipik birer kamu işçisiydi.

Seksenli yılların ortalarından itibaren Zonguldak madenleri özelleştirmelerle ilgili tartışmaların odak noktası oldu. Başbakan, Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlığı yapan kardeşi ve İshak Alaton gibi meşhur sanayicilerin hepsi Zonguldak madenlerinden, kamu teşebbüslerindeki verimsizliğin başat örnekleri olarak bahsediyorlardı. Bu insanlar kömür ithal etmenin daha ucuz olacağını böylece maliyet etkin bir çözüm sağlanacağını iddia ediyorlardı. Turgut Özal Başbakanlık Makamı'nda geçirdiği son günlerinde, Zonguldak madenlerini devlet için bir ayak bağı olarak nitelendirmişti. Çünkü bu madenler uluslararası standartlarla kıyaslandığında yüksek maliyetlerle çalışmaktaydılar. Dolayısıyla onları yenilemek yerine kapatmak daha iyiydi. Bu insanlar kömür havzasının piyasa mantığına göre işlemediğini iddia ediyorlardı. Gerçekten de farklı bir mantığın üzerine inşa edilmişlerdi ve bu mantık stratejik kaygılar ve ulusal kalkınma hedefleriydi. Zonguldaklı madenciler ve halk piyasa kriterlerine alışık değillerdi. Hükümetin madencilere reva gördükleri muameleyi kabul edilir görmeleri için hiçbir sebep yoktu.

Ayrıca bu verimsiz kurumları temsil eden sendikanın daha yüksek ücret talep etmesi Özal tarafından gayrimeşru bulunmaktaydı. Devletin artık baba figürü olmayacağını ilan ettiğinde bu meselelerle ilgili tavrını açıklıkla ortaya koymuştu. Doğrusu Özal, yanılmaz ve kendi kendisini düzenleyen piyasa mekanizmalarına dayalı yeni zihniyeti temsil ediyordu. Bu mekanizmanın kuralları gözetildiğinde, refah ya-

ratılmış olacak ve neticede işçilere de fayda sağlayacaktı.⁵⁴ Diğer yanda Zonguldaklı madenciler ve halk bu yorumlar karşısında genel olarak çok kaygılı ve rahatsızdılar. Dahası bazı uç kömür damarlarında maden haklarının özel girişimcilere satılması onları iyice rahatsız etmişti.⁵⁵ Belli ki bu kaygılar kendilerini, 1986'dan sonra Zonguldak Madencilerinin sendikasında (GMİS) yaşanan liderlik değişiminde göstermişti.

GMİS 1986'dan önce sendika ağalarının yıllarca aynı görevlerde kaldığı, yerleşik partilerin yerel ayaklarıyla içli dışlı ve zam ve diğer sosyal yardımlar için Ankara'da lobi faaliyeti yürüten tipik bir Türk İş sendikasıydı. Altmışlı yılların sonlarında Ereğli havzasında, kömür madencileri üzerine araştırmalar yapmış Delwin A. Roy'a göre, sendika örgütlü emek hareketini desteklemek yerine kısıtlamaya yarayan bir araçtı.⁵⁶ Aktif üyelerinin çoğu Doğu Karadeniz bölgesinden yüzey işçileriydi ve ağırlığı yeraltında çalışan yerlileri sendikanın gündelik işleyişinden uzak tutuyorlardı. 1986 yılının sonunda GMİS yönetimine yeni bir madenci kuşağı seçildi. Bunlar diğer Türk İş sendikalarının aksine Ankara'da değil Zonguldak'ta bulunan, içlerinde yerlilerin ve yeraltı işçilerinin temsil edildiği bir yönetimdi. Eski kadronun son kalıntıları 1989'daki kongrede temizlendi.⁵⁷ Bu gençleşmenin arkasındaki itici güç eski liderliğin önceki toplu pazarlık sürecinde beklenmedik derecede olumsuz bir sözleşmeye imza atmasıydı. Eski liderliğin Ankara'daki temaslarına bel bağlaması meyve vermemiş, madencilerin geliri azalmış ve hükümetin ihmalkârlığı nedeniyle kuruluşları teknolojik olarak geride kalmış ve çürümeye yüz tutmuştu. Tüm bunların üzerine hükümet yetkililerinden adeta bombardıman gibi yağan düş-

54 Ömer Laçiner, "Zonguldak Olayı ve İşçi Hareketinde Siyaset," *Birikim*, no. 21 (Ocak 1991), s. 5-11. Ancak Laçiner hızla gelişen olayların ortasında yazılmış bu makalede, bu yeni mantığı etkinlik arayışında yeni bir süreç olarak tanımlamaktadır, dolayısıyla kendi kendisini düzenleyen piyasa mekanizmalarının övüldüğü durumlardan biri değil de kapitalist üretim tarzının emek gücü üzerinde kurduğu hakimiyet şeklinde görmektedir.

55 Grevden önce Zonguldak'taki genel haleti ruhiyenin birinci elden tanıklığı için bkz. "Zonguldak Direnecek," *İşçilerin Sesi*, 22.09.1990, s. 7.

56 Delwin A. Roy, "Labour and Trade Unionism in Turkey: The Ereğli Coalminers," *Middle Eastern Studies*, no. 12 (1976), s. 125-172.

57 "Genel Maden İş Yönetimi Gençleşti," *Yeni Çözüm*, no. 30, (Aralık 1989), s. 69.

manca basın açıklamaları geldi. TTK zarardaydı ve teknolojik açıdan geri kalmıştı, bu yüzden zam talepleri gayrimeşruydı. Fakat madenciler kömür havzalarına yatırım yapmaktan kaçınanın hükümet olduğunu ve madenleri özel işletmelere bırakmak istediğini çok iyi biliyorlardı. Ayrıca hükümet şehirlerine darbe indiren sorunların suçunu onlara atarken satın alma güçlerinin düşmesinin de sorumlusuydu.⁵⁸ Zonguldak'ta öfke ve hüsrana kabarmaktaydı.

24 Şubat 1990'da Zonguldak'ta, Yeniçeltek linyit madenlerinde altmış dokuz madencinin ölümüne yol açan kazayı protesto etmek için bir eylem düzenlendi.⁵⁹ Bu esnada Türk İş aynı gün yas günü ilan etmiş ama her yıl yüzlerce işçinin hayatına mal olan iş kazalarına lanet okumak için endüstriyel bir merkezde miting yapmaktan uzak durmuştu. GMİS ilk kez konfederasyondan ileride hareket etmişti. Bu alışılmadık mitinge iki saatlik iş durdurmanın eşlik etmesi, itaatkârlıklarıyla bilinen Zonguldaklı madencilerin haleti ruhiyesinde bir değişimin olduğuna işaret etti. Ülkenin geri kalanından yalıtılmış olan Zonguldaklı madenciler, nadiren doğrudan eyleme geçerek iddialarını dillendirmeyi tercih etmişlerdi. Ayrıca yeni seçilen sendika yönetimi madenlere girmişler ve sözleşme şartlarını madencilerle tartışmışlardı. Böylece onları pazarlık sürecine dâhil etmişlerdi. Bu kömür havzası için başka bir yenilikti.

Kamu işvereni kuruluşun kömür çıkarma faaliyetiyle ilgili pazarlıklar boyunca parasal bir teklifte bulunmaktan kaçındığından, sendikayı greve zorluyormuş gibiydi. Bu yaklaşım madenleri kapatma niyetinin kanıtı olarak algılandı. Ekonomisi şu veya bu şekilde madenlerle bağlantılı olan Zonguldak ili pazarlık sürecini izliyordu.⁶⁰ Madenciler, yeni GMİS genel merkezinin destekleyici yaklaşımı sayesinde kurulmuş komiteler sayesinde doğrudan sürecin parçası olmuşlardı. Bu komiteler sonraki olaylarda önemli bir rol oynayacaktı. Normal şekilde ücret

58 Zonguldaklı madencilerin örgütsel anlamda radikalleşmesinin sebeplerini kısaca tanımlayan bir yazı için bkz. Erol Kahveci, "The Miners of Zonguldak," yer aldığı eser: Erol Kahveci ve diğ. (ed.), 1996, s. 194-200.

59 "İşçiler Türk İş'i Beklemedi," *İşçilerin Sesi*, 14.03.1990.

60 "Zonguldak Halkı Tek Yürek Tek Yumruk," *İşçilerin Sesi*, 22.10.1990, s. 4.

ve sosyal yardım talebinde bulunan işçiler madenlerin kapatılmasıyla ilgili dedidokular yayıldıktan sonra, kendi gelecekleriyle ilgili politik kararlarda söz sahibi olmak adına demokrasi talebinde bulunmaya başladılar.⁶¹ Protesto madencilerle sınırlı kalmamıştı. Zonguldak halkı madenlere bağımlıydı ve geçimleri için böylesi önemli bir meselede seslerinin duyulmasını istiyordu.

Beklendiği gibi pazarlıklar sonuçsuz kaldı ve 42 bin madenci Kasım ayının son günü grev başlattı. İşverenin uzlaşmaz tutumu kömür madenlerinin kapatılmasıyla ilgili korkuları güçlendirmişti. Aralık 1990 kömür madenlerinin verimsizliği ve zararlarıyla ilgili söylemin sertleşmesiyle ve sendikanın Zonguldak üzerindeki hâkimiyetini sıkılaştırmasıyla geçti. Grev komiteleri aracılığıyla direniş iklimi ilin her yerine yayılmıştı. Türk İş krizin sembolik karakteri nedeniyle pazarlıklara müdahil oldu. Kömür madenlerini kapatma söylemi hala masada olmasına rağmen emeğin isyanı kesinlikle yatışmıyordu ancak cumhurbaşkanının baskısı altındaki hükümet de pes etmiyordu. Konfederasyon bundan dolayı gücünü göstermeye karar verdi ve eylem günü ilan etti. Bu adını anmadan genel greve gitmek demektir. Şevket Yılmaz 3 Ocak 1991 günü işe gitmeyeceğini ilan etti ve Türk İş üyelerinden ayrışını beklediğini söyledi. Katılım özellikle bazı bölgelerde beklenenin üzerindeydi⁶² fakat bu eylemin esas önemi, Türk İş'in böyle radikal bir önleme başvurmuş olmasıydı. Bunun yanında madenleri kapatma tehditinin de radikal olduğu belirtilmelidir.

Hükümet konfederasyonun genel eylem çağrısından etkilenmemişti, dolayısıyla görüşmeler ertesi gün de çıkmaza girdi. Ancak madencilerin beklentisi tam tersi yöndeydi, dolayısıyla Zonguldak'ın kent meydanında toplanmışlar GMİS merkezinden çıkacak kararı beklemeye başlamışlardı. Grevin başlangıcından itibaren madenciler hep Ankara'ya yürümekten, sözleşmeyi nihai bir şekilde karara bağlamak için büyük bir yürüyüş yapmaktan bahsediyorlardı. GMİS gerçekten de belli sayıda madenciye otobüsle Ankara'ya taşıyıp anlaşma yapmak

61 Bu yorum önce Yeraltı Maden-İş daha sonra Dev Maden-Sen'in eski başkanı Çetin Uygur'la yapılan şahsi bir röportajda yapılmıştır, 17.05.2009.

62 "Sessiz Bir Haykırış 3 Ocak Eylemi," *İşçilerin Sesi*, 21.01.1991, s. 3.

için hükümete baskı yapmayı planlamıştı. Sendikal protesto yöntem ve geleneği, ister parlamentodaki partilerle isterse bakanlıklarla yapılacak lobicilik faaliyetlerine, bu yumuşak güç işe yaramazsa kitleler halinde sokağa çıkmak yoluyla her zaman Ankara’da etki yaratmanın altını çizmiştir. Fakat otobüslerin kente girmesine izin verilmeyince görece genç bir sendikacı olan GMİS başkanı Şemsi Denizler madencileri Ankara’ya yaya gitmeye davet etti.⁶³ Kendisi ve diğer GMİS yöneticileri yürümeye başlayınca, içlerinde kadınların da olduğu binlerce insan kış aylarında yapılacak yürüyüş için gerekli önlemleri dahi almadan peşlerine düştüler. Kimse böylesi büyük bir kalabalığın Ankara’ya doğru yola çıkacağını beklemiyordu. Görünüşe göre madencilerin çoğu Ankara’yla İstanbul’u bağlayan otoyola ulaşıp hükümeti zorlamak için yolu kapatacaklarını düşünmüştü.

Kış vakti sıradan insanların, hiçliğin ortasında, hükümet aleyhtarı sloganlar atarak yürüyüş yapması en hafif tabirle etkileyici ve ilham verici bir manzaraydı. Şaşkınlığa kapılan hükümet çok acemice ve sakarca tepkiler verdi. Doğrusu son yıllarda gerçekleşen emek mücadelelerine katılmış kesimlerin büyük kısmı bile hayretler içinde kalmıştı çünkü bu yürüyüş türünün ilk örneği idi. Gece katile Devrek’e vardı ve yöre halkı yürüyüşçüleri çok iyi karşıladı. Ertesi gün Mengen’e vardılar ve lojistik sıkıntılar ciddi bir şekilde hissedilmeye başlandı.⁶⁴ Ancak yürüyüşçüler inatçıydı ve üçüncü gün hükümet yürüyüşü sona erdirmeye koşuluyla sözleşme şartlarını yeniden masaya yatırmayı kabul etmesine rağmen devam ettiler. Yürüyenler E5’in birkaç kilometre yakınına ulaştı ve askeri barikatla durduruldular. Gece madenciler yapılan tahkimatın önünde kamp kurdular. Çıkmaz ertesi gün ılımlı ve geleneksel bir siyasetçi olan Başbakan Yıldırım Akbulut’un, Turgut Özal’a rağmen GMİS lideri Şemsi Denizler’e sözleşmenin koşullarını yeniden masaya yatacaklarının sözünü vermesiyle çözüldü.

⁶³ Bir gazetecinin gözüyle grev ve yürüyüşün değerlendirmesi için bkz. Sevkuthan N. Karakaş, *Eylem Günlüğü: Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü*, Metis, İstanbul, 1992.

⁶⁴ Murat Dönmez, “Karanlık Dehlizlerden Aydınlık Geleceğe,” *Birikim*, no. 21, (Ocak 1991), s. 64-66.

Madenciler Zonguldak'a döndükten sonra GMİS liderliği Ankara'da aşağılanmaya maruz kaldı ve hareketlerinin tarihsel önemiyle bağdaşmayan bir sözleşmeye imza atmak zorunda kaldı. Hükümet zaten Körfez Savaşı'nı bahane edip anlaşmadan önce grevi de ertelemişti. Madenciler yürürken dayanışma eylemleri örgütlemekten çekinen Türk İş yönetimi bu süreçte GMİS'in yanında durmadı. Bu bir noktada anlaşılabilirirdi çünkü yeni Başbakan'ın tavrı madencilere ve dolayısıyla kamu teşebbüslerindeki işçilere yönelik iktidar husumetinin dağılmaya başladığına işaret ediyordu. Hâlbuki madencilerin militanlığı sendikal statükoya karşı başka bir tehditti. Doğrusu Türk İş'in kamu teşebbüslerinde örgütlü büyük sendikaları Zonguldak madencileri için yaygın dayanışma kampanyaları örgütlemekten genelde uzak durmuştu çünkü kendileri az çok başarılı sözleşmelere imza atmayı zaten başarmışlardı ve hükümetin kamu teşebbüslerine yönelik haçlı seferi de coşkusunu kaybetmekteydi, bu yüzden madenci militanlığı yerleşik duruma yersiz bir tehdit gibi görünüyordu.

Türk İş'in katılmak (hatta yer yer yönetmek) zorunda olduğu gü-rültülü protesto hareketi, endüstriyel ilişkiler düzenini devrimci bir şekilde değiştirmekten ziyade temellerini yeniden oturtma niyetindeydi. Bundan dolayı kamu teşebbüslerindeki işçilerin büyük kısmı için, ülkenin politik statükosunu epeyce sarsmış olan madenci yürüyüşünü benimsemeleri veya teşvik etmeleri anlamsızdı. 1991'de ahlak ekonomisini ihlal eden siyasal söylem görünür bir şekilde gerilemekteydi. Birkaç ay sonra yapılacak genel seçimleri de kaybedecekti ve Teksif, Tes-İş veya Tek Gıda-İş gibi büyük Türk İş sendikalarının bazılarında normale dönüşü sağlamak üzere tasfiyeler oldu. Sendikal hayat Özal öncesine geri dönüyordu. Büyük ölçekli özelleştirmeler ya ertelenmiş ya da belli bir zaman aralığına yayılmıştı. Örgütlü emek hareketine ait yerleşik kuruluşlar, işçi eylemlerine doğrudan müdahil olmak için tabanın baskısını hissetmiyorlardı ve bundan ötürü sendikal faaliyet geriledi. Bu bir bakıma, 1986 sonlarında başlamış protesto dalgasında gerilemenin başlangıcı anlamına geliyordu. Özellikle 1991'deki toplu sözleşmede bu gerileme, Ekim 1991'de Anavatan Partisi'nin yenilmesinden hemen önce iyice görünür bir hal almıştı.

Hareketin Gerilemesi

Madencilerin yürüyüşü kamu işçileri arasında yaygın bir tepkinin tetikleyicisi olmadı. Aksine 1991 baharı geldiğinde hareket sönümlenmiş gibiydi. Sadece yine kalıcı suretle kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya olan SEKA'da rahatsızlık vardı. İlk grevden üç yıl sonra başlayan yeni pazarlıklar aynı kaderle karşılaşmış ve çıkmaza girmişti. Selüloz-İş Ocak ayında grev ilan etti ama hükümet kısa sürede Körfez Savaşı'na bahane ederek grevi erteledi. Böylece sendika anlaşmaya imza atmak zorunda kaldı. Bir başka toplu pazarlık süreci hava taşımacılığı sektöründe yaşanmaktaydı. Hava-İş yakın zamanda sola kaymıştı. Bu nedenle yeni idaresi yetkinliğini kanıtlamak zorundaydı. Sendika katılımcı bir süreç yürütmeye çalıştı fakat işveren teklifini yumuşatmadığından grev kaçınılmaz hale gelmişti. Şaşırtıcı bir şekilde anaakım medyanın ilgisini çeken grev Türk İş kuruluşlarının dayanışmasını görmedi. Bu durum emek hareketinin geri çekildiğine ve dolayısıyla protesto dalgasının durduğuna kanıt olarak sayılabilirdi.⁶⁵ Hava-İş'in imzaladığı nihai sözleşme beklentilerin altında kaldı.

Zonguldak direnişini anımsatan bir olay İstanbul'un Beykoz ilçesinde yaz aylarında yaşandı. Beykoz o dönemde bir işçi sınıfı semtiydi çünkü ilçede üç önemli fabrika bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi kamu iktisadi teşebbüsü olan TEKEK ile Sümerbank'tı. İlçe aynı zamanda cam üretiminin de tarihi merkeziydi. Şişe Cam Şirketi Paşabahçe'deki en eski cam fabrikasını kapatmak istiyordu. Belirtildiği gibi bu üç fabrikanın etrafında inşa edilmiş Beykoz'da en büyük sanayi işletmesi cam fabrikasıydı. Kristal-İş fabrikayı kurtarmak umuduyla düşük ücretleri kabul eden bir sözleşmeye imza attı. Ancak işveren pazarlıklarda verilen muğlak sözlere rağmen, çalışanların üçte birini çıkararak tasfiyeye devam etti. İşçiler direndiler ve üretimi durdurdular. Bu grev kanununun açıkça ihlal edilmesiydi fakat bütün semt işçileri destekliyordu. Açmaz koca bir ay boyunca sürdü ve ancak işverenin genç işçileri kovmak yerine eski personeli emekliye ayırmasıyla sona erdi. Her halükarda fabrikanın kaderi çizilmişti fakat bu direniş, son beş yılda gerçekleşen protesto döngüsünün yarattığı meşruluğun, müca-

65 "Hava-İş Grevinin Öğrettikleri," *İşçilerin Sesi*, 17.06.1991, s. 4.

dele ölçeğini hukuki sınırların ötesine taşıyan etkisini ispat ediyordu. Yasadışı bir grev beş yıl önce sendikaların mevcut yasalar altında grev yapmanın imkânsızlığından yakındığı ülkede gerçekleşmişti.

1991'in bir diğer önemli gelişmesi DİSK'in nihayet beraat etmesiydi. Bu yüzden 1991 yazında sendikal gündemin odağı bu konfederasyona döndü. Yeniden açılan DİSK yetmişli yıllardaki cazibesini ve coşkusunu büyük oranda kaybetmişti. Sosyal demokrat sendikacılığın önderleri açıkça Petrol-İş'te yer almaktaydı. Sovyetler Birliği'nin çöküşü DİSK bürokrasisi içinde kökleşmiş Türkiye komünistlerinin inançlarını sarsmıştı. Buna rağmen seksenli yılların mücadele sürecinin iki önemli bağımsız sendikası Otomobil-İş ve Laspetkim-İş, işkollarındaki DİSK üyesi tarihsel sendikalarla birleşip Birleşik Metal ve Lastik-İş adıyla DİSK'e katıldılar. Bunlar etkin sendikalardı.

1991 özellikle örgütlü emeğin, neoliberal dönüşümün Türkiye'deki sendikalı işçilerin ahlak ekonomisini tehdit eden unsurlarına bir tepki olarak başlattığı protesto dalgasının sonudur. Kamu iktisadi teşebbüsünde çalışan ve ulusal sendikaların omurgasını oluşturan işçiler bu dönüşümün temel hedefleriydiler. Hareketin sönümlenmesi kendisini 1991 yılında, 1989'daki protestoların tekrar sahnelendiği ama bunun sadece kurumsal bir tarzla yapıldığı toplu pazarlık sürecinde belli etmişti. Taleplerin meşruiyetine dayanarak yasal olanın sınırlarını test etme, kendiliğindenlik ve yaratıcılık yoktu. 1989 baharının temel özelliği rutini kırmış olmasıydı fakat şimdi bu pasif eylem biçimleri toplu pazarlık sürecinin yan ritüelleri olarak normalleşmişti. Ayrıca bu protestoların pasif niteliği kendiliğindenlikleri ve olağandışı popülerlikle birleşince onları 1989'da çığır açıcı hale getirmişti ama 1991'de aynı-sını tekrar etmek cansız ve sıkıcıydı. Aynı dönemde kamu emekçileri daha yaratıcı protesto formlarına imza atmış olsalar da, işçiler ve sendikaları, memurların sahneye taşıdığı protestolardan uzak durdular. Dönemin tümü için merkezden planlanmış en önemli eylem 22 Temmuz günü ilan edilen ulusal eylem günüydü. O gün işçiler toplu şekilde fabrika revirlerine gitmişler bu da birkaç saatlik iş durdurmaya yol açmıştı.⁶⁶

66 Bu protestoların birinci elden tanıklığı için bkz. "İşçiler Türk İş Engelini Aşamadı," *İşçilerin Sesi*, 27.07.1991.

Görüşmeler sırasında inisiyatifi elinde tutan ve hareketi kontrol eden hep Türk İş merkeziydi. Sloganların içeriği 1991’de 1989’a kıyasla daha politiktir. Ancak bu anlaşılabilir bir durumdu çünkü herkes erken seçimi bekliyordu ve Özal’ı alaya alan sloganlar her yere yayılmıştı. 1986’dan 1991’e dek popüler emek protestolarının öncülüğünü yapmış sendikal hareketin büyük kısmı ve anaakımı için hedef, mevcut üretim ilişkilerinden ziyade, açık ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde ahlak ekonomisinin ihlal edilmiş olmasıydı. Bunun simgesi ise sonu yakınlaşmış Özal’dı. 1991’de neoliberal dönüşüm sürecinin radikal aşaması ve iyimser seyri geri çekildi ve muarızları yani geleneksel sendika merkezleri ve tabanları da aynı şeyi yapmışlardı.

Kamu ekonomisinin esas yönetim ilkesi olarak karı azamiye çıkaran davranışlara dayanan piyasa zihniyetini yerleştirme hedefi gütmüş politik ve ekonomik dönüşüme karşı tepki, hedefleri bakımından genel anlamda savunmacıydı. Aslına bakılırsa belirttiğimiz üzere, endüstriyel ilişkilerdeki ahlak ekonomisinin ihlal edildiğini görünce tetiklenen emek isyanının meyili nerdeyse her zaman “restore edici” bir yapıdaydı. Geçmişe özlem duyan bu tavır ülke için hükümetin hedefleriyle çekişecek alternatif bir politik gündemin savunulmaması demektir. Aksine bu dönüşümün açık mağdurlarını yani özel olarak kamu teşebbüslerinde çalışanları, genel olarak örgütlü emeği korumayı hedefliyordu. Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin içinden geçtiği gelişim çizgisi, meşru düzlemde az çok Türk İş’in üst katmanları tarafından temsil edilen resmi tutumlarını öyle etkiliyordu ki, konfederasyon kabul edilebilir politik eleştirilerin sınırları aşıldığında protestoları yatıştırmak için müdahalede bulunuyordu. Diğer yanda işçi sınıfına dayanan canlı bir protesto hareketi genelde bu sınırları zorlamaktaydı. En azından bu muhalefetin politik açıdan daha motive kesimleri bunu yapmaktaydı. Otoriteler muhalefet üzerindeki politik baskıyı arttırdığında, hareket ya pes ediyor ya da politik motivasyona sahip kenar unsurların artan etkisiyle radikalleşiyordu. Fakat talepler bir şekilde karşılandığında sonuç hareketin geriye çekilmesi oluyor, muhtemelen buna hareketin kendisinde yeni güç dengelerinin oluşumu eşlik ediyordu. Hareketin talepleri de belirleyici etmenlerdendi. Eğer talepler değişimden ziyade restore edici nitelikteyse, gerçekleşen dönüşümün

temel mantığını riske atmadan geçici ödünler yoluyla uzlaşmaya varmak daha kolay olabiliyordu. Bu mekanik, ANAP Türkiye’deki örgütlü emeğin ahlak ekonomisini ihlal ettiğinde işçilerin başlattığı protesto hareketinin izleğini özetleyebilir.

1991 güzündeki genel seçimler, beklendiği gibi iktidara SHP ve DYP’nin oluşturduğu koalisyon hükümetini getirdi. Kurnaz siyasetçi Süleyman Demirel başbakan olmuştu. Sosyal demokratları da içine alan kabinesi sefelinin genel politik yönelimini tersine çevirmemişti fakat ne söylemi ne de öncelikleri Özal yönetiminin ülkeyi yapısal dönüşümden geçirme coşkusunu yansıtır nitelikteydi.⁶⁷ Aslında bu tutum değişimi ANAP belediye seçimlerini kaybettiğinde ve Özal doğrudan partisinin başında olmak yerine cumhurbaşkanlığını tercih ettiğinde zaten gerçekleşme yolundaydı. Sendikalara karşı yumuşayan söylemin ve kamu sektöründeki sendikalarla bağlantılı daha pragmatist bir yaklaşımın sonucu, Körfez Savaşı bahanesiyle grevlerin sık sık ertelenmesiyle birleşince, sendikalı işçilerin protesto hareketi geriledi. Koalisyon hükümeti bu eğilimi miras aldı ve devam ettirdi.

Neticede yapısal dönüşümün hızı doksanlı yıllarda hatırı sayılır oranda yavaşlamıştı. Türkiye artık gelişmekte olan dünyada neoliberal modelin uygulandığı örnek ülke değildi. Hükümetler örgütlü emekle ilgili uyum reformlarında aşamalı yöntemleri tercih ettiler ve mevcut işçiler korunurken gelecek işçilerin hakları tırpanlandı. Dolayısıyla genel olarak işçi sınıfıyla değil de kendi üyelerinin çıkarlarıyla ilgilenme eğiliminde olmuş sendikal merkezler bu politikaları kabullendi. Bu bakımdan sosyalist ideallerin yaşadığı itibar kaybı da sendikaların elini kolaylaştırdı. Seksenli yılların sonundaki protesto hareketinin bu sonuçları yaratmada belli bir payı olmuştu. Neticede Anavatan Partisi’nin çöküşünde rol oynamıştı. Turgut Özal’ın esas politik rakibi Erdal İnönü veya Süleyman Demirel’den ziyade örgütlü emektir. Ancak konfederasyon merkezi, özellikle Özal cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra hükümetten ziyade hareketin radikal unsurlarıyla mücadele etmeyi tercih etti.

67 Koalisyon hükümetinin ilk üç yılını ele alan genel bir değerlendirme için bkz. Kemal Saybaşı, *DYP-SHP Koalisyonunun Üç Yılı*, Bağlam, İstanbul, 1995.

Genel Seçimlerin Sonrası

Türk İş merkezindeki ittifaka patalel koalisyon hükümeti, konfederasyona prestijini tekrar kazandırdı ve örgütlü emeğin üst katmanları Türk İş'in âlâmetifarikasına, geleneksel ve dışarıya takındıkları tarafsız tavra geri döndüler. Fakat önceki hükümetin tetiklediği yapısal dönüşüm ülkenin görünüşünü kökünden değiştirmişti. Ekonomi artık içe dönük değildi ve finans sektörü küresel piyasalarla ilişkiliydi. Türkiye yurttaşları gündelik yaşamlarında döviz kullanmaya alışmışlardı. Kapitalizmin popülerleşmesi, girişimci etosa düzölen övgülerin yayılması seksenli yılların önemli sonuçları arasında sayılmalıdır. Bunlar doksanlı yılların politik gelişmelerine etki eden etmenlerdi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü sosyalist fikirlerin inandırıcılığını ve işyerlerindeki militanların özgüvenini yıktı. Ayrıca Türk İş'in büyük sendikalarında solcuları tasfiye etmesini ve küçük sendikalarda yönetime seçilmeye başarmış kişilerin sol muhalefetini susturmasını kolaylaştırdı.

Bununla birlikte sosyalist bloğun yıkılması başta Özal yönetiminin takip ettiğı neoliberal dönüşümü destekleyenlere itici bir güç olmuştu. İdeolojik üstünlükleri iyice pekişmişti ama koalisyon hükümetinin ideolojik saflık derdi yoktu. Liberal kapitalizme ait ekonomik ve politik sistemin rakipsiz göröldüğü doksanlı yılların başında, meydan okumacı sendika pratikleri de itibarsızlaşmıştı. Ekonomi alanı politik çekişmelerden tamamen koparıldığından, sınıfsal çıkarların belli korporatist düzenlemelerle veya açık politik çatışmalarla düzenlenmesi temelsizleşmişti. Alternatifin olmadığı yerde sendikaların oynayabileceğı tek rol, ekonominin daha iyi yönetilmesi için değil de ücretlilerin toplumsal sorunları için toplumsal diyalog araçlarını sunmaktı. Doğrusu konfederasyon liderliğı bu tip sendikacılığı hemen içselleştirdi.⁶⁸ Nitekim üyelerinin istihdam olanakları tehdit edilmediğı sürece böyle bir sendikacılık kendi misyonlarına dair algıları ve geleneksel iş görme tarzlarıyla çelişmiyordu.

68 Sendikal pratiklerin değişimi doksanlı yılların başında geniş kesimlerin tartıştığı bir konuydu. Türk İş ve bağı sendikalardan bazı önemli yetkililerin görüşlerini derleyen bir çalışma için bkz. Erdinç Yazıcı (ed.), *Yeni Bir Dünyanın Eşliğinde Türk İş ve Değişim*, Sistem Yayınları, Ankara, 1993.

Doksanlı yılların başındaki diğer önemli gelişme DİSK'in nihayet beraat etmesi ve yeniden açılmasıydı. Ancak DİSK'in kayıp on yılının konfederasyona maliyeti büyük olmuştu. Bazı bağımsız sendikalar konfederasyona katıldılar ama bu örgütlenmesinin eskisinin kuru bir kabuğundan ibaret olduğu gerçeğini değiştirmede. Bağlı sendikaların çoğu üyelerin aidatlarından ziyade taşınmaz malları sayesinde açık kalabildiler. Doğu Bloğu'nun çöküşünden sonra yaşanan inanç kaybı özellikle DİSK'in saflarında net bir şekilde görünüyordu. Lastik-İş Türkiye'de teşebbüslerin yönetimine emeğin katkıda bulunmasına karşılık güvenli istihdam sağlanmasına dayalı Japon sendikacılığının öncüsü oldu. Aslında şirketin hedeflerine ulaşmaya yardımcı olma anlamına gelen katılımcı yönetim, bir tür demokratik süreç olarak anlatılmaktaydı. Uluslararası rekabet şartlarının baskısı karşısında, ne metal ne de kimya endüstrileri artan emek maliyetini karşılayabilir durumdaydı. Bu durumda DİSK'e bağlı kuruluşlar stratejilerini buna göre uyarladılar. Kamu sektöründeki reformlar nedeniyle kamu iktisadi teşebbüsleri büyük oranda yeni çalışan almayı bıraktığından bu anlaşılabilir bir durumdu. Dolayısıyla sendikanın tabanı giderek yavaşlıyor, bunun sonucunda özel işletmelerdeki sendikal faaliyetler önemli bir desteği ve maddi kaynağını kaybediyordu.

Örgütlü emek hareketinin kaderine etki eden başka önemli gelişmeler de yaşanmıştı. Bunların içinde en önemlisi bölgedeki düşük yoğunluklu savaş nedeniyle güneydoğu anadoludan sanayi kentlerine yönelen kitlesel göçlerdi. Hızlı kentleşme bu kentlerin kenarlarında mukim emek gücünün bileşimini aniden değiştirdi. Bu değişimler işçi sınıfının kültürüne derin etkiler bıraktı. Dahası Kürtlerin ayaklanması emekçiler arasında etnik gerilimlerin artmasına sebep oldu ve özellikle orta sınıfların gözünde toplumsal rahatsızlıklar karşısında daha sert polis uygulamalarının kullanılmasını meşrulaştırdı. Dolayısıyla koalisyon hükümetinin politik rejimi normalleştirmesi belirli toplumsal veya etnik gruplara karşı devlet şiddetinin artışıyla paraleldi.

Türkiye sanayisi, özellikle eski sovyet cumhuriyetlerinde ihracat olanaklarının açılması sayesinde önemli değişimlerden geçti. Bu gelişme tekstil sanayisinde önemli bir büyüme yarattı ve birçok küçük işletme tekstil işçisi olarak işe alabilecekleri kalabalık kent yoksulların-

dan yararlanmaya başladı. Birçok küçük işletme kuruldu ve bu küçük firmalara fason iş verilmesi diğer sektörlerden önce tekstil üretiminde norm halini aldı. Yetmişli yılların büyük fabrikaları artık Türkiye’de imalatın büyük kısmını meydana getirmiyordu. Bu gelişmenin sendika üyeliği üzerine de olumsuz etkileri oldu.

Türkiye seksenli yılların ilk yarısında uluslararası finans kuruluşlarının önerdiği yapısal uyum programlarına katıca bağlı kalmasıyla istisnai bir ülkediydi. Özelleştirmeleri de içine alan bu politik önerileri, borçlu birçok Üçüncü Dünya ülkesinden önce benimsemişti. Fakat seksenli yılların sonunda bu reformları uygulamada, doğu Avrupa ülkeleri gibi geç gelenlerle kıyaslandığında geri kalmış durumdaydı.⁶⁹ Açıkçası örgütlü emeğin Anavatan Partisi hükümetini yıkmada oynadığı rolün sonuçları olmuştu. Fakat bu en iyi ihtimalle bir pirüs zaferi olarak nitelendirilebilir. Sendikal hareketin küresel ekonominin mantığına asla alternatif bir politik projesi yoktu. Ahlak ekonomisinin ihlali nedeniyle ortaya çıkan protestolar, önceliği işçi sınıfına değil sendikalı işçilerin çıkarlarına verdi. Çitosan gibi örnekler mevcut sendikacılığın yeni ortamda sağ kalamayacağını göstermekteydi.

Türkiye Çimse-İş, Yol-İş ve Selüloz-İş gibi güçlü sendikalar hem koalisyon partileriyle bağlantıları hem de eski hükümete gösterdikleri direnişin mirası sayesinde üyelerinin refahını korumuşlardı ama özelleştirmeler veya kamu iktisadi teşebbüslerinin doğrudan kapatılması endüstriyel ilişkilere yaklaşımlarında önemli bir değişiklik yapmadıkları takdirde bu sendikaların aynı başarıyı sürdürme şanslarını yok etmekteydi. 1947’den bu yana birikmiş sendikacılık deneyimi ise onların kendini yenilemesi önünde engeldi. Mevcut yönelim yapısal dönüşümün dayatılmasına güçlü bir tepki doğurmuştu fakat işçi sınıfı için alternatif bir projenin tasarlanma şansını da kısıtlamıştı. Neticede doksanlı yıllar sendikaların sürekli zemin kaybettiği, üyelerinin işlerini kaybettiği veya çarpıcı şekilde yoksullaştıkları bir dönem oldu. Kentlere göçen yeni kent yoksullarına kıyasla birçok açıdan daha iyi durumdaydılar ama genel olarak örgütlü emek kararlı ve sessiz bir şekilde gelelemeyi sürdürdü. Böylece 2001’den sonraki ekonomik krizin

⁶⁹ Metin Ercan, Ziya Öniş, (2001), s. 109.

ardından takip edilen dönüşüm karşısında güçsüzleşmiş oldular fakat bu hala etkileri görülmeye devam eden bambaşka bir öyküdür.

Türkiye’de sendikal hareketin özel gelişim çizgisi, devlet otoritesi ve yerleşik siyasi partilerle kurduğu ilişkiler, çalışma ilişkileri düzeninin kurumsal dinamikleri ile meşru sayılan norm ve pratikleri, endüstriyel ilişkiler içindeki tarafların yerine getirmek zorunda olduğu iktisadi işlevleri koşullamaktadır. Bununla ilgili roller, yükümlülükler ve rutinlere dair bu karşılıklı ve kurumsallaşmış kavrayış, az çok sendikaların temsil ettiği örgütlü emek için bir ahlak ekonomisi inşa etmektedir. Türkiye’de örgütlü emek hareketinin gelişimi ve hükümetlerin politik tercihleri sendikaları ağırlıkla kamu iktisadi teşebbüslerinde ve özel sektörün elindeki büyük sanayi kuruluşlarında bir güce dönüştürdü. Bundan dolayı ahlak ekonomisi karşılığını öncelikle resmi istihdam kanallarında ve en başta kamu sektöründe buldu.

Genişleyen kamu sektörü her yerde savaş sonrası kurulan düzenin mirasıydı. Gelişmekte olan diğer bazı ülkelerde olduğu gibi Türkiye örneğinde de, Büyük Buhran sonucunda ortaya çıkan otuzlu yılların devletçi deneyimleri bu mirası pekiştiriyordu. Diğer hedeflerin dışında, iktidar partileri bu fabrikaları işçi sınıfı içinde popüler güç tabanları oluşturmak için kullanmışlardı. Neticede bu fabrikalarda kurulan sendikaların parlamento ve örgütlü emek arasında önemli kanallar olduğu görüldü. Çoğu örnekte sendikalar üyelerinin sorunlarını, üstlerindeki amirlerini baypas ederek Ankara’da çözüyorlardı. Bu bağ öyle etkiliydi ki büyük sendikaların liderlerinin aynı zamanda milletvekili olması olağanlaştı.

Hükümetlerin, yerleşik siyasi partilerin ve sundukları kaynakların etkisi dışında, örgütlü emek hareketine tesir etmiş diğer önemli gelişme seksenlerden önceki yirmi yılın deneyimiydi. Sermaye birikim düzeni ve küresel kapitalizmle eklemlenme biçiminde yaşanan değişim, ülkenin politik ekonomisini dönüştürdü. İthal ikameci stratejinin bu yirmi yıllık süre zarfında hükümetlerin temel ekonomi politikası olarak uygulanması, örgütlü emek hareketi için avantajlı bir politik atmosfer ve kurumsal düzen sağlamıştı. Genişleyen iç pazar en azından sanayi işçilerinin satın alma gücünde yükselmeyi mümkün kılmıştı. Bunun sonucunda emek militanlığı rejim tarafından kısmen tahammül

edilir oldu. Bu doğrultuda sendikalar önemli birer toplumsal aktöre dönüştüler ve toplumsal seferberliğin yükseldiği anlarda etkilerini görünür kıldılar.

Emek militanlığının sivrildiği bu olaylar örgütlü emek hareketini politikleştirdi. Örgütlü emeğin siyasete müdahil olması, gerek aydınlar gerekse sendikal çevreler arasında çok tartışılan kamusal bir mesele haline geldi. Bu gelişmeler uluslararası alanda bağımsızlık hareketlerinin yaşandığı ve gençler arasında sol ideolojinin hızla sempati kazandığı bir konjonktür içinde gerçekleşti. Fakat Türkiye solu Avrupa'daki akranları içinde özel bir konumdaydı çünkü onların aksine kırklı yılların sonuna dek politik arenaya girme şansı bulamamıştı ve savaş sonrası ortamda kurumsal kanallarını inşa etme fırsatını kaçırmıştı. Bunun yerine altmışlı yılların sonunda, sol siyasetin tüm kurumsal yapılarını sarsan yaygın karşı kültür hareketi ve uluslararası ekonomik kriz ortamında politik bir güce dönüşmüştü.

Bu dönemin boykotlar, grevler ve diğer toplumsal direniş formlarından oluşan toplam deneyimi, siyaset ve sendikalar arasındaki geleneksel ilişkilerde radikal bir kopuşun tetikleyicisi olmadı. Üstelik sendika militanlarının radikal sol siyasetle ilişkisini abartmamak gerekir.⁷⁰ Geçmişte olduğu gibi o dönemde de işçiler daha çok merkez partilere üyeydi. Hatta bazıları İslamcı veya faşist sağ örgütlere kayıtlıydılar. Ayrıca Türk İş, Amerikalı emek çevrelerinin etkisiyle harekette ayrılığa yol açmış partiler üstü tutum yaklaşımını benimsemişti. Sosyalist partilerin kurulması ve emek hareketine ilgi duymaları bu ayrımı tetikleyen gerilimi yarattı. Sonuçta kırklı yılların sonunda kurulan sendikalar ve anaakım siyasi partiler arasındaki ilişki modeli, sendikalar üzerinde nüfus kurmaya çalışan siyasi örgütlerin yelpazesindeki artış dışında değişmeden kaldı.

Yetmişli yıllar bir yandan farklı sendikal merkezler arasındaki çatlağın derinleşmesine tanık oldu, diğer yandansa alternatif sendikal merkezin varlığının normalleşmesine. Partiler üstü politika ilkesi işçi

⁷⁰ Sosyalist örgütlerin Türkiye'deki işçi sınıfı içinde etkisini değerlendiren bir çalışma için bkz. Yüksek Akkaya, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye Solu ve İşçi Sınıfı," yer aldığı eser: Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 790-810.

mücadelelerinin radikalleştiği ve sık sık işçilerin kurban olduğu sert siyasi şiddetin ortasında anlamını yitirmişti. Yetmişli yılların sonu ayrıca politik şiddet atmosferini daha da karanlık bir tabloya çeviren ithal ikamecilik krizine tanık oldu. Döviz kıtlığı özel sanayilerin bel bağladığı ve o döneme dek büyük karlar elde ettiği montaj üretiminin sürdürülmesini imkânsız kılıyordu. Temel ihtiyaç malzemelerinde sürekli kıtlığın yaşanması ve karaborsa kentli ücretlilerin gündelik yaşamlarını altüst etmekteydi. Hiçbir hükümet, ithal ikamecilik krizinin aşılma güçlükleriyle baş etmeye kararlıymış gibi görünmüyordu. Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi ordu, örgütlü emeği kontrol altında tutarken sermaye birikim düzenini ve yerel ekonominin küresel kapitalizmle eklemlenme biçimini dönüştürerek egemen sınıfın gücünü korumak için darbe yaptı. Neticede endüstriyel ilişkiler düzeni örgütlü emeği sakatlayacak şekilde düzenlendi. Aslında yetmişli yıllar Üçüncü Dünya'nın birçok yerinde benzer tipte kanlı darbelere tanık olmuştu.

Türkiye'nin 1980'den itibaren geçirdiği dönüşüm çağı küresel eğilimleriyle paralel bir doğrultuydu. Bretton Woods sisteminin, doların devalüasyonu ile sembolleşmiş çöküşü Keynesçi ekonominin ilkelerini itibarsızlaştırmıştı. Onun yerine eski dogmalar yeniden belirmiş ve neoklasik ekonominin yükselişi önce akademik çevreleri, sonrasında uluslararası finans kuruluşlarını ve genel olarak hükümetleri kuşatmıştı. Bu fikirler baskı da dâhil olmak üzere çeşitli araçlarla ulusal ekonomilere dayatıldı. Ancak daha ince yöntemler de vardı. Finansal yardım için bu kurumların kapısını çalan ülkelere, ekonomi politikalarını yeni yaklaşıma uyarlamaları, böylece IMF'nin nezareti altında yapısal uyum programlarını benimsemeleri talep edildi.

Özal'ın takip ettiği yapısal uyum programı diğer politik hedeflerinin yanında, kamu teşebbüslerindeki devlet paternalizmini yıkmayı amaçlıyordu. Sendikalar bu politikalara tepki gösteriyorlardı çünkü örgütlü emeğin büyük kısmının örgütsel omurgası bu kuruluşlardaydı. Yapısal uyumun sonucu işçilerin gelir düzeyinde azalma ve sendikaların itibar kaybetmesiydi. Ayrıca hükümetlerin sınıfsal yapısı ve devletin işverenlerle yakın işbirliği içinde olduğu daha da belirginleşti. Buna karşı tepkilerin neticesi sendikaların seksenli yılların sonundan

1991’de yapılan genel seçimlere kadar Özal yönetimini karşısına alan toplumsal muhalefete bir anlamda liderlik etmeleri oldu.

Bu protesto döngüsü Türkiye tarihinin en devasa emek protestolarından bazılarını içinde barındırmaktaydı. Ocak 1991’deki büyük madenci yürüyüşü ve 1989 baharının kısmen kendiliğinden ortaya çıkan toplu gösterileri Türkiye için toplumsal seferberliğin istisnai örnekleriydi. Ancak bu protesto hareketlerinin politik hedefleri, örgütlü emek hareketinin geleneğince sınırlanıp koşullanmıştı. Bu da seksenli yılların sonundaki emek mücadelelerinde politik içeriğin, kamu teşebbüslerindeki sendikacılığın birikmiş rutinleriyle şekillenmesi demekti. En azından o dönemin en büyük sendikal konfederasyonuna liderlik edenler için böyleydi. Bundan ötürü örgütlü emeğin resmi yöneticileri, kendilerini üyelerinin çıkarlarını en iyi şekilde korumakla sınırlamışlardı ve en iyisi de yeterli olmaktan uzaktı. Diğer yanda bir sınıf olarak işçilerin çıkarlarını korumak için çok az şey yapmışlardı. Sonuç olarak hükümetlerin özelleştirme programı pürüzsüzce uygulanmaya devam etti ve örgütlü emeğe yöneltilen ideolojik saldırı, kapatılmayı bekleyen ve aşırı personel çalıştıran fabrikaların verimsizliğini gösteren sayısız örneklerle desteklenir oldu. Doksanlı yıllar boyunca sendikalar üyelerinin istihdamını ve emekliliklerini korumayı başardılar ama kamu sektörü emeğin toplumsal, ekonomik ve politik statüsüyle birlikte buharlaştı.

Bugün 1986’dan 1991 yılına uzanan çalkantılı beş yıl büyük oranda unutulmuş durumda. Bunun temel sebebi, protestoların geçmiş odaklı yapısıdır ve örgütlü emek hareketinin takip ettiği alternatif bir politik vizyonun olmayışıdır. 1989 baharı ve Büyük Madenci Yürüyüşü toplumsal bir hareketin tarihsel momentleridir. Bu hareket sendikacı işçilerin yaşam tarzlarına saldıran ve gündelik rutinlerini parçalayan neoliberal saldırıyı protesto etmiştir fakat bahsedilen eksiklikler onları küresel toplumsal dönüşümlerin yönünü kavramaktan aciz bırakmıştır. Ayrıca Türk İş ile hükümet arasındaki pazarlık masalarında elde edilen pürüs zaferi işçileri bireysel düzlemde korumuş ama geçinme yollarıyla yeni yeşermekte olan mücadele kültürünün bastırılmasına izin vermiştir. Doksanlı yılların ileri dönemlerinde Özal yönetiminin kurguladığı reformların çoğu, o esnada çalışanların olmasa da gelecek kuşaklar aleyhine hayata geçirildi. Bu reformlar örgütlü emeğin top-

lam sosyal ve politik gücünü zayıflattı ve tabanlarını aşındırdı. Böylece 2001'deki ekonomik krizden sonra hükümetlerin gündemine giren ve ağırlıklıla emeğin güvencesizleştirilmesine dayanan neoliberal politikaların yeni saldırılarına karşı sendikaları savunmasız bıraktı. Seksenli yılların sonuna ait anılar bugün yankısını sadece genişleyen protesto araçlarında bulmaktadır. Bunlar hükümet çıkarlarına zarar verdiğinde Türkiye'deki örgütlü emek hareketinin hükümetlere karşı dururken kullandığı araçlardır ama o dönemde bu stratejilerin tercih edilmesi darbenin getirdiği kısıtlayıcı yasal bağlamın sonucuydu. Bugün güçsüzlüklerini yansıtan bir unsurdur. Bugün eskiden güçlü olan ve kamu sektöründe örgütlü sendikalar Ankara'da büyük binalara sahiptir ama gerçekte üyeleri azdır ve varlıklarını sürdürmek için yeni gerekçeler bulma gayretindedirler.

SONUÇ

YİTİP GİTMİŞ AHLAK EKONOMİSİ HALA İŞÇİLERE İLHAM KAYNAĞI OLMALI MIDIR?

Bu araştırmanın arkasında yatan sorunsal, görece baskıcı bir dönemde emekçiler arasında yaygın bir seferberliğin açığa çıkması ama doksanlı yıllarda rejim bazı açılardan giderek demokratikleşirken bu seferberliğin buharlaşıp uçmasındaki görünür muammadır. O dönemde sendikacı işçilerin ve örgütlerinin tepkisini ne tetiklemişti ve neden sonraki on yılda devam etmedi? Hareket öyle kesin bir şekilde ortadan yitip gitmişti ki anıları bile unutulmaya yüz tutmuştu. Bu sorunun yanıtı örgütlü emek hareketinin kurumsal gelişim çizgisinde, devletle kurduğu ilişkilerin etkisinde ve ahlak ekonomisinin özgün bileşiminde saklıdır.

Ahlak ekonomisi argümanı sadece Türkiye'deki sendikaların kamu teşebbüslerindeki olağan işleyişi değiştiren piyasa ekonomisinin buyruklarına karşı yönelttiği mücadeleye işaret etmekle kalmaz, ayrıca işçi eylemlerinin doğrudan gelir kayıplarına veya yaşam koşullarının kötüleşmesine verilmiş tepkiler olmadıklarını, aksine işverenlerin kamuda veya özelde ulusal endüstriyel ilişkiler düzenindeki mevcut normları ihlal etmelerinin sonucu ortaya çıktığını iddia etmektedir. Neticede bu ihlal özel de olsa kamu da olsa işçilerin maddi çıkarlarını geriletmiş ve gündelik yaşamlarını kötü yönde etkilemişti. Bu yerleşik normlar endüstriyel ilişkilerin kurumsal unsurlarını şekillendirmiş tarihsel gelişmelerle oluşmuşlardı. Dolayısıyla değişmeyen bir kültürün veya dünya görüşünün temel unsurları değildi. Diğer yanda dayatılan normlara karşı direnç, piyasa dayatmalarının hem ücretleri düşürmesi hem de

sendikacılığın koşullarını karşılıklı bir şekilde dönüştürmesi sonucunda açığa çıktı. Fakat piyasa buyrukları kamu teşebbüslerinde sendika militanlarının mantığına sirayet etmeye başlayınca, yani neoliberal dünya görüşüne dayanan yeni çalışma ilişkileri biçimleri kök saldıkça, bu militanlar da işyerlerini verimlilik ve kar-zarar oranıyla algılar oldular. Seleflerinin aksine bu kurumların ekonomik olmayan işlevlerinde ısrarcı olmadılar. Dolayısıyla özelleştirmeler ve dışarıya fason iş vermeler sonucunda zeminlerini kaybederlerken itaatkârlıklarını sürdürdüler.

Kamu ekonomisinin idaresinde temel ilke olarak karı azamiye çıkarma davranışlarını öne çıkaran piyasa mantığını kurmayı hedeflemiş politik ve ekonomik dönüşümlere gösterilen tepki hedefleri bakımından ağırlıklı savunmacıydı. Doğrusu endüstriyel ilişkilerdeki ahlak ekonomisinin ihlal edildiği düşünülünce tetiklenen emek isyanlarının eğilimi hemen hemen her zaman “restore edici” yapıda olmuştur. Bu doğrultuda hareket eden emek eylemleri, hemen hemen her zaman piyasa mekanizmalarının toplumsal üretim ilişkilerini daha fazla metalaştırmasını engellemeyi hedeflemişlerdir. Restore edici yapısından ötürü, hükümetin hedefleriyle rekabete girmek için ülkeye alternatif bir politik gündem önermesi söz konusu olmamıştır. Aksine bu dönüşümün mağdur ettiği kişilere, özel olarak kamu teşebbüslerinde çalışan işçilere genel olarak örgütlü emeğe kalkan olmayı hedeflemiştir. Buradan savunmacı mücadelelere ait dinamiklerin, toplumun kabul ettiği protesto türleriyle ilgili yerleşik normları asla kıramayacağı veya eylemcilerin zihinlerinde devrimci kırılmalar yaratamayacağı anlamı çıkmaz. Bununla birlikte Türkiye örneğinde, mobilizasyon sürecini çevreleyen etmenler böyle bir dönüşümü beslememiştir.

Bu koşullarda Özal yönetiminin, endüstriyel ilişkilerin kurumsal bağlamını kökten dönüştürmeyi hedeflemiş kasıtlı ve inatçı girişimleri, işçileri yabancılaştırmış ve tepkileriyle öfkelerini göstermek için onları doğrudan eyleme geçmeye kışkırtmıştır. Metal ve kimya sektörlerindeki özel işletmelerde örgütlü bağımsız sendikaların görece başarılı olmasından cesaret alan bu mobilizasyon, 1986’ın sonlarından 1991 sonuna kadar süren bir protesto dalgası yaratmıştır. Ahlak ekonomisini ihlal eden Özal yönetimi mobilizasyon sürecini tetiklemiş, bu da

protestolara sebep olmuştur ve sınıf mücadelesinin değişen yapısı hareketin kendisini radikalleştirme potansiyelini taşımıştır. Ancak politik gelişmeler Özal yönetiminin altını oymuştur ve iktidar partisinin bu ülkede yeniçağın alâmetifarıkası olarak vaaz edilen neoliberal akidelere duyduğu bağlılığın coşkusunu zayıflatmıştır.

Türkiye’deki örgütlü emek hareketinin içinden geçtiği gelişim çizgisi, bu hareketin oluşumunu belirlemiştir. Meşru temsilcisi az çok Türk İş’in üst katmanları olmuştur ve belli yollarla konfederasyon kabul edilebilir politik eleştirilerin sınırları aşıldığında protestoları yatıştırma amacıyla müdahalelerde bulunmuştur. Diğer yanda işçi sınıfına dayalı canlı bir protesto hareketi, en azından bu muhalefet içinde politik motivasyonları yüksek kesimlerin eliyle bu sınırları zorlama eğiliminde olmuştur. Otoriteler muhalefet üzerindeki politik baskıları arttırdığında, hareket ya pes etmiş ya da politik motivasyonu yüksek çeperlerin etkisiyle radikalleşmiştir. Fakat talepler bir şekilde karşılandığında sonuç, hareketin gerilemesi olmuş ve buna yeni güç dengelerinin oluşumu eşlik etmiştir. Hareketin talepleri de belirleyici bir etmendir. Değişim odaklı olmaktan ziyade restore edici niteliğe sahip talepler, yaşanan dönüşümün temel mantığını riske atmayan geçici tavizlerle uzlaşmaya gidilmesini kolaylaştırmıştır. Bu model, Özal yönetiminin Türkiye’deki örgütlü emeğin ahlak ekonomisini ihlal etmesi sonucu işçilerin başlattığı protesto hareketinin kaderini özetler niteliktedir.

Ancak bu model tarihsel olarak yapılandırılmış bir bağlam içinde işlemektedir. Sendikalı işçilerin ahlak ekonomisi kültürlerinin temel bir unsuru veya başka bir şey değil, tarihsel olarak inşa edilmiş bir hareket çerçevesidir. Türkiye’de hükümetler ve sendikalar arasında varılan, çalışma ilişkileri düzeninin yapısı ve ilgili karar alma süreç ve yordamlarına dair oluşturulan kurumsal bir düzenleme ve kavrayıştır. Bu devlet ve örgütlü emeğin birbiriyle ilişkilendiği tarihsel olaylar sürecinde inşa edilmiştir ve bu yüzden çalışma ilişkileri düzeni hakkında kendi kendisini düzenleyen piyasa mantığına dayanmaz. Kuşkusuz devlet elitlerinin genel ideolojik tercihleriyle yerleşik partiler arasındaki siyasi rekabet de bu yapıya etki etmiştir. Üç önemli olay sendikalı işçilerin ahlak ekonomisini, hem normalde itaatkâr bir sendikal liderlik yara-

tacak şekilde hem de bu liderlik yapısıyla müesses partiler ve örgütlü emek arasında sağlam bağlantılar kuracak şekilde yapılandırmıştır.

Bu açıdan ilk dönüm noktası, devletin ilk sanayileşme adımlarını attığı ve endüstriyel ilişkileri düzenleyen ilk hukuki metinlerin hazırlandığı otuzlu yıllardır. Bu dönemin politik iklimine otoriter rejimlerin Avrupa'nın büyük kısmında ön plana çıkması damga vurmuştu. Ekonomi alanında Büyük Buhran'ın sonuçları ciddi bir şekilde hissedilmiş ve uluslararası ticaret neredeyse tamamen çökmüştü. Bu koşullarda Türkiye bir yanda yerel endüstriler kurmayı tercih ederken, proleterleşmiş bir iş gücünün oluşumunu da engellemeye çalıştı. Bu devletin en büyük sanayi patronu olması demekti ve devlet bu açıdan belli oranlarda örgütlü emeği biçimlendirecekti.

Devlet bu hedeflere ulaşmak için ideolojik, hukuki ve fiziki önlemler aldı. Solidarist bir söylemi yeniden üretti ve milliyetçiliği Türk işçilerin olmazsa olmaz bir özelliği olarak kurguladı. Çalışanlarının bireysel haklarını tanıdı ve onlara yasal koruma sağladı ama kolektif haklarını tanımaya yanaşmadı. Hatta bu açıdan emeğin mobilizasyonunu ve her tür örgütsel girişimini bir suç olarak gördü. Son olarak sanayi işletmelerini Anadolu'nun geneline yaydı ve iş yasalarındaki normları ağırlığı kalabalık ve sanayileşmiş kent merkezlerinde bulunan özel işletmelere uygulama konusunda hiç hevesli olmadı. Sonuç olarak kalkınmacı bir söylem ile milliyetçi Türk işçileri ve kamu iktisadi teşebbüslerinin övgüye layık rolüne vurgu yapan bir anlatı inşa edildi. Bu sessiz bir anlaşmaya dayanıyordu. Devlet istihdam ettiği işçi-yurttaşlarına refah vaat ediyor, karşılığında onların yürürlükteki kısıtlayıcı kanunlara tam riayet etmelerini bekliyordu.

Ahlak ekonomisinin oluşumunda hayati öneme sahip ikinci dönüm noktası, Türkiye'de sendikacılığın kırklı yılların ortasından ellili yılların ortasına kadar uzanan kurulma dönemi idi. Bu dönemde savaşın zorluklarıyla oluşan hayal kırıklıkları, rejim serbestleşmeyi tercih ettiği noktada işçiler arasında toplumsal seferberliğin fitilini ateşlemişti. Fakat bu seferberliği kendi çıkarlarına göre şekillendirmeye çalışan hükümet, yeni kurulmuş sendikalara etki etmek için incelikli ve ince-likli olmayan araçlarla müdahalelerde bulunmuştu. Bu mücadelenin sonucu örgütlü emek ve siyasi partiler arasındaki bağlantı formunun

değişmesi oldu. Rekabetçi seçimlerin varlığına paralel olarak devlet tek ve birleşik bir yapı olmaktan çıkmış ve sendikalar, diğer işlevlerinin yanı sıra, üyelerini müesses nizam partilerinin parlamenter siyasetine bağlayan araçlar da olmuştu. Dolayısıyla politik katılımın parlamento dışı araçları kısmen önemsizleşti ve Ankara'daki lobicilik faaliyeti siyasetle örgütlü emeğin bağ kuracağı temel araca dönüştüler. Benzer şekilde, önceki dönemin kalkınmacı ideolojik söylemleri değişmeden kalsa da kamu sektörü klientalist ilişkilerin merkezi olarak hizmet etmeye başladı ve kamu iktisadi teşebbüslerinin farklı farklı yerlerde kurulması sendikal örgütlülüğün de yayılmasını sağladı.

Üçüncü dönüm noktası ülkenin sanayileşmesine yön veren politika olarak ithal ikameciliğin uygulanmasıyla başladı. Bu dönem bu özel politik paketin avantajlı ekonomi politikaları sayesinde örgütlü emek hareketinin güçlenmesine tanık oldu. Daha olgun sendikalar Marmara bölgesinde oluşmaya başlamış sanayi merkezlerinde örgütsel bir seferberliğe giriştiler ve bu sayede buradaki özel endüstrilerde bir tutunma noktası yarattılar. Maharetleri, fedakârlıkları ve avantajlı siyasal iklim sendikaların özel sektörlerde örgütlenip buralarda görece kazançlı anlaşmalar yapabilmelerine izin verdi. Çok daha radikal hak alma yöntemleri de sonuç getirebiliyordu ve bu mücadelelerin olumlu sonuçları ülke basınında manşetlerden duyuruluyor, özendirme etkileri bir bütün olarak sendikal harekete etki eden sonuçlar doğuruyordu.

İstanbul bölgesi ve çevresinde güçlü olan bu örgütsel çizgi, örgütlü emeğin Ankara merkezli geleneksel önderleri tarafından dışlanmıştı. Bunun altında belki Soğuk Savaş'ın uluslararası politik iklimi de vardı. Müesses nizam partileri de sendikal hiyerarşinin üst katmanlarında bulunan ortakları da bu çizgiyi sınırlama gayretindeydi. Bu yeni strateji üretim sürecinde aldığı konumdan ileri gelen gücüyle emek için yeni hak ve ayrıcalıklar elde etme hedefindeydi. Fakat ithal ikameci strateji yapısal krize girince, bu hareket tarzı buharlaştı. İki sendika merkezi arasında kalan tek fark büyük oranda birbirinden farklı politik bağlantılarıyla. Yine de bu dönemin kümülatif deneyimi emeğin protesto araçlarını zenginleştirmiştir.

Sendikalı işçilerin ahlak ekonomisi altmışlı ve yetmişli yıllarda sendikalar için güçlü bir meşruiyet kaynağı oldu. Diğer yanda hare-

ket protesto araçlarını zenginleştirdi ve politik sistem içindeki etkisini arttırdı. Müesses nizam partileri ile sendikalar arasındaki karşılıklılık, özellikle DİSK CHP'nin demokratik sol hizbine yaklaştıktan sonra çok sorun yaşamadan işlemeye devam etti. Dönemin sanayileşme girişimleri mevcut söyleme katkıda bulundu ve devletçilik işçileri devlete bağlayan ideolojik bir araç olarak tekrar sahneye girdi. Milliyetçi vaaz geriledi ama hareketin sol kanadı, Türk İş'teki Amerikan etkisini kınarken hep yurtseverliğe vurgu yapmaktaydı. Hak talep etmenin parlamento dışı araçları örgütlü emeğin repertuarında yer bulmaya başladı ama resmi kanallara ve gayriresmi patronaj ağlarına dayanma önceliğini korudu.

Darbenin kendisi bile, milliyetçi Türk işçilerinin ulusal kalkınma hedeflerine yaptığı katkıyı överek ve işçilerin amaçlarına ulaşmak için müesses nizamın sınırları içinde kalma gerekliliğini vurgulayarak sendikalı işçilere ait ahlak ekonomisinin belli unsurlarını güçlendirdi. Bununla birlikte kamu işçilerinin ahlak ekonomisinin maddi dayanaklarının yetmişli yılların sonundan itibaren hızla erimeye başladığı da belirtilmek zorundadır. İşçilerin gerileyen gelir düzeyleri ve hükümetlerin onları korumaktan aciz oluşu, kamu sektörünün gerilemesi ve kendiliğinden sivil itaatsizlik olaylarının artması, hatta işçilerin de içinde olduğu silahlı çatışmaların yaşanması hep aynı yöne işaret etmekteydi. Ekonomik model ahlak ekonomisini ayakta tutamıyordu. Bu noktada egemen sınıfın tercihi küresel kapitalizmin önceliklerine paralel bir şekilde, bu modelin yerine nerdeyse tümüyle piyasa mantığına dayalı bir politik ekonomiyi yerleştirmekti. Bu siyasetin kurumsal işleyişinde, çalışma ilişkileri düzeninde resmi ekonomik, politik, toplumsal ilişki sahalarını çevreleyen ideolojik söylemlerde radikal bir dönüşümü şart koşmaktaydı.

Bu dönüşümün sorumlusu Özal yönetimi olmuştu ve kurumsal düzeyde bazı ciddi değişimler yaşanmasına rağmen, esas başarısını ideolojik alanda kazanmıştı. Özal'ın yönettiği hükümetler sendikal liderleri yatıştırmakta kullanılan geleneksel yöntemleri bıraktı ve destek için küçük Anadolu kentlerinde kamu iktisadi teşebbüslerinin etrafında kümelenmiş seçmenlere dayanmayı tercih etmediler. Açıkça ülkenin geriliğini bu kuruluşlara ve çalışanlarına yükleyip, kalkınma-

cı söylemlerle işçilerin kalkınmada oynadığı rolü övmeyi kenara attılar. Ücret düzeyleri, özelleştirmeler veya kamu sektöründeki reformlarla ilgili yorumları nedeniyle sendikalar aleyhine yapılan düşmanca konuşmalar bu dönemde olağan hale gelmişti. Dahası ilk özelleştirmeler yapıldı ve ileride yapılacak özelleştirmelerin yasal bağlamı oluşturuldu. Bazı düzenlemeler, devlet tekellerinin ürettiği mallarda tarifelerin kaldırılmasında olduğu gibi örgütlü emeğin çıkarlarına dolaylı yoldan zarar vermekteydi. Kamu işverenleri sendikasıyla özel girişimcilerin kuruluşlarını birleştirmek veya ister sanayici ister tüccar olsun özel girişimcilerin yararına devlet tekellerinde işçileri greve zorlamak gibi pratiklerse açıkça hükümetin sınıfsal yapısını ifşa eder cinstendi. Bunların tümü bir araya toplandığında sendikalı işçilerin ahlak ekonomisine karşı büyük çaplı bir saldırı meydana getirmektedir.

Emek sürecinin daha da metalaşmasını amaçlayan bu saldırının karşısında bulunduğu direnç, yukarıda aktarılan protesto dalgası sayesinde söz konusu süreci yavaşlattı fakat uzun vadede alınan bu ufak zafer belirtildiği gibi anlamsız hale geldi. Bugün Türkiye’de örgütlü emek hem sayısal açıdan hem de ideolojik seviyesi açısından zemin kaybetmiş durumdadır. Maddi çıkarlarına zarar veren kasıtlı hükümet politikalarına karşı etkin bir şekilde direnmesini sağlayacak güce de, böyle bir direniş için gereken toplumsal ve politik desteğe de sahip değildir. Belli ki neoliberal taarruzu itibarsızlaştıran son küresel gelişmeler ve toplumsal meselelere dayalı hareketlerin yeniden canlanması yankısını Türkiye’deki sendikal harekette bulmamaktadır. Geçmiş mücadelelerden kalan, bugünün mücadelesini ileriye taşımada örgütlü emeğe ihtiyaç duyduğu özgüveni fazlasıyla verebilecek anılar uzun zaman önce yitip gitmiştir. Bundan dolayı Edward Thompson’un dediği gibi onların verdiği mücadelenin anlamını “gelecek nesillerin horgörmesinden” kurtarmak emek siyasetini çalışanların görevidir ve burada amaçlanan hedeflerden biri de budur.

Bu araştırma, darbeden sonra gerçekleştirilen kurumsal dönüşümün uzun vadeli sonuçları sendikaların neticede zayıf düşmesine, böylece çıkarlarına zarar veren hükümet politikalarına direnç göstermemesine neden olsa da, köklerini doksanlı yılların ortasından bu yana sınıf merkezli halk direnişlerine borçlu muhalif toplumsal hare-

ketlerin ortadan kalkmasının sadece 24 Ocak ekonomik kararlarının başlattığı kurumsal dönüşümle ve akabinde seksenli yılların sonuna dek süren yapısal uyum dönemiyle ilgili olmadığını iddia etmektedir. Aksine doksanlı yıllarda yaşanan dönüşüme işçi sınıfından herhangi bir tepkinin gelmemesinde sebep, seksenli yılların sonunda neoliberal ekonominin hücumu ve neo-muhafazakâr politikalara tepki olarak başlamış mücadelenin kendi içindeki eksikliklerdir. Kendi ahlak ekonomisini koruma amacıyla hareket eden emek mobilizasyonu, neoliberal dönüşümün meydan okumasına karşılık verme imkânından yoksundu çünkü temelde artık maddi temeli olmayan bir geçmişi yeniden inşa etmeye çalışmakla kalmıyor, kendisini politik saikleri olan bir sınıf örgütü olarak değil de bir lobi grubu olarak algılıyordu. Ahlak ekonomisine dayanak olan toplumsal politik örüntü siyasi bir vizyon taşıyor, aksine kendi üyelerinin çıkarlarını korumakla uğraşıyordu.

Yine de takip eden dönem birbirinden kopuk bazı emek protestolarına tanıklık etti. Seksenli yılların sonundaki canlı seferberlik dönemiyle karşılaştınca Özal yönetiminin çöküşünü takip eden dönemde farklı bir mantığın damga vurduğunu belirtmek gerek. Sendikalar kamu sektörünün işlevi ve işleyişini reformdan geçirmenin zorunluluğunu kabul etmişlerdi fakat bunun yapılış şekli hakkında çekinmeleri vardı. İşçilerin emeklilik planları ve istihdam olanakları zarar görmemeliydi. Bundan ötürü aynı ahlak ekonomisi doksanlı yıllarda ve sonrasında gerçekleşen cılız protestolara uyarlanamaz. Bu bağlamda akla üç örnek gelmektedir. Tarihsel sırayla bunlar kapatılan devlet köy hizmetleri müdürlüklerinde çalışan Yol-İş üyelerinin mücadelesi, kapanan Kocaeli SEKA fabrikasındaki işçilerin protestoları ve TEKEİ işçilerinin direnişidir.

İlk hadise Yol-İş'in hükümete köy hizmetlerinde çalışan üyelerinin taleplerini hatırlattığı bir eylemdi, çünkü kırsal kesimde on binlerce insanı istihdam eden ve bu sayede ülkenin en güçlü sendikalarından birini yaratmış bu dev hükümet kuruluşu kapanmak üzereydi. Yol-İş kısmen işçi eylemleriyle Özal yönetiminin yıkılmasıyla oluşmuş sessiz uzlaşmaya paralel bir şekilde üyelerine istihdam garantisi istiyordu. Sendika bir şekilde bu hedefini güvence altına aldı. İkinci hadise de benzer bir nitelikteydi ve neticede SEKA işçileri Kocaeli belediyesine

aktarıldı. Diğer yanda TEKEL direniş i benzer bir dinamikten kaynaklanmış olmasına rağmen örgütlü emek hareketinin artan zayıflığı ortaya çıkan olumsuz sonuca etki etti. Belli ki Özal yönetimi geriledikten sonra hayata geçirilmiş kamu sektörü reformunun işleyiş şekliyle ilgili karşılıklı anlayış ortadan kalkmıştı ve mevcut haliyle örgütlü emek buna meydan okuyamayacak kadar güçsüzdü.

Bugün sendikal hareket geçmiş kazanımlarına dayanarak ve mevcut hedefleri üzerine kafa yorarak kendisini yeniden kurmak zorundadır. Ahlak ekonomilerine dayanak olan eski düzen artık yoktur. Dahası son yirmi yıla damga vuran ve sendikaları erozyona uğratmış kamu sektörü reformu ve endüstriyel ilişkiler düzeni üzerine varılan örtük anlaşma hükümet tarafından gözetilmemektedir. Aslına bakılırsa bunlar dezavantajlı koşullardır fakat umutsuzluğa ve uyuşukluğa kapılmak anlamsızdır. Aksine geleneksel sendikacılığın mevcut norm ve pratiklerinde yaşanan aşınma, örgütlü emek hareketinin canlanması için eşi görülmedik fırsatlar yaratabilir. Türkiye’de işçi hareketi seksenli yılların olumsuz koşulları altında, kendi deneyimlerine ve protesto araçlarına dayanarak dönemin politik gelişmelerine damgasını vurmayı başarmıştı. Bu ne bir anomali ne de istisnai bir durumdu. Aksini düşünmek temelsiz ve sebepsizdir.

KAYNAKÇA

I- Birincil Kaynaklar

- Hürbilek*, Nisan 1948- Eylül 1948.
İşçi Hakkı, Temmuz 1951- Ekim 1951.
Yeni Çözüm, Şubat 1987- Ocak 1990.
İstanbul Tekstil ve Örmeye Sanayi İşçileri Sendikası. *1959-1961 Devresi Faaliyet Raporu*, Alpaslan Matbaası, İstanbul, 1961.
İşçilerin Sesi, Mayıs 1989- Şubat 1992.
Odyak, Sait; Aryal, Haydar. “Sosyal Meseleler Hakkında Rapor” (İzmir), 1956, (Bu metin daktiloyle yazılmış yirmi beş sayfadan oluşmaktadır ve Rebi Barkın’ın kişisel evrakları arasında bulunmaktadır. Özgün nüshası Mehmet Alkan’ın kişisel arşivinde bulunmaktadır.)
T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt. 22-24, Ankara, 1930.
T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt. 12, Ankara, 1936.
T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt. 4, Ankara, 1947.
T.C. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, cilt. 2, Ankara, 1961.
T.C. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt. 6, Ankara, 1970.
T.C. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, cilt. 9, Ankara, 1983.
T.C. *Resmî Gazete*, no. 18040, (7 Mayıs 1983).
TMİS. *Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası Program ve Nizamnamesi*, Nam Basımevi, İstanbul, 1946.
Türk-İş. *Genel Kurul Tutanağı: On Üçüncü Genel Kurul*, Ankara, 1983.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu. *14. Olağan Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu*, Ankara, 1982.
Türkiye Yol-İş Sendikası. *İkinci Olağan Genel Kurul Kararları: Program ve Taleplerimiz*, Ankara, 1986.

II- İkincil Kaynaklar:

- “C.H.P. Olağanüstü Büyük Kurultayında Cumhurbaşkanımız Milli Şef İnönü’nün İrade Buyurdukları Tarihi Nutku,” *Ayın Tarihi*, no. 150, (Mayıs 1946), s. 32-37.
- “Çalışma Ve İşletmeler Bakanları Dün Kırıkkale İşçileri ile Görüştü” *Zafer*, 10.07.1950.
- “Grevlere Destek Mitingi: İşçi Toplantısı İçin Polis Sıkı Önlem Aldı,” *Güneş*, 21.09.1987.
- “İşletmeler ve Çalışma Bakanlarının Tahkikleri,” *Zafer*, 29.08.1950.
- “The Miners’ Strike: A Balance Sheet,” *Marxism Today*, (Nisan 1985), s. 21-27. 354
- Abel-Smith, Brian. “The Beveridge Report: Its Origins and Outcomes” *International Social Security Review*, cilt. 45, no.1-2, (Ocak1992), s.5-16.
- Aglietta, Michel. “World Capitalism in the Eighties” *New Left Review*, no. 136, (Kasım-Aralık 1982), s.5-41.
- Ahmad, Feroz. “Military Intervention and the Crisis in Turkey” *MERIP Reports*, no.93, (Ocak1981), s.5-24,
- Ahmad, Feroz. “Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social Economic Policies of the Young Turks 1908-1918” eser: Osman Okyar, Halil İnalcık (eds.), *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Meteksan, Ankara, 1980, s. 329-350.
- Akalın, İlhan. *Güdümlü İşçi Hareketi: Sendikaların Mahzun Öyküsü*, Gelenek Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Akalın, İlhan. *Kısa DİSK Tarihi (1960-1980)*, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1995.

- Akkaya, Yüksel. “1960 Sonrasında İşçi Hareketleri” eser: *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 105-112.
- Akkaya, Yüksel. “Belediyelerde İşçi Hareketleri” *Praksis*, no.2, 2001, s.270-287.
- Akkaya, Yüksel. “Korporatizmden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı” eser: Tanıl Bora (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.829-840.
- Akkaya, Yüksel. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye Solu ve İşçi Sınıfı” eser: Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 790-810.
- Akkaya, Yüksel. “Türkiye İmalat Sanayiinde Emek ile Sermaye Arasındaki Bölüşüm Sorunu” ODTÜ Congress of International Economics V, (11-14 Eylül 2002).
- Akkaya, Yüksel. “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1” *Praksis*, no.5, 2002, s. 131-176.
- Akkaya, Yüksel. “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-2” *Praksis*, no.6, 2002, s.63-101.
- Akkaya, Yüksel. “Yeni Yasaların Kısacasında Sınıf Örgütleri” birinci Sınıfsal Araştırmalar sempozyumuna sunulan makale, TUSAM (14-16 Ekim 2004).
- Akkaya, Yüksel; Güngör, Fatih. “Düzen ve Kalkınma Arayışları İçinde Türkiye’de Sendikacılık ve Milliyetçilik” *Mülkiye Dergisi*, cilt. 24, no.220, 2000, s.237-268.
- Aktar, Ayhan. “Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?” *Toplum ve Bilim*, no.71 (Kış 1996), s. 97-147.
- Alexander, Christopher. “The Architecture of Militancy: Workers and the State in Algeria, 1970-1990” *Comparative Politics*, cilt. 34, no. 3, (Nisan 2002), s. 315-335.
- Alp, Tekin. “İktisadi Kalkınmamız ve Yeni Devletçiliğimizin Umdeleri” eser: Nevin Coşar (ed.) *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 71-93.

- Arıcanlı, Tosun; Rodrik, Dani. "An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalization and Structural Adjustment" *World Development*, cilt.18, no.10, 1990, s.1343-1350.
- Arnold, Thomas Clay. "Rethinking Moral Economy" *The American Political Science Review*, cilt. 95, no. 1, (Mart 2001), s. 85-95.
- Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- Atabaki, Touraj; Brockett, Gavin D. "Ottoman and Republican Turkish Labor History: An Introduction" *International Review of Social History*, no. 54, s.17, 2009, s. 1-17.
- Ataman, Üzeyir. "DGM Direnişi" in *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1996, s. 304-305.
- Atiyas, İzak. "The Private Sector's Response to Financial Liberalization in Turkey" World Bank, Working Paper no.167, 1989.
- Aybar, Mehmet Ali. *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İnkılap ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.
- Aydın, Zafer. *Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*, TÜSTAV, İstanbul, 2010.
- Baccaro, Lucio; Hamann, Kerstin; Turner, Lowell. "The Politics of Labor Movement Revitalization: The Need for a Revitalized Perspective" *European Journal of Industrial Relations*, cilt.9, no.1, 2003, s.119-133.
- Balassa, Bela. "Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: The Turkish Experience" *The Middle East Journal*, 37:3, (Yaz 1983), s. 429-447.
- Bali, Rıfat N. *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Barkey, Henry. "State Autonomy and Crisis of Import Substitution" *Comparative Political Studies*, cilt.22, no.3, (Ekim 1989), s.291-314.

- Barkın, Rebi. “İşçi Sendikaları Birliklerinin Kapatılması” *Ulus*, 15 Ocak 1957.
- Barkın, Rebi. “İşçi Ücretleri Davası” *Ulus* 24 Kasım-1 Aralık 1953.
- Barkın, Rebi. “İşçinin Geçim Davasında İşçilere ve Sendikalara Düşen Vazifeler” *Hürbilek*, 29 Mayıs 1947.
- Barkın, Rebi. “Mesken Buhranı Karşısında Gecekonduların Durumu” *Hürbilek*, 17 Nisan 1948.
- Barkın, Rebi. *İşçiler İçin*, CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu yayın no: 2, Ankara, 1958.
- Baştürk, Abdullah. *Yargı Önünde Savunma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1986.
- Benhabib, Seyla. “The Next Iran or the Next Brazil: Right Wing Groups Behind Political Violence in Turkey” *MERIP Reports*, no.77, (Mayıs 1979), s.16-17.
- Bianchi, Roberto. *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1984.
- Birtek, Faruk. “Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü 1932-1950” eser: Nevin Coşar (ed.) *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.143-172.
- Bonefeld, Werner. “European Integration: The Market, the Political and Class” *Capital & Class*, no. 77, (Yaz 2002), s. 117-142.
- Booth, William James. “On the Idea of Moral Economy” *The American Political Science Review*, cilt. 88, no. 3, (Eylül 1994), s. 653-667.
- Boratav, Korkut. “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi” eser: *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s. 39-52.
- Boratav, Korkut. “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları” eser: Nevin Coşar (ed.) *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.117-118.
- Boratav, Korkut. “Import Substitution and Income Distribution under a Populist Regime: The Case of Turkey” *Development Policy Review*, cilt.4, no.2, 1986, s.117-139.

- Boratav, Korkut. "Inter Class and intra Class Relations of Distribution under Structural Adjustment" in Tosun Arıcanlı, Dani Rodrik (eds.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, London, MacMillan, 1990, s.199-229.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Yayınevi, Ankara, 2003.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982.
- Boratav, Korkut; Ökçün, Gündüz; Pamuk, Şevket. "Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi: 1839-1913" *Yapıt*, no. 49/4, (Nisan-Mayıs 1984), s.62-76.
- Brown, Irwing. "Türkiye'de Sendikal Hareket" *Tarih ve Toplum*, no.67 (Temmuz 1989), s.46-49.
- Buğra, Ayşe. "Bir Krize ve Bir Ahlaki Ekonominin Çöküşüne Dair" *Birikim*, no.145, (Mayıs 2001) s.46-59.
- Buğra, Ayşe. "Sınıf ve Siyaset" *Toplum ve Bilim*, no. 113, 2008, s.9-20.
- Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya Sezai; Yıldırım, N. *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)* SBF Yayınları, Ankara, 1974.
- Çağdaş Araştırma Merkezi. *Demokratik Yükselişe Doğru*, Gümüş Matbaası, İstanbul, 1986.
- Calabrese, Andrew. "Communication, Global Justice and the Moral Economy" *Global Media and Communication*, cilt.1, no.3, 2005, s. 301-315.
- Çalışkan, Koray. "Organism and Triangle: A Short History of Labor Law in Turkey" *New Perspectives on Turkey*, no. 15, (Güz 1996), s. 95-118.
- Candaş, Ayşen. "Hobbesian Security Paradigm and the Politics of Fear" Chicago Uluslararası Öğrenciler Birliği'nin yıllık toplantısında sunulan makale, (28 Şubat-3 Mart 2007).
- Çeçen, Anıl. *Türkiye'de Sendikacılık*, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973.
- Çelik, Aziz. "Bahar Eylemleri 1989" *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1996, s.103-104.

- Çelik, Aziz; Aydın, Zafer. *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev*, TÜSTAV, İstanbul, 2006.
- Çetinkaya, Y. Doğan. “Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler” eser: Y. Doğan Çetinkaya (ed.), *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.15-61.
- Çetinkaya, Y. Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çetinkaya, Y. Doğan; Benlisoy, Foti. “İştirakçi Hilmi” eser: Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.165-183.
- Çetinkaya, Y. Doğan; Doğan, Mustafa Görkem. “TKP’nin Sosyalizmi (1920- 1990)” eser: Murat Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 275-338.
- Cizre, Ümit. “Korporatizm ve Türk Sendikacılığı-1” *Birikim*, no. 41 (Eylül 1992), s.30-37.
- Cizre, Ümit. “Korporatizm ve Türk Sendikacılığı-2” *Birikim*, no.42 (Ekim1992), s.46-55.
- Çölaşan, Emin. *24 Ocak Bir Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1984.
- Collier, David; Brady, Henry E. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools Shared Standards*, Rowman Littlefield, Lanham, 2004.
- Collier, Ruth Berins; Collier, David. *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University Press, New Jersey, 1991.
- Cronin, James E. “Strikes and Power in Britain, 1870-1920” eser: Leopold Haimson, Crouch, Colin. *Post-democracy*, Polity Press, London, 2004.
- Cumhuriyet Halk Partisi. *C.H. Partisinin İstanbul Kongresindeki Konuşmalar*, Ulus Basımevi, Ankara, 1947.
- Cumhuriyet Halk Partisi. *İşçiler CHP’de Birleşelim*, Akış Basımevi, Ankara, 1973.
- Della Porta, Donatella. “Multiple Belongings Tolerant Identities and the Construction of another Politics: Between the European Social Forum and the Local Social Fora” eser: Sydney Tarrow

- Donatella Della Porta (eds.), *Transnational Movements and Global Activism*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2005, s.175-202.
- Della Porta, Donatella; Diani, Mario. *Social Movements: an Introduction*, Oxford, Basil Blackwell, 1999.
- Della Porta, Donatella; Mosca, Lorenzo. "Global-net for Global Movements? A Network of Networks for a Movement of Movement" *Journal of Public Policy*, vol.25, no.1, (Mayıs 2005), s.165-190.
- Desan, Suzanne. "Crowds, Community, and Ritual in the work of E. P. Thompson and Natalie Davis" eser: Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, University of California Press, Londra, 1989, s.47-71.
- Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu. *1979 Ekonomik Rapor*, DİSK yayınları, no.35, İstanbul, 1980.
- Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu. *Erdemir Grevinin İç Yüzü*, DİSK Yayınları no.11, İstanbul, 1974.
- Doğan, M. Görkem. "Darbe Sonrası Yeni Birikim Rejimine Geçişte Örgütlü İşçi Hareketinin Geriletilmesinin İşlevselliği" *Eğitim Toplum Bilim*, cilt. 3, no.12 (Güz 2005), s.20-39.
- Doğan, M. Görkem. "Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine" eser: Yusuf Doğan Çetinkaya (ed.), *Toplumsal Hareketler Tarih Teori ve Deneyim*, İletişim, İstanbul, 2008, s.333-334.
- Doğan, Mustafa Görkem. *Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions during the Transition to Multi Party Politics: The Case of the Worker's Bureau of the Republican People's Party*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) BÜ ATA, İstanbul, 2003.
- Doğanay, Sinan. "Grev Dalgası Yayılıyor" *Yeni Çözüm*, no.2, (Şubat 1987), s.10-11.
- Dommergues, Pierre. "Dès 1978, l'Outillage Intellectuel Est en Place" *Manière de Voir*, no.72, (Ocak 2004), s.15-17.
- Dönmez, Murat. "Karanlık Dehlizlerden Aydınlık Geleceğe" *Birikim*, no. 21, (Ocak 1991), s.64-66.

- Dumont, Paul. "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmış Kaynaklar" *Toplum ve Bilim*, no.3, (Güz 1977), s.31-50.
- Dumont, Paul. "A Propos de la Classe Ouvrière Ottomane à la Veille de la Revolution Jeune-Turque" *Turcica*, 1977, s.229-251.
- Dumont, Paul. "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu" eser: Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher (eds.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.73-112.
- Ekin, Nusret. *İşgücü ve Ekonomik Gelişme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1968.
- Engels, Friedrich. *Condition of the Working Class in England*, Penguin Books, Londra, 1987.
- Ercan, Metin; Öniş, Ziya. "Turkish Privatization: Institution and Dilemmas" *Turkish Studies*, cilt.2, no.1, (Bahar 2001) s.109-134.
- Erdoğan, Necmi. "Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar" *Toplum ve Bilim*, no.78, (Güz 1998), s.22-37.
- Erişçi, Lütfü. *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997.
- Eroğul, Cem. "The Establishment of Multiparty Rule 1945-71" eser: E.A. Tonak and I. C. Schick (ed.), *Turkey in Transition, New Perspectives*, Oxford University Press, New York, 1987, s.101-118.
- Ertan, Tayfun. "İngiltere'de Kömür İşçileri Grevi -1984\1985" *11. Tez*, cilt. 5, (Şubat 1987), s.110-149.
- Esen, Bülent Nuri. *Türk İş Hukuku*, AÜHF Yayını, Ankara, 1944.
- Etingü, Turgut. *Kömür Havzasında İlk Grev*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.
- Fenik, Mümtaz Faik. "İşçileri Süratle Tatmin Etmeliyiz" *Zafer*, 24 Aralık 1950.
- Gajewska, Katarzyna. "The Emergence of a European Labor Protest Movement?" *European Journal of Industrial Relations*, Cilt.14, no.1, 2008, s.104-121.

- Gamble, Andrew. *The Free Economy and the Strong State: the Politics of Thatcherism*, Macmillan, Basingstoke, 1988.
- Gamson, William A.; Meyer, David S. "Framing Political Opportunity" eser: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald, (ed.) *Comparative Perspectives on Social Movements Political Opportunities, Mobilising Structures and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s.275-290.
- Gersuny, Carl; Kaufman, Gladis. "Seniority and the Moral Economy of US Automobile Workers, 1934-1946" *Journal of Social History*, no. 18-3, (Bahar 1985) s.463-475.
- Gökmen, Özgür. "Çok-Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi" *Toplum ve Bilim*, no. 78, 1998, s. 161-186.
- Gramsci, Antonio. *Prison Notebooks*, Columbia University Press, New York, 1992.
- Granovetter, Mark. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness" *American Journal of Sociology*, cilt. 91, (Kasım 1985), s. 481-510.
- Gülalp, Haldun. "Patterns of Capital Accumulation and State Society Relations in Turkey" *Journal of Contemporary Asia*, cilt.15, no.3, 1985, s.329-348.
- Gülalp, Haldun. *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- Güler, İlknur. "Serbest Bölgeler İhracata Yönelik Birikim ve Sermayenin Kurtarılmış Bölgeleri" *Yeni Çözüm*, no. 3, (Mart-Nisan 1987), s.16-17.
- Gülmez, Mesut. "1936 Öncesinde İşçi Haklar" sempozyum makalesi, *Worker Rights in the Fifteenth Anniversary of the Labor Code*, (22-24 Mayıs1986).
- Gülmez, Mesut. "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev" *Toplum ve Bilim* no.12 (Kış1980), s.50-64.
- Gülmez, Mesut. "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı" *Amme İdaresi Dergisi*, cilt. 16, no. 4, (Aralık 1983), s. 3-15.
- Güner, Tolga. "Bağımsız Sendikacılık ve Laspetkim-İş" *Yeni Çözüm*, no.3, (Mart-Nisan 1987), s. 10-13.

- Güner, Tolga. "Netaş İşçileri Tek Yumruk" *Yeni Çözüm*, no.2, (Şubat 1987), s.8-9.
- Güntepe, Ragıp. "Yükselen İşçi Hareketleri Devrimci İşçiler İçin Bir Uyarıdır" *Yeni Çözüm*, no. 24, (Mayıs 1989), s.5-7.
- Gürboğa, Nurşen. "Compulsory Mine Work: The Single Party Regime and the Zonguldak Coalfield as a Site of Contention, 1940-1947" *International Review of Social History*, no. 54, s.17, 2009, s. 115-142.
- Güzel, M. Şehmus. *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950*, cilt. 1, (yayınlanmamış tez), AÜSBF, Ankara, 1982.
- Güzel, M. Şehmus. "1930'larda İşçi Örgütlenmesi" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, n. 83, (Eylül 1986), s.61-64.
- Güzel, M. Şehmus. "1940'larda İşgücünün (İşçilerin) Özellikleri" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 119 (Mayıs 1990), s. 18-22.
- Güzel, M. Şehmus. "1946 ve Sonrasında Türkiye'de Grev Tartışması" *Toplum ve Bilim*, no. 40 (Kış 1988), s.46-50.
- Güzel, M. Şehmus. "1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler" *11. Tez* cilt. 5, (Şubat 1987), s.76-91.
- Güzel, M. Şehmus. "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi" *Tarih ve Toplum*, no. 50, (Şubat 1988), s. 52-56.
- Güzel, M. Şehmus. "Grev Hakkı, Anayasa ve Lokavt" *AYKO Eğitim ve Bilim Dergisi*, no. 1, (Haziran 1982), s.112-122.
- Güzel, M. Şehmus. "İkinci Dünya Savaşında İşçiler ve Sermaye" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 150, (Aralık 1992), s. 31-41.
- Güzel, M. Şehmus. "İsmet İnönü, Sosyal Politika ve Grev" *Yapıt*, no.10, (Nisan 1985), s.67-86.
- Güzel, M. Şehmus. "Sendikal Basında Hürbilek Gazetesi Örneği" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no. 78, (Mayıs 1985), s.47-49.
- Güzel, M. Şehmus. "Sendikal Basında Sendika Gazetesi Örneği" *Tarih ve Toplum*, no. 60, (Aralık 1988), s.46-50.
- Güzel, M. Şehmus. "Tatil-i Esgal Var mı?" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, no.77 (Şubat-Mart 1985), s.37-43.
- Güzel, M. Şehmus. *İşçi Tarihine Bakmak*, TÜSTAV, İstanbul, 2007.

- Güzel, M. Şehmus. *Türkiye’de İşçi Hareketi (1908-1984)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güzel, M. Şehmus. *Türkiye’de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950*, cilt. 2, (yayınlanmamış tez), AÜSBF, Ankara, 1982.
- Güzel, M. Şehmus. “1845 Tarihli Polis Nizamı, Sansür, Tatil-i Mesalih, Toplantı, Ziham ve Cemiyetler” *Süreç* 1981/4 c.2, no.8, s. 22-39.
- Hall, Peter. “The Movement from Keynesianism to Monetarism: Institutional Analysis and British Economic Policy in the 1970’s” eser: Kathleen Thelen, Sven Steinmo ve Frank Longstreth (ed.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, New York, 1992, s. 90-113.
- Hall, Peter; Taylor, Rosemary C.R. “The Political Science and Three New Institutionalisms” *MPIFG Discussion Paper* 96/6 (Haziran 1996).
- Hall, Stuart. “The Great Moving Right Show” *Marxism Today*, cilt. 23, no.1, (Ocak 1979), s. 14-20.
- Hall, Stuart; Jacques, Martin. (ed.) *The Politics of Thatcherism*, Lawrence & Wishart, Londra, 1983.
- Hammergren, Lynn A. “Corporatism in Latin American Politics a Reexamination of the Unique Tradition” *Comparative Politics*, cilt. 9, (Temmuz 1977), s. 443-461
- Hilton, Rodney. *Class Conflict and Crisis of Feudalism*, Verso, Londra, 1990.
- Hines, Walker D.; Kemmerer E. W.; Whittlesey C.R. *Türkiye’nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki*, kitap 3, cilt. 5-7, Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara, 1936.
- Hirschman, Albert O. “The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America” *The Quarterly Journal of Economics*, cilt.82. no.1, (Şubat 1968), s.1-32.
- <http://www.emekdunyasi.net/tr/article.asp?ID=34> alındığı tarih: 05.05.2009.

http://zonguldakbilgi.com/html/kara_gunluk/yuruyus.htm alındığı tarih: 08.11.2008.

İleri, Rasih Nuri. *Türkiye İşçi Partisinde Oportünist Merkezîyetçilik*, Yalcın Yayınları, İstanbul, 1987.

İlkin, Selim. “Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı” *ODTÜ Gelişme*, (özel sayı 1978), s. 251-348.

İMİTO. *İstanbul Mensucat İşçileri ve Teknisyenleri Derneği Nizamnamesi*, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1946.

Irmak, Sadi. “Devletçilik Anlayışları” *Ulus* 19 Ocak 1947.

Irmak, Sadi. “Devletçilik Tartışmalarından Sonra” *Ulus* 11 Aralık 1947.

Irmak, Sadi. “İşçi Sendikaları” *Hürbilek*, 31 Temmuz 1948.

Irmak, Sadi. “Türk Sendikaları” *Ulus* 21 Şubat 1947.

Işıklı, Alpaslan. “1960-1986 Döneminde Türkiye’de İşçi Hakları” eser: *Türkiye’de İşçi Hakları, Osmanlı Döneminden 1986’ya*, Yol İş Sendikası, Ankara, 1986, s.169-214.

Işıklı, Alpaslan. *Sendikacılık ve Siyaset*, Odak Yayınevi, Ankara, 1974.

Jackson, Michael P. *Sendikalar*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1996.

Jessop, Bob; Bonnett, Kevin; Bromley, Simon; Ling, Tom. “Authoritarian Populism,

Two Nations and Thatcherism” *New Left Review*, no.147, (Eylül-Ekim 1984), s.32-60.

Kahler, Miles. “Orthodoxy and its Alternatives: Explaining Approaches to Stabilization and Adjustment” eser: Joan M. Nelson (ed.), *Economic Crisis and Policy Choice*, Princeton University Press, New Jersey, 1990, s. 33-61.

Kahveci, Erol. “The Miners of Zonguldak” eser: Erol Kahveci, Nadir Sugur, Theo

Nichols (ed.), *Work and Occupation in Modern Turkey*, Mansell, Londra, 1996, s.173-200.

Kaleağası, Peride. “A New Actor in Turkish Democratization: Labor Unions” *Turkish Studies* cilt.8, 2007, no.2, s.289-311.

Kansu, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey*, E.J. Brill, Leiden, 1997.

- Kara, Metin; Kum, Sami. "The Workers as a Class were Defeated" *MERIP Reports*, no.121, (Şubat 1984), s.21-25.
- Karakaş, Sevkuthan N. *Eylem Günlüğü: Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü*, Metis, İstanbul, 1992.
- Karakışla, Yavuz Selim. "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923" eser: Donald Quataert, Erik J. Zürcher (eds.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and The Turkish Republic 1839-1950*, Tauris, Londra, 1995, s. 19-34.
- Karasapan, Ömer. "Turkey's Super Rich" *MERIP Middle East Report*, no.142, (Eylül-Ekim 1986), s.30-34.
- Karpat, Kemal H. *Turkey's Politics the Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton, 1959.
- Kasaba, Reşat. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Katzenstein, Peter J. *Corporatism and Change Austria Switzerland and the Politics of Industry*, Cornell University Pres, Ithaca, 1984.
- Kazgan, Gülten. "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler" eser: *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s. 231-274.
- Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan. *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Keyder, Çağlar. "The Political Economy of Turkish Democracy" *New Left Review*, no.115, (Mayıs-Haziran 1979), s.3-44.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Keynes, John Maynard. *The General Theory of Employment Interest and Money*, Londra, Macmillan, 1936.
- Kili, Suna. *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

- Kitschelt, Herbert P. "Political Opportunity Structures and Political Protest: AntiNuclear Movements in Four Democracies" *British Journal of Political Science*, cilt.16, no.1, (Ocak 1986), s.57-85.
- Koç, Şükrü. "Türk İşçi Hareketinde Sosyal Demokrat Düzen" *Özgür İnsan*, no.1, (Haziran 1972).
- Koç, Yıldırım. "Hak İş Konfederasyonu (1976-1980)" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt.18, no. 171, 1994, s. 40-46.
- Koç, Yıldırım. "İşçi Hakları ve Sendikacılık" *11. Tez*, cilt. 5, (Şubat 1987), s. 32-75.
- Koç, Yıldırım. "Türkiye'de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık" *11. Tez*, cilt. 4, 1986, s.107-139.
- Koç, Yıldırım. *24 Ocak Kararları ve Çalışma Yaşamındaki Gelişmeler (1980-1982)*, Yol İş Yayınları, Ankara, 1982.
- Koç, Yıldırım. *Teslimiyetten Mücadeleye Doğru Türk-İş 1980-1989*, Amaç, İstanbul, 1989.
- Koç, Yıldırım. *Türk-İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- Koç, Yıldırım. *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (tarihten sayfalar)*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 2000.
- Konyar, Hürriyet. *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kosova, Zehra. *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Kozanoğlu, Hayri. *Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kurtoğlu, Servet. "İşçi Sınıfı Türk İş Gerçekler" *Yeni Çözüm*, no.2, (Şubat 1987), s.6-7.
- Kuruç, Bilsay. *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1963.
- Kürkçügil, Masis. (ed.), *Latin Amerikanın Kaynayan Damarları*, İthaki, İstanbul, 2004.
- Laçiner, Ömer. "Yeraltı Maden İş Olayı Üzerine" *Birikim*, no.32, (Ekim 1977), s.66-70.
- Laçiner, Ömer. "Zonguldak Olayı ve İşçi Hareketinde Siyaset" *Birikim*, no. 21, (Ocak 1991), s.5-11.

- Loveman, Brian. "Protected Democracies and Military Guardianship: Political Transitions in Latin America 1978-1993" *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, cilt. 36, no. 2, (Yaz 1994), s.105-189.
- Macpherson, Crawford B. *The Political Theory of Possessive Individualism: from Hobbes to Locke*, Oxford University Press, Oxford, 1967.
- Mahoney, James. "Path Dependence in Historical Sociology" *Theory and Society*, no. 29, 2000, s.507-548.
- Makal, Ahmet. "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları" *Toplum ve Bilim*, no. 93, (Yaz 2002), s.173-199.
- Makal, Ahmet. *Ameleden Dışçı Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Makal, Ahmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.
- Makal, Ahmet. *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Yayınevi, Ankara, 2002.
- Makal, Ahmet. *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.
- Marguiles, Ronnie; Yıldızoğlu, Ergin. "Trade Unions and Turkey's Working Class" *MERIP Reports*, no. 121, (Şubat 1984), s.15-31.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Sol Yayınları, Ankara, 1999.
- McAdam, Doug. *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982.
- McAdam, Doug; Tarrow, Sydney; Tilly, Charles. *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory" eser: John D. McCarthy, Mayer N. Zald (ed.), *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction, New Brunswick, 1987, s.15-48.
- Mcelwee, Pamela. "From the Moral Economy to the World Economy: Revisiting Vietnamese Peasants in a Globalizing Era" *Journal of Vietnamese Studies*, cilt. 2, no. 2, 2007, s.57-107.

- McLean, Paul; Padgett, John F. "Organizational Invention and Elite Transformation: The Birth of Partnership Systems in Renaissance Florence" *American Journal of Sociology*, no.111, (Mart 2006), s.1463-1568.
- McSherry, Patrice. "Military Power, Impunity and State Society Change in Latin America" *Canadian Journal of Political Science*, cilt.25, no.3, (Eylül 1992), s.463-488.
- Mello, Brian. "Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945-80" *Social Movement Studies*, cilt. 6, no.3, 2007, s. 207-225.
- Melucci, Alberto. *Nomads of the Present: Social Movement and Individual Needs in Contemporary Society*, Temple University Press, Philadelphia, 1989.
- Milcan, Yurdal. *Türkiye'de İşçi Hareketleri ve Sendikal Haklar*, Pano-Bas Matbaası, İstanbul, 1983.
- Milor, Vedat. "The Genesis of Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 4, (Güz 1990), s.1-30.
- Morris, James A.; Ropp, Steve C. "Corporatism and Dependent Development a Honduran Case Study" *Latin American Research Review* 12, no.2, 1977, s.27-66.
- Nacar, Can "Our Lives were not as Valuable as an Animal Workers in State Run Industries in World War II Turkey" *International Review of Social History*, no. 54, s.17, 2009, s. 143-166.
- Nijhuis, Dennie Oude. "Revisiting the Role of Labor: Worker Solidarity, Employer Opposition and the Development of Old Age Pensions in the Netherlands and the United Kingdom" *World Politics*, cilt. 61, no. 2, (Nisan 2009), s. 296-
- O'Connor, James. *Birlik Bunalımı*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.
- O'Donnell, Guillermo A. "Corporatism and the Question of the State" eser: James M. Malloy (ed.) *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1977, s.47-87.
- O'Donnell, Guillermo, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, University of California Press, Berkeley, 1973.

- O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe; Whitehead, Laurence. (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
- Obserschall, Anthony. *Social Conflict and Social Movements*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1973.
- Offe, Claus. "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics" *Social Research*, cilt. 52, no. 4, 1985, s. 817-868.
- Offe, Claus. "The European Model of 'Social' Capitalism: Can It Survive European Integration" *The Journal of Political Philosophy*, cilt. 11, no.4, 2003, s. 437-469.
- Oğuz, Hasan. *1980 Sonrasında İşçi Hareketinde Durum*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- OLEYİS. *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen: İlkeler Amaçlar Yöntem*, Oleyis Yayınları, Ankara, 1971.
- Olson, Mancur. *The Logic of Rational Choice*, Harward University Press, Cambridge, 1965.
- Ozanoğlu, Gencay. "Türk İş Kurultayı ve Devrimci Sendikal Mücadelenin Geleceği" *Yeni Çözüm*, no.2, (Şubat 1987), s. 12-13.
- Ökçün, Gündüz. *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909: Belgeler, Yorumlar*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1982.
- Öniş, Ziya. "The Evolution of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public-Enterprise Reform" *International Journal of Middle East Studies*, cilt.23, no.2, (Mayıs 1991), s. 163-176,
- Öniş, Ziya. "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective" *Middle Eastern Studies*, cilt. 40, no.4, 2004, s.113-134.
- Owen, Roger; Pamuk, Şevket. *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Özbudun, Ergun; Tachau, Frank. "Social Change and Electoral Behaviour in Turkey: Toward a 'Critical Realignment'?" *International Journal of Middle East Studies*, no. 6, (Ekim 1975), s.460-480.

- Özdemir, Kaya. "Tarihi Miting ve Öğrettikleri" *Türk İş Dergisi*, no.197, (Şubat 1986), s.18-20.
- Özeken, Ahmet Ali. *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi (Birinci Kısım)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1955.
- Özgüden, Doğan. "İşçi Sınıfını Yenemeyeceklerdir" *Ant*, 3 Temmuz 1970, s.2-12.
- Öztürk, Kenan. *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye: İlk İlişkiler*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004.
- Özügurlu, Metin. "Türkiye'de Muhalefet Krizi: Ulusalçılık Örgütlü Emek Hareketi ve Sol" eser: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez (ed.) *Küreselleşme Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.335-356.
- Pamuk, Şevket. "24 Ocak Sonrasında Sınıflar ve Gelir Dağılımı" *11. Tez*, cilt. 2, (Mart1986), s.87-101.
- Pamuk, Şevket. "Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More Than Half Full" eser: Reşat Kasaba (ed.) *Cambridge History of Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s.266-300.
- Pamuk, Şevket. "Political Economy of Industrialization in Turkey" *MERIP REPORTS*, no. 93, (Ocak 1981), s.26-32.
- Pamuk, Şevket. "Ücretlerin Gelişimi" *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s.457-460.
- Pamuk, Şevket. "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945" eser: Farhad Kazemi, John Waterbury (ed.) *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, Florida International University Press, Miami, 1991, s.125-142.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1984.
- Panitch, Leo. "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry" *British Journal of Sociology*, no. 31-2, (Haziran 1980), s.159-187.

- Parla, Taha. *Türkiye’de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Parla, Taha. *Türkiye’nin Siyasal Rejimi: 1980-1989*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Peker, Recep. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında R. Peker’in Söylevi*, Ankara, 1935.
- Pekin, Faruk. “89 Baharı ve İşçi Eylemleri Üzerine” *Birikim*, no.2, (Haziran1989), s.19-24.
- Pekin, Faruk. “DİSK’in Yirmi Yılı” *11. Tez*, cilt. 5, (Şubat 1987), s.203-208.
- Petrol-İş. *63 Grev 63 Mücadele*, Petrol-İş, İstanbul, 1987.
- Pierson, Paul. “Increasing Returns, Path Dependence, and Study of Politics” *The American Political Science Review*, cilt.94. no. 2, (Haziran 2000), s.251-267.
- Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- Popkin, Samuel L. *The Rational Peasant*, University of California Press, Berkeley, 1979.
- Pripstein Posusney, Marsha. “Irrational Workers: The Moral Economy of the Labor Protest in Egypt” *World Politics*, cilt. 46, no. 1, (Ekim 1993), s. 83-120.
- Quataert, Donald. “Introduction” eser: Donald Quataert, Erik J. Zürcher (ed.) *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and The Turkish Republic 1839-1950*, Tauris, London, 1995, s. 11-18.
- Quataert, Donald. “Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908” *Journal of Social History*, cilt. 11, (Bahar 1986), s.473-489.
- Quataert, Donald. “The Age of Reforms: 1812-1914” eser: Halil İnalcık, Donald
- Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York, 1997, s. 761-933.

- Quataert, Donald. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, New York, 1983.
- Quataert, Donald; Duman, Yüksel. (ed.) "A Coal Miner's Life During the Late Ottoman Empire" *International Labor and Working Class History*, no. 60, (Güz 2001), s.153-179.
- Riddell, Peter. *The Thatcher Era and its Legacy*, Basil Blackwell, Oxford, 1991.
- Rigg, Jonathan. "Money, Morals, and Markets: Evolving Rural Labour Markets in Thailand and the Lao PDR" *Environment and Planning A*, cilt. 36, no. 6, 2004, s.983-998.
- Rothstein, Bo. "Labor Market Institutions and Working Class Strength" eser: Kathleen Thelen, Sven Steinmo and Frank Longstreth (ed.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, New York, 1992, s. 33-56.
- Roy, Delwin A. "Labour and Trade Unionism in Turkey: The Ereğli Coalminers" *Middle Eastern Studies*, no. 12, 1976, s. 125-172.
- Roy, Delwin A. "The Zonguldak Strike: A Case Study of Industrial Conflict in a Developing Society" *Middle Eastern Studies*, cilt. 10, no. 2, 1974, s.142-185.
- Rucht, Dieter. "The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-movement and Cross-national Comparison" eser: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald, (ed.) *Comparative Perspectives on Social Movements Political Opportunities, Mobilising Structures and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 185-204.
- Saybaşı, Kemal. *DYP-SHP Koalisyonunun Üç Yılı*, Bağlam, İstanbul, 1995.
- Sayer, Andrew. "Moral Economy and Political Economy" *Studies in Political Economy*, no. 61, 2000, s.79-104.
- Schamis, Hector E. "Distributional Coalitions and the Politics of Economic Reform in Latin America" *World Politics*, cilt. 51, no.2, 1999, s.236-268.

- Schamis, Hector E. "Reconceptualizing Latin American Authoritarianism in the 1970s from Bureaucratic-Authoritarianism to Neoconservatism" *Comparative Politics*, cilt. 23, no.2, (Ocak 1991), s.201-220.
- Scott, James C. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven, 1979.
- Selek, Sabahattin. "İki Müşahade" *Hürbilet* 15 Mayıs 1948.
- Sencer, Oya. *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Sewell jr., William H. "Historical Events as Transformation of Structures: Inventing Revolution at the Bastille" *Theory and Society* cilt.25, no.6, (Aralık 1996), s.841-881.
- Sewell, jr., William H. "Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology" eser: Terrence J. McDonald (ed.), *The Historic turn in the Human Science*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996, s. 245-280.
- Silver, Beverly. *Emeğin Gücü: 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.
- Smelser, Neil. *Theory of Collective Behavior*, Free Press, New York, 1962.
- Sönmez, Mustafa. *Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.
- Sönmez, Mustafa. *Türkiye Ekonomisinde Bunalım*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.
- Sönmez, Mustafa. *Türkiye'de Holdingler; Kırk Haramiler*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1992.
- Sönmez, Sinan. "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri" eser: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez (ed.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 25-75.
- Sönmezsoy, Refik; Aşlıyüce, Erdoğan. *Metal İşçilerinin Mücadele Tarihi*, Bektaş Yayınları, İstanbul, 1989.

- Stepan, Alfred. "State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America" eser: Peter Evans, Dieter Rueschemeyer, Theda Skocpol (ed.), *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, New York, 1985, s. 317-345.
- Sülker, Kemal. *Sendikacılar ve Politika*, May Yayınları, İstanbul, 1975.
- Sülker, Kemal. *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004.
- Sülker, Kemal. *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, Gözlem Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Sülker, Kemal. *Türkiye'de Sendikacılık*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1955.
- Sunar, İlkey. "The Politics of State Interventionism in 'Populist' Egypt and Turkey" ISS/POLS 93-02, 1993.
- Şenses, Fikret. "An Assessment of the Pattern of Turkish Manufactured Export Growth in the 1980's and its Prospects" eser: Tosun Arıcanlı, Dani Rodrik (ed.) *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, MacMillan, Londra, 1990, s.60-77.
- Şeyda Oğuz. (ed.), *1927 Adana Demiryolu Grevi*, TÜSTAV, İstanbul, 2005.
- Shorter, Edward; Tilly, Charles. *Strikes in France 1830-1968*, Cambridge University Press, Londra, 1974.
- T. C. Çalışma Bakanlığı. *Grev Olayları ve Türkiyemiz*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1950.
- T. C. Çalışma Vekaleti *İşçiye Sağlanan Faydalar*, Ankara, 1957.
- T.C. Çalışma Bakanlığı. *50 Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara, 1973.
- T.C. Çalışma Bakanlığı. *Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanun Tasarısı Hakkında Beyaz Kitap*, Ankara, 1961.
- Talas, Cahit. *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1992.
- Tanör, Bülent; Yüzbaşıoğlu, Necmi. *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Tarrow, Sydney. "Bridging the Quantitative-Qualitative Divide in Political Science" *The American Political Science Review*, cilt. 89. no. 2 (Haziran 1995), s.471-474.

- Tarrow, Sydney. "States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements" eser: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald, (ed.) *Comparative Perspectives on Social Movements Political Opportunities, Mobilising Structures and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s.41-61.
- Tarrow, Sydney. "The People's Two Rhythms: Charles Tilly and the Study of Contentious Politics, A Review Article" *Comparative Studies in Society and History*, cilt.38, no.3, (Temmuz 1996), s. 586-600.
- Tarrow, Sydney. *Power in Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Tekeli, İlhan; Şaylan, Gencay. "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi" *Toplum ve Bilim* no. 6-7, (Yaz-Güz 1978), s.44-110.
- Thompson, Edward P. "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century" *Past and Present* no.50, (Şubat 1971), s.76-136.
- Thompson, Edward P. "The Peculiarities of the English" eser: Ralph Miliband and John Saville (eds.) *Socialist Register 1965*, Londra, 1965, s. 311-362.
- Thompson, Edward P. *Avam ve Görenek, İngiltere'de Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, Birikim Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Thompson, Edward P. *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim, İstanbul, 2004.
- TİD. *Türkiye İşçiler Derneği Nizamnamesi*, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1946.
- Tilly, Charles. "Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1834" *Social Science History* no. 17 (2), 1993, s.253-279.
- Tilly, Charles (eds.), *Strikes, Wars, and Revolutions in an International Perspective: Strikes Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Cambridge University Press, New York, 2002, s.79-100.
- Tilly, Charles. "Introduction" eser: Leopold Haimson, Charles Tilly (ed.), *Strikes, Wars, and Revolutions in an International Perspective: Strikes Waves in the Late Nineteenth and Early*

- Twentieth Centuries*, Cambridge University Press, New York, 2002, s.433-448.
- Tilly, Charles. "Introduction" eser: Louis A. Tilly, Charles Tilly (ed.) *Class Conflict and Collective Action*, Sage Publications, Londra, 1981, s.13-25.
- Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill, New York, 1978.
- Tilly, Charles. *The Politics of Collective Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Tilly, Charles; Tarrow, Sydney. *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, 2006.
- Toker, Metin. *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.
- Tökin, İsmail Hüsrev. *C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar)*, Ülku Basımevi, Ankara, 1946.
- Topçuoğlu, İbrahim. *Neden İki Sosyalist Partisi 1946: T.K.P. Kuruluşu ve Mücadelesinin Tarihi, 1914-1960*, Eser Matbaası, İstanbul, 1976.
- Topçuoğlu, İbrahim. *Türkiye'de İlk Sendika Sarıkışla'da, 1932*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Toprak, Zafer. "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine" *Toplum ve Bilim* no.13 (Bahar 1981), s.141-156.
- Toprak, Zafer. "1946 Sendikacılığı *Sendika* Gazetesi, İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri" *Toplumsal Tarih* no.31, (Temmuz 1996), s.19-29.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982. Tufanoğlu, Ufuk. *Labor union-political party relations in Turkey: the failure of the people's party's experience*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) BÜ Pols, İstanbul, 1988.
- Tuna, Orhan. "Türk İşçi Sendikalarının Gelişme Seyri ve Fonksiyonları" İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, (4-24 Ağustos 1963'ta yapılan konferans), İstanbul.
- Tuna, Orhan; Kutal, Metin. *Grev hakkı: Başlıca Meseleleri ve Memleketimiz Bakımından Tanzimi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1962.

- Tünay, Muharrem. “The Turkish New Right’s Attempt at Hegemony”
eser: Atilla Eralp, Muharrem Tünay, Bülent Yeşilada (ed.)
The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey,
Praeger, Londra, 1993, s.11-30.
- Tunçay, Mete. *Türkiye’de Sol Akımlar* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.
- Türk-İş. *Batı Ülkelerindeki Uygulama Örnekleriyle İşçi Politika
Sendika Parti İlişkileri*, Türk-İş yayınları no. 92, Ankara, 1976.
- Türkiye Denizciler Sendikası. *Türkiye’de Yapılan Grevlerin Nitel
ve Nicel Değerlendirilmesi (1963-1980)*, Sema Matbaacılık,
İstanbul, 1987.
- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. “Basın-İş” *Türkiye
Sendikacılık Ansiklopedisi* cilt.1, Kültür Bakanlığı ve Tarih
Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.121-122.
- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. “Kazlıçeşme Deri
İşçileri Protesto Eylemi,” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*,
vol. 2, Kültür Bakanlığı ve
Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.247.
- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. “Lastik Kimya ve Petrol
İşçileri Sendikası,” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 2,
Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s.311-313,
1998.
- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. “SADA: Sendikalar Arası
Dayanışma Anlaşması,” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*,
cilt. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998,
s. 352-353.
- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. “SEKA Grev ve
Eylemleri, 1988” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt. 3,
Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.5-7.
- Türkiye Şeker Sanayi İşçileri Sendikası. *Türk İş İlkeleri Açıklamalar ve
Uygulamalar*, Şeker İş Yayınları, no.33, Ankara, 1974.
- Türkiye Tekstil Örmek ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası. *Türkiye’de
İşçi Sendikaları ve Siyasal Partilerle İlişkileri*, TEKSİF yayınları,
no.208, Ankara, 1979.
- Türkiye Yol İş Sendikası. *24 Ocak ve İşçiler*, Ankara, 1986.

- Türkiye Yol-İş Sendikası. *Ekonomik Toplumsal Gelişmeler ve Yol-İş'in Görüşleri*, Ankara, 1986.
- Türkiye Yol-İş Sendikası. *Genel Başkan Bayram Meral'in Türkiye Yol-İş Sendikası 2. Olağan Genel Kurulunu Açış Konuşması*, Ankara, 1986.
- Ünsal, Engin. *İşçiler Uyanıyor*, Tan Matbaası, İstanbul, 1963.
- Üstün, Mahmut. "Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken" *Praksis*, no. 8, (Güz 2002), s.227-254.
- Varlık, M. Bülent. "İzmir İşçi ve Esnaf Birlikleri Genel Bürosu Nizamnamesi" *Kebikeç*, no. 5, 1997, s. 201-205.
- Vatter, Sherry. "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914" eser: Donald Quataert, Erik J. Zürcher (ed.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and The Turkish Republic 1839-1950*, Tauris, Londra, 1995, s. 35-58.
- Walton, John; Ragin, Charles. "Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis" *American Sociological Review*, cilt.55, no.6, (Aralık 1990), s. 876-890.
- Ward, Tony; Green, Penny. "Legitimacy, Civil Society and State Crime" *Social Justice*, cilt. 27, no.4 (Kış 2000), s.76-93.
- Waterbury, John. "Export-Led Growth and the Center Right Coalition in Turkey" *Comparative Politics*, cilt.24, no.2 (Ocak 1992), s.127-145.
- Weiker, Fritz Walter. *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, Brill, Leiden, 1973.
- Williamson, John. "What Washington Means by Policy Reform" eser: John Williamson (ed.), *Latin American Readjustment: How Much has Happened*, Institute For International Economics, Washington DC. 1989.
- Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.
- Yalpat, Altan. "Turkey's Economy under the Generals" *MERIP Reports*, no. 122, (Mart-Nisan1984), s.16-24.

- Yazıcı, Erdoğ. (ed.), *Yeni Bir Dünyanın Eşiğinde Türk İş ve Değişim*, Sistem Yayınları, Ankara, 1993.
- Yeldan, Erinc. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yeni Çözüm Yayınları. *Migros Grevi ve Grevlerin Genel Bir Değerlendirmesi*, Yeni Çözüm Yayınları İşçi Sorunları Dizisi: 1, İstanbul, 1987.
- Yıldırım, Engin. “The Metal Workers of Gebze” eser: Erol Kahveci, Nadir Sugur, Theo Nichols (ed.), *Work and Occupation in Modern Turkey*, Mansell, Londra, 1996, s.149-172.